ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LXVIII
(2019)

UDC 93/94 ISNN 0350–0802

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LXVIII
(2019)

Editorial board

Mihailo Vojvodić, Ivana Komatina, Aleksandar Krstić, Jovanka Kalić, Bojana Miljković Katić, Angeliki Konstantakopoulou (Greece), Tamás Körmendi (Hungary), Giuseppe Motta (Italy), Konstantin Nikiforov (Russia), Hatice Oruç (Turkey), Srdjan Rudić, Ilija Todev (Bulgaria), Lubomíra Havlíková (Czech Republic), Jovana Šaljić

Editor-in-chief

Srđan Rudić, Ph.D.

BELGRADE
2019

УДК 93/94 ISNN 0350–0802

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LXVIII
(2019)

Редакциони одбор

Михаило Војводић, Ивана Коматина, Александар Крстић, Јованка Калић, Бојана Миљковић Катић, Ангелики Константакопопулу (Грчка), Тамаш Керменди (Мађарска), Ђузепе Мота (Италија), Константин Никифоров (Русија), Хатиџе Оруч (Турска), Срђан Рудић, Илија Тодев (Бугарска), Љубомира Хавликова (Чешка), Јована Шаљић

Одговорни уредник

др Срђан Рудић

БЕОГРАД
2019

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Bojana Radovanović
MODES OF RELIGIOUS SELF-REPRESENTATION ON THE EXAMPLE OF GOTTSCHALK OF ORBAIS: IN THE QUEST FOR GOTTSCHALK'S MODELS **13**

Бењамин Хекић
ПЕЧАТИ РАНИХ НЕМАЊИЋА – УЗОРИ И ПАРАЛЕЛЕ У ФОРМАТИВНОМ ПЕРИОДУ НЕМАЊИЋКЕ СИГИЛОГРАФСКЕ ПРАКСЕ **35**

Марко Шуица, Милош Ивановић
ИСТОРИЈСКА ПЕРЦЕПЦИЈА СУЛТАНА БАЈАЗИТА I У ДЕЛУ КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА **69**

Радмило Б. Пекић
СТАНОВНИШТВО ДРАЧЕВИЦЕ У ДУБРОВНИКУ (XIV–XV ВИЈЕК) **99**

Срђан Рудић
ШЕСТОКРИЛОВИЋИ
историја и традиција **125**

Срђан Катић
МАНАСТИР МРКШИНА ЦРКВА
ПОСЛЕДЊА СТАРА СРПСКА ШТАМПАРИЈА **155**

Nedeljko V. Radosavljević
GABRIEL OF ZVORNIK **175**

Урош Татић
ФРАНЦУСКА И ПОВРАТАК НА ВЛАСТ ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋА 1859. ГОДИНЕ **195**

Владимир Јовановић
НАСТАНАК БЕОГРАДСКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА **233**

Gordana Garić Petrović
MAIZE CULTIVATION IN SERBIA: A HISTORICAL PERSPECTIVE **261**

Мирослав Д. Пешић
СТРАНАЧКЕ БОРБЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ 1882–1883. ГОДИНЕ **281**

Владимир И. Гамза
ЮЖНОСЛАВЯНСКИЙ ПАНСИОН ТОДОРА МИНКОВА И ВОСПИТАНИЕ В НЕМ СЕРБСКИХ И ЧЕРНОГОРСКИХ ЮНОШЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА **305**

Милун Стијовић
ПРИЛОГ ОДНОСИМА СРПСКИХ КОНЗУЛА У ПРИШТИНИ СА ОСМАНСКИМ ВЛАСТИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ **331**

Биљана Стојић
СТАНИСЛАВ КРАКОВ У РАТОВИМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ (1912–1918) **349**

Горан Васин, Ненад Нинковић
РЕКВИЗИЦИЈЕ И КОНТРОЛА АГРАРА У СРЕМУ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА **383**

Божица Б. Младеновић
„*ЉУБИЧИЦЕ, И ЈА БИХ ТЕ БРАЛА*...". „ЖЕНСКО ДРУШТВО" У ДНЕВНИКУ ТОШКА ВЛАХОВИЋА **415**

ПРИКАЗИ

Anthony Kaldellis,
ROMANLAND: ETHNICITY AND EMPIRE IN BYZANTIUM, Harvard University Press, Cambridge, MA, London 2019, 373 pp.
(Предраг Коматина) **431**

А. Узелац,
КРСТАШИ И СРБИ (XI–XII ВЕК), Утопија, Београд 2018, 221 стр.
(Марко Гавриловић) **436**

Драгана Амедоски, Владета Петровић,
ГРАДСКА НАСЕЉА КРУШЕВАЧКОГ САНЏАКА (XV–XVI ВЕК), Историјски институт, Београд 2018, 352 стр.
(Александар Јаковљевић) **440**

BELGRADE 1521–1867, The Institute of History Belgrade, Yunus Emre Enstitüsü – Turkish Cultural Centre Belgrade, Belgrade 2018, 516 pp.
(Јелена Радосављевић) **444**

Giordano Merlicco,
LUGLIO 1914: L'ITALIA E LA CRISI AUSTRO-SERBA,
Nuova Cultura, Roma 2019, 336 pp.
(Данило Ковач) **449**

Божица Младеновић,
ТОПЛИЧКИ УСТАНАК 1917,
Прометеј, Радио Телевизија Србије, Нови Сад 2017, 521 стр.
(Бојан Панић) **451**

Ненад Љубинковић,
ОД КОСОВСКЕ БИТКЕ ДО КОСОВСКЕ ЛЕГЕНДЕ,
Матица српска, Нови Сад 2018, 182 стр.
(Јелена Зеленовић) **454**

НАУЧНИ ЖИВОТ

Међународни научни скуп
НА РУБУ ХРИШЋАНСКЕ ЕВРОПЕ. ПРЕКРЕТНИЦЕ ЗАЈЕДНИЧКЕ СРПСКО-МАЂАРСКЕ ПРОШЛОСТИ,
Историјски институт Мађарске академије наука Будимпешта,
Институт за новију историју Србије Београд,
Историјски институт Београд
Београд, 21. и 22. фебруар 2019.
(Исидора Точанац Радовић) **459**

Међународни научни скуп
РАТ, МИР И ОБЛИКОВАЊЕ НАЦИЈА (1853–1918)
WAR, PEACE AND NATION-BUILDING (1853–1918),
Историјски институт Београд,
CEMAS-Sapienza Università di Roma
Београд, 18-19. јун 2019.
(Биљана Вучетић) **462**

12th International Congress of South-East European Studies
POLITICAL, SOCIAL AND RELIGIOUS DYNAMICS IN SOUTH-EASTERN EUROPE
DYNAMIQUES POLITIQUES, SOCIALES ET RELIGIEUSES DANS LE SUD-EST EUROPÉEN,
Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen
Bucharest, 2–6 September 2019
(Милош Ивановић) **465**

4th International Conference *RURAL HISTORY 2019*
European Rural History Organisation – EURHO
Paris, 10–13 September 2019
(Гордана Гарић Петровић) **470**

УРБАНИЗАЦИЯ В ВОСТОЧНОЙ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ – II МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
Нижегородский государственный архитектурно-строительный университет (ННГАСУ), Нижний Новгород – Российская Федерация
26. сентябрь 2019.
(Нино Делић) **471**

Међународни научни скуп
СРПСКО-РУСКИ ОДНОСИ У ЕПОХИ КРУПНИХ ПОЛИТИЧКИХ ПРОМЕНА (КРАЈ 18 – КРАЈ 20. ВЕКА),
САНУ, Београд 3. октобар 2019. **474**

Међународни научни скуп
НА ПУТУ КА ПРОВИНЦИЈИ. ПРОМЕНЕ У ОДНОСУ ИЗМЕЂУ ДРЖАВЕ И МАЛОГ ЖИВОТНОГ ПРОСТОРА НА ПОДРУЧЈУ СРЕДЊЕГ ПОДУНАВЉА (1718–1918)
AUFSTIEG ZUR PROVINZ. WANDEL DER BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DEM STAATSGANZEN UND DEN KLEINEN LEBENSWELTEN IM MITTLEREN DONAURAUM (1718–1918)
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
Нови Сад, 23–25. октобар 2019.
(Јелена Илић Мандић) **478**

IN MEMORIAM

Ђуро Тошић (Невен Исаиловић) **481**

УПУТСТВО АУТОРИМА **485**

CONTENTS

ARTICLES

Бојана Радовановић
НАЧИНИ РЕЛИГИЈСКОГ АУТОПОРТРЕТИСАЊА
НА ПРИМЕРУ ГОТШАЛКА ИЗ ОРБЕА:
У ПОТРАЗИ ЗА ГОТШАЛКОВИМ МОДЕЛИМА **13**

Benjamin Hekić
SEALS OF THE EARLY NEMANJIĆS – MODELS AND PARALLELS
IN THE FORMATIVE PERIOD OF THE NEMANJIĆ SIGILLOGRAPHIC
PRACTICE **35**

Marko Šuica, Miloš Ivanović
THE HISTORICAL PERCEPTION OF SULTAN BAYEZID I IN
THE HAGIOGRAPHY OF DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ BY
CONSTANTINE THE PHILOSOPHER **69**

Radmilo B. Pekić
POPULATION OF DRAČEVICA IN DUBROVNIK
(14–15th CENTURIES) **99**

Srdjan Rudić
ŠESTOKRILOVIĆ FAMILY
history and tradition **125**

Srdjan Katić
MRKŠINA CRKVA MONASTERY
THE LAST OLD SERBIAN PRINTING WORKS **155**

Недељко В. Радосављевић
ГАВРИЛО ЗВОРНИЧКИ **175**

Uroš Tatić
FRANCE AND THE RETURN OF THE OBRENOVIĆ DYNASTY IN 1859 **195**

Vladimir Jovanović
ORIGINS OF THE BELGRADE PENITENTIARY INSTITUTION **233**

Гордана Гарић Петровић
УЗГОЈ КУКУРУЗА У СРБИЈИ: ИСТОРИЈСКА ПЕРСПЕКТИВА **261**

Miroslav D. Pešić
POLITICAL FIGHTS IN THE KINGDOM OF SERBIA IN 1882–1883 **281**

Vladymyr Gamza
THE SOUTH SLAVIAN BOARDING SCHOOL OF TODOR MINKOV AND THE EDUCATION OF SERBIAN AND MONTENEGRIN YOUNG PEOPLE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY **305**

Milun Stijović
A CONTRIBUTION TO THE RELATIONS BETWEEN SERBIAN CONSULS IN PRIŠTINA WITH OTTOMAN AUTHORITIES IN KOSOVO AND METOHIJA **331**

Biljana Stojić
STANISLAV KRAKOW IN THE WARS FOR LIBERATION AND UNIFICATION (1912–1918) **349**

Goran Vasin, Nenad Ninković
REQUISITIONS AND CONTROL OF AGRICULTURE IN SREM DURING WORLD WAR I **383**

Božica B. Mladenović
"LJUBIČICE, I JA BIH TE BRALA ...".
"Women's Society" in the diary of Toško Vlahović **415**

REVIEW ARTICLES **431**
ACADEMIC EVENTS **459**
IN MEMORIAM **481**
INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS **488**

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 13–34
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 13–34
UDC: 27-788-87“08“:27-587
DOI: 10.34298/IC1968013R

Bojana RADOVANOVIĆ[*]
Institut für Mittelalterforschung
Vienna
Austria

MODES OF RELIGIOUS SELF-REPRESENTATION ON THE EXAMPLE OF GOTTSCHALK OF ORBAIS: IN THE QUEST FOR GOTTSCHALK'S MODELS[**]

Abstract: Gottschalk of Orbais (ca. 804–868) was condemned for heresy by the Synods of Mainz and Quirzey (in 848 and 849) due to his doctrine of double predestination, and spent the last twenty years of his life in confinement in Hautvillers. Throughout Gottschalk's last years, and perhaps due to the severe punishment he had suffered, another *facette* of this *monachus gyrovagus* surfaced. The image of a rebellious figure, somewhat subversive in his heretical self-defence, resorting to subterfuge, and endowed with protruding features, announcing the penchant to *martyrium*, prophecy and some uncommon strategies of religious self-representation for the Carolingian era, came to light.

Keywords: Gottschalk of Orbais, heresy, paganism, mystical theology, metaphorical language.

The accounts of Gottschalk's life, journeys and work, hide a picturesque and vivid side of this wandering monk keen on peregrinations. Most likely, he came in contact with Byzantine culture during his travels. Being an original

[*] bojana.radovanovic@oeaw.ac.at

[**] This paper represents a partial overview of some of the results reached within the project undertaken at the Institut für Mittelalterforschung in Vienna "Terminological Interference – The Case of Gottschalk of Orbais", funded by the Austrian Research Fund (FWF), under the project number P 26433– G19. Simultaneously, the author takes part on an unremunerated basis in the project "The Ethnogenesis of the Serbs in the Middle Ages" ("Etnogeneza Srba u srednjem veku") at the Institute of History in Belgrade.

thinker, Gottschalk probably drew on some Byzantine models he might have encountered during his Dalmatian and Balkan trips. He was apparently inspired by models other than those experienced by the majority of his Latin interlocutors: apparently, he derived his inspiration from some pagan elements as well.

In this paper, my objective would firstly be to highlight the different *facettes* and modes of Gottschalk's religious self-representation, as well as the strategies he employed, and secondly, to attempt, in a deductive manner, to give a more thorough specification of what might represent Gottschalk's models.

Therefore, the aim of this paper is to present a chronological account of some of the sequences of Gottschalk's (direct or indirect) religious self-representation[1]. Or, placed in a wider axis, this brief study might represent a sketch, an outline of Gottschalk's resort to metaphorical language in its various aspects, as well as in the context of his self-portrayal. Therefore, the emphasis will be placed on the presentation of relevant and selected textual passages, in order to point to some less obvious subtones of Gottschalk's discourse.

The examples illustrating Gottschalk's religious self-representation, put forward not seldom in the scope of the defence of his doctrine, will be centered upon the Predestination controversy which reached its peak in 849–851, the Synod of Mainz which accused him of heresy[2], the Trinitarian controversy (c. 853), and Gottschalk's resort to metaphorical language in his religious self-representation. The excerpts will include selected passages from his prose, as well as poetic texts.

The aim of this work is to trace a "road map" towards a larger picture. Namely, it would be interesting and instructive to detect which Gottschalk's models emerge, judging by the patterns and strategies he employed.

1. Gottschalk's encounter with the East

In the 840s, during his Balkan journey, Gottschalk recounted a curious equestrian divination ritual, while expounding on his concept of divine predestination. Additionally, speaking of the "spirit of truth", Gottschalk

[1] Cf. M. Gillis, *Gottschalk of Orbais: A Study of Power and Spirituality in a Ninth-Century Life*, unpublished doctoral thesis, University of Charlottesville, VA 2009, 213–279.

[2] Cf. *Synod of Mainz*, Monumenta Germaniae Historica (MGH), Concilia III, No. 14 [Mainz], ed. W. Hartmann, Hannover 1984, 179–184.

stated his opinion that even pagans might have been inspired by it[3]. This was, nevertheless, not the only episode from Gottschalk's life and texts which might suggest that he had some encounters with nonexclusively Western Christian influences, in addition to being inspired by early Christian Latin authors, such as Augustine, Gregory the Great, Isidore of Seville and others. More than a decade later, at the peak of the Predestinarian debate, Gottschalk proposed to undergo an ordeal in his *Confessio Prolixior* (the Longer Confession), in order to prove the validity and veracity of his stance on the concept of double predestination. In the 850s and 860s, Gottschalk wrote his polemical texts against Hincmar, the archbishop of Reims (845–882), in which he exposed his self-defence and religious self-representation primarily by resorting to metaphorical and poetical language. The employment of metaphorical language of heresy in heresiological debates represented, in fact, a common place in the 9th-century Greek and Latin textual treatments of heresy.

Gottschalk in the Balkans (between 845 and the Synod of Mainz in 848)

The new perspective on Gottschalk's non-Christian models includes the example of the equestrian divination ritual he mentioned during his Balkan trip. This account of Gottschalk, which will be presented here, falls into the wider field of Gottschalk's deliberation on predestination and precognition. Nevertheless, the following passage presents only an indirect form of Gottschalk's religious self-representation, and more overtly, a hint of what his models might represent. Furthermore, this hypothesis is based on the assumption that he may have resorted not only to pagan Germanic heritage in this respect, as it has already been proposed by numerous authors who studied Gottschalk's texts, but also to the religious heritage of the Steppe peoples, which he may have come in touch with during his Balkan journey.[4]

Hence, speaking of the echoes of the pagan modes, it would be interesting to propose a short insight into a passage from Gottschalk's prose writings, in which he elaborates on the ability of animals to predict future

[3] K. Vielhaber, *Gottschalk der Sachse*, Bonner historische Forschungen 5 (Bonn 1956) 41–42.

[4] Cf. *Annales Bertiniani*, ed. G. H. Pertz, MGH, Scriptores in Folio (SS) I, Hannover 1826, 443–444; M. McCormick, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce*, *A.D. 300–900*, Cambridge 2002, 559; W. Pezé, *Le virus de l'erreur. Essai d'histoire sociale sur la controverse prédestinatienne à l'époque carolingienne*, unpublished doctoral thesis, University of Paris 2014, 83–85, 213–217.

events (*praescientia*). Besides, Gottschalk also mentioned that even pagan prophets could predict the truth, as briefly mentioned above.[5]

During his sojourn at the court of Croatian lord Trpimir[6], Gottschalk left an account of the equestrian divination practice, inherent to the pagan realm. In this ritual, one observes movements of a horse in order to predict the outcome of a battle – more precisely, to foretell which side would be victorious in the combat. He wrote about other animals which could also predict the future (birds in particular).[7]

Nec mirum cum etiam corvi milvi vultures et aquilae temporibus belli plus illam partem sequantur hominum quos praesentium vulnerandos et trucidandos atque iugulandos. Sic nihilominus et equi sunt in acie laeti ex ea parte quam deo dante debet victoria sequi. Quod prorsus ego ipse per Gottesscalcum filiolum meum de equo nostro probavi. Cum enim Tripemirus rex Sclavorum iret contra gentem Graecorum et patricium eorum et esset in ipso confinio futuri belli villa nostra, dixi illi ut iret et quicquid regi et eius exercitui necessarium esset sicut omnino deberet impenderet. Adiuravi tamen terribiliter eum per dominum deum ut nec arma sumeret nec cum exercitu pergeret, sed tamen studiose post eos equitans attenderet quemnam gestum equis ille noster ageret atque gereret. Ex olim siquidem certissime sciebam illi parti hominum venturam et futuram esse victoriam quorum equi incederent laeti monstrarentque gestu triumphando laetitiam. Sicque mox contigit ut equi gestientis gestus elicuit atque protinus patefecit.

(It is no wonder when even crows, kites, buzzards and eagles in times of war follow more the side of men whom they know beforehand will be wounded, slaughtered and butchered. And no less so are horses in a battle happy to be on the side which victory follows according to the giving God. Which straightaway I myself learned through my little son, Gottschalk, from

[5] K. Vielhaber, *Gottschalk der Sachse*, 82; cf. Gottschalk of Orbais, *Responsa de diversis*, ed. C. Lambot, Œuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais, Spicilegium Sacrum Lovaniense 20 (1945) 130–179, 131, 162, 179; cf. A. S. Walpole, *Early Latin Hymns*, *with Introduction and Notes*, Cambridge 1922, 101; E. De Bruyne, *Études d'esthétique médiévale*, 3 vols. I, *De Boèce a Jean Scot Erigène*, Paris 1998, 229–230; P. Klopsch, *Einführung in die Dichtungslehren des lateinischen Mittelalters*, Darmstadt 1980, 5, 35.

[6] Cf. B. Radovanović, *Sur certains aspects de la fonction de cheval chez les Anciens Slaves dans la période de Haut Moyen Âge et de Moyen Âge inférieur (VIe – XIe siècle) à travers les exemples relatifs au domaine militaire et divinatoire*, Историјски часопис 57 (2008) 445–458, 445–458.

[7] Cf. L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, Bogoslovska smotra 20, 4 (1932) 403–432, 10.

our horse. For when Trpimir, the king of the Slavs, went against the people of the Greeks and their commanders and our villa was in the area of the coming battle, I said to [Gottschalk] that he should go and warn the king and his army as was altogether appropriate. I nonetheless abjured him terribly through the lord God that he should neither take up arms nor advance with the army, but riding steadily after them he should direct his attention to whatever posture that horse of ours made and performed. For I knew most certainly that victory would come and would be to that side of men whose horses advanced happily and showed joy with their conquering posture. And so it soon happened as the bearing of the excited horse showed and made clear).[8]

The accounts contained in medieval Latin chronicles, even though they often originated at a later date (11th–12th centuries), abound with information relevant to the equestrian divination ritual. For example, this practice was attested in the Germanic population, but also in the Slavonic one: Adam of Bremen corroborates the existence of the horse sacrifice among the Germanic peoples.[9] Besides, according to him, the inhabitants of Germania observed birds, but also the movements and neighing of horses and thence detected future events.[10] Tacitus's *Germania* contains information on the practice of the avian and equestrian divination, based on the examination of cries and flight patterns of birds and the warnings furnished by horses such as snorting and neighing. Nevertheless, according to the same author, the Slavs also practiced this divinatory rite for a long time.[11] Another similar divination rite was common among the inhabitants of the isle of Rughen.[12] Moreover, other peoples apart from the Germanic ones were also familiar with this ancient Indo-European religious practice, notwithstanding that the copy of Tacitus's *Germania* was kept in Fulda, where Gottschalk spent his early years[13]. It is highly probable that this information may well have been in the background

---

[8] Gottschalk of Orbais, *Responsa de diversis*, 169; translation M. Gillis, *Gottschalk of Orbais*, 169.

[9] Adam of Bremen, *M. Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum usque ad a. 1072*, MGH, SS VII, ed. M. Lappenberg, Hannover 1846, 267–389, 380, l. 13–4.

[10] *... Auspicia et sortes quam maxime observabant. Avium voces et volatus interrogare proprium erat illius gentis. Equorum quoque presagia ac motus experiri, hinnitusque ac fremitus observare. Nec ulli auspicio maior fides, non solum apud plebem, sed etiam apud proceres habebatur*, cf. Adam of Bremen, *Adami Gesta*, 286, l. 33–5.

[11] Adam of Bremen, *Adami Gesta*, 287, l. 1–2.

[12] Saxo Grammaticus, *Ex Saxonis gestis danorum*, MGH, Scriptores in Folio XXIX, ed. G. Waitz, Hannover 1892, 37–161, 123, l. 23–36.

[13] Cf. M. Gillis, *Gottschalk of Orbais*, 170–171; K. Vielhaber, *Gottschalk der Sachse*, 47, 50.

of Gottschalk's awareness of it.[14] Nonetheless, divination by the horse was practiced in the land of the (then still unbaptized) Bulgars. More precisely, by the time when the missionaries reached this area, some of the pagan rites which involved the horse with the aim of predicting the outcome of a battle still existed; furthermore, the Bulgars used to carry a horse's tail in a battle and as a military banner, believing it brought them luck and success on the battlefield. Before entering the battlefield, they performed their pagan divinatory rites, and *auspicia* which predicted the outcome of the battle; they also took oaths before a sword[15]. All of these pagan practices were forbidden by Greek missionaries.[16] Bearing in mind the Thracian pagan heritage, resonating with the religious practices of the Steppe peoples, Gottschalk could have also heard of it during his Balkan journey. Nevertheless, this episode would demand a more thorough analysis, the re-opening of the sources, and a whole new study.

Judicial ordeal

At the peak of the Predestination debate, and during his confrontation with Hincmar of Reims, Gottschalk showed himself inclined to undertake a judicial ordeal, according to the most relevant text he composed in defence of his doctrine, the *Confesio Prolixior*.[17] More precisely, Gottschalk thus got endowed with traits of a martyr and included the appeal to martyrium in his arsenal of religious self-representation. Hence, he proposed to undergo an

[14] Vielhaber, *Gottschalk der Sachse*, 47, 50; on Saxon heritage, and evidence of the Germanic influence on Gottschalk's thought: I. Schröbler, *Glossen eines Germanisten zu Gottschalk von Orbais*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 77 (1955) 89–111, 98–99; *Indiculis superstitionum et paganiarum*, ed. A. Boretius, MGH, Capitularia regum Francorum I, No. 108, 13, Hannover 1883, 222–223, 223.

[15] Cf. П. Коматина, *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014, 211. The symbolic of the horse was widely attested in the Indo-European tradition; apart from the beliefs which attributed the role of a psychopomp to this emblematic animal, it was strongly related to war symbolism as well: Ц. Степанов, *Религии в езическа България*, София 2017, 141–142, on the important features of heathen Bulgarian religion and the elements pertaining to the cult of the Thracian Horseman.

[16] Cf. Pope Nicholas's letter 99, bearing testimony of the year 866 (*Ad Bulgarorum consulta*): Nicholas I, *Epistolae*, ed. E. Perels, MGH, Epistolae in Quart VI, Berlin 1925, 257–690, 580–581.

[17] Cf. W. Pezé, *Le virus de l'erreur*, 519–523; M. Gillis, *Gottschalk of Orbais*, 268, note 124.

ordeal before a multitude of people, as well as in the presence of the king and bishops, and to enter four barrels filled with boiling water, oil, pitch and animal fat, in order to prove the validity of his doctrine, should he finish the trial unharmed:

Atque utinam placeret tibi cunctipotentissime pariter ac clementissime domine ut sicut in te credo et spero, dato mihi gratis posse prout iam dudum dare dignatus es et dare quotidie dignaris etiam velle, coram undique collecta populorum te timentium multitudine, praesente etiam istius regni principe [simul] cum pontificum et sacerdotum monachorumque seu canonicorum venerabili simul agmine, concederetur mihi, si secus hanc catholicae fidei de praedestinatione tua veritate nollent recipere, ut isto quod dicturus sum favente tua gratia id adprobarem cernentibus cunctis examine, ut videlicet quatuor doliis uno post unum positis atque ferventi singillatim repletis aqua oleo pingui et pice et ad ultimum accenso copiosissimo igne liceret mihi, invocato gloriosissimo nomine tuo, ad adprobandam hanc fidem meam immo fidem catholicam, in singula introire et ita per singula transire donec, te praeveniente comitante ac subsequente dexteramque praebente ac clementer educente, valerem sospes exire quatenus in ecclesia tua tandem aliquando cahtolicae hinc fidei claritas claresceret et falsitas evanesceret fidesque firmaretur et pervidia vitaretur.[18]

(And would it be pleasing to you, all-powerful and equally merciful Lord that, just as I believe and hope in you, with the ability having been gratuitously given to me, as you have for a long time deigned and daily deign also to give me the will, this would be granted to me, namely, that before a multitude of people who fear you gathered from everywhere, also in the presence of the prince of this kingdom together with the venerable host of bishops, priests, monks, and canons – if they otherwise refuse to receive this truth of the catholic faith about your predestination by that which I am going to say with your help – I might prove it in the sight of all by means of an ordeal. That is, with four barrels placed one after another, individually filled with boiling water, oil, pitch, and animal fat, and finally heated by most ample fire, may it be permitted me, having invoked your most glorious name, to enter each of them to prove this faith of mine, or rather the catholic faith, and thus to pass through each of them. With you going before me, accompanying me, and following me, and

[18] Gottschalk of Orbais, *Confessio Prolixior*, ed. C. Lambot, Œuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais, Spicilegium Sacrum Lovaniense 20 (1945) 55–78, 74–75; Ibid., ed. J.-P. Migne, Patrologiae Cursus Completus, Series Latina (PL) 121, Paris 1844–1855, 349–366A, here 362C–D; Hrabanus Maurus, *Epistolae*, ed. E. Dümmler, MGH, Epistolae in Quart V, Berlin 1898–1899, 379–516, 498–499.

offering your right hand and mercifully leading me, may I be able to come out unharmed, in order that the brightness of the catholic faith may at long last shine forth from this in your church and that falsity may disappear and that faith may be strengthened and disbelief avoided.)[19]

Judicial ordeals did not represent a rarity in the 9th century[20]. Gottschalk saw himself persecuted due to the truthfulness of his genuine Christian doctrine[21], which may well have propelled him to opt for this defensive strategy and clothe himself in a martyrium-style attire, typical for Eastern ascetic models[22] – for the purpose of his self-defence and self-portrayal – in order to advance his case.

Additionally, Gottschalk prophesized that Hincmar would be removed from the See of Reims[23], that Hincmar would die and that he himself would become the archbishop of Reims, afterwards be poisoned, and thus win the glory of martyrs. Could it be hypothesized that he was also prophesizing during his sojourn at Trpimir's court, by observing horses' movements, which would have made him inclined to a prophetic discourse, pointing to yet another strategy he resorted to in the context of his religious self-representation?

Hierarchia caelestis

Roughly three decades upon the dispatchment of the *Corpus Areopagiticum* from Byzantium to Francia[24], Gottschalk's interest in the concept of *hierarchia caelestis*, as demonstrated in his tract on the Trinity[25], can be observed as an indirect defence of his doctrine, since it was inserted into his arguments in support of his trinitarian teaching.

---

[19] V. Genke – F. X. Gumerlock, *Gottschalk and a Medieval Predestination Controversy. Texts Translated from the Latin*, Milwaukee, WI 2010, 93; for the translation of the Gottschalk's entire *Confessio Prolixior*, see op. cit. 74–96.

[20] Cf. M. Gillis, *Gottschalk of Orbais*, 256–260.

[21] Cf. Gottschalk of Orbais, *Confessio Prolixior*, ed. J.-P. Migne, 364 B–C; cf. V. Genke – F. X. Gumerlock, *Gottschalk and a Medieval Predestination Controversy*, 94.

[22] Cf. M. Gillis, *Gottschalk of Orbais*, 223–228.

[23] Hincmar of Reims, *De una et non trina Deitate*, ed. J.-P. Migne, PL 125, Paris 1844–1855, 473–618, here 613–614.

[24] For more information and the relevant literature on this topic, see: B. Radovanović, (forthcoming), *In between the Eastern and Western Christian empires: the role of mediators*, Proceedings of the Fifth International Scientific Symposium "Days of Justinian I", ed. M. B. Panov, Skopje 2019.

[25] *De Trina Deitate*, composed after 853.

Namely, Gottschalk expounded on *hierarchia caelestis* in a fragmentary manner only. The *Stichwort* stemming from Gottschalk's understanding of *hierarchia caelestis* in relation to his Trinitarian teaching is the following: each particular angelic order is referred to in plural ("virtues", "powers", "principalities", "dominations"), in spite of the fact that each and every one of them represents virtue, power, principality, and dominion – in singular. That exactly was the principal argument Gottschalk employed in underlining the correctness of his Trinitarian doctrine, according to which God is at the same time one and triune, representing simultaneously one and triune deity.[26]

The disposition of different angelic orders Gottschalk implied corresponds to the disposition used by Gregory the Great (which correlates greatly with the one given in Colossians).[27] Namely, it would be important to mention that huge interest in the concept of *hierarchia caelestis* was not present in that epoch; only seldom or sporadically did Carolingian authors delve in this question.

Furthermore, it is significant to specify that Gottschalk did not mention *hierarchia caelestis* in a particular chapter: he rather wrote about it in a passage of *De Trina Deitate* (composed in the 850s), defending his stand on this theological issue. Additionally, Gottschalk commented on *hierarchia caelestis* as on something already given, in this particular context and with the aim of defending his doctrine. He must have been inspired by the authors who represented his authorities.[28]

---

[26] Gottschalk of Orbais, *De trina deitate*, III, http://gottschalk.inrebus.com/lat030.html, retrieved on 1 September 2018, III; the summary of Gottschalk's usage of grammar in supporting his view of the correctness of the idiom *trina Deitas* (specifically, the usage of singular for plural), cf. Hincmar of Reims, *De una et non trina deitate*, 542 A–B, 581 B–C.

[27] Cf. Gottschalk of Orbais, *De Trina Deitate*, III, op. cit.; The Bible: *quoniam in ipso condita sunt universa in caelis, et in terra, visibilia, et invisibilia, sive throni, sive dominationes, sive principatus, sive potestates: omnia per ipsum et in ipso creata sunt.* Col. 1:16. Cf. Th. C. O'Brien ed., *St. Thomas Aquinas "Summa theologiae"*, 61 vols., Cambridge 2006, vol. 14 – Divine Government, 121–158.

[28] Just like Gregory the Great, Gottschalk might have taken his *Caelestis Hierarchia* directly from the Bible (Col. 1:16 corresponds perfectly to that of Gregory the Great, and to Gottschalk partly, with the only exception that the latter does not mention *Throni*). Gottschalk could have also appropriated it from Gregory the Great, and especially judging by the position of the *virtutes*, as the third on the list, identical with that of Gregory (together with *dominationes, principatus, potestates*) – who was himself inspired by Pseudo-Dionysius, albeit indirectly. The question thus remains open, regarding the sources Gottschalk used in the composition of his *Caelestis Hierarchia*.

If one attempts to observe the mentioned examples stemming from Gottschalk's texts from a larger perspective, and to find a common denominator, it would certainly be his resort to metaphorical language (and, in this case, to the elements of mystical theology, to be more precise). Gottschalk might, as Gregory the Great, have taken his *hierarchia caelestis* directly from the Bible, but he could have also been inspired by Gregory the Great, who himself had recourse to Dionysius the Areopagite, albeit indirectly. The question thus remains open, regarding the sources that Gottschalk used in the composition of his *hierarchia caelestis*.

Additionally, Gottschalk's interest in *hierarchia caelestis* pertains to some possible traits of mystical theology in his opus, thus revealing his rich arsenal of strategies employed in his religious self-representation, indicating another conceptual wellspring of this author *à part* which has not thoroughly been studied yet. These include his lost writings on the origin of the soul[29], and two other aspects which have been analysed above – Gottschalk's attempt to portray himself as a martyr, and to survive a judicial ordeal[30], as well as his penchant for soothsaying, unveiled upon the conflict with Hincmar when Gottschalk prophesized Hincmar's deposition from the See of Reims[31], but also maybe during his Croatian trip – if we interpret the equestrian divination ritual he mentions as a fragment of the same spectrum.

2. Gottschalk's resort to metaphorical language in his religious self-representation

During the culmination point of the Predestination controversy, Gottschalk underlined his defence by insisting upon the metaphorical language of heresy. The resort to metaphorical language of heresy was a common place in the 9th-century Greek and Latin textual treatments of heresy. The metaphorical vocabulary and terminology was significantly employed by early Christian and Early Medieval Greek and Latin authors in their accounts of heresies and heretics (Irenaeus of Lyon, Hippolytus, Augustine of Hippo, Isidore of Seville, Joseph, Epiphanius of Salamis, Justin the Martyr; Gottschalk of Orbais,

[29] Cf. K. Vielhaber, *Gottschalk der Sachse*, 79–82.

[30] The connection to the holy man and *Jourodivy* would fall in this segment of Gottschalk's personality, as already suggested by Victor Genke and Francis Gumerlock, cf. V. Genke – F. X. Gumerlock, *Gottschalk and a Medieval Predestination Controversy*, 43, note 227.

[31] Cf. Gottschalk of Orbais, *Responsa de diversis*, 162–171; M. Gillis, *Gottschalk of Orbais*, 176.

Hincmar of Reims, Hrabanus Maurus, archbishop of Mainz (845–856), Amolo, archbishop of Lyon (841–852), to mention only some). Namely, heresy was thus defined by means of metaphorical linguistic tools. Heretics and pagans were frequently related to the semantic fields of insanity/madness, contagious illness, and venom (to mention only the most striking ones), as it has been observed on numerous occasions in the history of heresiologies.[32]

Furthermore, the resort to the metaphorical "adultery" towards the word of God was also present in these authors.[33]

Consequently, Gottschalk, a pseudo-monk, and an overt-heretic in Hincmar's view, is designated as *fidei sincerae adulterator et apertus haereticus*.[34]

On the other hand, Gottschalk, speaking of Hincmar in ca. 856–857, alludes to him as a heretic, but also as an adulterer: *moechus…haereticus*.[35] Curiously, Gottschalk employs the Greek word for adulterer – *moechus* – which has not been so frequently used in the Carolingian sources.[36] Similarly, Eriugena (c. 815 – c. 877) accused Gottschalk of being a lying adulterer – *mendosus adulterator*.[37] In this sense, "adulterer" refers to a forger of the word of God.

Additionally, the *Leitmotiv* of the bodily symbolic including the metaphor of limbs – representing members of the Church, has been largely employed by Gottschalk's opponents, but also by Gottschalk himself.

In an analogous approach to that of Hincmar, who used the metaphor of a putrid body part for a heretic, Amolo of Lyon accused Gottschalk in one

[32] This topic has been dealt with in more detail in my doctoral thesis: cf. B. Radovanović, *The Language of Religious Dissent: Comparative Perspective (9th-century Frankish and Byzantine Authors)*, unpublished doctoral thesis, University of Vienna 2018.

[33] The most striking scriptural examples dealing with the metaphorical meaning of adultery include Ezekiel 23, and Jeremiah 3, 5, 13.

[34] Hincmar of Reims, *De una et non trina Deitate*, 615 BC.

[35] Ibid., 613–614.

[36] A more common noun would be *adulterator* or *adulter*. In the Early Medieval Latin sources analyzed here, the term *moechus* is attested with much lesser frequency than the term *adulterator* – and most frequently in the texts of Gottschalk and Pope Nicholas.

[37] Cf. John Scottus Eriugena, *Iohannis Scotti de divina praedestinatione liber*, ed. G. Madec, Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis (CCCM) 50, Turnhout 1978; G. Mathon, *L'utilisation des textes de Saint Augustin par Jean Scot Érigène dans son De Praedestinatione*, Augustinus Magister, Actes du Congrès international augustinien, Paris, 21–24 Septembre 1954, Paris 1955, 419–428, here 519–528; M. Goulven, *Jean Scot Érigène et l'histoire de la philosophie*, Colloques internationaux du CNRS, 561 (Laon, 7–12 juillet 1975), ed. R. Roques, Paris 1977, 183–190, here 183–190.

of his letters of having been cut off from the body of the church.[38] Gottschalk, reciprocally, referred to the damned as *membra Antichristi.*[39]

Namely, Hincmar argued that Gottschalk had misinterpreted the Scriptures, according to the ways of the heretics, that he did not understand the sense well, and that he altered the meaning of words in accordance with his own erroneous sense.[40] The erroneous interpretation, furthermore, lay in the core of heresy, judging by Hincmar, with the devil designated as a wicked interpreter: … *perversus interpres diabolus*.[41]

On the other hand, Gottschalk employed the identical arsenal of heretical accusations as his opponents did, by equating those who did not share his point of view with heretics.[42] Nonetheless, Gottschalk wrote of Hincmar as of a heretic, the enemy of truth and friend of falsehood: … *haereticus veritatis inimicus falsitatis amicus*.[43]

Consequently, one can conclude that the identical phraseological means were applied in textual confrontations, only in different settings and situations, depending on the given contexts. The aim was to prevent those judged to be the enemies of truth from interpolating certain parts, introducing novelties, and interpreting according to their own liking[44] – instead of aligning with the interpretations of the fathers, and thus interfering with ancient dogmatic precepts and altering tradition. Likewise, in his letter addressed to Pope Nicholas I (858–867), Hincmar accused Gottschalk of vehemently twisting the meaning of the Scriptures, and of lacerating the words of the Fathers.[45]

---

[38] Cf. Amolo of Lyon, *Epistolae*, ed. E. Dümmler, MGH Epistolae (in Quart) [Epp.] V, Berlin 1899, 361–378, here 370–371:… *a corpore ecclesiae iustae severitatis dampnatione precisus atque omni bonorum contubernio ac solatio defraudatus remansisti velus stirps inutilis et palmes aridus igni destinatus*; cf. M. Gillis, *Gottschalk of Orbais*, 238–239.

[39] Cf. M. Gillis, *Gottschalk of Orbais*, 304; Gottschalk of Orbais, *De Praedestinatione*, ed. C. Lambot, Œuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais, Spicilegium Sacrum Lovaniense 20 (1945) 180–258, here 189, 203, 226.

[40] Hincmar of Reims, *De una et non trina Deitate*, 565BC.

[41] Hincmar of Reims, *Hincmari archiepiscopi Remensis epistolae*, ed. E. Perels, MGH Epp. VIII, Berlin 1939, 113, l. 7–8; Amolo of Lyon, *Epistolae*, Ep. 2, 377, l. 3–4.

[42] Hincmar of Reims, *De una et non trina Deitate*, 613–614; Gottschalk of Orbais, *Confessio Prolixior*, ed. C. Lambot, 66.

[43] Hincmar of Reims, *De una et non trina Deitate*, 613–614; Gottschalk of Orbais, *Confessio Prolixior*, ed. C. Lambot, 66; cf. Gottschalk of Orbais, *De Praedestinatione*, 214, 227.

[44] Cf. Hincmar of Reims, *De Una et non trina Deitate*, 565B–D

[45] Hincmar of Reims, *Epistolae*, Ep. 169, 162.

Amolo's observation on Gottschalk's insanity, as well as on the instability of his mind and body, falls into the aggrupation of classical *topoi* encompassing heretical insanity and madness in the Carolingian times as well.[46] The analogous conceptual points between heresy and madness have been frequently put forward by mediation of the semantic field encompassing poisoning, venom, and illness. In his letter to Hincmar, Hrabanus designated Gottschalk as a noxious person, who had inebriated many with his venomous potion, and directed their minds towards the insanity of error: … *istum noxium virum, hoc est Gotescalcum… sui veneni poculo non paucos inebriavit, et in erroris insaniam vertit*.[47] Similarly, Hincmar alluded to Gottschalk's heresy as to a deadly virus of idolatry, *mortiferum virus idololatriae*.[48] Moreover, Gottschalk resorted to a language laden with highly stylistic means and figures as well, and frequently resorted to similar metaphors while describing his opponents. Besides, Gottschalk relied upon poetical language on many occasions, and employed various figures of style with the aim of accentuating the message he wished to convey.[49] Gottschalk referred to him, who refuted his doctrine, as to a rapacious wolf or a shameless goat – *rapax lupus vel procax hircus*, preparing traps for Christ's sheep.[50] Therefore, the enemies of God's sheep were identified with shameless, implacable, stubborn and rapacious wolves. Simultaneously, Gottschalk employed the equivalent adjectives in describing Hincmar as a 'blind, shameless, obstinate, stubborn heretic': *caecus procax pertinax pervicax haereticus*.[51]

Hence, the above passages point to the fact that the analogous literary procedures were employed by Gottschalk's opponents, accusing him of heresy,

[46] Among numerous examples, I shall hereby name only some authors: Aurelius Augustine, *De baptismo contra Donatistas libri septem*, ed. J.-P. Migne, PL 43, 107–244, here II, 3, 128; Jerome, *Commentariorum in Hiezechielem*, ed. F. Glorie, Corpus Christianorum, Series Latiina (CCSL) 75, Turnhout 1964, 306–307; Ambrose, *Explanatio psalmorum xii*, ed. M. Petschenig, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL) 64, Vienna 1919, 216.

[47] Hrabanus Maurus, *Epistolae*, Ep. 44, 496.

[48] Hincmar of Reims, *De una et non trina Deitate*, 479.

[49] For more information on Gottschalk's poetry, see: B. Radovanović, *L'entremêlement des motifs préchrétiens et chrétiens dans les textes de Gottschalk: à la recherche de son répertoire*, La controverse carolingienne sur la predestination. Histoire, textes, manuscrits. Actes du colloque international de Paris des 11 et 12 octobre 2013, ed. W. Pezé, P. Chambert-Protat, J. Thompson, and J. Delmulle, "Haut Moyen Âge" (HAMA 32), Paris 2018, 129–145; For more general information on the heretical stereotypes in Carolingian period, see: W. Pezé, *Le virus de l'erreur*, 590–597.

[50] Cf. Gottschalk of Orbais, *De Praedestinatione*, 244.

[51] Hincmar of Reims, *De una et non trina Deitate*, 613–614.

and *en revanche*, by Gottschalk himself, thus presenting his self-defence and self-portrayal by means of metaphorical language and relaunching the attack on his accusers.

3. Gottschalk's religious self-representation in his poetry

Simultaneously, Gottschalk's religious self-representation was reflected in his poetry. Curiously, he employed the same literary means in his prose works, as in his poetry – with the aim of underpinning the validity of his doctrine – more specifically, alliteration and assonance.[52]

The importance of poetic expression can be seen in the examples from Gottschalk's poetry in general, as well as in the scope of Gottschalk's self-portrayal.

Judging by the convincing tone, and the variety of the stylistic means Gottschalk employed, the image of an author very much inclined to poetical expression emerges.[53] More specifically, poetical language is revealed as more appropriate for conveying the symbolic message: a more subtle tool at the poet's disposition, it mirrors his creativity and literary capacities, offering more freedom of expression than prose. Therefore, the poetical field can offer a better comprehension and grasp of the under-current elements, sometimes hidden under the rigid appearance of the words[54], different to the prose terminology.[55] Stylistic devices Gottschalk frequently availed himself of were not seldom used, for the sake of achieving imitative harmony.[56]

---

[52] V. Genke – F. X. Gumerlock, *Gottschalk and a Medieval Predestination Controversy*, 120.

[53] Cf. *Poetic images can sometimes show what is beyond the power of prose statements to express*, in: P. Dronke, *Verse with Prose from Petronius to Dante*, Cambridge, MA/London 1994, 43; P. Godman, ed., *Poetry of the Carolingian Renaissance*, London 1985, 39–43; for a more detailed analysis of Gottschalk's poetical language, see: B. Radovanović, *L'entremêlement des motifs préchrétiens et chrétiens dans les textes de Gottschalk*.

[54] Cf. P. Dronke, *Die Lyrik des Mittelalters. Eine Einführung*, trans. P. Hasler, München 1977, 23; K. Vielhaber, *Gottschalk der Sachse*, 47.

[55] Cf. Gottschalk of Orbais, *Carmina minora Godescalci*, ed. K. Strecker, MGH Poetae Latini medii aevi IV, Berlin 1914, 934–936, *Quo ne tu missus*, 934, v. 54–55.

[56] Cf. K. Halm, ed., *Bedae Venerabilis liber de schematibus et tropis*, Rhetores Latini Minores: ex codicibus maximam partem primum adhibitis, Leipzig 1863, 607–618; on the employment of alliteration in prose, cf. E. De Bruyne, *De Boèce a Jean Scot Erigène*, 143.

Gottschalk's poetry is to be understood as an indispensable tool, employed, among other, in order to better understand the author's arguments and to detect which objective and effects he wished to realise by the specific usage of particular stylistic devices in his poetry.[57]

A poetical tone is also present in Gottschalk's religious self-representation. Additionally, it would be interesting to scrutinize the motif of allegorical exile in some particular cases of Gottschalk's self-portrayal, embedded in the exilic literary tradition[58].

Carolingian poets often wrote about the sea. *Exul…in mare sum* – Gottschalk of Orbais would write in 851, already in the confinement of Hautvillers.[59]

---

[57] M.-L. Weber, *Die Gedichte des Gottschalk von Orbais*. Lateinische Sprache und Literatur des Mittelalters 27, Frankfurt a. Mein/New York 1992; C. Lambot, *Lettre inédite de Godescalc d'Orbais*, Revue bénédictine 68 (1958) 40–51; Gottschalk of Orbais, *Carmina*, ed. N. Fickermann, MGH Poetae Latini aevi Carolini VI, Weimar 1951, 86–106; N. Fickermann, *Wiedererkannte Dichtungen Gottschalks*, Revue bénédictine 44 (1932) 314–321; M.-L. Weber, *Die Gedichte des Gottschalk von Orbais*; Gottschalk of Orbais, *Quo ne tu missus*, 934–936; Gottschalk of Orbais, *Godescalci Carmina*, ed. L. Traube, MGH Poetae Latini aevi Carolini III, Berlin 1896, 707–737; see also: P. Bourgain, *Poésie lyrique latine du moyen âge*, Paris 1989, 68–73; P. Godman ed., *Poetry of the Carolingian Renaissance*, 228–246; P. von Moos, *Gottschalks Gedicht O mi custos — eine confessio*, Frühmittelalterliche Studien 4 (1970) 201–230, and 5 (1971) 317–358; B. Bischoff, *Gottschalks Lied für den reichenauer Freund*, Mittelalterliche Studien: Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte II (1967) 26–34; O. Herding, *Über die Dichtungen Gottschalks von Fulda*, Festschrift Paul Kluckhohn und Hermann Schneider gewidmet zu ihrem 60. Geburtstag, ed. F. Genzmer et al., Tübingen 1948, 46–72; F. Rädle, *Gottschalks Gedicht an seinen letzten Freund*, Scire litteras: Forschungen zum mittelalterlichen Geistesleben, ed. S. Krämer and M. Bernhard, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse Abhandlungen, Neue Folge 99, München 1988, 315–325, here 316–319; M.-L. Weber, *Die Gedichte des Gottschalk von Orbais*, 135–188.

[58] Cf. P. Godman, *Poetry of the Carolingian Renaissance*, 40–42.

[59] Cf. Gottschalk of Orbais, *Ut quid iubes*, ed. L. Traube, 731–732; Ibid., 732, v. 9–10; M.-L. Weber, *Die Gedichte des Gottschalk von Orbais*, 150; for the translation, see M. Gillis, *Gottschalk of Orbais*, 275; N. Staubach, *Zwischen Mythenallegorese und Idolatriekritik. Bischof Theodulf von Orléans und die heidnischen Götter*, Menschen – Heros – Gott: Weltentwürfe und Lebensmodelle im Mythos der Vormoderne, ed. C. Schmitz and A. Bettenworth, Stuttgart 2009, 149–166; cf. A. Freeman, *Theodulf d'Orleans and Libri Carolini*, Speculum 32/4 (1957) 663–705; M. Gillis, *Gottschalk of Orbais*, 273–275.

The themes pertaining to the semantic field of exile are to be found among his verses and reflect mainly the metaphorical exile, as observed in these examples from Gottschalk's poetry, written around 850, at the time when he was already in confinement, which also reflects a factual exile.[60] In this case, Gottschalk's strategy was shaped by his attempt to present himself as cast-out and exiled, in the aftermath of his condemnation. More precisely, Gottschalk clothed his factual exile in the poetical garment, aligning to the exilic literary tradition.

Hence, Gottschalk could be counted in the 'exiled poets's circle'– writing on the exilic topics – together with Théodulf of Orléans, Walahfridus Strabo, or Ermold the Black. Additionally, Carolingian poets often placed themselves at the center of the exilic tradition, with models which included Ovid, Virgil, or Boethius.[61]

According to the above-presented, the metaphorical language was highly important in the depiction and self-portrayal of dissenters.

If one compares Gottschalk's prose to his poetry[62], one can unveil a classical *repertoire*, more resonating in his poetry than in his prose texts – which was quite frequent for the epoch[63]. Furthermore, Gottschalk employed assonances and alliterations in his prose texts too, for example, while insisting upon a given topic or purely incited by the impulse to give more conviction to his words, which he wished more intensely pronounced in the scope of his religious self-representation. Therefore, Gottschalk's artistic sensibility should be framed as more poetical than pertaining to prose.

---

[60] Cf. M. Gillis, *Gottschalk of Orbais*, 274; the topic of allegorical exile has been dealt with in the last chapter of my thesis, cf. B. Radovanović, *The Language of Religious Dissent*, 208–216.

[61] Cf. R. J. Hexter, *Ovid and Medieval Schooling*, München 1986, 91; P. Dronke, *Integumenta Virgilii*, Lectures médiévales. Actes du colloque de Rome (25–28 octobre 1982), Collection de l'École française de Rome, 80, ed. J.-Y. Tilliette, Rome 1985, 313–328; L. Holtz, *La redécouverte de Virgile aux VIIIème et IXème siècles d'après les manuscrits conservés*, Lectures médiévales. Actes du colloque de Rome (25–28 octobre 1982), Collection de l'École française de Rome, 80, ed. J.-Y. Tilliette, Rome 1985, 9–29; P. C. Jacobsen, *Il secolo nono*, Letteratura Latina medievale (Secoli VI–XV), un manuale, ed. C. Leonardi, Florenze 2012, 75–158, here 93; P. Dronke, *Lyrik des Mittelalters*, 24.

[62] Cf. P. C. Jacobsen, *Il secolo nono*, 98, 100–102.

[63] For more information on the referal to classical authors by Carolingian writers, cf. F. Brunhölzl, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, 4 vols., I, *Von Cassiodor bis zum Ausklang der karolingischen Erneuerung*, München 1975, 301, 362–363, 378–379; on the echoes of earlier tendencies (e.g. Asianism) in the poetry of Gottschalk and the Carolingians, see: E. De Bruyne, *De Boèce a Jean Scot Erigène*, 142.

Concluding remarks

In the above extracts from Gottschalk's texts, the importance of metaphorical language within the stylistic means he employed with the aim of accentuating his religious self-expression – in his prose texts, as well as in his poetry referring to allegorical exile – has been highlighted. Generally, transposed to the wider plane, the key to heretical representations lies in the carefully chosen language, terminology, and expressions. Hence, the self-portrayal and self-defence of heretics, on the here-presented passages from Gottschalk's texts, represent the prominent features in the discourse knitted around religious dissent and heresy.

Gottschalk's models in the scope of his religious self-representation

The above passages and analyses shed light on the modes and features of Gottschalk's self-portrayal, which is useful in uncovering the strategies he employed therein, his models and *repertoire*; namely, that is why the scrutiny of particular features of his self-representation is needed: as an indication, a pointing arrow indicating the direction whence Gottschalk's models may have originated.

To summarize, Gottschalk undoubtedly drew his inspiration from his encounter with the East as well: during his Balkan journey, but also, probably, from Byzantine authors.[64] Additionally, Gottschalk may well have been imbued with Byzantine literary and theological tradition. Judging by the aforementioned, one could regroup and ascribe Gottschalk's models as follows:

Byzantine models[65]

Being an original thinker, poet, perhaps endowed with some traits of an ascetic, martyr and even miracle-worker, referring to himself as to *divinitus afflatus,* Gottschalk could have been influenced by *Vita Antonii*[66]*,* but also by

[64] According to Viellhaber, Gottschalk's knowledge of Eastern authors may have come from his Balkan trip, cf. K. Vielhaber, *Gottschalk der Sachse*, 80; Gottschalk of Orbais, *Questiones de anima*, ed. C. Lambot, Œuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais, Spicilegium Sacrum Lovaniense 20 (1945) 283–294, here 293.

[65] Cf. K. Vielhaber, *Gottschalk der Sachse*, 40.

[66] The *Vita Antonii* has been kept in Fulda, St. Galen and Lorsch; it has been referred to by Alcuin of York, Theodulf of Orléans, Smaragdus of St. Michael, Sedulius Scottus, and Paschasius Radbertus: cf. P. Bertrand, *Die Evagriusübersetzung der Vita Antonii.*

some other (Byzantine?) models which he could have encountered during his Dalmatian and Balkan trips in the 840s. The possible traits of mystical theology in his opus, including his interest in the *Corpus Areopagiticum*, might strongly corroborate this hypothesis.

Potentially pagan models

Differently from the predominant opinion – it may not be the Germanic/Saxon pagan heritage which influenced Gottschalk's account of the equestrian divination ritual only, but also the one attested by wider Indo-European tradition, and namely, the sway of the traditions of the Steppe peoples whose heritage Gottschalk may have come in touch with during his trip to Bulgaria.

Poetic models

The language of Gottschalk's self-portrayal was undoubtedly poetical in its tone, abounding with stylistic figures. Apart from having frequently resorted to metaphorical language, the literary figures he used were highly poetic in nature. His poetic models include classical authors writing on exilic topics (Ovid, Virgil), but possibly Boethius as well[67].

Based on what has been proposed, it can be suggested that Gottschalk's self-portrayal was to some extent nuanced by the echoes of the Byzantine and pre-Christian models, as well as that it showed metaphorical and poetical features. Furthermore, judging by the above examples, it can be assumed that in the context of his religious self-representation, Gottschalk employed linguistic means, tools and rhetorical strategies similar to those of his opponents.

Rezeption – Überlieferung – Edition. Unter besonderer Berücksichtigung der Vita Patrum – Tradition, Utrecht 2005, 61.

[67] This hypothesis would merit a more thorough analysis; cf. the last chapter of my doctoral thesis, B. Radovanović, *The Language of Religious Dissent*, 213–214.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Adam of Bremen, *M. Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum usque ad a. 1072*, Monumenta Germaniae Historica (MGH), Scriptores in Folio (SS) VII, ed. M. Lappenberg, Hannover1846, 267–389.

Ambrose, *Explanatio psalmorum xii*, ed. M. Petschenig, Corpus Christianorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL) 64, Vienna 1919.

Amolo of Lyon, *Epistolae*, ed. E. Dümmler, MGH, Epistolae (in Quart) [Epp.] V, Berlin 1899, 361–378.

Annales Bertiniani, ed. G. H. Pertz, MGH, SS I, Hannover 1826, 419–515.

Aurelius Augustine, *De baptismo contra Donatistas libri septem*, ed. J.-P. Migne, Patrologiae Cursus Completus, Series Latina (PL) 43, Paris 1844–1855, 107–244.

John Scottus Eriugena, *Iohannis Scotti de divina praedestinatione liber*, ed. G. Madec, Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis (CCCM) 50, Turnhout 1978.

Gottschalk of Orbais, *De Praedestinatione*, ed. C. Lambot, Œuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais, Spicilegium Sacrum Lovaniense 20 (1945) 180–258.

Gottschalk of Orbais, *Confessio Prolixior*, ed. C. Lambot, Œuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais, Spicilegium Sacrum Lovaniense 20 (1945) 55–78.

Gottschalk of Orbais, *Confessio Prolixior*, ed. J.-P. Migne, PL 121, Paris 1844–1855, 349–366A.

Gottschalk of Orbais, *Questiones de anima*, ed. C. Lambot, Œuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais, Spicilegium Sacrum Lovaniense 20 (1945) 283–294.

Gottschalk of Orbais, *Responsa de diversis*, ed. C. Lambot, Œuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais, Spicilegium Sacrum Lovaniense 20 (1945) 130–179.

Gottschalk of Orbais, *Godescalci Carmina*, ed. L. Traube, MGH, Poetae Latini aevi Carolini III, Berlin 1896, 707–737.

Gottschalk of Orbais, *Carmina*, ed. N. Fickermann, MGH, Poetae Latini aevi Carolini VI, Weimar 1951, 86–106.

Gottschalk of Orbais, *Carmina minora Godescalci*, *Quo ne tu missus*, ed. K. Strecker, MGH, Poetae Latini medii aevi IV, Berlin 1914, 934–936.

Gottschalk of Orbais, *De trina Deitate*, III: http://gottschalk.inrebus.com/lat030.html, retrieved on September 1st 2018.

Hincmar of Reims, *De una et non trina Deitate*, ed. J.-P. Migne, PL 125, Paris 1844–1855, 473–618.

Hincmar of Reims, *Hincmari archiepiscopi Remensis epistolae*, ed. E. Perels, MGH, Epp. VIII, Berlin 1939.

Hrabanus Maurus, *Epistolae*, ed. E. Dümmler, MGH, Epp. V, Berlin 1898–1899, 379–516.

Indiculis superstitionum et paganiarum, ed. A. Boretius, MGH, Capitularia regum Francorum I, No. 108, 13, Hannover 1883, 222–223.

Jerome, *Commentariorum in Hiezechielem*, ed. F. Glorie, Corpus Christianorum, Series Latina (CCSL) 75, Turnhout 1964, 306–307.

Nicholas I, *Epistolae*, ed. E. Perels, MGH, Epp. VI, Berlin 1925, 257–690.

Saxo Grammaticus, *Ex Saxonis gestis danorum*, MGH, SS XXIX, ed. G. Waitz, Hannover 1892, 37–161.

Synod of Mainz, MGH, Concilia III, No. 14 [Mainz], ed. W. Hartmann, Hannover 1984.

Литература – Secondary Works

Bertrand P. H. E, *Die Evagriusübersetzung der Vita Antonii. Rezeption – Überlieferung – Edition. Unter besonderer Berücksichtigung der Vita Patrum – Tradition*, Utrecht 2005.

Bischoff B., *Gottschalks Lied für den reichenauer Freund*, Mittelalterliche Studien: Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte II, Stuttgart 1967, 26–34.

Bourgain P., *Poésie lyrique latine du moyen âge*, Paris 1989.

Brunhölzl F., *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, 4 vols, I: *Von Cassiodor bis zum Ausklang der karolingischen Erneuerung*, München 1975.

De Bruyne E., *Études d'esthétique médiévale*, 3 vols. *I. De Boèce a Jean Scot Erigène*, Paris 1998.

Dronke P., *Die Lyrik des Mittelalters. Eine Einführung*, trans. P. Hasler, München 1977.

Dronke P., *Verse with Prose from Petronius to Dante*, Cambridge, MA/London 1994.

Dronke, P., *Integumenta Virgilii*, Lectures médiévales. Actes du colloque de Rome (25–28 octobre 1982), Collection de l'École française de Rome, 80, ed. J.-Y. Tilliette, Rome 1985, 313–329.

Fickermann N., *Wiedererkannte Dichtungen Gottschalks*, Revue bénédictine 44 (1932) 314–321.

Freeman A., *Theodulf d'Orleans and the Libri Carolini*, Speculum 32/4 (1957) 663–705.

Genke V. and Gumerlock F. X., *Gottschalk and a Medieval Predestination Controversy*. *Texts Translated from the Latin*, Milwaukee 2010.

Gillis M., *Gottschalk of Orbais: A Study of Power and Spirituality in a Ninth-Century Life*, Unpublished doctoral thesis, University of Charlottesville, VA 2009.

Godman P. ed., *Poetry of the Carolingian Renaissance*, London 1985.

Goulven M., *L'augustinisme de Jean Scot dans le De predestinatione*, Jean Scot Érigène et l'histoire de la philosophie, Colloques internationaux du CNRS, 561 (Laon, 7–12 juillet 1975), ed. R. Roques, Paris 1977, 183–190.

Halm K. ed., *Bedae Venerabilis liber de schematibus et tropis*, Rhetores Latini Minores: ex codicibus maximam partem primum adhibitis, Leipzig 1863.

Herding O., *Über die Dichtungen Gottschalks von Fulda,* Festschrift Paul Kluckhohn und Hermann Schneider gewidmet zu ihrem 60.Geburtstag, ed. F. Genzmer et al., Tübingen 1948, 46–72.

Hexter R. J., *Ovid and Medieval Schooling*, München 1986.

Holtz L., *La redécouverte de Virgile aux VIIIème et IXème siècles d'après les manuscrits conservés*, Lectures médiévales. Actes du colloque de Rome (25–28 octobre 1982), Collection de l'École française de Rome, 80, ed. J.-Y. Tilliette, Rome 1985, 9–29.

Jacobsen P. C., *Il secolo nono*, Letteratura Latina medievale (Secoli VI–XV), un manuale, ed. C. Leonardi, Florenze 2012, 75–158.

Katić L., *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, Bogoslovska Smotra, 20, 4 (1932) 403–432.

Klopsch P., *Einführung in die Dichtungslehren des lateinischen Mittelalters*, Darmstadt 1980.

Lambot C., *Lettre inédite de Godescalc d'Orbais*, Revue bénédictine 68 (1958) 40–51.

Mathon G., *L'utilisation des textes de Saint Augustin par Jean Scot Érigène dans son De Praedestinatione*, Augustinus Magister, Actes du Congrès international augustinien, Paris, 21–24 Septembre 1954, Paris 1955, 419–428.

McCormick M., *Origins of the European Economy: Communications and Commerce*, *A.D. 300 – 900*, Cambridge 2002.

Moos P. von, *Gottschalks Gedicht O mi custos – eine confessio*, Frühmittelalterliche Studien 4 (1970) 201–30, and 5 (1971) 317–358.

O'Brien Th. C. ed., *St. Thomas Aquinas "Summa theologiae"*, 61 vols., Cambridge 2006, vol. 14 – Divine Government.

Pezé W., *Le virus de l'erreur. Essai d'histoire sociale sur la controverse prédestinatienne à l'époque carolingienne*, Unpublished doctoral thesis, University of Paris 2014.

Rädle F., *Gottschalks Gedicht an seinen letzten Freund*, *Scire litteras: Forschungen zum mittelalterlichen Geistesleben*, ed. S. Krämer and M. Bernhard, Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse Abhandlungen, Neue Folge 99, München 1988, 315–325.

Radovanović B., *Sur certains aspects de la fonction de cheval chez les Anciens Slaves dans la période de Haut Moyen Âge et de Moyen Âge inférieur (VIe – XIe siècle) à travers les exemples relatifs au domaine militaire et divinatoire*, Историјски чаопис [Istorijski časopis] 57 (2008) 445–458.

Radovanović B., *L'entremêlement des motifs préchrétiens et chrétiens dans les textes de Gottschalk: à la recherche de son répertoire*, La controverse carolingienne sur la predestination. Histoire, textes, manuscrits. Actes du colloque international de Paris des 11 et 12 octobre 2013, ed. W. Pezé, P. Chambert-Protat, J. Thompson, and J. Delmulle, „Haut Moyen Âge" (HAMA 32), Paris 2018, 129–145.

Radovanović B., *The Language of Religious Dissent: Comparative Perspective (9th-century Frankish and Byzantine Authors)*, Unpublished doctoral thesis, University of Vienna 2018.

Radovanović B. (forthcoming), *In between the Eastern and Western Christian empires: the role of mediators*, Proceedings of the Fifth International Scientific Symposium "Days of Justinian I", ed. M. B. Panov, Skopje 2019.

Schröbler I., *Glossen eines Germanisten zu Gottschalk von Orbais*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 77 (1955) 89–111.

Staubach N., *Zwischen Mythenallegorese und Idolatriekritik. Bischof Theodulf von Orléans und die heidnischen Götter*, Menschen – Heros – Gott: Weltentwürfe und Lebensmodelle im Mythos der Vormoderne, ed. C. Schmitz and A. Bettenworth, Stuttgart 2009, 149–166.

Vielhaber K., *Gottschalk der Sachse*, Bonner historische Forschungen 5, Bonn 1956.

Walpole A. S., *Early Latin Hymns*, *with Introduction and Notes*, Cambridge: Cambridge 1922.

Weber M.-L., *Die Gedichte des Gottschalk von Orbais*. Lateinische Sprache und Literatur des Mittelalters 27, Frankfurt a. Mein/New York 1992.

Коматина П., *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014. [Komatina, P. *Crkvena politika Vizantije od kraja ikonoborstva do smrti cara Vasilija I*, Beograd 2014]

Степанов Ц., *Религии в езическа България*, София 2017. [Stepanov, Ts., *Religii v ezičeska Blgarija*, Sofija 2017]

Бојана Радовановић

НАЧИНИ РЕЛИГИЈСКОГ АУТОПОРТРЕТИСАЊА НА ПРИМЕРУ ГОТШАЛКА ИЗ ОРБЕА: У ПОТРАЗИ ЗА ГОТШАЛКОВИМ МОДЕЛИМА

Резиме

Готшалк из Орбеа (око 804–868) беше осуђен за јерес на синодима у Мајнцу и Квирзију (848. и 849. године) и изгнан у манастир Отвиле, где проводи последњих двадесет година живота. Аспекти Готшалковог религијског аутопортретисања могу бити сагледани из нове перспективе. Наиме, неки мање уобичајени обриси лика овог монаха неукротивог духа израњају: приказивање себе као бунтовника, мученика, пророка, што открива нове и необичне стратегије аутопортретисања за каролиншко време, које упућују на разнолик спектар Готшалковог религијског израза. Осим тога, на основу концептуалне, литерарне и стилске анализе Готшалковог дела било би важно потцртати његово место у интелектуалним круговима каролиншког доба, али и покушати открити Готшалкове могуће узоре, присуство елемената мистичке теологије у његовом опусу, прибегавање метафоричком језику у циљу одбране своје јеретичке доктрине о двострукој предестинацији и Тројству, као и утицаје нехришћанских и нелатинских узора на стваралаштво овог надахнутог и посве оригиналног деветовековног мислиоца.

Кључне речи: Готшалк из Орбеа, јерес, паганство, мистичка теологија, метофорички језик.

Чланак примљен: 14. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 12. 06. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 35–68
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 35–68
УДК: 929.651:736.3](497.11)“11/12“
DOI: 10.34298/IC1968035H

Бењамин ХЕКИЋ[*]
Историјски институт
Београд

ПЕЧАТИ РАНИХ НЕМАЊИЋА – УЗОРИ И ПАРАЛЕЛЕ У ФОРМАТИВНОМ ПЕРИОДУ НЕМАЊИЋКЕ СИГИЛОГРАФСКЕ ПРАКСЕ[**]

Апстракт: Овим радом покушавамо расветлити питање о пореклу сигилографских образаца у држави првих Немањића. Упоређивањем са сигилографским материјалом из суседних држава – Византије, Латинске царевине у Константинопољу, државе епирских Анђела, те Бугарске и Угарске – могу се уочити извесне паралеле. За сигилографске обрасце великог жупана Стефана Немање нема сумње да долазе из Византије, али код првих српских краљева – Стефана Првовенчаног, Радослава и Владислава – ситуација је далеко сложенија, јер се директни узори у сигилографској пракси суседних држава не могу пронаћи.

Кључне речи: сигилографска пракса, сигилографски обрасци, воштани печати, оловне буле, Стефан Немања, Стефан Немањић (Првовенчани), краљ Радослав, краљ Владислав.

Од раних немањићких владара имамо мало сачуваних печата. Познато је пет металних була Стефана Немање (две су данас изгубљене), један фрагмент воштаног печата Стефана Немањића, један воштани печат краља Радослава и два воштана печата краља Владислава. По један оловни печат Страцимира и Мирослава (ова оловна була је изгубљена) који су нам познати ваљало би узети у разматрање заједно са Немањиним печатима, како због специфичне ситуације око њиховог учествовања у

[*] benhekic@gmail.com

[**] Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029)

власти у Немањиној држави (удеони кнежеви), тако и због тога што су ова два печата рађена по истом моделу, тј. печати сва три брата имали су заједничке узоре. Сматрамо да би сигилографски обрасци наведених властодржаца чинили оно што бисмо дефинисали као формативни период немањићке сигилографске праксе: прелаз са нижег владарског ранга на ранг краљевства пратиле су одређене промене у дипломатичкој пракси, чији су сигилографски обрасци само један део. Најбитнији пример, а то су печати Стефана Првовенчаног након крунисања краљевском круном, нису сачувани, тако да те промене можемо пратити тек на печатима његових првих наследника, синова Радослава и Владислава. Њихове владавине, сматра се, биле су обележене јаким страним утицајима (византијским код Радослава, бугарским код Владислава), док би се могло рећи да са вишегодишњом владавином најмлађег сина првовенчаног српског краља, Уроша I, наступа нови период у историји српске краљевине, због чега смо сматрали да његова сигилографска пракса не треба да уђе у границе периода који смо означили формативним.

Печати прве генерације Немањића – Стефана Немање и његове браће Страцимира и Мирослава – показују велику везаност за византијску дипломатичко-сигилографску праксу. Углавном су у питању оловне буле сачуване независно од докумената; само је Немањин печат са Хиландарске оснивачке повеље био од злата (позлаћен).[1] Легенде су на Немањиним печатима и печату кнеза Страцимира на грчком, док је изгубљени печат кнеза Мирослава имао и српски (српскословенски) натпис. Немањин печат који није сачуван а који је Иван Лучић описао и нацртао у свом препису Немањиних сплитских повеља, и изгубљени

[1] V. Čajkanović, *Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes*, Byzantinische Zeitschrift 19-1 (1910) 113; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemania*, Actes du VIe Congrès International des Études Byzantines II, Paris 1948, 305; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, Баштина 13 (2002) 248. Треба нешто рећи о разлозима одступања по питању материјала приликом израде печата за Хиландарску повељу – злато уместо олова од кога су израђени сви други Немањини печати. Чини се прихватљиво објашњење да је Немања при издавању ове значајне и изузетно свечане повеље пред собом имао хрисовуље цара Алексија III Хиландару са златним царским печатима, те да је, угледајући се на овај модел, и Немања поставио златни печат – објашњење које налазимо у Н. Порчић, *Немањићки успон на краљевство у светлости дипломатичких и дипломатских сведочанстава*, Краљевство и архиепископија – зборник радова (у штампи). Захвални смо аутору што нам је уступио рукопис свог необјављеног рада.

печат са Хиландарске повеље имају хоризонталан натпис на обе стране који рашчитан гласи Σφραγὶς Στεφάνου μεγά- // -λου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια, без ликовне представе; изгледа да би ова два печата могла потицати са истог типара, пошто је распоред слова по странама печата и редовима истоветан (сл. 1–2).[2] Тражити нешто старије и савремене паралеле у Византији таквим печатима који садрже само натпис који се наставља на обе стране и који почињу речју „Σφραγὶς" био би сизифовски посао, пошто је број таквих сачуваних оловних печата огроман, и могло би се рећи да су у другој половини 12. и почетком 13. века представљали уобичајени тип.[3]

Преостале три оловне буле Стефана Немање имају хоризонтални натпис на аверсу, док је на реверсу представљен Св. Стефан Првомученик са чије леве и десне стране се налазе вертикални натписи који се рашчитавају као Ὁ ἅγιος Στέφανος.[4] Од тога један примерак, који се данас чува у Народном музеју у Београду, носи легенду у којој је Стефан Немања титулисан само као жупан (+ Σφραγὶς ζουπάνου Στεφάνου τοῦ Νεμάνια);[5]

---

[2] V. Čajkanović, *Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes*, 111–114; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemania*, 303–306; М. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ. Београд 3 (1955) 69–70, 74; Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрлић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 49–60; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 247–248, 250–252; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, I, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 63, бр. 7, 67, бр. 9. Сплитски печат за слова ОУ доследно користи лигатуру Ѹ, док се према издању Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 247–248, легенде са реверса хиландарског печата реконструише са обликом ОV; но, увидом у фотографски материјал, закључили смо да је ово грешка, те да је и на хиландарском печату доследно коришћена лигатура Ѹ. Иначе, Лучићев препис нам је био доступан преко новог снимка у боји који смо уврстили у илустрације на крају овог рада и који је начињен уз љубазно допуштење и помоћ равнатеља и особља Надбискупског архива у Сплиту (Nadbiskupskog arhiva u Splitu), на чему им срдачно захваљујемо.

[3] N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, Byzantion 11-2 (1936) 464.

[4] Ј. Петровић, *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1935) 27–28; N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, 461–468; M. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, Byzantion 12-1/2 (1937) 149–150; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemania*, 303–306; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1979) 119–130; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 249–250.

[5] Ј. Петровић, *Печат Стефана Немање*, 27–28; M. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, 149–150; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemania*, 303–306; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, 119–130; Б. Зарковић, *Печати*

други печат из Народног музеја са титулом великог жупана (+ Σφραγὶς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια) могао је можда бити израђен истим типаром као и печат из Ермитажа (легенда се рашчитава на исти начин, + Σφραγὶς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια), премда нам је овај печат доступан само према издању Лихачова чије читање изгледа има грешака, па се коначан суд не може дати (сл. 3–4).[6] Печат кнеза Страцимира из Народног музеја у Београду има хоризонтални натпис + Σφραγὶς Στεφάνου τοῦ Στρατζημήρου на аверсу, а представу Св. Стефана и вертикални натпис Ὁ ἅγιος Στέφανος на реверсу (сл. 5).[7]

За ране немањићке печате са представом Светог Стефана на реверсу можемо наћи паралеле међу византијским оловним булама царских чиновника и истакнутих аристократа из 12. века са којима показују велику сличност на иконографском и епиграфском пољу.[8] Тако имамо упоредиву ликовну представу Светог Стефана са оловних печата

Стефана Немање, 249. Овај печат је занимљив управо због тога што се Немања не титулише као велики жупан, већ само као жупан. Разлог овоме може бити то што печат потиче из периода пре Немањиног успона на великожупански престо, како сматра Т. Живковић, *Синови Завидини*, Зборник МС за историју 73 (2006) 12; не делује убедљиво хипотеза С. Пириватрић, *Манојло I Комнин, „царски сан" и „самодршци области српског престола"*, Зборник радова Византолошког института 48 (2011) 98–99, да је овај печат могао припадати Стефану Првовенчаном пре крунисања за краља, јер зашто би велики жупан Стефан на печату скратио своју титулу коју је иначе доследно користио?

[6] N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, 461–468; M. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, 149–150; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemania*, 303–306; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, 119–130; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 250. Натпис на аверсу може бити исти, пошто се уместо ΠΑΝϒΤΟV како стоји у 4 реду на београдском печату у издању N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, 461, петроградског печата вероватно поткрала штампарска грешка ΠΑΝΟϒΤΟV; комбинација Οϒ не би имала смисла, логично је или да стоји само лигатура ϒ или словно решење OV. M. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, 149, при поновном претресању овог печата из Ермитажа транскрибује 4. ред као ΠΑΝϒ ΤΟΥ. Но, и поред тога, распоред неких слова која окружују светитеља на печату из Ермитажа се разликује од онога што смо ми успели да прочитамо на печату из Београда; али без фотографије петроградског печата која није објављена, не можемо бити потпуно сигурни ни да ли је овде легенда тачно репродукована. Стога смо склони да закључимо да су у питању ипак грешке издавача, те да се вероватно ради о отисцима истог типара.

[7] Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Страцимира*, Нумизматичар 6 (1983) 131–133.

[8] Уп. Н. Порчић, *Немањићки успон на краљевство*.

Стефана Кондостефана Комнина (сл. 7),[9] Стефана Карике[10] и још једне личности која је забележена само именом Стефан:[11] светитељ са нимбом у стојећем ставу је представљен голобрад, у ђаконској одори (далматици), са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци, баш као и на печатима Немањића. Легенда уз светитеља се разликује: печат Стефана има вертикални натпис који се рашчитава као Ὁ ἅγιος Στέφανος, као што је то случај са печатима Немање и његове браће, док печати Контостефана и Карике садрже још и реч Πρωτομάρτυς. Сви ови печати на аверсу имају метричке хоризонталне легенде у којима се светитељ зазива да чува свог имењака, власника печата, што је, дакле, значајна разлика у односу на печате Немањића који су изабрали да у легенди истакну само власништво печата и титулу сигиланта. На оловној були кипарског архиепископа Јована (1152–1174) који има представу Св. Стефана као светитеља са нимбом у стојећем ставу, са кадионицом у десној и дарохранилницом(?) у левој руци – печат је знатно похабан, па се не могу уочити сви детаљи – забележени су само име и титула власника, без икакве апотропејске формуле, симболичке инвокације (+) или речи σφραγίς; уз светитеља на реверсу се сачувао само део натписа Πρωτομάρτυς.[12] Начин исписивања слова на немањићким печатима одговара наведеним византијским печатима, посебно лигатуре за ΟΥ (Ꙋ) и ΣΤ (Ҁ). Паралела у ликовној представи се може наћи и на оловним печатима из 11. века који имају представу Св. Стефана на реверсу: извесног патрикија Хусенија, стратега Трихилоподије (натпис уз светитеља је и овде Ὁ ἅγιος Στέφανος Πρωτομάρτις(sic!)) (сл. 8),[13] као и на печату Стефана, архиепископа града

[9] A.-K. Wassiliou-Seibt, *Stephanos Kontostephanos Komnenos und sein Siegel. Ein Interpretationsvorschlag*, Captain and Scholar. Studies in memoriam of D. I. Polemis (ed. E. Zachariadou. E. Chrysos), Andros 2009, 347–348.

[10] Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Stephen Karykes (?) (twelfth century)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.3223> (29. 11. 2018).

[11] Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Stephen (eleventh/twelfth century)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.1440> (29. 11. 2018).

[12] J. Nesbitt, N. Oikonomides, *A Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, II, Washington, DC 1994, 105–106, no. 38.12.

[13] J. Nesbitt, N. Oikonomides, E. McGeer, *A Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, V, Washington, DC 2005, 158, no. 128.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Chousenios patrikios and strategos of Trichilopodia (?) (eleventh century)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.718> (29. 11. 2018).

Катепана у Васпраканији (сачувана је само половина печата, али је вероватно да је и овде након Ὁ ἅγιος Στέφανος на другој половини био текст Πρωτομάρτυς),[14] док је стил слова у натписима другачији (нпр. лигатура ОУ изведена је као Ѹ).

Посебно је занимљив изгубљени печат кнеза Мирослава, јер је рађен по истом моделу као и печати његове браће. Међутим, овај печат на реверсу има стилизовану представу Св. Стефана са кадионицом и дарохранилницом чији је квалитет израде знатно нижи од оног на печатима његове браће; ликовну представу прати и вертикални грчки натпис (Ὁ ἅγιος Στέφανος). Језик натписа на аверсу је пак промењен, те стога легенда гласи + Печать кнеза хлмьскога Миросьлава (сл. 6).[15] Интересантно је напоменути да је први издавач П. Анђелић сматрао да има мешања писама у натписима. Српски натпис, поред уобичајеног облика ѧ из ћириличног устава за слово **а**, једном исто слово бележи као А из грчке епиграфске мајускуле (последње **а** у речи „Миросьлава"); у грчком натпису **а** у имену Στέφανος је забележено као ћирилично уставно ѧ, док реч ἅγιος почиње грчком мајускулом (облик А).[16]

Нема сумње да су византијски оловни печати слични онима које смо навели морали послужити као узор при изради типара за печате Стефана Немање и његове браће.[17] Из 11. и 12. века сачуван је велики број

[14] J. Nesbitt, N. Oikonomides, E. McGeer, *A Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, IV, Washington, DC 2001, 171, no. 77.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Stephanos archbishop of Katepano of Vaasprakania (eleventh century)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1106> (29. 11. 2018).

[15] P. Anđelić, *Pečat humskog kneza Miroslava*, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. 20 (1965) 277–280; P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970, 55–58, br. 29.

[16] P. Anđelić, *Pečat humskog kneza Miroslava*, 277–280; P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 55–58, br. 29.

[17] Треба приметити да се исто иконографско решење као за представљање Св. Стефана користи и за Св. ђакона Исавра на печатима драчког архиепископа Константина из 12–13. века – светитељ са нимбом у стојећем ставу је представљен голобрад, у ђаконској одори (далматици), са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци. Позната су три примерка Константиновог печата са истог булотериона, а најбоље очувани примерак је 1954. пронађен на локалитету Хисар код Лесковца (данас се налази у збирци Народног музеја у Лесковцу). Занимљиво је присуство овог печата у области која је у 12. веку сачињавала Жупу Дубочицу, посед који је цар Манојло Комнин даровао на уживање Стефану Немањи. В. В. Иванишевић, *Печат Константина митрополита Драча из збирке Народног музеја у Лесковцу*, Лесковачки зборник 52 (2012) 7–12.

византијских печата који су имали хагиографску представу на реверсу.[18] Избор свеца-заштитника који ће бити представљен одсликавао је личне афинитете ауктора и њихову побожност; тако су Св. Стефана могле бирати личности које су носиле то крштено име, као што смо видели на примерима који су анализирани напред у тексту.[19] Без обзира на карактер имена Стефан код раних Немањића,[20] очигледно је да су управо због тога што су Немања и његова браћа носила то име изабрали Св. Стефана да буде представљен на њиховим печатима, у нади да ће првомученик пружити заштиту својим имењацима, као што су то чинили и Византинци са именом Стефан. Због свега наведеног, није неосновано претпоставити да су Немања и Страцимир своје типаре израђивали код грчких златара/печаторезаца; а ако је закључак П. Анђелића да је облик појединих слова на Мирослављевом печату преузет из грчког епиграфског писма тачан (тј. да „деформације" слова нису резултат оштећења),[21] онда је могуће да су и његов печат израдили мајстори који су превасходно били специјализовани за урезивање грчких натписа, јер тако би ова одступања у стилу слова имала смисла (мајстор који није навикнут урезивању ћирилице него урезивању грчког писма може направити такве грешке; обрнути случај не делује вероватно).

Од великожупанског печата Стефана Немањића са његове недатиране заклетве Дубровнику (око 1214–1217) данас се сачувао фрагмент, око ¼ печата. У питању је био двострани печат, вероватно са хоризонталним натписом на једној страни и ликовном представом

---

[18] J. Cotsonis, *The Contribution of Byzantine Lead Seals to The Study of the Cult of the Saints (Sixth-Twelfth Century)*, Byzantion 75 (2005) 385–386, 389–391, 410–413, 488. Подаци показују да од свих сачуваних византијских печата са хагиографским представама од 6. до 15. века који су Коцонису били доступни (7284), преко 3/5 потиче управо из периода 11–12. век, што сведочи о одређеним трендовима.

[19] Поред заједничког имена или неке посебне личне повезаности са Св. Стефаном, овај светац је могао бити биран и због везе са ђаконском службом. J. Cotsonis, *The Contribution of Byzantine Lead Seals*, 425–426, 494. Иначе, Коцонисови подаци говоре да се представа Св. Стефана на печатима из његовог узорка континуирано јавља од 10. до 13. века, а највећи број печата са овом представом потиче из 11–12. века – чак 41 примерак у том периоду, од укупно 48 примерака са представом Св. Стефана колико је Коцонис утврдио да се јавља у његовом узорку. *Ibidem*, 397, 416, 425–426.

[20] О владарском имену Стефан код Немањића, детаљније в. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 42–59.

[21] P. Anđelić, *Pečat humskog kneza Miroslava*, 277–280; P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 57–58, br. 29.

на другој. Међутим, због малих димензија остатка печата, не може се готово ништа рећи о садржају натписа и врсти ликовне представе.[22] Из краљевског периода Стефанове владавине није сачуван ниједан печат; било би занимљиво видети какво је први крунисани краљ из лозе Немањића сигилографско решење изабрао.

Од Стефанових синова Радослава и Владислава сачувани су једнострани воштани мали печати, Радослављев утиснут на српски начин на његовој повељи Дубровнику из 1234. године (сл. 9),[23] а Владислављев причвршћен на врпцу од црвене свиле на његовој недатираној повељи Дубровнику из око 1234–1235. г. (сл.10).[24] Оба печата имају ликовну представу краља у владарском орнату, који седи на престолу за који се чини да је без наслона, са жезлом у десној руци и шаром (јабука са крстом, globus cruciger) у левој. Кружна легенда по ободу није данас читљива ни на једном од печата, али је јасно да је фигура владара (глава са круном при врху и стопала при дну) натписе делила на два дела. Што се ликовног решења тиче, оба печата имају фигуру владара којој је десна рука у којој држи жезло савијена у лакту и припијена уз тело, док је лева рука са шаром савијена у лакту и испружена. Због оштећења се ни на једном печату не види крст на шару, нити се може са сигурношћу рећи којим се обликом завршава жезло. Престо на коме владар седи се једва назире код Радослава, док се код Владислава виде обриси ногара престола; сам положај владара на престолу код Радослава је јако неприродан, па

[22] К. Јиречек, *Уговор Стефана Првовенчаног са Дубровчанима*, Гласник СУД 47 (1879) 305; G. Čremošnik, *Doslej neznani južnoslovanski pečati*, Zgodovinski časopis 12–13 (1958–1959) 51–52; G. Čremošnik, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena*, Sarajevo 1976, 119; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 85, бр. 13; Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017, 133–135.

[23] А. Ивић, *Стари српски печати и грбови: прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910, 21–22, бр. 1; G. Čremošnik, *Studije*, 119–120; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 104; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 129, бр. 27; Н. Порчић, *Документи*, 139, бр. 6.

[24] А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 22, бр. 4; G. Čremošnik, *Studije*, 120–122; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 104; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 137, бр. 30; Н. Порчић, *Документи*, 141–142, бр. 7. Сви снимци печата из Дубровачког архива коришћени током писања овог чланка, који су такође и уврштени у илустрације били су нам доступни љубазношћу и предусретљивошћу руководства и особља Државног архива у Дубровнику (Državnog arhiva u Dubrovniku), те проф. др Небојше Порчића са Филозофског факултета у Београду, на чему желимо да им изразимо своју неизмерну захвалност.

изгледа као да краљ стоји испред престола, док је код Владислава јасно да су му ноге савијене у коленима, у природном седећем положају. О изгледу владарске одоре се не може ништа рећи, осим да се на оба печата назире нешто што би могао бити лорос пребачен преко леве руке владара; код Владислава се примећују препендулије на круни, која је можда типа куполасте затворене стеме, а код Радослава се облик круне можда разликовао (због деформације воска делује као да би могла бити отворена трапезаста круна) и изгледа није имала препендулије. Димензије Радослављевог печата су 27 мм а Владислављевог 18 мм: ово јасно сведочи да су у питању отисци типара малих краљевских печата.[25]

У потрази за паралелама и могућим узорима се морамо окренути пре свега Византији, јер је од почетака дипломатичко-сигилографске праксе код Немањића праћен византијски модел. Међутим, у време генерације Немањиних унука јединствена Византија под влашћу ромејског василевса не постоји. Од грчких наследница Византије Србији Немањића је у сваком смислу држава епирских деспота била ближа но удаљена Никеја у којој је седео цар из породице Ласкариса. Епирски Анђели који су у Теодору Комнину Дуки добили носиоца царског венца били би тако свакако први избор за тражење узора у области сигилографије, посебно пошто је показано и доказано да је краљ Радослав почео током своје власти да кује новац баш по угледу на новац епирских Анђела који су се крунисали за цареве у Солуну.[26] Нажалост, од Радослављевог таста Теодора Комнина Дуке није нам познат ниједан печат, као ни од његовог брата и наследника Манојла. Тек је од Теодоровог сина Јована, који је био активан четрдесетих година 13. века, сачувана оловна була са хоризонталним натписом на аверсу, и представом владара у стојећем ставу кога благосиља свети Димитрије, такође у стојећем ставу али нешто виши од владара, на реверсу. Владар је представљен у пуном орнату – дивитисион са лоросом пребаченим преко леве руке и украшеним наруквицама, те ниска отворена круна на глави без препендулија; у левој

[25] Описи печата који следе су урађени на основу фотографија високог квалитета са сајта Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479)*, *12340204 – Radoslav*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/12340204_%E2%80%93_Radoslav/charter> (29.11.2018); Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186-1479)*, *123504xx taq – Vladislav A*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/123504xx_taq_%E2%80%93_Vladislav_A/charter> (29. 11. 2018).

[26] О новчарству краља Радослава в. В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, ЗРВИ 37 (1998) 87–95, посебно 91–94.

руци цар Јован држи акакију.[27] Ако дозволимо логичну хипотезу да је Јован, који је претендовао на царску титулу из Солуна коју су његов отац и стриц Манојло носили, преузео и сигилографске обрасце из њихове праксе, онда би следило да печати из канцеларије епирских Анђела нису могли послужити као узор за печате краљева Радослава и Владислава.

Чак и материјал од кога су израђени печати браће краљева говори да овде немамо случај директног преузимања византијских образаца и модела као што је то био случај у Немањиној генерацији. Восак је као материјал коришћен и за израду великожупанског печата потоњег првовенчаног српског краља, такође на повељи чији је дестинатар била Дубровачка општина. Већина печата српских владара сачуваних на њиховим исправама Дубровнику је начињена од воска; тачније, до проглашења царства једини траг о металном печату везан је за Прву стонску повељу Стефана Душана.[28] Коришћење воска за израду владарског печата пре се може везати за западну сигилографску праксу.[29] Мада се восак као материјал користи и у Византији, тамо је временом пракса постала да цареви воштаним печатима оверавају само наредбе (πιττάκια) поданицима ниског ранга; дестинатари високог статуса добијали су од цара документа оверена оловним булама.[30]

Коришћење оловних була преузели су и латински цареви у Цариграду после 1204. Сачувани су печати Балдуина I (1204–1205) и Хенрика (1206–1216) Фландријског, Роберта (1221–1228) и Балдуина II (1228–1261) од Куртенеа. Иако су преузели праксу коришћења металних була (али је сачувано и неколико воштаних печата), на печатима царева Балдуина I, Хенрика и Роберта дизајн је измењен у односу на печате византијских царева који имају представу владара у стојећем ставу на аверсу, и представу Христа на реверсу.[31] Двострани печати сада на аверсу

[27] Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *John Komnenos Doukas (1240–42)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4356> (29. 11. 2018).

[28] Н. Порчић, *Документи*, 208, бр. 50.

[29] Н. Порчић, *Немањићки успон на краљевство*.

[30] J.-C. Cheynet, *Byzantine Seals*, 7000 Years of Seals, London 1997, 111, 115; B. Caseau, J.-Cl. Cheynet, *Sealing Practices in the Byzantine Administration*, Seals and Sealing Practices in the Near East: Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period. Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairoon December 2–3, 2009, Leuven–Paris–Walpole, MA 2012, 138.

[31] F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Leiden–Boston 2011, 93. На реверсу печата византијских царева могу

имају представу цара на престолу западног типа без наслона (faldistorium украшен лављим главама), одевеног по западној моди, са инсигнијама власти које показују византијски утицај (жезло са крстом и шар са крстом прате западни образац, али је круна типа стеме, дакле, византијски тип владарске инсигније; десна рука владара у којој држи жезло савијена је у лакту и припијена уз тело, док је лева рука са шаром савијена у лакту и испружена). На реверсу је представљен владар као коњаник у касу окренут надесно, са шлемом, штитом и мачем. Легенда на аверсу је била исписана на грчком, док је легенда на реверсу на латинском; на обе стране владарска фигура прелази и на поље натписа, и дели легенду (сл. 12–13).[32] Комбинација представе владара на престолу (majestas) и коњаничке представе на печатима је западни сигилографски образац, и потиче од енглеског краља Вилијема Освајача.[33] Дакле, византијски утицај се на печатима Балдуина I, Хенрика и Роберта своди на материјал израде

се наћи и друге хагиографске представе; тако је на печатима Алексија Анђела на реверсу појединих печата представљен цар Константин Велики. V. Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Alexios III Angelos (1195–1203)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.610>, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.608>, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.609> (29. 11. 2018).

[32] G. Schlumberger, *Sceaux et bulles des empereurs latins de Constantinople*, Caen 1890, 5–19, и таблице 1–3; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 63–66, 68–69, 71–72, 93; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Henry of Flanders (1206–16)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.636>, (29. 11. 2018); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Robert of Courtenay (1221–1228)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2938>, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4353> (29. 11. 2018). Међутим, постоје две буле Хенрика Фландријског које имају majestas представу на аверсу, док реверс уместо коњаничке представе носи хералдички штит. На првој је у питању фландријски лав који се пропиње, док је на другој сложени грб (пет кругова распоређених унутар крста од перли, између четири грчка крста у прстеновима од перли); друга була има и промењен распоред легенди, па је на аверсу латински натпис, а на реверсу грчки. Cf. G. Schlumberger, *Un nouveau sceau de l'empereur latin Henri Ier d'Angre de Constantinople*, Revue Numismatique 5 (1901) 396; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 68-69.

[33] J. Roman, *Manuel de sigillographie française*, Paris 1912, 79, 81–82; M. Fabre, *Sceau médiéval: analyse d'une pratique culturelle*, Paris 2001, 143, n. 225; A. Ailes, *The Knight's Alter Ego: From Equestrian to Armorial Seal*, Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals, London 2008, 8; J. Cherry, *Heads, Arms and Badges: Royal Representation on Seals*, Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals, London 2008, 12.

(метали – злато и олово), и на представу стеме код крунисаног владара на престолу и текст који је на грчком; оба елемента се налазе на аверсу, који важи за „грчку страну“ на печатима латинских царева.[34] Балдуин II је пак изменио сигилографски образац својих претходника, утолико што је на аверсу владар на престолу без наслона (θῶκος, solium) сада представљен у традиционалном византијском орнату и са византијским инсигнијама (одевен у сакос – или дивитисион – са лоросом, круна типа стеме са препендулијама, шар са крстом и жезло са крстом, одн. лабарум); на реверсу владар више није оклопљени и наоружани коњаник у трку – од ратничке опреме има само метални панцир, на глави нема шлем него стему са препендулијама, а у руци не држи мач, већ крстолико жезло, док коњ није у трку (cheval courant) већ у ходу (cheval passant). На Балдуиновим печатима је измењен и распоред језика у легенди, па тако сад латински натпис окружује представу владара на престолу, а грчки натпис коњаничку представу (сл. 14-15).[35]

Са печатима Балдуина II велику сличност показује и Владислављев други печат. Двострани воштани печат сачуван је на још једној недатираној повељи краља Владислава Дубровнику (претпоставља се да је документ издат око 1236). Димензије печата су 60 мм. На аверсу је представљен владар у раскошно украшеној одори (дивитисион), у десној руци држи жезло (лабарум?), у левој руци преко које је пребачен лорос држи шар са крстом, на глави има круну типа стеме са које висе препендулије; престо са наслоном је богато украшен и резбарен. На реверсу је представљен коњаник са шлемом, у касу, са копљем у десној руци, окренут десно. Легенда је оштећена, тако да на аверсу можемо прочитати ...ΛBKPΛBCXPꙉШ... (...Владиславь краль всѣхь Рашкихь...), а на реверсу +СТФЬ...ꙉЄНРІВѶN (+ Стефань...?) (сл. 11).[36]

---

[34] F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 93.

[35] *Ibidem*, 91, 93; G. Schlumberger, *Sceaux et bulles*, 13–19, и таблице 2–3; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Baldwin II (1240–61)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.635>, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4354> (29. 11. 2018). Једна оловна була Балдуина II продата је 2008. године у Ланкастерској аукцијској кући Classical Numismatic Group, LLC (CNG). Од свих досад познатих Балдуинових печата, ова оловна була је најбоље очувана, тако да се и најситнији детаљи ликовних представа на аверсу и реверсу могу уочити; v. Classical Numismatic Group, *Extremely Rare Crusader Seal of Baldwin II*, <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115627> (29. 11. 2018).

[36] А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 22–23, бр. 5–6; G. Čremošnik, *Studije*, 120–122; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 104; С. Марјановић-Душанић,

Дакле, видимо да бројна ликовна и техничка решења на печату краља Радослава и печатима краља Владислава, са једне стране, и латинских царева, посебно Балдуина II, са друге стране, показују велики број упадљивих сличности: владар представљен на престолу in majestate; фигура владара дели легенду; десна рука са жезлом (лабарум код Балдуина II, а можда и на Владислављевом двостраном печату) је припијена уз тело и савијена у лакту, док је лева рука са шаром испружена и савијена у лакту; владарска одора са елементима из византијске традиције а круна типа стеме са препендулијама; саме одоре владара на двостраном печату краља Владислава и печату Балдуина II су украшене готово идентично – квадратна мрежа где свака ћелија садржи по један масиван круг; реверс на двостраном Владислављевом печату има представу коњаника који је окренут удесно.

Постоје пак и разлике које не смемо занемарити. Оне су првенствено у димензијама – једнострани печати српских краљева имају димензије 18 и 27 мм, док се печати латинских царева крећу од 37 до 53 мм,[37] што сведочи да се ради о отисцима типара малих печата код српских владара, а великих печата код латинских царева – те материјалу израде (мада, латински цареви су своје печате отискивали и у воску; да ли ређе, или је само мање таквих печата сачувано остаје непознаница). Такође, разлика између Балдуиновог и Владислављевог великог (60 мм) двостраног печата је и у томе што престо на аверсу код Владислава сигурно има наслон (за једностране печате краља Радослава и Владислава не може се са потпуном сигурношћу рећи да престоли немају наслон, јер је восак ипак деформисан и оштећен у том делу поља), а на реверсу оклопљени коњаник нема ни мач, ни жезло, већ копље. Због свега реченог, не би се могло закључити да је овде дошло до директног преузимања страних сигилографских образаца (конкретно, латинских царева), као у случају печата из генерације Стефана Немање. Такође, на основу оно

Владарска идеологија, 224; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 159, бр. 39; Н. Порчић, *Документи*, 146–147, бр. 8; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479)*, *1240xxxx cca – Vladislav*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/1240xxxx_cca_%E2%80%93_Vladislav/charter> (29. 11. 2018).

[37] G. Schlumberger, *Sceaux et bulles*, 5–19; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.636; https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2938; https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4353; https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.635; https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4354; https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115627.

мало података које имамо о односима латинских царева и српских владара можемо закључити да су ти односи били претежно непријатељски.[38] Па ипак, нема начина да знамо да током целокупног постојања Латинског царства ниједном није дошло до покушаја зближавања између царева и српских владара; у склопу таквих промењивих односа, вероватно је морало бити и протока докумената између њих, те су тако српски краљеви можда могли да виде царске печате на документима које су добили из Цариграда. Не чини се немогућим да су на овај начин одређени латински утицаји могли доћи у сигилографску праксу српских краљева.

Најзад, печати латинског цара који показују највећу сличност са печатима српских краљева су они Балдуина II чија је самостална владавина каснија у односу на време настанка печата српских краљева (током малолетства Балдуин је користио печате са хералдичким представама),[39] тако да не може бити говора да су узор печатима краља Радослава и краља Владислава били печати Балдуина II. Но, уочене сличности и паралеле између печата српских краљева и латинских царева су веома упечатљиве, и сматрамо, суштинске, док се разлике, премда бројне, тичу појединости (детаља). Стога није логично закључити да су две аналогне иновације (пре свега на пољу иконографије) икако могле да се десе потпуно независно једна од друге, на блиском простору и у кратком временском периоду од свега деценију–две. По нашем мишљењу, из анализираног материјала намеће се закључак да је одређени утицај из сигилографске праксе латинских царева морао постојати, а упитно је само како је тај утицај текао и које је све компоненте обухватао.

Покушај да се паралеле и потенцијални узори за српске печате нађу у савременој бугарској сигилографској грађи која се сачувала били би узалудни. Оловне буле царева Јована Асена I (1186–1196) и Борила (1207–1218), те златни печат Јована Асена II (1218–1241) на аверсу имају

[38] Планови за напад на Србију цара Хенрика Фландријског („цара грчког званог Јериса Филандра“) у савезу прво са бугарским царем Борилом а потом угарским краљем Андријом II познати су нам из: Стефан Првовенчани, *Сабрани списи: Живот светог Симеона*, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988, 90–91, 98–101; након другог планираног похода дошло је и до састанка цара Хенрика и Стефана Немањића у Нишу. За односе српских владара и латинских царева, v. *A History of the Crusades*, II, Madison, WI 1969, 210 (R. L. Wolff); В. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 1995[3], 144–149; И. Коматина, *Историјска подлога чудâ Св. Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног*, ЗРВИ 51 (2014) 118–125.

[39] G. Schlumberger, *Sceaux et bulles*, 13–14; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 537; *A History of the Crusades*, II, 216–217, 220–222.

представу владара у византијском репрезентативном стојећем ставу, у пуном царском орнату, са круном са које висе препендулије, жезлом (крст или лабарум) у десној руци и акакијом или шаром у левој, а на реверсу представу Св. Димитрија са нимбом у пуној ратној опреми (копље и штит), такође у стојећем ставу, или како седи на ниском престолу без наслона (и држи мач преко крила); на аверсу, на бугарском језику, вертикална легенда садржи име и титулу цара, а на реверсу име светитеља (такође вертикална).[40] По типу се знатно разликује сачувани печат цара Калојана (1197–1207) који на аверсу има хоризонтални бугарски натпис са именом и титулом, а на реверсу представу Богородице која стоји са уздигнутим рукама у молитви (orans).[41] Наравно, због малог броја сачуваних примерака, не можемо рећи са сигурношћу да бугарски цареви

[40] Н. А. Мушмов, *Монетите и печатите на българските царе*, София 1924, 158–160, бр. 243 (Јован Асен I), бр. 244 (Борил), бр. 246 (Јован Асен II); T. Gerasimov, *Sceaux bulgares en or des XIIIe et XIVe siècles*, Byzantinoslavica 21-1 (1960) 63–65, no. 1 (Јован Асен II); I. Jordanov, *The Collection of Medieval Seals from the National Archaeological Museum Sofia*, Sofia 2011, 6–8, no. 16 (Јован Асен I), no. 18 (Борил); И. Йорданов, *Корпус на средновековните български печати*, София 2016², 210–216, бр. 1–3 (Јован Асен I), бр. 1–5 (Борил), бр. 1–6 (Јован Асен II); R. Mihajlovski, *A Collection of Medieval Seals from the Fortress Kale in Skopje, Excavated between 2007 and 2012*, Byzantion 86 (2016) 299–300, no. 51 (Борил). Постоје такође и две оловне буле са истог булотериона који на аверсу има хоризонталну легенду на грчком која се реконструише као + Σφραγὶς(sic!) Ἰωάννου βασηλέως(sic!) τῶν Βολγάρον(sic!), а на реверсу представу Св. Теодора у стојећем ставу, са копљем у левој руци и штитом у десној и вертикалним натписом Ὁ ἅγιος Θεόδωρος; овај печат своју најближу паралелу има у једном печату Јована Кантакузина, кесара и зета цара Исака II Анђела. Овај булотерион је по свој прилици припадао Јовану Асену I; v. R. Mihajlovski, *A Collection of Medieval Seals from the Fortress Kale in Skopje*, 281–282, no. 11; I. Jordanov, *Byzantine lead seals from the stronghold near Dobri Dol, Plovdiv region*, Revue Numismatique 157 (2001) 452–458, no. 9; И. Йорданов, *Корпус на средновековните български печати*, 203–209, бр. 1–2. Занимљиво је приметити да, попут Немање у Србији, и Јован Асен I у Бугарској на почетку своје сигилографске праксе изабрао за модел тип печата какав је користио један службеник ромејског василевса; иако је за разлику од Немање Асен посегао за високом византијском титулом василевса (за коју је сматрао да има право, као наследник и настављач царева Првог бугарског царства), ипак као типско решење није изабрао оновремени византијски царски сигилографски образац, већ знатно скромнији тип печата који су користиле византијске аристократе у царској служби.

[41] И. Йорданов, *Корпус на средновековните български печати*, 211–213, бр. 1–4. Али по свему судећи изгледа да је овај отисак у ствари фалсификат из познијег (Османског) периода, cf. I. Jordanov, *Byzantine lead seals from the stronghold near*

тог периода нису користили типаре са другачијом представом,[42] те ни да нису поседовали печате сличне онима краљева Радослава и Владислава, који би чак могли и бити узори за печате српских краљева.

Разматрање о узорима и паралелама печата првих краљева из династије Немањића не можемо завршити без осврта на печате њихових северних суседа, угарских краљева, због тесних веза између Србије и Угарске током средњег века. Печат првог угарског краља Стефана (997–1038, крунисан за краља 1000) није сачуван, али има индиција да је на њему био представљен краљ у орнату који седи на престолу, а као узор таквом печату је морао послужити печат цара Отона III из 997/998.[43] Први сачувани печат једног угарског краља јесте оловна була Петра Орсеола (1038–1041, 1044–1046) која прати византијски модел на аверсу (владар у византијској одори приказан до струка, круна са препендулијама, кратко жезло са крстом у десној руци и шар у левој), док је на реверсу легенда на латинском; и овај образац у угарску краљевску канцеларију је преузет са печата немачких царева.[44] Петров наследник Андрија I (1046–1060) је на свој једнострани печат (сачувана два позлаћена бронзана примерка са овог типара) увео нови иконографски образац – западну представу владара на престолу без наслона in majestate, обученог у хламиду, са круном на глави (са које можда висе препендулије), кратким жезлом са крином у десној и шаром у левој руци, и кружном легендом на латинском по рубу печата.[45] Слично решење је преузето и за једностране воштане печате који се појављују од владавине Ладислава I (1077–1095).[46] Следећи

Dobri Dol, 457–458; I. Jordanov, *The Collection of Medieval Seals from the National Archaeological Museum Sofia*, 6–7, no. 17.

[42] Овде се на кратко ваља осврнути на Калојанов златни печатни прстен, издат у И. Йорданов, *Корпус на средновековните български печати*, 254–255, бр. 4–6. Иако се приликом проналаска у цркви Светих 40 мученика у Великом Трнову за овај печатни прстен веровало да је припадао цару Калојану, данас су поједини истраживачи склонији да у њему виде печатњак неког племића који је са славним царем делио име, те да га сместе у крај 13. или почетак 14. века. Cf. S. Doncheva, I. Bunzelov, *Signet Rings with Mythical Creatures from Medieval Bulgaria*, Pontica 50 (2017) 355–356.

[43] I. Takács, *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*, Budapest 2012, 13–15, 55–56, 78, 156.

[44] *Ibidem*, 16, 57, 79, 156–157. Велику сличност са овим Петровим печатом показује и була краља Соломона (1063–1074) пронађена у Београду; v. *Ibidem*, 16, 57, 82–83, 158.

[45] *Ibidem*, 16, 57, 80–81, 157.

[46] *Ibidem*, 20–24, 60–62, 84–99, 159–164. Код Ладислава значајна разлика је у томе да је представљено жезло на дугој дршци која почива на тлу; код његових наследника поново имамо кратко жезло са крином.

владари за чије време су унете значајније измене при представљању владара на печату јесу Бела III (1172–1196) и Емерик (1196–1204). Двострана златна була Беле III на аверсу има стилизовану представу краља in majestate: отворена круна западног типа али са препендулијама, краљ одевен у дугу тунику (алба) са бројним наборима, у десној руци држи кратко жезло са крином а у левој шар, седи на ниском престолу без наслона.[47] Али за разлику од свих претходних печата, овде је значајна разлика то што је рука у којој држи жезло припијена уз тело, док је на ранијим печатима рука са жезлом била испружена, као и рука у којој краљ држи шар.[48] На печатима краља Емерика поред ове иновације (рука са жезлом припијена уз тело), јављају се још неке разлике: 1) на његовом једностраном воштаном печату трон је сада у форми фалдисторија са животињским главама, круна нема препендулије, а замењен је распоред жезла и шара – у десној руци се сада налази шар, а у левој жезло са крином; 2) на аверсу златне буле Емерик је представљен на престолу са резбареним наслоном, у дугој туници, са круном без препендулија на глави, у десној руци припијеној уз тело држи скиптар са крином, у левој која је такође припијена уз тело држи шар са двоструким крстом у висини груди, док је на реверсу хералдичка представа штита са пругама и лавовима.[49] Иако сва иконографска решења са Емерикових печата неће бити доследно примењивана на печатима његових наследника – трон са наслоном је нестао и поново се користи ниски прести без наслона у форми клупе – образац да на аверсу краљевских печата буде представљен владар in majestate а на реверсу хералдички штит је задржан. На печатима Беле IV (1235–1270) лева рука са шаром је повремено испружена а повремено припијена уз тело, док је десна рука са жезлом са крином доследно представљана припијена уз тело.[50]

---

[47] *Ibidem*, 29, 65, 100–101, 164–165.

[48] У положају руке у којој се налази жезло има одређене симболике. Средњовековни политички теоретичари сматрају да жезло у владаревој испруженој руци поручује да је у питању чврст материјал од кога је израђено, тј. да је попут дрвеног пастирског штапа, и да није у питању трска; v. J. Cherry, *Iustitia, notaries and lawyers: the law and seals in late medieval Italy*, Seals and Their Context in the Middle Ages, Oxford–Philadelphia, 2015, 123. Симболика је, претпостављамо, да је трска непостојана и да се повија на ветру, те да не репрезентује на прави начин власт и снагу властодршца, као што то чини жезло које је одраз пастирског штапа.

[49] I. Takács, *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*, 22, 27–30, 61, 64–65, 102–106, 165–167.

[50] *Ibidem*, 30–39, 65–69, 107–125, 167–175. Опис Белиног печата према издању из Ibid, 120–125, 173–175.

Овај преглед печата угарских краљева до времена краљева Радослава и Владислава показује нам да осим типа печата (престони, тј. majestas) и по којег иконографског решења (нпр. десна рука са жезлом припијена уз тело, лева рука са шаром испружена, престо са резбареним наслоном, круна са препендулијама; али ниједан од ових елемената није доследно понављан), друге паралеле не постоје, и тешко да би се могло рећи да су печати српских краљева за узор имали угарске краљевске печате. Значајније паралеле се можда могу пронаћи између српских краљевских печата и војводских печата угарских принчева и младих краљева. Од Андрије II (1205–1235) сачуван је само фрагмент воштаног печата из периода пре но што је постао краљ, на коме је вероватно представљен оклопљени коњаник.[51] Али први сигурно посведочени печат са представом коњаника јесте двострани воштани печат будућег Стефана V (1270–1272) као младог краља и војводе Штајерске (1258–1270); на аверсу се налази представа крунисаног владара in majestate на ниском престолу без наслона, потпуно у западном орнату, како у десној руци припијеној уз тело држи скиптар са крином, а у левој испруженој руци шар, док је на реверсу представљен коњаник у касу налево, са шлемом типа „кофа", копљем са барјаком и штитом са хералдичком представом штајерског пантера.[52] Нема начина да знамо да ли су и раније угарски принчеви користили двостране печате по истом моделу, те да ли су можда ови двострани печати са престоним типом на аверсу и коњаничким типом на реверсу могли да послуже као узор за двострани печат краља Владислава.[53] И на

[51] *Ibidem*, 30, 65, 106, 167.

[52] *Ibidem*, 30, 65, 127–128, 175–176.

[53] Треба поменути и да је на повељи краља Уроша I Дубровнику из августа 1254. године сачуван једнострани воштани печат димензија 52 мм на коме је представљен коњаник у касу, налево, са копљем у руци, али због оштећења воска не могу се уочити детаљи оклопа нити се може растумачити кружна легенда. В. А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 23, бр. 8; G. Čremošnik, *Studije*, 122–123; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 105; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 224; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 211, бр. 58; Н. Порчић, *Документи*, 159–160, бр. 14; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479)*, *12540823 – kralj Uroš A*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/12540823_%E2%80%93_kralj_Uro%C5%A1_A/charter> (29. 11. 2018). Овакав печат очигледно наставља традицију реверса Владислављевог двостраног печата, али се онда поставља питање због чега се сигилографска пракса у Урошевој канцеларији вратила на стари образац једностраног печата, притом избацивши majestas представу са печата. Теоретисање о мотивима за овакав поступак није захвално, али треба истаћи да

Стефановом печату и на Владислављевом печату коњаник има копље, не мач или скиптар као на печатима латинских царева; али ваља приметити да се коњаник на печату Стефана V креће улево, док се на печатима латинских царева и краља Владислава креће удесно.[54] Такође, ма колики је заиста утицај и власт вршио неки угарски принц као млади краљ или војвода у Угарској, он ипак није био суверени владар како су то били краљ Владислав или латински цареви у тренутку када користе своје двостране печате са majestas представом на аверсу и коњаничком представом на реверсу, тако да сматрамо да је мало вероватно да би Владислав као суверени владар преузимао или угледао се на угарски модел.

Анализирањем и упоређивањем са сигилографским обрасцима суседних држава, изнели смо одређене закључке о пореклу образаца у сигилографској пракси раних немањићких владара – Стефана Немање (и његове браће Мирослава и Страцимира), краља Радослава и краља Владислава. У Немањиној генерацији нема места сумњи да су узори за израду печата пронађени у печатима угледних Византинаца са високим дворским титулама или неком административном службом. Можда су и сами типари или израђени у Византији, или су их израђивали грчки мајстори у Немањиној држави. Ситуација је далеко сложенија у генерацији Немањиних унука. По свему судећи, на основу доступног сигилографског материјала из државе епирских Анђела, Латинског царства у Константинопољу, Бугарског царства и Угарске краљевине директних узора (модела) за печате Стефана Радослава и Стефана Владислава изгледа

је коњанички тип печата вид репрезентације владара као ратника и војсковође, а то су одлике које морају да красе једног феудалног сизерена. Уп. С. Марјановић-Душанић, *Владар као ратник: прилог изучавању немањићке идеологије*, Зборник ФФ. Београд 16 (1989) 138. Да ли је Урош дао предност коњаничком типу над престоним јер је у том тренутку имао потребу да посебно истакне своје ратничке квалитете и улогу војсковође? Но, пошто Урошева сигилографска пракса није у фокусу овог рада, размишљања на ову тему ваља оставити за неку другу прилику.

[54] Нама се чини да и ово говори у прилог нашој претпоставци да у крајњој инстанци коњаничка представа на печатима српских краљева – Владислављевом и Урошевом – има узор у печатима латинских царева из Константинопоља. У литератури о сигилографији је примећено да се на печатима из Француске и Енглеске коњаник креће надесно, док је на немачком простору и у земљама Медитеранског басена много чешћа представа коњаника који се креће налево, што би требало да буде источњачки модел; додуше, ово гледиште није једногласно прихваћено, због тога што изворна грађа садржи и изузетке, али се чини да одређени тренд ипак постоји; v. M. Prinet, *L'origine du type des sceaux à l'écu timbré*, Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques 3 (1910) 73; cf. J. Roman, *Manuel de sigillographie*, 81, n. 1; M. Fabre, *Sceau médiéval*, 144, n. 227.

није било; печати првих српских краљева су вероватно резултат једног еклектизма аналогног еклектизму који се током шест деценија одвијао у сигилографској пракси латинских царева, али можда ипак независног. Док су западни елементи у сигилографским обрасцима латинских царева дошли са крсташима из Француске и Фландрије, у српском случају могао би се претпоставити утицај из канцеларије угарских краљева; али нама се чини вероватније да је западни утицај могао доћи из латинског Константинопоља. Ако су на нивоу високе политике Србија и Латинско царство и били на супротним странама, проток робе и занатлија није морао бити потпуно прекинут, па тиме ни уметничко-иконографски утицај (сада латинског) Цариграда у држави српских краљева. Такође, ако претпоставимо да је у склопу односа између латинских царева и српских краљева (били они мање или више непријатељски) постојао проток докумената, онда су српски владари имали прилике да виде царске печате, и да на основу њих сами осмисле техничка решења (пре свега, иконографска) за своје типаре.

Сигилографска грађа, сматрамо, омогућава нам и да донесемо неке закључке око карактера власти и владарске идеологије. Видели смо да се, осим у садржајима натписа и одређеним ликовним идејним решењима, печати Стефана Немање као врховног властодршца у Рашкој не разликују од печата његове браће, удеоних кнежева, а сви они припадају типу печата које су користили и византијски административни службеници. Но, када су Немањићи уздигнути на ранг краљева, свој нови и знатно престижнији ранг настојали су да на одговарајући начин истакну и на печатима, који су били значајно средство владарске репрезентације. То се упечатљиво показује ако печате првих немањићких краљева упоредимо са печатом хумског великог кнеза Андрије, сина Немањиног брата Мирослава.[55] Не улазећи у детаљну анализу његова два сачувана печата, можемо без имало задршке рећи да печати кнеза Андрије не показују никаву сличност ни по ком основу са печатима њему савремених немањићких

[55] За једнострани воштани печат тамносмеђе боје који се налазио на заклетви кнеза Андрије Хумског Дубровчанима (пре априла 1235), и који носи крстолики монограм око кога су распоређена слова Андријиног имена, в. А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 22, бр. 3; P. Anđelić, *Srednjovekovni pečati*, 59, br. 30; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 131, бр. 28; Н. Порчић, *Документи*, 138, бр. 5. За његов други, такође једнострани воштани печат тамносмеђе боје који се налазио на заклетви Дубровчанима (1247–1249), на коме је представљен орао, в. А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 23, бр. 7; P. Anđelić, *Srednjovekovni pečati*, 60–61, br. 31; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 185, бр. 49; Н. Порчић, *Документи*, 152–153, бр. 11.

краљева, тј. његових рођака и сизерена.[56] Дакле, истакавши своје ново краљевско достојанство увођењем нових сигилографских образаца у своју дипломатичку праксу, пре свега на пољу иконографије, први немањићки краљеви су се у владарској репрезентацији на печатима јасно одвојили од било ког припадника владарског рода из бочних линија. Као краљеви и врховни господари у Србији, сматрали су да им доликује и да смеју користити нови тип печата, онај који је везиван за краљевско достојанство на Западу, док је стари образац печата какав је приличио поданицима василевса Ромеја и функционерима Византијског царства, и који је велики жупан Стефан Немања раније користио, одбачен.

Па, ипак, не смемо заборавити да је наша сигилографска грађа за период који смо овде анализирали фрагментарна и делимично изолована од остале дипломатичке грађе. Тако су три Немањина печата, као и печати његове браће, сачувани независно од докумената на које су били причвршћени. Од два Немањина печата која се са сигурношћу могу повезати са повељама, један се налазио на акту упућеном световном дестинатару (Сплићанима), а други на оснивачкој повељи манастира (Хиландар), дакле, црквеном дестинатару, што изгледа упућује на чињеницу да је Немања користио своје металне буле за оверу докумената без обзира да ли је дестинатар био световни или црквени субјект. Воштани печат Стефана Немањића, Радослављев и Владислављеви воштани печати су пак причвршћени на документа упућена Дубровнику. Немамо сачуване њихове печате са докумената упућених црквеним дестинатарима. Ово нам онемогућава да донесемо било какве закључке око тога да ли је избор печата (материјал израде и врста типара, тј. представа) који ће бити коришћен зависио и од дестинатара и типа документа (хрисовуља, на пример, „тражи" златни печат), као што ће се показати да је био случај код каснијих немањићких владара. Не можемо знати да ли је и ова промена везана за период преласка са великожупанског ранга на краљевски, или се десила тек у време Уроша I, од када је посведочена сигилографском грађом.

[56] Н. Порчић, *Документи*, 135, изнео је занимљиву претпоставку да је представа на великожупанском печату Стефана Немањића могла бити аналогна са представом орла на другом Андријином печату, али ову хипотезу није могуће потврдити због степена оштећења Стефановог печата.

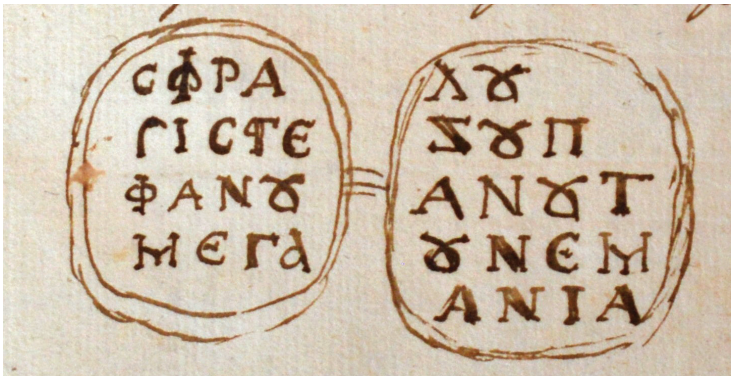

Слика 1. Оловни печат Стефана Немање са повеље Сплићанима, цртеж из преписа Ивана Лучића који се налази у Каптолском архиву Надбискупског архива у Сплиту. (Фонд Nadbiskupskog arhiva Split, Kaptolski arhiv, Scrinia B (Lucius), vol. 536, fol. 146r.)

Слика 2. Златни печат Стефана Немање са оснивачке повеље манастиру Хиландару 1198/99. (Преузето из: Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрлић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља светога Симеона и светога Саве*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 60.)

Слика 3. Оловни печат Стефана Немање, са жупанском титулом.
(Фонд Народног музеја у Београду, инв. бр. 057_0.1182)

Слика 4. Оловни печат Стефана Немање, са великожупанском титулом.
(Фонд Народног музеја у Београду, инв. бр. 057_0.966)

Слика 5. Оловни печат кнеза Стефана Страцимира.
(Фонд Народног музеја у Београду, инв. бр. 057_0.1034)

Слика 6. Оловни печат кнеза Мирослава, калк Ћира Трухелке.
(Преузето из: P. Anđelić, *Pečat humskoga kneza Miroslava*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 20 (1965) 278.)

Слика 7.
Оловни печат Стефана Кондостефана Комнина.
(Фонд Dumbarton Oaks Research Library and Collection, инв. бр. BZS.1955.1.3952)

© Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, Washington, DC

Слика 8.
Оловни печат патрикија Хусенија, стратега Трихилоподије.
(Фонд Dumbarton Oaks Research Library and Collection, инв. бр. BZS.1951.31.5.718)

© Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, Washington, DC

Слика 9. Воштани печат краља Радослава са повеље Дубровнику 1234.
(Фонд Državnog arhiva u Dubrovniku, Diplomata et acta, 13. stoljeće, br. 38)

Слика 10. Воштани печат краља Владислава са повеље Дубровнику око 1234/35. (Фонд Državnog arhiva u Dubrovniku, Diplomata et acta, 13. stoljeće, br. 70)

Слика 11. Двострани воштани печат краља Владислава са повеље Дубровнику око 1236. (Фонд Državnog arhiva u Dubrovniku, Diplomata et acta, 13. stoljeće, br. 86)

Слика 12. Оловни печат латинског цара Хенрика Фландријског.
(Фонд Dumbarton Oaks Research Library and Collection, инв. бр. BZS.1958.106.636)

© Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, Washington, DC

Слика 13.
Оловни печат латинског цара Роберта од Куртенеа.
(Фонд Dumbarton Oaks Research Library and Collection, инв. бр. BZS.1951.31.5.2938)

© Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, Washington, DC

Слика 14.
Оловни печат латинског цара Балдуина II од Куртенеа. (Фонд Dumbarton Oaks Research Library and Collection, инв. бр. BZS.1958.106.635)

© Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, Washington, DC

Слика 15. Оловни печат латинског цара Балдуина II од Куртенеа.
(Преузето са: Classical Numismatic Group, LLC (CNG), Extremely Rare Crusader Seal of Baldwin II, <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115627> (29.11.2018).)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Anđelić P., *Pečat humskog kneza Miroslava*, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. 20 (1965) 277–280.

Cheynet J.-C., *Byzantine Seals*, 7000 Years of Seals, London 1997.

Gerasimov T., *Sceaux bulgares en or des XIIIe et XIVe siècles*, Byzantinoslavica 21-1 (1960) 62–74.

Jordanov I., *Byzantine lead seals from the stronghold near Dobri Dol, Plovdiv region*, Revue Numismatique 157 (2001) 443–469.

Jordanov I., *The Collection of Medieval Seals from the National Archaeological Museum Sofia*, Sofia 2011.

Laskaris M., *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, Byzantion 12-1/2 (1937) 149–150.

Lihačev N., *Sceau de Stefan Nemanja*, Byzantion 11-2 (1936) 461–468.

Mošin V., *Les sceaux de Stephan Nemania*, Actes du VIe Congrès International des Études Byzantines II, Paris 1948, 303–306.

Nesbitt J., Oikonomides N., *A Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, II, Washington, DC 1994.

Nesbitt J., Oikonomides N., E. McGeer, *A Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, IV, Washington, DC 2001.

Nesbitt J., Oikonomides N., McGeer E., *A Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, V, Washington, DC 2005.

Schlumberger G., *Sceaux et bulles des empereurs latins de Constantinople*, Caen 1890.

Гај-Поповић Д., *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1979) 119–130. [Gaj-Popović D., *Pečat Stefana Nemanje*, Numizmatičar 2 (1979) 119–130]

Гај-Поповић Д., *Печат Стефана Страцимира*, Нумизматичар 6 (1983) 131–133. [Gaj-Popović D., *Pečat Stefana Stracimira*, Numizmatičar 6 (1983) 131–133]

Зарковић Б., *Печати Стефана Немање*, Баштина 13 (2002) 245–254. [Zarković B., *Pečati Stefana Nemanje*, Baština 13 (2002) 245–254]

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, I, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011. [*Zbornik srednjovekovnih ćiriličnih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*, I, prir. V. Mošin, S. Ćirković, D. Sindik, Beograd 2011]

Иванишевић В., *Печат Константина митрополита Драча из збирке Народног музеја у Лесковцу*, Лесковачки зборник 52 (2012) 7–12. [Ivanišević V., *Pečat Konstantina mitropolita Drača iz zbirke Narodnog muzeja u Leskovcu*, Leskovački zbornik 52 (2012) 7–12]

Ивић А., *Стари српски печати и грбови: прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910. [Ivić A., *Stari srpski pečati i grbovi: prilog srpskoj sfragistici i heraldici*, Novi Sad 1910]

Йорданов И., *Корпус на средновековните български печати*, София 2016[2]. [Jordanov I., *Korpus na srednovekovnite bălgarski pečati*, Sofija 2016[2]]

Мушмов Н. А., *Монетите и печатите на българските царе*, София 1924. [Mušmov N. A., *Monetite i pečatite na bălgarskite care*, Sofija 1924]

Петровић Ј., *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1935) 27–28. [Petrović J., *Pečat Stefana Nemanje*, Numizmatičar 2 (1935) 27–28]

Порчић Н., *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017. [Porčić N., *Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara u dubrovačkim zbirkama: doba Nemanjića*, Beograd 2017]

Стефан Првовенчани, *Сабрани списи: Живот светог Симеона*, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988. [Stefan Prvovenčani, *Sabrani spisi: Život svetog Simeona*, prir. Lj. Juhas-Georgievska, Beograd 1988]

Извори на интернету – Primary Sources on the Internet

Classical Numismatic Group, *Extremely Rare Crusader Seal of Baldwin II*, <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115627> (29.11.2018).

Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Alexios III Angelos (1195–1203)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.610>, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.608>, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.609> (29. 11. 2018).

Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Baldwin II (1240–61)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.635>, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4354> (29. 11. 2018).

Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Chousenios patrikios and strategos of Trichilopodia (?) (eleventh century)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.718> (29. 11. 2018).

Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Henry of Flanders (1206–16)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.636>, (29. 11. 2018).

Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *John Komnenos Doukas (1240–42)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4356 > (29. 11. 2018).

Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Robert of Courtenay (1221–1228)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2938>, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4353> (29. 11. 2018).

Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Stephanos archbishop of Katepano of Vaasprakania (eleventh century)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1106> (29. 11. 2018).

Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Stephen Karykes (?) (twelfth century)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.3223> (29. 11. 2018).

Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, *Stephen (eleventh/twelfth century)*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.1440> (29. 11. 2018).

Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479)*, *12540823 – kralj Uroš A*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/12540823_%E2%80%93_kralj_Uro%C5%A1_A/charter> (29. 11. 2018).

Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479)*, *12340204 – Radoslav*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/12340204_%E2%80%93_Radoslav/charter> (29. 11. 2018).

Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479)*, *1240xxxx cca – Vladislav*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/1240xxxx_cca_%E2%80%93_Vladislav/charter> (29. 11. 2018).

Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479)*, *123504xx taq – Vladislav A,* <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/123504xx_taq_%E2%80%93_Vladislav_A/charter> (29. 11. 2018).

Литература – Secondary Works

Ailes A., *The Knight's Alter Ego: From Equestrian to Armorial Seal*, Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals (ed. N. Adams, J. Cherry, J. Robinson), London 2008.

Anđelić P., *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970.

Caseau B., Cheynet J.-Cl., *Sealing Practices in the Byzantine Administration*, Seals and Sealing Practices in the Near East: Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period. Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairoon December 2-3, 2009 (ed. I. Regulski, K. Duistermaat, P. Verkinderen), Leuven–Paris–Walpole, MA 2012.

Cherry J., *Heads, Arms and Badges: Royal Representation on Seals*, Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals, London 2008.

Cherry J., *Iustitia, notaries and lawyers: the law and seals in late medieval Italy*, Seals and Their Context in the Middle Ages, Oxford–Philadelphia 2015.

Cotsonis J., *The Contribution of Byzantine Lead Seals to The Study of the Cult of the Saints (Sixth-Twelfth Century)*, Byzantion 75 (2005) 383–497.

Čajkanović V., *Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes*, Byzantinische Zeitschrift 19-1 (1910) 111–114.

Čremošnik G., *Doslej neznani južnoslovanski pečati*, Zgodovinski časopis 12–13 (1958–1959) 51–74.

Čremošnik G., *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena*, Sarajevo 1976.

Doncheva S., Bunzelov I., *Signet Rings with Mythical Creatures from Medieval Bulgaria*, Pontica 50 (2017) 351–363.

Fabre M., *Sceau médiéval: analyse d'une pratique culturelle*, Paris 2001.

A History of the Crusades, II, Madison, WI 1969 (R. L. Wolff).

Mihajlovski R., *A Collection of Medieval Seals from the Fortress Kale in Skopje, Excavated between 2007 and 2012*, Byzantion 86 (2016) 261–316.

Prinet B. M., *L'origine du type des sceaux à l'écu timbré*, Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques 3 (1910) 63–74.

Roman J., *Manuel de sigillographie française*, Paris 1912.

Takács I., *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*, Budapest 2012.

Tricht F. van, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Leiden–Boston 2011.

Wassiliou-Seibt A.-K., *Stephanos Kontostephanos Komnenos und sein Siegel. Ein Interpretationsvorschlag*, Captain and Scholar. Studies in memoriam of D. I. Polemis (ed. E. Zachariadou. E. Chrysos), Andros 2009, 343–348.

Динић М., *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ. Београд 3 (1955) 69–94. [Dinić M., *Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića*, Zbornik FF. Beograd 3 (1955) 69–94]

Живковић Т., *Синови Завидини*, Зборник МС за историју 73 (2006) 7–27. [Živković T., *Sinovi Zavidini*, Zbornik MS za istoriju 73 (2006) 7–27]

Иванишевић В., *Новац краља Радослава*, ЗРВИ 37 (1998) 87–95 [Ivanišević V., *Novac kralja Radoslava*, ZRVI 37 (1998) 87–95]

Јиречек К., *Уговор Стефана Првовенчаног са Дубровчанима*, Гласник СУД 47 (1879) 304–311. [Jireček K., *Ugovor Stefana Prvovenčanog sa Dubrovčanima*, Glasnik SUD 47 (1879) 304–311]

Коматина И., *Историјска подлога чудâ Св. Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног*, ЗРВИ 51 (2014) 111–134. [Komatina I., *Istorijska podloga čudâ Sv. Simeona u Žitiju Simeonovom od Stefana Prvovenčanog*, ZRVI 51 (2014) 111–134]

Марјановић-Душанић С., *Владар као ратник: прилог изучавању немањићке идеологије*, Зборник ФФ. Београд 16 (1989) 125–146. [Marjanović-Dušanić S., *Vladar kao ratnik: prilog izučavanju nemanjićke ideologije*, Zbornik FF. Beograd 16 (1989) 125–146]

Марјановић-Душанић С., *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997. [Marjanović-Dušanić S., *Vladarska ideologija Nemanjića*, Beograd 1997]

Марјановић-Душанић С., *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994. [Marjanović-Dušanić S., *Vladarske insignije i državna simbolika u Srbiji od XIII do XV veka*, Beograd 1994]

Острогорски Г., *Историја Византије*, Београд 1969. [Ostrogorski G., *Istorija Vizantije*, Beograd 1969]

Пириватрић С., *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодршци области српског престола“*, ЗРВИ 48 (2011) 89–118. [Pirivatrić S., *Manojlo I Komnin, „carski san“ i „samodršci oblasti srpskog prestola“*, ZRVI 48 (2011) 89–118]

Порчић Н., *Немањићки успон на краљевство у светлости дипломатичких и дипломатских сведочанстава* (у штампи). [Porčić N., *Nemanjićki uspon na kraljevstvo u svetlosti diplomatičkih i diplomatskih svedočanstava*]

Трифуновић Ђ., Бјелогрлић В., Брајовић И., *Хиландарска оснивачка повеља*, Осам векова Студенице, Београд 1986. [Trifunović Đ., Bjelogrlić V., Brajović I., *Hilandarska osnivačka povelja*, Osam vekova Studenice, Beograd 1986]

Ћоровић В., *Историја Срба*, Београд 1995[3]. [Ćorović V., *Istorija Srba*, Beograd 1995[3]]

Benjamin Hekić

SEALS OF THE EARLY NEMANJIĆS – MODELS AND PARALLELS IN THE FORMATIVE PERIOD OF THE NEMANJIĆ SIGILLOGRAPHIC PRACTICE

Summary

In this article we compare the sigillographic practices of the early monarchs from the Nemanjić dynasty – by which we here refer to grand župan Stefan Nemanja, his two brothers who held significant appanages (Stracimir, Miroslav), his son Stefan the First-Crowned, and his two grandsons, kings Radoslav and Vladislav – in order to show whether the Serbian monarchs from the Nemanjić dynasty adopted certain sigillographic patterns and practices from the neighbouring states: Byzantium, the Latin Empire of Constantinople, the Epirote state of the Angeloi, Bulgaria and Hungary.

The models for the lead seals (bullae) of Stefan Nemanja and his two brothers Stracimir and Miroslav can be traced back to Byzantine sigillographic practices: Nemanja's seals that only have a horizontal inscription in Greek on both obverse and reverse have copious parallels in what basically was a standardized seal type of 12th century Byzantium; his seals with a horizontal inscription in Greek (obverse) and the image of St. Stephen the Archdeacon (reverse), along with those of his brothers that follow the same iconographic pattern, can also be paralleled to the seals of certain Byzantine administrative officials with prominent court titles that have the same saint represented, and in the same manner, on the reverse of their seals.

The seal of Stefan the First-Crowned is so badly damaged that almost nothing can be said about its characteristics beyond that it was made from wax and that it contained an inscription on the obverse and perhaps a pictorial form on the reverse. The wax seals of his two sons, kings Radoslav (one seal) and Vladislav (two seals), have proven more helpful in our research. Radoslav's seal and the smaller of Vladislav's seals are one-sided, and they both show the ruler seated on the throne, with all the insignias of the royal power (in majestate). This iconographic pattern is not Byzantine, but in fact a Western model that was also employed in contemporary Hungarian royal chancery and in the chancery of the Latin Emperors of Constantinople. The similarities between Serbian and Imperial Latin sigillographic practices become

almost striking if we consider Vladislav's second, double-sided seal that has the same obverse (king seated in majestate), and an equestrian reverse (king in armour, with a spear, on horseback); the circular inscription is in Serbian. This sigillographic pattern is not attested in Hungary until later in the 13th century (and not in the royal chancery, but in the chancery of the royal princes and dukes); however, the Latin Emperors, whose reign was more or less contemporary with those of the Serbian kings, used lead bullae with the same pattern – even the royal dress of king Vladislav and emperor Baldwin II is virtually the same, containing the same Byzantine, non-Western insignias, and decorated in an identical fashion (but there are several iconographic differences – e. g. the Latin emperor on horseback never has a spear but a sword or a sceptre). All this leads us to conclude that there was no direct implementation of foreign models, but that certain influences could be observed. Those influences are certainly Western in origin, but our opinion is that it is more likely that the influences from Constantinople (at the time under Latin rule) were stronger than the ones coming from Hungary. And the logic dictates that the development of the Serbian royal sigillographic practices cannot be totally independent from the Imperial Latin sigillographic practices, since it is unlikely that the same (iconographic and artistic) innovations would independently occur almost simultaneously at two relatively nearby locations.

***Keywords*:** sigillographic practices, sigillographic patterns, wax seals, lead bullae, Stefan Nemanja, Stefan Nemanjić (the First-Crowned), king Radoslav, king Vladislav.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 09. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 69–98
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 69–98
УДК: 821.163.1.09-94:321.61:929 Бајазит I
DOI: 10.34298/IC1968069S

Марко ШУИЦА[*]
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

Милош ИВАНОВИЋ[*]
Историјски институт
Београд

ИСТОРИЈСКА ПЕРЦЕПЦИЈА СУЛТАНА БАЈАЗИТА I У ДЕЛУ КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА[**]

Апстракт: У раду се анализирају и контекстуализују различите представе султана Бајазита I у хагиографији Стефана Лазаревића од Константина Филозофа. Начин на који је хагиограф деспота Стефана представио османског владара, као сизерена и зета српског владара, у великој мери представља и рефлексију политичких, војних, па и личних односа који су обележили једну епоху трајања Моравске Србије. На основу изведених закључака истраживања могуће је делимично реконструисати личност османског владара, али и перцепцију различитих историјских појава и догађаја који су забележени у делу Константина Филозофа.

Кључне речи: султан Бајазит I, Константин Филозоф, Османлије, деспот Стефан Лазаревић, Моравска Србија.

[*] msuica@f.bg.ac.rs
[*] milos.ivanovic@iib.ac.rs

[**] Рад је настао као резултат истраживања на пројектима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије: Српско средњовековно друштво у писаним изворима (Ев. бр. 177025) и Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси (Ев. бр. 177029).

Уочавање и критичко сагледавање различитих наративних, информативних и вредносних слојева садржаних у представама о „другом“, које се јављају у историјским изворима, чини важан корак у реконструкцији прошлости. Перцепција, а потом и презентација одређених личности, народа, или културних група које спадају у категорију „другог“, често су обликоване типизираним стереотипним представама заснованим на личним афинитетима, мотивима и искуствима аутора одређеног текста, или колективним културним обрасцима.[1] Такве представе, настајале из различитих разлога и потреба дефинисања сопственог идентитета, у средњем веку су додатно прилагођаване врсти историјских извора, односно књижевном жанру у коме су описиване. То их је додатно обликовало као заокружене представе поједностављеног одраза стварности, или пак њене надградње. Анализа средњовековних историјских извора насталих према мерилима дворске или монашке културе захтева утврђивање поузданости информативне подлоге и подједнаку критичку дистанцу према описаним личностима и феноменима који припадају ауторовом идентитетском кругу, као и онима са друге стране културне, верске, или политичке границе.

Почетак друге половине 14. века у српским земљама и великом делу Балканског полуострва обележен је значајним историјским процесима и појавама који су неповратно променили историјске токове и геополитички амбијент. Османлијска освајања била су део, или покретач неких од тих процеса, а оно што их је пратило, или што им је претходило, у зависности од историјске динамике, било је рађање „страха од Турака“ међу хришћанским народима на Балкану.[2] Потреба да се реалност апсорбује и претвори у неку врсту разумевања новонасталих околности, стварала је рефлексију чији је траг присутан у ретким историчним књижевним делима тога времена која су преживела до данас. Живе, често алегоријама и сложеним дескрипцијама конструисане представе о Османлијама и њиховим владарима, постајале су саставни део књижевног дискурса учених савременика. Турци, бескомпромисни и сурови освајачи,

[1] J. Leerssen, *Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru*, Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju, Zagreb 2009, 85–93; исти, *Retorika nacionalnog karaktera: programski pregled*, Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju, Zagreb 2009, 99–119; B. Jezernik, *Imaginarni Turčin*, Beograd 2010.

[2] Ј. Калић, *„Страх турски“ после Косова*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 185–191; Р. Радић, *Страх у позној Византији, 1180–1453*, II, Београд 2000, 201–240; М. Шуица, *Приповест о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, Историјски часопис 53 (2006) 93–122.

„неверници“, који су за собом остављали само пустош, претварали су се из етнонима у синоним страдања становништва, материјалог разарања, а потом и један од узрока пропасти српске државе (Царства).[3] Иако утемељена у реалним збивањима, слика Османлија је прилагођавана правилима и потребама књижевних жанрова у којима је креирана. Реч је, пре свега, о култним саставима, хагиографским или биографским списима који због своје идеолошке суштине и утврђене форме нису остављали простор за суптилнији и нијансиран опис непријатеља, припадника другачије вере, чији су се обичаји и језик у потпуности разликовали од српских и православних. Временом, како су Османлије све више продирале у дубину Балканског полуострва, присвајали територије и градили своју државу, тако су се мењали и усложњавали политички односи које су развијали са хришћанским владарима и њиховим државама. Из почетне етапе ратних окршаја српско-османски односи су попримали нову форму, прерастајући у сложене везе које су биле условљаване обостраним, у извесним случајевима и подударним политичким интересима. Покосовски период, од 1389. године, који је обележила заједничка владавина породице Лазаревић, а потом самостална деспота Стефана, представља епоху у којој су релације између Османског царства и Моравске Србије из различитих разлога померале дотадашње политичке, војне, дипломатске и друштвене обрасце. Колико је та ситуација била последица историјских процеса, околности и нове реалности, толико су на њено обликовање утицали и сами владари, једне и друге стране.

*

Наративни извор који пружа слојевитију слику од уобичајене, према којој су главне личности са „друге стране“ обојене различитим тоновима је *Живот Стефана Лазаревића* Константина Филозофа.[4] Дело настало током четврте деценије 15. века у великој мери је извршило рецепцију епохе кроз призму централне личности књижевног дела, самог деспота Стефана Лазаревића. Константин Филозоф је био савременик многих збивања

[3] М. Шуица, *Пад Србије у историјској перспективи*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 268–269, 275–283.

[4] О делу и личности Константина Филозофа К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Иследаване и текст*, София 1986, 11–20: М. Кашанин, *Српска књижевности у средњем веку*, Београд 1975, 394–423; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 214–218.

с почетка 15. века, али је, такође, из прве руке могао да сазна (одабране) вести, утиске и искуства самог деспота Стефана и људи у његовој пратњи, које је уврстио у своје дело, а којима није лично присуствовао, јер се његов долазак у Моравску Србију одиграо вероватно током, или после 1410. године.[5] За разлику од списа посвећених успостављању светитељског мартиролошког култа кнеза Лазара,[6] *Живот Стефана Лазаревића* од Константина Филозофа садржи управо ту одмеренију представу османских владара која у већој мери осликава реалност.

Иако недовољно хронолошки прецизан и конзистентан у свом излагању, о чему је својевремено писао и Миодраг Пурковић,[7] Константин Филозоф је градећи наратив око личности Стефана Лазаревића пратио његов историјски успон и животни пут. Историјски идентитет Стефана Лазаревића Константин је изградио уносећи у своје дело просопографију, односно конструисани родослов Лазаревића, који је започео Константином Великим, а своју непобитну историчну димензију остварио је приповешћу о Стефановим непосредним прецима – кнезу Лазару и кнегињи Милици.[8] Константин, као идеални родоначелник, важан је и због каснијег његовог спомена приликом метафора коришћених у осликавању односа султана Бајазита и кнеза Стефана Лазаревића. С друге стране, историчарски дискурс у опису Лазареве владавине веома је важан за разумевање политичке ситуације у којој су се нашли његови наследници после Косовске битке, као и историјске одговорности коју је преузео Стефан Лазаревић приликом рестаурације моћи Моравске Србије спровођене под великим притиском Османлија, али и Угарске.[9]

---

[5] К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения на Константин Костенечки*, 17–18; Г. Јовановић, О *Константиновом „Сказанију о писменех“*, Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех); Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 10.

[6] Више о тим списима код: Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968; С. Марјановић-Душанић, *Династија и светост у доба породице Лазаревић: стари узори и нови модели*, Зборник радова Византолошког института 43 (2006) 77–92.

[7] М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 24.

[8] *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, пр. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 256–258 (у даљем тексту: *Константин Филозоф*); Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех: изводи); Житије деспота Стефана Лазаревића*, пр. Г. Јовановић, Београд 1989, 82–83 (у даљем тексту: Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*).

[9] М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 13–18, 31–56; *Историја српског народа*, II, Београд 1982, 47–63 (С. Ћирковић).

Помен османских владара у делу Константина Филозофа везан је за прве освајачке успехе Османлија на Балканском полуострву. Поред неутралног, дистанцираног, готово хроничарског навођења раних османских принчева, први животнији опис једног османског суверена односи се на Мурата I и то у контексту Косовске битке.[10] Ипак, за рану владавину Стефана Лазаревића једини релевантан османски владар био је Муратов син Бајазит I (1389–1402). Његово политичко деловање и историјско завештање у великој мери су предодредили правац којим се, без обзира на све историјске изазове и одређени дисконтинуитет (1402–1413), развијало Османско царство у 15. веку.[11] У време прве владавине султана Мурата II (1421–1444; 1446–1451) када је Константин Филозоф писао *Живот Стефана Лазаревића*,[12] султан Бајазит I је одавно био само један од бивших османских моћника у низу. Историјска дистанца и криза у којој се налазила Српска деспотовина током четврте деценије 15. века, нису спутале хагиографа деспота Стефана да развије различите приступе опису османских владара покушавајући да, макар привидно, успостави неку врсту хијерархије њихове историјске одговорности, или опише њихове различите особине и тиме искаже сопствену, али ипак релативну, историчарску објективност.

Султан Бајазит I, као једини владар из времена Стефановог кнежевања, први пут се спомиње у 22. глави списа, у делу текста који се односио на Косовску битку (1389). С обзиром на то да је реч о кључном догађају који је обележио младост и доцније политички усмерио владавину српског владара,[13] опис османског суверена, Бајазита I, изведен је на један, ипак, неочекиван начин. Он не одговара традиционалној представи архинепријатеља, какав се јавља у другим списима. Док је у контексту Косовске битке Мурат, Бајазитов отац, представљен као „горди

[10] *Константин Филозоф*, 259–261.

[11] *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. G. Ágoston, B. Masters, New York 2009, 80 (G. Ágoston); C. Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley–Los Angeles 1995, 18–19; *The Encyclopedia of Islam*, vol. 1, *A–B*, ed. H. R. A. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht, B, Lewis, Ch. Pellat, Leiden 1986, 1119.

[12] За датирање Константиновог дела види: К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 20; Константин Философ, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, Београд 2009, 9.

[13] А. Веселиновић, *Косовске алузије у повељама деспота Стефана Лазаревића*, Зборник Филозофског факултета. Београд XVIII–A (1994) 186–196.

и страшни самодржац“,[14] Бајазит је добио другачији одраз. Иако је према каснијим изворима издвојен као један од најважнијих учесника битке, а по неким и лични џелат кнеза Лазара,[15] Константин Филозоф га већ уводним описом сврстава међу посебне личности достојне респекта. Он је Бајазита I поистоветио са лавом,[16] чиме је истакао његов историјски и политички значај у време великих изазова који су се налазили пред Моравском Србијом на крају 14. века. У симболици анализираног текста, који има хагиографске елементе,[17] својства лава приписана владару могу имати опречни смисао. Лав се може везати за регална обележја, истовремено алудирајући на карактерну снагу, величанство, срчаност и храброст.[18] Према средњовековном природословном спису *Фисиолог*, лав је прва описана животиња и представља врховног, цара звери.[19] Поред већ пословичне храбрости одређује га предаторски, ловачки инстинкт, али и мудрост.[20] С друге стране, лаву је приписана и потпуно супротна етичко-религијска манифестација, према којој ова животиња представља отелотворење ђавола.[21] Иако наведене опречне симболичке репрезентације лава упућују на опрез у тумачењу, на основу описа Бајазитове личности на каснијим страницама Константиновог списа, може се закључити да је Стефанов хагиограф исказао респект према османском владару, потенцирајући његову величину, одлучност, беспоштедност и политички ауторитет. Описујући непосредни развој политичких збивања после Косовске битке, наведено је да је Бајазит на турском језику називан још

[14] *Константин Филозоф*, 261; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 84.

[15] Натпис на мраморном стубу деспота Стефана: Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, пр. Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 146, 159.

[16] *Константин Филозоф*, 262.

[17] Гордана Јовановић је приликом поновног превода Живота деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа у уводном тексту отворила питање природе Константиновог дела, односно дилему да ли оно по својим карактеристикама припада жанру биографија или житија у класичном виду богослужбене литературе. Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, 7–9.

[18] G. Heinz-Mohr, *Lexicon der Symbole, Bilder und Zeichen der christlichen Kunst*, München 1988, 190–193.

[19] *Фисиолог*, *Средњовековни медицински списи (Избор)*, пр. М. Лазић, Љ. Котарчић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1989, 31 (у даљем тексту *Фисиолог*).

[20] T. Allsen, *The Royal Hunt in Euroasian History*, Philadelphia 2006, 235–236.

[21] *Фисиолог*, 138; У хришћанској симболици и иконографији које се не могу директно повезати са описом и историјском улогом Бајазита у Константиновом спису, лав има и друга религиозна значења.

и Гром/Муњевити, при чему није дато објашњење порекла, или ближег значења овог, опште познатог, султановог надимка.[22]

Описујући Косовску битку као српски пораз на основу искуства савременика формираног услед дугорочнх последица битке, Константин Филозоф је осетио потребу да се на неки начин дистанцира од уступања простора опису османског владара у спису посвећеном деспоту Стефану. Лична пишчева нелагода је изричито напоменута у тексту, јер је дискурс о Бајазиту, муслиманском владару, на неки начин победнику Косовског боја, „учитан" у садржај текста који би требало да припада православној хагиографској литератури. Оправдање за такав приступ, Константин је пронашао у компарацији са другим текстовима историјске провенијенције, „цароставним летописним књигама",[23] чиме је заправо отворио питање хомогености сопственог списа и доследног поштовања правила жанра. При томе, Константин је релативизовао свој наративни поступак, позивајући се на општу контекстуализацију, наводећи да се у истом маниру и у другим текстовима спомињу владари који нису међу централним ликовима. У том смислу, навео је пример текстова који говоре о Јерусалиму и Цариграду, уз образложење примене таквог концепта, а то је стварање што потпуније „опште слике" и боље разумевање положаја, поступака и побожности, „благочастивости" централне фигуре дела, у његовом случају, Стефана Лазаревића.[24] Заиста се може рећи да је он дао знатан простор и низу других истакнутих личности тог времена као што су његови сестрићи, Ђурађ и Лазар Бранковић, угарски краљ Жигмунд Луксембуршки (1387–1437), византијски цар Манојло II (1391–1425), османски принчеви Муса и Сулејман и монголски владар Тамерлан.[25]

У следећој, 23. глави Константин Филозоф је описао сложену политичку ситуацију која је задесила област Лазаревића после смрти кнеза Лазара. Недоречен у појединим описима и селективан у приказу збивања, Константин је користећи општа места[26] (о чему ће бити речи у даљем тексту), покушао да дочара сву деликатност историјског тренутка и тежину политичких одлука које су државни сабор и Лазаревићи морали

[22] *Константин Филозоф*, 262; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 85; О дилемама око природе Бајазитовог надимка видети: М. Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске од Косовске до Ангорске битке*, Београд 2006, 186, нап. 730 (необјављена докторска дисертација).

[23] *Константин Филозоф*, 262; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 85.

[24] *Константин Филозоф*, 262; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 85.

[25] М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, 413.

[26] Књига о Јестири, 1.1; *Константин Филозоф*, 262–263; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 85–86.

да донесу, приклањајући се Османлијама у првој половини 1390. године.[27] Ова целина, између осталог, садржи опис различитих обавеза које су произлазиле из полагања вазалне заклетве господара Моравске Србије према османском владару, укључујући и склапање политичког брака између Оливере и Бајазита I. У опису тих догађаја османски владар није споменут по имену, већ као Велики, односно Амир (емир) велики, самодржац, или велики цар.[28] Константин је у конструисању историјског наратива користио пробране метафоре којима је желео да потенцира да су политички кораци Лазревића били изнуђени, а да је османски притисак носио егзистенцијалну опасност не само по династију, већ и њихове хришћанске поданике „да би било спасено христоименито стадо од вукова, који су га клали“.[29] Потпуно у супротности са овим описом Османлија, Константин Филозоф је у истом поглављу дочарао лик Бајазита као изузетно правичног, али бескомпромисног владара. Он је Бајазита I, као и његовог оца Мурата I, у поглављу о Косовској бици, навео под епитетом „самодржац“,[30] који је представљао саставни део владарске титуле византијских, а потом и српских царева.[31] Крајем 14. века међу српским обласним господарима титула самодршца је имала велику политичку тежину јер је упућивала на независан и аутономан положај, мада је у појединим случајевима имала и декларативну функцију. Тако је у повељи монахиње Јевгеније, односно кнегиње Милице, манастиру Дечани из 1397. године, кнез Стефан именован као самодржац и господар Српске земље и Подунавља.[32] С друге стране, Константин је сасвим децидно употребио титулу самодршца за Бајазита, дочаравајући његову владарску супрематију над осталим балканским владарима тог доба.[33] По истом принципу је Мурат I назван самодршцем, чиме се алудирало на његов неприкосновен политички, војно и државнички положај.

У истом поглављу, аутор Стефанове хагиографије је, користећи историјске паралеле, представио Бајазита као владарску антитезу римском

[27] В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, Историски гласник 1–2 (1959) 100–102; *Историја српског народа*, II, Београд 1982, 47–48 (С. Ћирковић).

[28] *Константин Филозоф*, 262–263; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 86.

[29] Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 86.

[30] *Константин Филозоф*, 263; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 84.

[31] *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 642 (Б. Ферјанчић).

[32] А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића: текст, коментари, снимци*, Београд 2007, 391–396.

[33] *Константин Филозоф*, 261; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 86.

цару Максимијану који је у историјској перспективи био један од главних непријатеља Константина Великог. На тај начин је османском султану исламске вероисповести приписао атрибуције узорног и правичног владара који се са поштовањем односио према хришћанском супарнику, а потом поданику Стефану Лазаревићу – „а велики цар од тада се није као Максимијан варљиво красио љубочашћем према великом Константину како би га погубио него се према овоме (Стефану) односио искрено и са чистом љубављу као према љубљеном сину,... и пред свима источнима овим се (Стефаном) дичио као неким другим сунцем или као звездом даницом".[34] Улога Бајазита I у очувању, а потом и рестаурацији моћи Моравске Србије непосредно након Косовске битке, иако позната, у историографији није довољно истицана. Одлуком државног сабора да се определи за вазалство према Османлијама уместо Краљевини Угарској, Лазаревићи су, уз помоћ врха Српске цркве, клера и дела племства, спасавали своју државу која се крунила под спољним и унутрашњим теретом последица погибије кнеза Лазара и великог дела велможа.[35] Константин Филозоф је тога био свестан, што је захтевало да се контроверзни лик султана Бајазита гради на два нивоа; примарно, око ситуација у којима је уз османског владара учествовао главни јунак дела, Стефан Лазаревић, и секундарно у независном, историјском окружењу које је требало да изгради султанов владалачки портрет.

Бајазит I је у Константиновом делу представљен као структурисана личност која је у себи обједињавала различите, некада и међусобно супротстављене особине. Слојевитост у приказу његовог карактера диктирана је не само историјским околностима, већ и личним односом султана-сизерена према Стефану Лазаревићу, зету-вазалу. Тако је у истом поглављу у коме се истичу Бајазитове позитивне особине, супротне од оних које су красиле цара Максимијана, наведена и султанова неумољивост према непријатељима и његова политичка искључивост, а у неким ситуацијама и плаховитост. Константин Филозоф га је у једном опису упоредио са немилосрдним вавилонским владарем Набуходоносором II[36] који је остао познат по томе што је у 6. веку п.н.е. освојио, похарао Јерусалим и јеврејски народ одвео у ропство.[37] Поставивши Бајазита I и покосовски политички мизансцен Моравске Србије у типизиран библијски

[34] Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 86.

[35] M. Šuica, S. Rudić, *Princess Milica as the Ottoman vassal – One Case of Multifaceted Serbian-Ottoman Realtions at The End of 14th Century*, Uluslararsi Balkan Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu, vol. 1, Çanakkale 2017, 89–95.

[36] *Константин Филозоф*, 263.

[37] M. Margolis, A. Marx, *A History of the Jewish People*, Philadelphia 1927, 109–113.

контекст, османски султан је попут Набуходоносора издигнут на пиједестал немилосрдног господара живота и смрти, док је према таквој констелацији Лазаревим непосредним наследницима, на неки начин, била предодређена улога оних, који су имали могућност да спрече понављање „вавилонског ропства" изабраног народа и промишљеним одлукама заштите своју државу и поданике. Бајазитова свемоћ и опасност која је претила држави Лазаревих наследника илустрована је кроз алудирање на речи Набуходоносора: „Обухватићу васељену као и јаје руком мојом".[38] Ова библијска рефлексија наставља се на претходно уврштен цитат из књиге о Јестири, који је Константину послужио да сликовито опише хаотично стање у држави Лазаревића и готово незаустављиво урушавање устаљеног поретка Моравске Србије у периоду непосредно после Косовске битке.[39] Може се само претпоставити да је одломак из књиге о Јестири Константин Филозоф укључио у своје дело успостављајући контекстуалну везу између судбине принцезе Оливере у време доношења тешких и преломних политичких одлука по српску државу са улогом спаситеља коју је, по Библији, краљица Јестира одиграла по јеврејски народ на Персијском двору у време њиховог заточеништва.[40] Директна алузија на Оливеру као Јестиру наведена је на крају хагиографије, приликом оплакивања Стефанове смрти. Константин каже да су „јављали благочастивој госпођи и увек жељеној сестри (Оливери) која је странствовала такође за избављење отачаства и са Богом била посредница, као она древна Јестира".[41] Истовремено улога Јеврејина, Мардохеја, Јестириног рођака, који је уз Јестирину помоћ доспео на положај саветника на двору персијског краља,[42] чије речи наводи Константин, могла би имати одређене одразе у положају кнеза Стефана Лазаревића према врховном господару, у овом случају, султану Бајазиту I.

Ступање у вазални положај према Османлијама и повољан исход кључних историјских догађаја у којима је учествовао Стефан Лазаревић за време Бајазитове владавине, у великој мери су обликовали презентацију

[38] Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 86.

[39] Књ. о Јестири 1.1. Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 86, нап. 30.

[40] С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову*, Београд 1960, 260.

[41] Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 125; Аналогије између библијске Јестире и принцезе Оливере уочио је и у научно-популарној литератури презентовао Н. Гиљен, *Две српске султаније*, Београд 2016, 85–86.

[42] Више о личности Мардохеја: J. Walton, V. Matthews, M. Chavalas, *The IVP Bible Background Comentary. Old Testaement*, Downers Grove 2000, 486–490; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 141 (коментари).

султана у Константиновом делу. Додатно заснивање родбинских односа и високо позиционирање међу Бајазитовим вазалима, имало је утицај на осветљавање сложеног односа између султана и Лазаревог сина. Читалац Константиновог дела у султану Бајазиту види личност на суверенском положају у чијим рукама је концентрисана велика моћ, али и личност која има успостављен чврст систем вредности, па и потребу да гради интиман однос према Стефану, централном лику житија. Константин Филозоф је Бајазиту доделио патерналистичку улогу као замену за очинску фигуру кнеза Лазара, за коју је Стефан, после Косовске битке, био ускраћен. Однос „отац-син" у средњовековним политичким и династичким релацијама је, у зависности од околности и државног положаја главних актера, имао различита значења. Тако се, на пример, византијски цар Андроник II Палеолог после 1299. године краљу Милутину обраћао као „свом сину", након што је успостављен мир праћен браком српског краља и византијске принцезе Симониде.[43] На тај начин, византијски цар је показивао свој надређени статус у односу на зета и афирмисао политички јасно дефинисан хијерархијски поредак. С друге стране, у сличном маниру развијао се и јавно промовисао, како у дипломатичким документима, тако и у перцепцији савременика деликатан однос између кнеза Лазара и господина Вука Бранковића, такође таста и зета.[44] Бајазитова апсолутна премоћ и Стефанов нарочит положај међу његовим вазалима, означен је и султановим истицањем српског кнеза према „свима источнима",[45] међу којима треба препознати православне хришћанске владаре, османске поданике. Фамилијаран однос османског владара и српског кнеза присутан у Константиновом делу најбоље се очитава у пажљивом одмеравању Бајазитових политичких одлука према Стефану Лазаревићу и конструисаних монолошких и дијалошких делова у којима Бајазит саопштава политичке визије, или мотивишуће поруке, док Стефан

[43] Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 146; В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, *1186–1321*, Београд 2011, 332, 440–441; *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, ур. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Београд 1986, 105, нап. 54; Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић, Београд 1975, 132; В. Станковић, *Краљ Милутин (1282–1321)*, Београд 2012, 115.

[44] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902, 50, бр. 57; М. Шуица, *Однос кнеза Лазара и Вука Бранковића у светлу дубровачких исправа из 1387. године*, Стари српски архив 9 (2010) 218.

[45] *Константин Филозоф*, 263; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 86.

истовремено храбро истиче своје личне врлине – храброст и покорност. Дихотомни описи Бајазитове личности у великој мери су били условљени контекстом и догађајима у којима је османски султан учествовао, као и да ли је у тим истим догађајима учествовао и на какав начин Стефан Лазаревић.

Различити приступи опису Бајазитове личности огледају се у садржају 30. и нарочито 31. главе *Живота Стефана Лазаревића*. У тим поглављима представља се драматична епизода побуне властеле Моравске Србије против кнеза Стефана Лазаревића из прве четвртине 1398. године.[46] Излажући ток политичког расплета који је уследио пошто је угушена побуна, Константин наводи „ужас" који је код кнегиње Милице, тада већ монахиње Јевгеније изазивало суочавање са „царем Бајазитом", а који је произлазио из неизвесности како ће султан реаговати на њен захтев да се Стефану поштеди живот и омогући правдање за почињено неверство и тајне преговоре са Угарском.[47] Позитиван исход дипломатске мисије монахиња Јевгеније и Јефимије која се одиграла априла или почетком маја 1398.[48] омогућио је Константину да у наредном, 31. поглављу екстензивно развије историјски трактат о успешној владавини, описујући сусрет османског султана и кнеза Стефана Лазаревића из јесени исте године.[49] Бајазитов конструисани монолог у коме се пророчански обраћа свом понизном и покајничком вазалу садржи, заправо, алузију на низ догађаја који су уследили. Реч је о збивањима која су се одиграла по Стефановом повратку из Мале Азије након поклоњења суверену, или после Бајазитовог политичког слома 1402. када је дошло до борбе између његових синова за престо.[50] Чини се да је кроз препоруку да се обрачуна са својим „силнима"

[46] М. Шуица, *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, ИГ 1–2 (1997) 7–20; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 47–55; М. Ивановић, *Властела у Житију деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности, ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2016, 44–45.

[47] *Константин Филозоф*, 266–267; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 88.

[48] М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 50, 52–53; *Историја српског народа*, II, Београд 1982, 62–63 (С. Ћирковић).

[49] М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 53, сусрет се према овом аутору одиграо октобра 1398. године; *Историја српског народа*, II, 62–63 (С. Ћирковић); М. Шуица, *О години одласка кнеза Стефана Лазаревића у Севастију*, ЗРВИ 50 (2013) 806–809.

[50] *Константин Филозоф*, 267–269; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 88–90. Детаљније ће о томе бити речи ниже у тексту.

султан ослободио Стефана кривице за гушење завере својих истакунтих властелина.[51] Од окрутног владара пред којим се кнегиња Милица „ужасавала“, Бајазит је у 31. глави прерастао у господара живота и смрти код кога се „неукротив гнев ка милости и љубави измени (тако) да га је (Стефана) као најслађег сина саветовао и учио најљубазнијим речима“.[52] Метафора која се користи „срце царево у руци Божијој“ алудира на божју промисао која је сачувала Стефана приликом сусрета са Бајазитом, али и на Бајазита као могући инструмент те исте божје воље. Током разговора са вазалом, Бајазит се додатно трансформише из сизерена у очинску фигуру која се српском кнезу обраћа „слатким речима“.[53] У овом поглављу нису толико упадљиви дескриптивни епитети султана, колико пријатељски, родитељски тон и брижне поруке које Бајазит шаље ка Стефану, упућујући га у тајне успешне владавине и стварања стабилне државе. Препоручивао му је да га следи, те да искористи време док је још жив и сломи моћ својих великаша, а да истовремено уздигне људе од поверења, макар били и сиромашни. Један од најважнијих савета односио се на беспоштедно разрачунавање са клеветницима. Константинов Бајазит је велики стратег и државник, па је тако према деспотовом животописцу, српски владар подучен да се „војском најјача царства одржавају и шире.“[54] Султан је, наводно, предвидео и братоубилачке сукобе својих синова, па је у том духу Стефану предочио да ће се наследници османског престола управо Стефану обраћати за помоћ. С друге стране, Бајазит је у Стефану видео постојаног и поузданог владара који би у таквој ситуацији не само одржао политички положај, већ и увећао територије своје државе. На крају, Константин се поново „оправдава“ за стављање речи једног муслиманског владара, и то не било ког, у исту раван са јудео-хришћанским пророчким порукама из Библије.[55]

Међутим, већ у 33. глави Константин приказује другачије лице османског владара. Као што је претходно споменуто, Бајазитов лик се трансформише према потребама наративног тока самог дела, и то у зависности од исхода појединих историјских догађаја и улоге коју су у њима имали Стефан Лазаревић, али и друге српске велможе и обласни

[51] *Константин Филозоф*, 268; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 89; М. Шуица, *Властела кнеза Стефана Лазаревића (1389–1402)*, Годишњак за друштвену историју 1 (2004) 25.

[52] Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 89.

[53] *Константин Филозоф*, 268; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 89.

[54] Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 89; *Константин Филозоф*, 268–269.

[55] *Константин Филозоф*, 269.

господари. Наиме, у 33. глави говори се о бици на Ровинама из 1395. и погибији краља Марка и Константина Драгаша.[56] Бајазит је од милостивог владара постао „горди и величави", због покретања, а нарочито исхода, похода на „Угровлахе".[57] Насупрот њему, уз влашког владара војводу Мирчу ставио је епитете „велики" и „самодржавни",[58] који су раније били саставни део описа османског владара. Треба имати у виду да је Константин Филозоф наведене атрибуте приписивао личностима подвлачећи њихов политички значај, или етичке особине, односно врлине. Негативна слика Бајазита у овој епизоди могла би бити одраз чињенице да су у бици погинули неки од српских обласних господара који се борили у саставу Бајазитових војних одреда, пре него природе самог муслиманско-хришћанског сукоба у коме су Бајазитови хришћански вазали ратовали против других хришћана. Потребно је назначити да Константин не наводи јасно да је султан доживео пораз у овој бици. Након што је забележио речи краља Марка пре борбе, кратко је констатовао да се Бајазит вратио кући и измирио са противницима.[59] Непоходно је напоменути да ни неки други извори не сведоче да су Османлије доживеле пораз, већ да су обе стране имале велике губитке. Уосталом, Бајазит је после битке успео да на власт у Влашкој постави свог штићеника Влада I.[60]

Претпоставка о томе да је негативна слика Бајазита у контексту битке на Ровинама везана за погибију српских господара ослања се на један каснији опис Никопољске битке из 1396. године у 36. глави Стефановог животописа. Целина у којој Константин Филозоф приповеда о Никопољској бици, војном окршају који је представљао тријумф Османлија над западним хришћанима, враћа Бајазита у релативно афирмативни контекст. Међутим, одлучујућу војну улогу Стефана Лазаревића у Никопољској бици, Константин Филозоф је тенденциозно прећутао.[61] Описујући след догађаја, Константин наводи да је због Жигмундове опсаде Никопоља Бајазит прекинуо опсаду Цариграда и „као

[56] *Исто*, 269–270.
[57] *Исто*, 269; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 90.
[58] *Константин Филозоф*, 269; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 90.
[59] *Константин Филозоф*, 270.
[60] К. Јиречек, *Историја Срба,* књ. 1, *Политичка историја до 1537. године*, Београд 1952, 332; C. Imber, *The Ottoman Empire 1300–1481*, Istanbul 1990, 44–45; L. Pilat, O. Cristea, *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christednom during the 15th Century*, Leiden–Boston 2018, 71–72.
[61] О томе детаљније: М. Шуица, *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, ИЧ 58 (2009) 112–123.

распламтели огањ“ пошао угарском краљу у сусрет.[62] Тиме се потенцира не само силина Бајазитове војске, већ и његов гнев и наговештава одмазда која је уследила после битке. Дочаравајући драматичност окршаја и уносећи динамику у своје приповедање, Стефанов хагиограф Бајазита назива мућевитим, поново га постављајући на пиједестал врховног владара и војсковође који уме на прави начин да подстакне своју, у једном тренутку, посрнулу војску на борбу.[63] Прикривен опис Бајазитовог карактера садржан је у његовом обраћању војсци, којој је са српским војним одредима припадао и кнез Стефан Лазаревић. Том приликом султан је, мотивишући трупе за одлучни окршај, поручио да ће ако се повуку са бојног поља пострадати не само они, већ и њихове жене и деца. Због тога је од њих захтевао пожртвованост по цену својих живота, а с друге стране им је обећао „неизмерно благо противничке земље ако победе.“[64] Сличан начин подстицања ратника срећемо крајем XIV века у *Слову о светом кнезу Лазару* патријарха Данила III. Према ученом писцу кнез је поручио својој властели пред одлучан сукоб на Косову да им је боља смрт у подвигу него живот са стидом.[65] Чини се да је Константин приписујући овакав говор Бајазиту желео да истакне његову храброст и одлучност, истовремено и да га представи као вештог војсковођу и владара од угледа за кога су поданици спремни да погину. Управо такав султанов иступ био је по деспотовом хагиографу преломан за исход битке која се завршила победом Османлија.[66] Писац је назначио да је један део хришћанске војске страдао од мача, други да се утопио у Дунаву, док су остали успели да побегну.[67] Међутим, изоставио је да помене масовно погубљење заробљених крсташа, свакако због важне улоге Стефана Лазаревића у самој битци.[68] Истовремено, такав податак нарушио био слику о Бајзиту као о часном ратнику какву доноси у овом поглављу.

У следећој, 37. глави Константин наставља приповест у маниру средњовековног историчара, наводећи листу догађаја који су уследили непосредно по Никопољској бици, чинећи једну целину. Реч је о нападу

---

[62] *Константин Филозоф*, 270; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 91

[63] *Константин Филозоф*, 270–271.

[64] Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 91; *Константин Филозоф*, 271.

[65] В. Ћоровић, *Силуан и Данило II*, *српски писци XIV–XV века*, Глас СКА 136 (1929) 89.

[66] *Константин Филозоф*, 271.

[67] *Исто*, 271.

[68] М. Шуица, *Битка код Никопоља*, 114, 121.

на Срем, похари Митровице и Земуна, и потом освајању Солуна.[69] Не улазећи у степен и подробност Константинове информисаности о свим аспектима Бајазитове освајачке политике, поготово ван граница Моравске Србије, треба нагласити да је писац султана у овом одељку спомињао као муњевитог/громоименитог,[70] чиме се вратио у дистанциран, објективистички опис историјских збивања и самог владара.

Најкомплекснију слику султана Бајазита I Константин је представио у 39. поглављу посвећеном бици код Ангоре у којој су се 28. јула 1402. сукобиле Османлије са Монголима предвођеним Тимуром, односно Тамерланом. Пре него што је описао битку писац је укратко представио освајачке походе монголског владара кога је означио као свирепог човека и великог насилника. Ово је важно напоменути јер је Тамерлан био у политичком и владарском смислу антитеза султану Бајазиту I. Константин је јасно исказао свој став, наводећи да се Тамерлан, захваљујући земљама које је покорио и пленом који је стекао, толико осилио да је превазишао персијског цара Дарија, убијајући све који би му се испречили. Рефлексије на античке писце настављене су даљим алузијама на величину Тамерланове државе, јер ју је Константин упоредио са царством Александра Великог.[71] Деспотов хагиограф изразио се изразито негативно о монголском владару, иако је био противник Османлија. Ту чињеницу је важно нагласити јер је Константин сам у претходном поглављу преузео експозицију изгубљене повеље деспота Стефана Лазаревића Београду и навео да је Стефан од Косова био потчињен Османлијама све док их није поразио цар Персијанаца и Татара.[72] Описујући околности под којима је дошло до битке, Константин је забележио да је Тамерлан преко посланика тражио да му се султан потчини и плаћа данак. Важност овог податка за нашу тему огледа се у чињеници да је кроз приповест о османско-монголском сукобу Константин истовремено описивао два међусобно супротстављена нехришћанска владара, чиме је новим историјским контекстом употпуњавао сложену представу султана Бајазита. Одсудном војном окршају претходила је Тамерланова дипломатска порука упућена Бајазиту, која је разбеснела султана. Према Константиновим изворима, Бајазит је на Тамерланову провокацију и уцену „зло говорио“, узвраћао жестоке речи истовремено

[69] Константин Филозоф, 271; Овом приликом се нећемо бавити контроверзама око трајања османске власти над Солуном и евентуалном другом заузимању града. О томе видети Б. Ферјанчић, *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре (1389–1402)*, Глас САНУ 378 (1996) 118–119.

[70] *Константин Филозоф*, 271; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 91

[71] *Константин Филозоф*, 272–273.

[72] *Исто*, 272; А. Веселиновић, *Косовске алузије*, 186–187.

се спремајући за борбу. Писац на неки начин закључује да, управо због тог беса, Бајазит није био у стању да реално сагледа ситуацију, и да је његова плаховитост била разлог због кога се оглушио о савете свог поверљивог поданика, Али-паше.[73] Прихватање Тамерланових понижавајућих захтева, наводно би задовољило монголског кана, који би се убрзо после чина покоравања султана склонио у друге крајеве. Константин је и у овом случају прибегао библијским метафорама, поредећи Бајазита са египатским фараоном, поново реферишући на алузије о апсолутној власти моћника који би желео у својој руци да држи читаву васељену.[74] Дијалог султана и његовог паше представља сукоб две државничке, односно владарске концепције. Док је султан сматрао да ће војном победом владати „источним и западним", или ће храбро погинути на бојном пољу, Али-паша је, наводно, упозорио да оба предвиђена исхода могу да се изјалове, препоручујући дипломатски излаз из тешке ситуације. Након битке, према Константину Филозофу, Али-паша је подсетио султана на своје речи због чега су обојица „горко плакали".[75] Мора се споменути да у Константиновој причи постоји једна несумњива грешка кад је реч о Али-паши. По његовом исказу проистицало би да је и он био заробљен у бици, али се на основу других извора зна да се велики везир повукао из борбе и повео са собом најстаријег Бајазитовог сина Сулејмана.[76] У овом одељку Константиновог дела могу се уочити две стране Бајазитове личности. Једна оличава гневног ратника који не преза од било ког противника и на крају страда због својих претераних политичких амбиција и владарске сујете. Са друге стране, султан је осликан као емотиван човек који је спреман да заплаче и да се покаје због погрешне одлуке да не послуша свог саветника. Могу се и овим поводом запазити извесне сличности између османског султана и главног јунака Константиновог списа. Наиме, деспот Стефан је пред смрт, према његовим речима, горко заплакао у цркви због тога што је у Сребреници посекао руке и ноге неким невиним особама, због убиства свог надзорника у том граду.[77] Писац је деспотов

---

[73] Реч је свакако о Бајазитовом великом везиру Али-паши: *The Encyclopedia of Islam*, vol. 1, 394.

[74] *Константин Филозоф*, 273; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 92–93

[75] *Константин Филозоф*, 273; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 93.

[76] М. Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010, 43; *The Encyclopedia of Islam*, vol. 1, 394.

[77] *Константин Филозоф*, 317–318; Више о догађају који је изазвао Стефанову реакцију: М. Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006², 107–108; М. Динић,

чин упоредио са покајањем цара Теодосија I (379–395) након покоља који је 390. извршио на солунском хиподрому.[78]

Иако је у опису Ангорске битке Константин Филозоф акценат ставио на учешће Стефана Лазаревића и величање његовог јунаштва, у другом плану је наставио да гради владарски лик султана Бајазита. Османски владар је постављен у контекстуални наративни оквир, у коме се препознаје не само као губитник у бици, већ и као жртва моћнијег и суровијег супраника. Према Константиновим речима Ангорска битка је била безнадежна по Османлије, па су сви напори Стефана Лазаревића да се са својим трупама супротстави десетинама хиљада Тамерланових војника и спасе Бајазита заробљавања били неуспешни. Као да је желео да оправда свог јунака, хагиограф се поново позива на Божију вољу и закључује да Стефан без помоћи Свевишњег није могао више учинити против бројчано надмоћног противника.[79] Без жеље да се на овом месту улази у детаљно тумачње Константиновог исказа о самој бици, може се напоменути да је и у другим писаним изворима истакнута значајна војна улога Стефана Лазаревића и његовог одреда код Ангоре.[80] Доиста, у неким млађим српским летописима стоји да је деспот издао османског владара,[81] али то би била тема анализе доцније историјске рецепције и међусобне зависности историјских извора.

На султана Бајазита Константин се осврће још једном у 47. поглављу свог списа. Пишући о мерама које је Стефан Лазаревић преузео на реорганизацији своје државе након 1402. он истиче да је српски деспот тада све чинио по „царевом“, односно Бајазитовом савету.[82] Реформска политика Стефана уродила је, према Константиновим речима, процватом правде и рестаурацијом властеоског слоја, јер је деспот уздизао потомке некада

За историју рударства у средњевековној Србији и Босни, I, Београд 1955, 59–62; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 132–133.

[78] М. Стефановски, *Тема узорног поретка државе у Константиновом животопису деспота Стефана Лазаревића*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 10.

[79] *Константин Филозоф*, 273–274.

[80] M–M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie*, Bucarest 1942, 73–78; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 38–46; C. Imber, *The Ottoman Empire*, 54; D. Kastritsis, *The Sons of Bayezid. Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*, Leiden–Boston 2007, 43–44.

[81] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци, 1927, 221, бр. 604д.

[82] *Константин Филозоф*, 283; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 99.

угледних породица који су у међувремену запали у немилост.[83] Промене у администрацији, управи и друштвеном положају појединих поданика у делу су представљене као „унутрашњи“ и „спољашњи чин“.[84]. Наведени политички потези деспота Стефана Лазаревића, које је описао Константин Филозоф заправо представљају реформу државне управе, а која је, бар према пишчевим речима, била инспирисана државничком мудрошћу некадашњег Стефановог сизерена – султана Бајазита I.[85] Даљи опис Стефановог двора и непосредног окружења не може се директно повезати са Бајазитовим саветима које је писац раније навео, али се мора имати у виду да је на овом месту Константин можда најбоље осликао портрет Стефана Лазаревића, представљајући га као правичног државника посвећеног аскетском животу.[86] Праведност и аскетизам су иначе особине које Бајазиту приписује песник Ахмеди[87] у делу *Искендер-наме* које представља најстарији османски наративни извор.[88] Наведене паралеле не могу бити релевантно упориште за извлачење било каквих ширих закључака, али нам се чини да није без значаја да су оба писца слично доживљавала владаре којима су наменили своја дела.[89] Представа Бајазита у османским изворима одударала је од уобичајених описа султана који су били узорни владари посвећени исламској вери и обичајима. Истраживачи који су се бавили овом темом

---

[83] *Константин Филозоф*, 282–283.

[84] *Исто*, 283; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 99.

[85] Више о томе: М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник Филозофског факултета. Београд X–1 (1968) 237–243; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век), Смедерево–Београд 1992, 126–131, 133–135; М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 287–297.

[86] У овом одељку Константин се осврнуо и на атмосферу која је владала на деспотовом двору, нагласивши да није било вике, смеха или лупања ногама, као и да се деспот бринуо да сви буду адекватно обучени. На крају је навео да је деспот одбацио женску љубав и музику. Само за потребе рата допуштао је да буде музике. *Константин Филозоф*, 283–284; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 100.

[87] K. Silay, *Ahmedī's History of the Ottoman Dynasty*, Journal of Turkish Studies 16 (1992) 143; H. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, New York 2003, 25.

[88] Дело је коначан облик по свој прилици добило у периоду између 1402. и 1411. године: D. Kastritsis, *The Sons of Bayezid*, 34; H. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, 16–17.

[89] Првобитно је Ахмеди своје дело наменио Бајазиту, да би га потом посветио његовом сину Сулејману: P. Fodor, *Ahmedī's Dāsitān as a Source of Early Ottoman History*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 38–1 (1984) 41–43, 50; H. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, 17.

у Ахмедијевом делу су уочили одређену критику на рачун султана Бајазита. У том смислу, изнето је мишљење да је Ахмеди упозоравао да Бајазитови ратови против других муслиманских владара у Анадолији воде ка његовом паду. За разлику од ранијих владара, Ахмеди ниједном није ословио Бајазита као газију, нити је његове походе називао газама,[90] иако се зна да је ратовао против хришћана.[91] Вреди напоменути да на једном месту и Константин Филозоф запажа да је Бајазит више ратовао на истоку него на западу.[92] У наративним османским изворима из каснијег периода Бајазит је нескривено приказан у негативном светлу. На стварање такве слике пресудно је утицао његов пораз у бици код Ангоре и распад државе који је потом уследио. Османски хроничари су настојали да схвате како је дошло до таквог расплета догађаја који је моћно Османско царство увео у дечениј дуг период велике политичке нестабилности и егзистенцијалне кризе.[93] У споменутим изворима Бајазит је осуђиван због убиства брата Јакуба, корупције међу његовим судијама и сарадницима, одступања од исламског права (шеријата) и занемаривања џихада.[94] За Бајазита се везује и почетак доцније устаљене праксе братоубиства међу наследницима османског престола.[95] Када је реч о корупцији у држави османски извори су кривицу за њено ширење пребацили првенствено на великог везира Али-пашу, са оптужбом да је постављао кадије које су издавале и лажне *фатве* у своју корист. Бајазит I је наводно хапсио такве судије, али је велики везир накнадно омогућавао њихово ослобађање.[96] Подсетимо да је Константин Филозоф управо Али-пашу означио као мудрог султановог саветника. У османским изорима је посредно критикована и Бајазитова

[90] За појмове газе и џихада, као и утицају идеје светог рата у раној османској историји види код: А. Јаковљевић, *Савремена историографија и тумачење настанака Османске државе*, ИЧ 53 (2006) 336–356.

[91] H. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, 17, 22–24; P. Fodor, *Ahmedī's Dāsitān as a Source*, 41–42, 50, 52.

[92] Константин Филозоф, 271.

[93] H. Inalcik, *The Rise of Ottoman Historiography*, From Empire to Republic. Essays on Ottoman and Turkish Social History, Istanbul 1995, 4; C. Kafadar, *Between Two Worlds*, 96; L. Darling, *Reformulating the Gazi Narrative: When Was the Ottoman State a Gazi State?*, Turcica 43 (2011) 17, 42–43.

[94] M. C. Mengüç, *A Study of 15th-century Ottoman Historiography*, Cambridge 2008, 172 (neobjavljena doktorska disertacija).

[95] *Исто*, 176–177; C. Kafadar, *Between Two Worlds*, 136–137.

[96] M. C. Mengüç, *Histories of Bayezid I, historians of Bayezid II: Rethinkig late fifteenth-century Ottoman historiography*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 76–3 (2013) 383–388; N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971, 37–38, нап. 24.

политика поништавања *мулкова* и *вакуфа*.[97] Поред тога, за самог Бајазита се истицало да је одступио од појединих религијских правила због тога што је након женидбе са Оливером, наводно под њеним утицајем, почео да конзумира алкохол, као и да се одао развратном животу.[98] Сматрало се да његово настојање на непопуларној бирократској централизацији супротно чистоти номадске аутаркије и духа газе.[99] Османски извори из друге половине XV века садрже више информација о самој бици код Ангоре. Према њима, Бајазит је током битке доживео издају коју су починиле трупе незадовољних, претходно покорених, анадолијских емирата. Сам чин њиховог покоравања био је и један од узрока сукоба Османлија са Тамерланом. Исти извори наводе да је Бајазит инсистирао да одмах заметне сукоб са монголским владаром, што се подудара са Константиновим исказом о Бајазитовом одговору на монголски продор у Малу Азију. [100] Из свега наведеног може се закључити да је Бајазит I био препознат као веома значајна историјска личност, о чему је остало писаног трага у многим изворима разноврсне провенијенције потеклих из различитих културних средина. Посебно ту ваља имати у виду исказе византијских историчара Дуке и Халкокондила.[101] На овом месту вреди

---

[97] H. Inalcik, *The Rise of Ottoman Historiography*, 4.

[98] M. C. Mengüç, *A Study of 15th-century Ottoman Historiography*, 177–178, 181, 188; L. Darling, *Reformulating the Gazi Narrative*, 41; M. C. Mengüç, *Histories of Bayezid I, historians of Bayezid II*, 384; H. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, 26–27, 136; Р. Радић, *Црно столеће. Време Јована V Палеолога*, Београд 2013, 517, нап. 1723. цитира један познији византијски извор у коме се јавља истоветна слика о Бајазиту као распусном, безбожном и порочном владару.

[99] L. Darling, *Reformulating the Gazi Narrative*, 43; C. Kafadar, *Between Two Worlds*, 112, 140; N. Filipović, *Princ Musa*, 14, 18–20, 22, 35.

[100] M. C. Mengüç, *A Study of 15th-century Ottoman Historiography*, 185–193; Изнет је став према коме Бајазитову одлуку да се сукоби са Тимуром треба посматрати као последицу средњовековног кода части код тадашњих владара који није зависио од географског порекла или верске припадности: R. Murphey, *Bayezid I s' Foreign Policy Plans and Priorities: Power Relations, Statecraft, Military Conditions and Diplomatic Practice in Anatolia and the Balkans*, Contac and Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204–1453. Crusade, Religion and Trade between Latins, Greeks and Turks, Farnham–New Jersey, 2016, 178.

[101] Даља и свеобухватнија анализа перцепције Бајазитове владарске улоге и личности захтева знатно обимнију и дубљу анализу византијских, западних и домаћих наративних историјских извора, што би превазилазило оквире овог истраживања, у шта се овом приликом нећемо упуштати. Због тога наводимо само неке од радова који могу послужити као путоказ за даља компаративна истраживања. Дука даје изразито негативну слику Бајазита: Doukas, *Decline*

само напоменути да Константин Филозоф уопште не доноси податке о састанку у Серу из јесени 1393. на коме је Бајазит окупио своје вазале.[102] Према сведочанству Халкокондила састанку је присуствовао и Стефан Лазаревић. Бајазит је наредио да се током ноћи побију сви вазали, али је потом променио одлуку.[103] Константин Филозоф је, извесно, имао своје разлоге због којих је, као и у случају битке код Никопоља, прећутао драматичну епизоду сабора Бајазитових хришћанских вазала у Серу, а која би додатно сведочила о плаховитости султановог карактера. О мотивима који су Константина навели да из свог дела изостави овај значајан историјски догађај може се само начелно нагађати.

*

Слика султана Бајазита I у *Житију деспота Стефана Лазаревића* Константина Филозофа носи одређене противуречности и није једнострана. Иако је Константин доживео Турке као поробљиваче српске државе, Бајазит је представљен углавном у позитивном светлу. Разлози за такав однос Константина према османском владару леже у природи односа Стефана Лазаревића са Бајазитом, као и владалачким особинама које је писац приписао султану. На основу Константинових исказа може се уочити да су османски владар и његов поданик временом

and Fall of Byzantium to The Ottoman Turks. An Annotated Trenslation of „Historia Turco-Byzantina", trans. by Harry Magoulias, Detroit 1975, 61–62, 81–96; Она је комплекснија код Халкокондила: Chalkokondyles, *The Histories*, vol. 1, trans. A. Kaldellis, Harvard–Cambridge–London 2014, 91–179, 237–267, 270–277; A. Kaldellis, *A New Herodotos: Laonikos Chalkokondyles on the Ottoman Empire, the fall of Byzantium, and the Emergence of the West*, Washington 2014, 153–158. Неки од западних писаца који су оставили сведочанство о Бајазиту: Froissart, *Chronicles*, ed. G. Brereton, Harmondsworth 1968; *Chronicon Adae de Usk, A.D. 1377-1421*, ed. Sir Edward Maunde Thompson, London 1904; *Johannes Schiltberegers Reisebuch Nach der Nürnberger Handschrift herausgegeben von dr V. Längmantel*, Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, No CLXXII, Tübingen 1885.

[102] Детаљније о том састанку: J. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statemanship*, New Jersey 1969, 112–120; М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, ЗРВИ 45 (2008) 253–265; За датирање овог догађај види: М. Живојиновић, *Драгаши и Света Гора*, ЗРВИ 43 (2006) 54, нап. 102.

[103] Laonikos Chalkokondyles, *The Histories*, vol. 1, 128–131; Manuel II Palaeologus, *Funeral Oration on his Brother Theodore*, ed. J. Chrysostomides, Thessalonike 1985, 134–143; J. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425)*, 112–120; М. Шуица, *Вук Бранковић и састанак у Серу*, 254–265.

развили присан однос, који је имао своје успоне и падове. Када се анализира опис Бајазита у хагиографији Стефана Лазаревића потребно је имати у виду ширу слику и узети у обзир време настанка самог списа и тадашњу перцепцију Бајазитове владавине и наглог успона османске државе који се подударао са епохом Стефановог кнежевања и борбом за политички опстанак Моравске Србије. С друге стране, сматра се да је управо у Бајазитово време и у оквирима османске државе доживео врхунац својеврсни исламско-хришћански синкретизам.[104] У савременој историографији постоји тенденција да се, по многим особеностима и достигнућима нарочита, Бајазитова владавина, политика, па и држава, препознају као резултат прожимања различитих културних, етничких и верских елемената под окриљем овог владара.[105] Наведено тумачење не почива директно на садржају списа Константина Филозофа, али начин на који је у хагиографији Стефана Лазаревића представљен лик Бајазита I отвара могућност да су такви утисци могли имати извесно упориште у реалности коју је Константин забележио.

[104] H. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, 136–138.
[105] L. Darling, *Reformulating the Gazi Narrative*, 41.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Chalkokondyles L., *The Histories*, vol. 1, trans. A. Kaldellis, Harvard–Cambridge–London 2014.

Chronicon Adae de Usk, A.D. 1377–1421, ed. Sir Edward Maunde Thompson, London 1904.

Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to The Ottoman Turks. An Annotated Trenslation of „Historia Turco-Byzantina"*, trans. by Harry Magoulias, Detroit 1975.

Froissart, *Chronicles*, ed. G. Brereton, Harmondsworth 1968.

Johannes Schiltberegers Reisebuch Nach der Nürnberger Handschrift herausgegeben von dr V. Längmantel, Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, No CLXXII, Tübingen 1885.

Manuel II Palaeologus, *Funeral Oration on his Brother Theodore*, ed. J. Chrysostomides, Thessalonike 1985.

Silay K., *Ahmedī's History of the Ottoman Dynasty*, Journal of Turkish Studies 16 (1992) 129–200.

Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб 1866. [Arhiepiskop Danilo i drugi, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, prir. Đ. Daničić, Zagreb 1866]

Византијски извори за историју народа Југославије, VI, ур. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић, Београд 1986. [*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, VI, ur. F. Barišić, B. Ferjančić, Beograd 1986]

Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, пр. Ђ. Трифуновић, Београд 1979. [Despot Stefan Lazarević, *Književni radovi*, pr. Đ. Trifunović, Beograd 1979]

Константин Филозоф, *Повест о словима (Сказаније о писменех: изводи); Житије деспота Стефана Лазаревића*, пр. Г. Јовановић, Београд 1989. [Konstantin Filozof, *Povest o slovima (Skazanije o pismeneh: izvodi); Žitije despota Stefana Lazarevića*, pr. G. Jovanović, Beograd 1989]

Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, прев. Г. Јовановић, Београд 2009. [Konstantin Filozof, *Život Stefana Lazarevića despota srpskog*, prev. G. Jovanović, Beograd 2009]

Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског, пр. В. Јагић, Гласник СУД 42 (1875) 223–328. [*Konstantin Filozof i njegov život Stefana Lazarevića despota srpskog*, pr. V. Jagić, Glasnik SUD 42 (1875) 223–328]

Куев К., Петков Г., *Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст*, София 1986. [Kuev K., Petkov G., *Săbrani săčinenija na Konstantin Kostenečki. Isledvane i tekst*, Sofia 1986]

Младеновић А., *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића: текст, коментари, снимци*, Београд 2007. [Mladenović A., *Povelje i pisma despota Stefana Lazarevića: tekst, komentari, snimci*, Beograd 2007]

Мошин В., Ћирковић С., Синдик Д., *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. 1, *1186–1321*, Београд 2011. [Mošin V., Ćirković S., Sindik D., *Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika*, knj. 1, *1186–1321*, Beograd 2011]

Орбин М., *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006[2]. [Orbin M., *Kraljevstvo Slovena*, Zrenjanin 2006[2]]

Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, I, Београд 1902. [Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpis*, I, Beograd 1902]

Стојановић Љ., *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци, 1927. [Stojanović Lj., *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Sremski Karlovci, 1927]

Ћоровић В., *Силуан и Данило II*, *српски писци XIV–XV века*, Глас СКА 136 (1929) 13–103. [Ćorović V., *Siluan i Danilo II*, *srpski pisci XIV–XV veka*, Glas SKA 136 (1929) 13–103]

Фисиолог. *Средњовековни медицински списи (Избор)*, пр. М. Лазић, Љ. Котарчић, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1989. [*Fisiolog*; *Srednjovekovni medicinski spisi (Izbor)*, pr. M. Lazić, Lj. Kotarčić, Stara srpska književnost u 24 knjige, Beograd 1989]

Литература – Secondary Works

Alexandrescu-Dersca M–M., *La campagne de Timur en Anatolie*, Bucarest 1942.

Allsen M., *The Royal Hunt in Euroasian History*, Philadelphia 2006.

Barker J., *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statemanship*, New Jersey 1969.

Darling L., *Reformulating the Gazi Narrative: When Was the Ottoman State a Gazi State?*, Turcica 43 (2011) 13–53.

Encyclopedia of the Ottoman Empire, ed. G. Ágoston, B. Masters, New York 2009.

Filipović N., *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971.

Fodor P., *Ahmedī's Dāsitān as a Source of Early Ottoman History*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 38–1 (1984) 41–54.

Heinz-Mohr G., *Lexicon der Symbole, Bilder und Zeichen der christlichen Kunst*, München 1988.

Imber C., *The Ottoman Empire 1300–1481*, Istanbul 1990.

Inalcik H., *The Rise of Ottoman Historiography*, From Empire to Republic. Essays on Ottoman and Turkish Social History, Istanbul 1995, 1–15.

Jezernik B., *Imaginarni Turčin*, Beograd 2010.

Kafadar C., *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley–Los Angeles 1995.

Kaldellis A., *A New Herodotos: Laonikos Chalkokondyles on the Ottoman Empire, the fall of Byzantium, and the Emergence of the West*, Washington 2014.

Kastritsis D., *The Sons of Bayezid. Empire Building and Representation in the Ottoman Civil War of 1402–1413*, Leiden–Boston 2007.

Leerssen J., *Odjeci i slike: refleksije o stranom prostoru*, Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju, Zagreb 2009, 83–97.

Leerssen J., *Retorika nacionalnog karaktera: programski pregled*, Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju, Zagreb 2009, 99–124.

Lowry H., *The Nature of the Early Ottoman State*, New York 2003.

Mengüç M. C., *A Study of 15th-century Ottoman Historiography*, Cambridge 2008, 172 (neobjavljena doktorska disertacija).

Mengüç M. C., *Histories of Bayezid I, historians of Bayezid II: Rethinkig late fifteenth-century Ottoman historiography*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 76–3 (2013) 373–389.

Murphey R., *Bayezid I s' Foreign Policy Plans and Priorities: Power Relations, Statecraft, Military Conditions and Diplomatic Practice in Anatolia and the Balkans*, Contac and

Conflict in Frankish Greece and the Aegean, 1204–1453. Crusade, Religion and Trade between Latins, Greeks and Turks, Farnham–New Jersey 2016, 177–215.

Šuica M., Rudić S., *Princess Milica as the Ottoman vassal – One Case of Multifaceted Serbian-Ottoman Realtions at The End of 14th Century*, Uluslararsi Balkan Tarihi Ve Kültürü Sempozyumu, vol. 1, Çanakkale 2017, 88–102.

Pilat L., Cristea O., *The Ottoman Threat and Crusading on the Eastern Border of Christednom during the 15th Century*, Leiden–Boston 2018.

The Encyclopedia of Islam, vol. 1, A–B, ed. H. R. A. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht, B, Lewis, Ch. Pellat, Leiden 1986.

Walton J., Matthews V., Chavalas M., *The IVP Bible Background Comentary. Old Testaement*, Downers Grove 2000.

Благојевић М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997. [Blagojević M., *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd 1997]

Богдановић Д., *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980. [Bogdanović D., *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd 1980]

Веселиновић А., *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII век)а, ур. Ј. Калић, М. Чоловић, Смедерево–Београд 1992, 125–137. [Veselinović A., *Vladarsko i komunalno u gradovima Despotovine*, Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (XII–XVIII vek), ur. J. Kalić, M. Čolović, Smederevo–Beograd 1992, 125–137]

Веселиновић А., *Косовске алузије у повељама деспота Стефана Лазаревића*, Зборник Филозофског факултета. Београд XVIII–A (1994) 179–196. [Veselinović A., *Kosovske aluzije u poveljama despota Stefana Lazarevića*, Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd XVIII–A (1994) 179–196]

Гиљен Н., *Две српске султаније*, Београд 2016. [Giljen N., *Dve srpske sultanije*, Beograd 2016]

Динић М., *Власти за време Деспотовине*, Зборник Филозофског факултета. Београд X–1(1968) 237–244. [Dinić M., *Vlasti za vreme Despotovine*, Zbornik Filozofskog fakulteta. Beograd X–1 (1968) 237–244]

Динић М., *За историју рударства у средњевековној Србији и Босн*, I, Београд 1955. [Dinić M., *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni*, I, Beograd 1955]

Живојиновић М., *Драгаши и Света Гора*, ЗРВИ 43 (2006) 41–55 [Živojinović M., *Dragaši i Sveta Gora*, ZRVI 43 (2006) 41–55]

Ивановић М., *Властела у Житију деспота Стефана Лазаревића Константина Филозофа*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности, ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2016, 41–56. [Ivanović M., *Vlastela u Žitiju despota Stefana Lazarevića Konstantina Filozofa*, Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti, ur. G. Jovanović, Despotovac 2016, 41–56]

Јаковљевић А., *Савремена историографија и тумачење настанака Османске државе*, ИЧ 53 (2006) 333–358. [Jakovljević A., *Savremena istoriografija i tumačenje nastanaka Osmanske države*, IČ 53 (2006) 333–358]

Јиречек К., *Историја Срба*, књ. 1, *Политичка историја до 1537. године*, Београд 1952. [Jireček K., *Istorija Srba*, knj. 1, *Politička istorija do 1537. godine*, Beograd 1952]

Историја српског народа, II, Београд 1982. [*Istorija srpskog naroda*, II, Beograd 1982]

Јовановић Г., О *Константиновом „Сказанију о писменех“*, Константин Филозоф, Повест о словима (Сказаније о писменех); Житије деспота Стефана Лазаревића, Београд 1989, 9–25. [Jovanović G., O *Konstantinovom „Skazaniju o pismeneh“*, *Konstantin Filozof, Povest o slovima (Skazanije o pismeneh); Žitije despota Stefana Lazarevića*, Beograd 1989, 9–25]

Калић Ј., *„Страх турски“ после Косова*, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989, Београд 1989, 185–191. [Kalić J., *„Strah turski“ posle Kosova*, Sveti knez Lazar, Spomenica o šestoj stogodišnjici Kosovskog boja 1389–1989, Beograd 1989, 185–191]

Кашанин М., *Српска књижевности у средњем веку*, Београд 1975. [Kašanin M., *Srpska književnosti u srednjem veku*, Beograd 1975]

Лексикон српског средњег века, прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999. [*Leksikon srpskog srednjeg veka*, prir. S. Ćirković, R. Mihaljčić, Beograd 1999]

Марјановић-Душанић С., *Династија и светост у доба породице Лазаревић: стари узори и нови модели*, ЗРВИ 43 (2006) 77–95. [Marjanović-Dušanić S., *Dinastija i svetost u doba porodice Lazarević: stari uzori i novi modeli*, ZRVI 43 (2006) 77–95]

Николић М., *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010. [Nikolić M., *Vizantijski pisci o Srbiji (1402–1439)*, Beograd 2010]

Новаковић С., *Срби и Турци XIV и XV века. Историјске студије о првим борбама с најзедом турском пре и после боја на Косову*, Београд 1960[3]. [Novaković S., *Srbi i Turci XIV i XV veka. Istorijske studije o prvim borbama s najzedom turskom pre i posle boja na Kosovu*, Beograd 1960[3]]

Острогорски Г., *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић, Београд 1975, 125–137. [Ostrogorski G., *Srbija i vizanijska hijerarhija država*, O knezu Lazaru, ur. I. Božić, V. J. Đurić, Beograd 1975, 125–137]

Пурковић М., *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978. [Purković M., *Knez i despot Stefan Lazarević*, Beograd 1978]

Радић Р., *Страх у позној Византији*, *1180–1453*, II, Београд 2000. [Radić R., *Strah u poznoj Vizantiji*, *1180–1453*, II, Beograd 2000]

Радић Р., *Црно столеће, Време Јована V Палеолога*, Београд 2013. [Radić R., *Crno stoleće, Vreme Jovana V Paleologa*, Beograd 2013]

Станковић В., *Краљ Милутин (1282–1321)*, Београд 2012. [Stanković V., *Kralj Milutin (1282–1321)*, Beograd 2012]

Стефановски М., *Тема узорног поретка државе у Константиновом животопису деспота Стефана Лазаревића*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 1–14. [Stefanovski M., *Tema uzornog poretka države u Konstantinovom životopisu despota Stefana Lazarevića*, Pad Srpske despotovine 1459. godine, Beograd 2011, 1–14]

Трифуновић Ђ., *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју*, Крушевац 1968. [Trifunović Đ., *Srpski srednjovekovni spisi o knezu Lazaru i Kosovskom boju*, Kruševac 1968]

Трпковић В., *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ 1–2 (1959) 93–121. [Trpković V., *Tursko-ugarski sukobi do 1402*, IG 1–2 (1959) 93–121]

Ферјанчић Б., *Византијски василевс и Турци од Косова до Ангоре (1389–1402)*, Глас САНУ 378 (1996) 109–129. [Ferjančić B., *Vizantijski vasilevs i Turci od Kosova do Angore (1389–1402)*, Glas SANU 378 (1996) 109–129]

Шуица М., *Битка код Никопоља у делу Константина Филозофа*, ИЧ 58 (2009) 109–124. [Šuica M., *Bitka kod Nikopolja u delu Konstantina Filozofa*, IČ 58 (2009) 109–124]

Шуица М., *Властела кнеза Стефана Лазаревића (1389–1402)*, Годишњак за друштвену историју 1 (2004) 7–28. [Šuica M., *Vlastela kneza Stefana Lazarevića (1389–1402)*, Godišnjak za društvenu istoriju 1 (2004) 7–28]

Шуица М., *Вук Бранковић и састанак у Серу*, ЗРВИ 45 (2008) 253–266. [Šuica M., *Vuk Branković i sastanak u Seru*, ZRVI 45 (2008) 253–266]

Шуица М., *Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године*, ИГ 1–2 (1997) 7–24. [Šuica M., *Zavera vlastele protiv kneza Stefana Lazarevića 1398. godine*, IG 1–2 (1997) 7–24]

Шуица М., *О години одласка кнеза Стефана Лазаревића у Севастију*, ЗРВИ 50 (2013) 803–810. [Šuica M., *O godini odlaska kneza Stefana Lazarevića u Sevastiju*, ZRVI 50 (2013) 803–810]

Шуица М., *Однос кнеза Лазара и Вука Бранковића у светлу дубровачких исправа из 1387. године*, ССА 9 (2010) 217–232. [Šuica M., *Odnos kneza Lazara i Vuka Brankovića u svetlu dubrovačkih isprava iz 1387. godine*, SSA 9 (2010) 217–232]

Шуица М., *Приповест о српско-турским окршајима и „страх од Турака“ 1386. године*, ИЧ 53 (2006) 93–122. [Šuica M., *Pripovest o srpsko-turskim okršajima i „strah od Turaka“ 1386. godine*, IČ 53 (2006) 93–122]

Шуица М., *Српске земље између Турске и Угарске од Косовске до Ангорске битке*, Београд 2006 (необјављена докторска дисертација). [Šuica M., *Srpske zemlje između Turske i Ugarske od Kosovske do Angorske bitke*, Beograd 2006 (neobjavljena doktorska disertacija)]

Marko Šuica
Miloš Ivanović

THE HISTORICAL PERCEPTION OF SULTAN BAYEZID I IN THE HAGIOGRAPHY OF DESPOT STEFAN LAZAREVIĆ BY CONSTANTINE THE PHILOSOPHER

Summary

Exploring the image of the "other" and recognizing various narrative layers in historical sources is one of the most important methodological approaches in the multifaceted reconstruction of the past. The perception and presentation of historical persons, events or phenomena belonging to the category of the "other" are often shaped by stereotypes and notions immanent to certain cultural settings. The hagiography of despot Stefan Lazarević written by Constantine the Philosopher in the fourth decade of the 15th century as a unique narrative source for the life and reign of the Serbian ruler epitomizes the trustworthy exemplar for the research into the above phenomena. Among many historical persons that Constantine the Philosopher portrayed, the image of sultan Bayezid I is probably one of the most vivid and controversial. The representations of Bayezid I could be comprehended as the literary vehicle for the contextualization and reflection on political, military, diplomatic and dynastic relations amid the Lazarević Principality and Ottoman Empire that defined the historical epoch between the Battle of Kosovo (1389) and the Battle of Ankara (1402). Contrary to the typical image of the "Turks", usually perceived as conquerors, perpetrators, infidels and villains, Constantine the Philosopher depicted the character of sultan Bayezid I in various, occasionally contrasted shades. By portraying Bayezid I, Constantine the Philosopher tried to act more as a historian than hagiographer. He presented the Ottoman sultan, the suzerain of Stefan Lazarević, in quite a balanced manner, showing both positive and negative aspects of his personality and political decisions. Sultan Bayezid I is described as a supreme sovereign with human face, feelings, conscience, but also attributes that show his dark, resolute, unrestricted and ruthless side of character. The reasons for stepping out of, at that time usual, stereotypical description of the "other" could be found in the nature and complexity of political and personal relations between Stefan Lazarević and sultan Bayezid I. Taking into consideration the accounts Constantine the Philosopher embedded

into his literary work, it is obvious that Serbian-Ottoman relations established at the time of reign of sultan Bayezid I made a fertile political setting for the development of the Lazarević Principality in the forthcoming years.

Keywords: sultan Bayezid I, Constantine the Philosopher, Ottomans, despot Stefan Lazarević, Lazarević Principality.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 05. 06. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 99–124
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 99–124
УДК: 314.7(497.16:497 Дубровник)“13/14“
DOI: 10.34298/IC1968099P

Радмило Б. ПЕКИЋ[*]
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица
Одсек за историју
Косовска Митровица

СТАНОВНИШТВО ДРАЧЕВИЦЕ У ДУБРОВНИКУ (XIV–XV ВИЈЕК)[**]

Апстракт: У зависности од политичких прилика, познато је да током средњег вијека Дубровник насељаван становништвом из његовог непосредног залеђа. У овом раду аутор се ограничио на становнике из средњовјековне Драчевице, који су одлазили у Дубровник XIV–XV вијека. Након доласка у Дубровник, највећи дио њих запошљавао се и остајао у граду под Срђем или околини, а мањи дио је одлазио да служи на Апенинском полуострву.

На темељу необјављених и објављених дубровачких извора поименично се презентују становници из средњовјековне Драчевице, које је као најамна радна снага одлазило да служи, а мушка популација учи различите занате у Дубровнику.

Циљ рада је да се на основу извора и литературе употпуни историјска слика о средњовјековној Драчевици у наведеном периоду.

Кључне ријечи: Драчевица, Дубровник, средњи вијек, слуге, занатлије, миграције.

[*] bijeljani@yahoo.com

[**] Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* (Ев.бр. 47023).

*

Према византијском цару и историографу К. Порфирогениту, а затим и познатом Љетопису попа Дукљанина, Жупа Драчевица је још од X вијека била једна од девет жупа Травуније, односно Требињске области. Драчевица је са извјесним промјенама била у саставу средњовјековних српских држава.[1]

У доба цара Уроша V, Требињска област, а самим тим и Драчевица, била је под управом кнеза Војислава Војиновића, кога наслеђује синовац Никола Алтомановић.[2] Након пропасти Алтомановића, од 1373. до 1377. године, Требињском области, у чијем саставу је била и Драчевица, владао је зетски владар Ђурађ Балшић, а затим од 1377. године босански владар Твртко I Котроманић.[3]

Да би смањио економски утицај Дубровчана, краљ Твртко I је у Драчевици 1382. године подигао град Св. Стефан, данас Херцег Нови, и под њим у Суторини отворио солни трг. На протест и молбу Дубровчана да је то супротно старим правилима да се со може продавати само у Дубровнику, Дријевима, Котору и Св. Срђу, Твртко I је одговорио тако што је издао повељу 2. децембра 1382. године у Бишћу код Мостара, којом је укинуо трг соли у Суторини.[4]

Послије смрти краља Твртка I Котроманића, војвода Влатко Вуковић и Павле Раденовић заузели су и међусобно подијелили Требињску област. Драчевицом су управљали властелини из куће Косача.[5] У дубровачким изворима евидентирани су људи из Драчевице, поданици војводе Сандаља Хранића.[6] Касније се помињу поданици Сандаљевог насљедника Стефана Вукчића Косаче, и његовог сина херцега Влатка. Поред осталих, поданик херцега Стефана био је Брајо Љубишић из Драчевице, који је 1457. године оптужен да је покрао Николу Добрашиновића.[7] Девет година касније

[1] Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, Београд 1998, 14, 63.

[2] Г. Томовић, *Војиновићи*, Споменица академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 355–363.

[3] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 135; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, 87.

[4] П. Драгичевић, *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, Грађа о прошлости Босне 3, (2010) 69–80.

[5] E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009, 39.

[6] DAD, Div. Canc. XXXIV, f. 89 (5. III 1402).

[7] Nicola Dobrasinouich coram domino Rectore ser Nicolino de Bascho lamentatur contra Braium Gliubissich de Sdrazeuiza hominem chercech [...]. DAD, Lam. de for. XXXII, 150’ (16. II 1457).

оптужени су Павле Хребељановић и Иваниш Миљановић, племићи херцега Влатка из Драчевице.[8] Подручјем Драчевице владале су Косаче све до пада под власт Османлија. Један дио Драчевице Османлије су заузеле 1481. године, а дефинитивни пад Херцеговине догодио се падом Новог, почетком 1482. године.[9]

У досадашњој историографији мало је пажње посвећено средњовјековној историји Драчевице. Крајем шездесетих година прошлог вијека М. Злоковић је написао рад о Жупи Драчевици, на темељу објављених которских извора и литературе.[10] Поред М. Злоковића треба истаћи истраживања незаобилазног Б. Храбака, који се бавио овим подручјем од времена оснивања града Новог 1382. године до пада под власт Османлија 1482. године, као и каснијим периодом.[11] Такође, фрагментарних података о миграцијама становника Драчевице у наведеном периоду можемо пронаћи и у другим радовима Б. Храбака и Д. Динић-Кнежевић, који су се овим питањем бавили у склопу ширих тема.[12]

Међутим, значајан број архивских докумената о средњовјековној Драчевици и њеном становништву сачуван је у различитим серијама Дубровачког архива, тако да разна питања везана за њену средњовјековну прошлост нису у потпуности истражена. У разним купопродајним уговорима канцеларије и нотаријата, кредитним, судским и другим књигама Дубровачког архива помиње се становништво Драчевице.[13] Такође је неопходно истаћи, у међувремену, када је рад већ био припремљен за предају, приређене су и објављене три књиге извора из Дубровачког архива, из познате серије *Diversa Cancellariae*, од књиге XIII (1341–1342) до књиге CXIV (1525–1526). Између осталих, у њима се налазе и уговори које су становници Драчевице склапали ради

---

[8] DAD, Lam. de for. XXXVIII, f. 25 (29. IX 1466).

[9] С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 245–267; В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979,126–138.

[10] М. Злоковић, *Словенска жупа Драчевица*, Бока 1 (Херцег Нови 1964) 51–72.

[11] B. Hrabak, *Herceg-Novi u doba bosanskohercegovačke vlasti (1382–1482)*, Boka 10 (Herceg-Novi 1978) 7–31.

[12] Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995, 44–45; Б. Храбак, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. I, Београд 2003, 144–180.

[13] Milos Radouanich de Draceuiça [...]. DAD, Div. Canc. IX, f. 40’ (26. III 1329); XVIII, f. 4’ (29. III 1354); XVIII, f. 70 (13. VI 1355); XX, f. 90 (6. I 1366); XXXVI, f. 225 (14. IX 1407); Deb. Not. VIII, f. 80 (30. VIII 1370); f. 92 (9. X 1377), etc.

служења и учења заната.[14] Међутим, у овом раду уговори које су склапали становници Драчевице о служењу и учењу заната навођени су према изворним књигама Дубровачког архива.

Током XIV и XV вијека, усљед егзистенцијалне угрожености и трагања за бољим животом, младо становништво из разних насеља Драчевице одлазило је у Дубровник да тражи посао и да научи неку занатску вјештину. Поред својевољног одласка, често су родитељи или ближа родбина у Дубровник доводили малољетну дјецу и давали их у најам на дугогодишњи период. Важно им је било да дјеца преживе, надајући се да ће се кроз живот некако снаћи. Неки од њих остајали су у Дубровнику и на сусједнима острвима, радећи као слуге и слушкиње, док је други дио проналазио послодавце из разних крајева Италије и затим одлазило да ради у истом својству на Апенинско полуострво. Тако је 17. фебруара 1310. године Десимир Добројевић из Драчевице у Дубровник довео сина Братослава и дао га у најам да служи мајстора Јакоба Боновентуру (Добрасрећа) из Болоње, у периоду од 25 година.[15]

Нешто више од мјесец дана касније, Мила, жена покојног Братка из Драчевице, у Дубровник је довела сина Милтена и дала га у најам да служи Пасквала Стефанија из Берлате, у периоду од осам година. Два дана касније Великна Радостић из Драчевице у Дубровнику је склопила споразум са поменутим Пасквалом Стефанијем и својевољно ступила у најам на период од пет године.[16]

Дана 2. маја 1310. године Булко Бабчић из Драчевице обавезао се да ће његов син Љубоје служити Филипа Августинова у периоду од осам година. За разлику од претходно наведених, који су радили само за издржавање, Станиша из Драчевице склопио је споразум 5. јула 1310. године да служи извјесног Рига из Транија у периоду од пет година, за издржавње и симболичну новчану накнаду у износу од два перпера.[17]

Слуге из Драчевице ангажовао је и познати трговац људима Франческо Мангано из Берлате. Једна од служавки Франческа Мангана

[14] E. Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne*, (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526), knj. 1, knj. 2, knj. 3, Sarajevo 2019, 46, 48, 64, 81, 94, 111, 112, 137, 290, 299, 308, 370, 394, 397, 413, 432, 563, 564, итд.

[15] Desomir Dobroeuiç de Draçeviça Bratosclavu filium suum dedit ad standum cum magistro Jacobo Boneventura de Bononia usque XXV annos proxime venturos. DAD, Div. Not. I, f. 3 (17. II 1310).

[16] G. Čremošnik, *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjeg veka*, Istorijsko-pravni zbornik I (Sarajevo 1949) 155.

[17] *Исто*, 158, 160.

била је Марија, кћерка Јована из Драчевице, која се обавезала да служи Франческа Мангану у периоду од 12 година за издржавање и четири перпера новчане накнаде.[18]

У каснијем периоду, све до друге половине XIV вијека ријетки су помени становника Драчевице који у Дубровнику склапају уговоре о служењу.[19]

У другој половини педесетих година XIV вијека Радица из Драчевице обавезала се да служи шест година једног млетачког племића за накнаду од 18 перпера.[20]

Септембра 1365. године Средан Брајановић из Драчевице обавезао се да служи Матка Бобољевића у периоду од двије године. Поред становања, хране и одијевања, Средан је на крају службе добио и новчану накнаду у износу од три дуката. За поступке и понашање Средана јамчио је Милдруг Ивановић.[21]

Почетком 1368. године из Драчевице је отишао у Дубровник Микоје, звани Сеч, Милдрашић који се уговором обавезао да ће служити ђакона Пасква Бабаљевића, у периоду од четири године.[22] Двије године касније из Драчевице је отишао у Дубровник и Огреа Гојчиновић који се обавезао да ће служити извјесног Фраческа годину дана, уз обавезу послодавца да му обезбиједи издржавање и на крају службе новчану накнаду од 10 перпера.[23] Под истим условима као и претходно наведени, у Дубровнику је служила Прибна, кћерка Будислава из Драчевице. Период њеног служења био је пет година.[24]

У различитом периоду, у фебруару 1376. године двије дјевојке напустиле су Драчевицу и у Дубровнику пронашле запослење. Најприје

---

[18] *Исто*, 160.

[19] D. Dinić-Knežević, *Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku*, Jugoslovenski istorijski časopis 1–2 (1974) 21–23.

[20] D. Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju migracija našeg stanovništva u Italiju tokom XIII i XV veka*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XVI/1 (1973) 57–58.

[21] Sredan Bogoeuich de Draceuiça facit manifestum quod ipse locat se et opera sua Matcho de Babalio usque ad annos duos pro ducatorum tribus et victu decenter, quos sibi dare promissit ipse Matcus [...]. DAD, Div. Canc. XX, f. 55 (19. IX 1365).

[22] Micoe dictus Siec Mildrasich de Draceuiça [...]. DAD, Div. Canc. XXI, f. 161' (27. I 1368).

[23] Ogrea Goycinouich de Draceuiça facit manifestum quod ipse locat se et opera sua ad standum cum Francischio de Pola usque ad unum annum proxime futurum [...]. DAD, Div. Canc. XXII, f. 104' (24. II 1370).

[24] Pribna filia Budislaui de Draçeuiça […]. DAD, Div. Canc. XXIII, f. 151 (25. X 1372).

се Велна, кћерка Вукше из Драчевице, запослила као служавка на четворогодишњи период.[25] Седам дана касније Велисава, кћерка Болеслава из Драчевице, обавезала се да служи шест година код госпође Веке, жене покојног Нифиција де Галеч. Велислава се обавезала да ће током назначеног времена да слуша све наредбе, да чува ствари и добра. Током служења, послодавац јој је дао становање и храну, и новчану накнаду од шест перпера.[26]

Мјесец дана касније од Велне и Велиславе Драчевицу је напустио Прибоје Радосалић, који је постао слуга Никше из Прата. Он се обавезао да служи наведеног Никшу у периоду од двије године. Поред издржавања, Прибоје је имао и новчану накнаду од шест перпера.[27]

Захваљујући сачуваној архивској грађи у Дубровнику, познати су и називи неких средњовјековних насеља Драчевице. Из села Свети Николај из Драчевице био је Брајак Војтановић, који је у Дубровнику постао слуга Ивана Буниħа. Наведени Брајак уговором се обавезао да ће у периоду од пет година чувати имовину и добра Иванова, а на име служења поред становања, хране и одјеће, на крају службе је од послодавца добио четири перпера.[28]

Десетак мјесеци касније од наведеног Брајака из Драчевице у Дубровник је отишла и Милосава, кћерка покојног Милеше, која се обавезала да ће служити Средана Храниславића у периоду од три године.[29]

---

[25] Velna filia Vochxe de Draçeuiça facit manifestum quod ipse locat se et opera sua ad standum cum Lauriça de Rissa usque ad annos quatuor proxime futuris […]. DAD, Div. Canc. XXIV, f. 108’ (10. II 1376).

[26] Velislaua filia Bollesclaui de Draçeuiça […]. DAD, Div. Canc. XXIV, f. 112 (17. II 1376).

[27] Priboe Radoslalich de Draceuiça facit manifestum quod ipse locauit se et opera sua ad standum et seruiendum cum Nixa de Prato presenti et volenti per tempus duorum annorum proxime futurum, cui servire promisit bona fide. Et dictus Nixa dare promisit eidem victume et vestitum et in fine dicti temporis perperos VI [...]. DAD, Div. Canc. XXIV, f. 123’ (11. III 1376).

[28] Brayach Voytanouich de Draçeuiça de villa Sancti Nicolai facit manifestum quod ipse locat se et opera sua usque ad annos quinque proxime futuros ser Johanni de Bona [...] DAD, Deb. Not. VIII, f. 118 (26. VII 1378); E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne*, I/1, (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521), Sarajevo 2017, 18.

[29] Miloslaua filia condam Milesii de Draçeuiça facit manifestum quod ipsa locat se et opera sua Sredano Chranislauich ibidem presenti et volenti usque ad tres annos proxime venturos […]. DAD, Deb. Not. VIII, f. 173 (17. V 1379); E. Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne*, I/1, 23.

У историјској литератури је одавно истакнуто да је у средњовјековном Дубровнику постојала институција општинског љекара који је најчешће уговором ангажован на годину или двије дана. У питању су били љекари из градова данашње Италије. Од 1381. до 1384. године, као плаћени општински љекар интерниста, специјалиста за унутрашње болести, у Дубровнику је радио Петар Ричумбалдо, физик из Берлате (*magister Petrus Ricumbaldo phisichus*).[30] Половином октобра 1382. године Петар Ричумбалдо, плаћени хирург дубровачке комуне, склопио је споразум са Стојном кћерком Радана из Драчевице, која се обавезала да га служи у периоду од једне године. Стојна је служила Петра само за издржавање, и на крају служења добила је неколико одјевних предмета.[31]

Деведесетих година XIV вијека Драчевицу су напустили и отишли у Дубровник Прибил Медојевић и Прибил Милосавић. Прибил Медојевић био је слуга Илији Пуцићу, у периоду од једне године, гдје је радио само за издржавање.[32] За разлику од Прибила Медојевића, Прибил Милосавић служио је Радослава Росича у периоду од три године. Поред становања, хране и одијевања, након трогодишњег служења, Радослав је Прибилу исплатио 12 перпера.[33]

Поред кућне послуге, сличне уговоре о служењу склапала је млађа мушка популација која је долазила у Дубровник да изучи одређену занатску вјештину. Бројни младићи из различитих крајева, а тако и из Драчевице, ступали су у службу као шегрти код Дубровчана и придошлих страних занатлија. Приликом склапања уговора у дубровачкој канцеларији и нотаријату за дјечаке су најчешће јамчили њихови родитељи, стриц, старији брат или неки пријатељ. Тако је почетком 1394. године кројач Мароје Радогостић узео у службу Брајка Бранковића из Драчевице, који се у дубровачкој канцеларији, у присуству брата Богослава, обавезао да служи и истовремено учи кожарски занат у периоду од осам година. За понашање и поступање Брајково јамчио је његов брат Богослав. Кројач Мароје преузео је обавезу да ће у периоду од осам година Брајка

[30] R. Jeremić, J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, II, Beograd 1938, 16–17.

[31] Stoyna filia Radani de Draceuiça facit manifestum quod ipsa locat se et opera sua Petar de Ricumbaldo cyrogico salariato comunis Ragusii ad standum cum eo usque ad unum annum proxime venturum […]. DAD, Div. Canc. XXV, f. 145' (15. X 1382).

[32] Pribil Medoeuich de Draçeuica confiteor quod loco me meas operas et seruitia ad standum cum Helia de Poççа presente et conseciente usque ad annos sex proxime venturos. […]. DAD, Div. Canc. XXXI, f. 93' (8. I 1394).

[33] Pribil Milosauich de Drazeuica locauit se et operas suas Radoslauo Rosize hinc ad tres annos […]. DAD, Div. Canc. XXXII, f. 182 (27. IX 1398).

издржавати и подучавати свом занату, а на крају службе, према обичају града Дубровника, додијелит ће му диплому свог заната.[34]

На изучавању кожарског заната у Дубровнику био је и Мирко Милишић из Драчевице. Он се уз допуштање своје мајке Припне обавезао да служи мајстора Мирка Радетковића кожара, на период од четири године. Са друге стране, кожар Мирко се обавезао да ће у периоду од четири године обезбиједити становање и храну имењаку Мирку из Драчевице, и истовремено га подучавати свом занату. Према дубровачком обичају, на крају службе обећао му је дати диплому свог заната.[35]

У последњој години XIV вијека два младића из Драчевице отишла су у Дубровник на изучавање заната. Обојица су се опредијелили да изуче обућарски занат. Најприје је Ђуро Гојшић из Драчевице у Дубровник довео сина Радослава, и уз његову сагласност одобрио да служи и учи обућарски занат код Медоја Градојевића. Приликом склапања уговора двије стране биле су сагласне да млади Ђуро из Драчевице проведе девет година на изучавању обућарског заната. Током наведеног периода Ђуро је становао и хранио се код мајстора Медоја, учио занат и свакодневним радом отплаћивао школовање и издржавање. Након девет година службе, према дубровачком обичају, Ђуро је добио диплому обућара.[36] Интересантно је истаћи да су поред Ђура Гојшића у истом периоду у Драчевици живјели Богчин и Прибоје, браћа Гојшићи.[37]

Нешто више од два мјесеца касније после наведених у Дубровник је отишао Радиша Радостић из Драчевице на изучавање обућарског заната. Радиша се обавезао да ће служити и учити занат код обућара Добрича Драгошевића, у периоду од седам година. Поред уобичајених ставки прецизираних уговором Радиша се обавезао и на послушност и чување

[34] Ego Braychus Branchouich de Draceuiça presente Bogoslao, fratre meo, volente et conseciente, confiteor quod loco me et operas meas Maroe Radogostich sartori ad standum cum eo usque ad VIII annos proxime futuris […]. DAD, Div. Canc. XXXI, f. 11' (8. IV 1392).

[35] Ego Mirchus Milisich de Draçeuiça cum voluntate Pripne, matris mee, presentis et consetientis, confiteo quod loco me et operas meas ad standum cum magistro Mircho Radatchouich pillipario usque ad quatuor annos proxime futuris. […]. DAD, Div. Canc. XXXI, f. 152 (7. III 1395).

[36] Ego Jurech Goysich de Draceuiça confiteor quod loco filium meum Radoslavum, presentem et volentem et consencientem ad standum Medoe Gradoeuich caligario usque ad annos novem proxime venturos […]. DAD, Div. Canc. XXXIII, f. 38 (4. V 1399).

[37] Bogzin et Priboye fraters Goisich de Drazeuiza[...]. DAD, Div. Canc. XXXIV, f. 89 (5. III 1402).

имовине, а његов учитељ Добрич да ће му обезбиједити у назначеном времену стан, храну и одијевање, и на крају службе диплому обућарског заната.[38]

Неки Драчевичани насељавали су се у околину Дубровника и бавили се земљорадњом. Тако су се двојица браће Богдан и Радослав Драшковић из Драчевице обавезали Мари, удовици Ђурђа Ђурђевића, да раде на њеној земљи у Бргату, све док буде жива. Касније су Гојислав Градојевић и његов син Дабижив из Драчевице постали зависници од Гауче Пуцића, који им је дао кућу и башту у жупи Дубровачкој. За узврат су Гојислав и Дабижив имали обавезу да сваке године Гаучу исплате 12 перпера и дају му два поколна, и то један поклон за Божић а други за Ускрс.[39]

Током XIV и XV вијека на подручју Дубровника дјеловали су бројни пословни људи из Фиренце. Између осталих, помиње се Јакоб, син покојног Матеје Баручија. Интересантно је поменути да је 21. фебруара 1400. године Јакоб Фирентинац узео за служавку Доброславу, кћерку Цветоја из Драчевице, која се обавезала да ће реченог Фирентинца служити у периоду од десет година. Са друге стране, Фирентинац Јакоб се обавезао да ће током наведеног периода поред становања и хране Доброслави дати двије тунике, двије кошуље, два перпера и друге потрепштине. Међутим, Доброслава Цветојева није била из Драчевице из Босне, већ из истоименог мјеста из Србије.[40]

И у XV вијеку је становништво из Драчевице одлазило на рад у Дубровник. На темељу склопљених уговора стиче се утисак да је положај послуге у XV вијеку био повољнији. За разлику од претходног периода, послодавци поред уобичајене обавезе да слугама обезбиједе становање, храну и одијевање, готово редовно исплаћују и новчану зараду и за краћи временски рок службе.

---

[38] Ego Radissa Radostich de Draçeuiça confiteor quod et mea bona voluntate ex certa sciencia loco me et operas meas Dobricho Dragosseuich cerdoni presenti et conducenti me ad standum cum eo ad artem calligarie et ipso seruiendum et laborandum usque septem annos proxime futuris. DAD, Div. Canc. XXXIII, f. 85 (17. VI 1399).

[39] Goyslauo Gradoeuich et Dabibisyo eius filius de Drazeviza [...] . DAD, Div. Canc. XXXII, f. 223 (12. II 1399); Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, 120.

[40] Dobroslaua filia Çuettoe de Draçeuiça partium Rasie confiteor quod ex carta mea scientia et bona voluntate loco me et opera mea Jacobo, condam Mathei Baruçi de Florencia, ad presens habitator in Ragusii, presenti et recepienti me ad standum cum eo et ei seruiendum usque ad annos decem proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. XXXIII, f. 174 (21. II 1400).

Међу првим Драчевичанима који су запослење пронашли у Дубровнику у XV вијеку, а који је служио без новчане накнаде, био је Брајко Дабижиновић. Његов послодавац био је Хуан из Андалузије, код кога је служио једну годину.[41]

У Дубровник се настанио и Наљешко, син Милосава Петројевића из Драчевице, који се помиње 1402. године као становник Дубровника.[42] Када је тачно дошао и под којим околностима није нам познато.

Неки Италијани наручивали су од својих земљака да им у Дубровнику пронађу способне младиће и дјевојке, и доведу их да раде у различита мјеста Апенинског полуострва. Тако су неки од младића из Драчевице одлазили да служе и уче занат у Венецији. Један од њих био је Никола, син Остоје из Драчевице, који се обавезао Франческу де Полони из Болоње, да ће служити и изучавати занат код Франческа, покојног Ђованија Ремарија из Венеције, у периоду од осам година.[43]

Исте године, као и претходна двојица наведених, у Дубровник је дошао Радин, син Прибила Вишинића из Драчевице, који је склопио уговор са познатим Дубровчанином Ратком Прибиновићем. Радин се обавезао да ће Ратка служити у периоду од четири године.[44]

Годину дана касније Иваниш, син Вукашина из Драчевице, уз сагласност оца, обавезао се да ће служити Млечанина Марка, патрона једне марцилиане. Договорени период служења био је четири године, а Иванишева цијена рада за наведени период, поред издржавања, износила је осам златних дуката.[45]

Током 1407. године из Драчевице у Дубровник отишли су да служе Раденко Средановић и Доброслав Ђиновић. Најприје је Раденко склопио споразум са дубровачким племићем Палком Гучетићем, обавезавши се да истог служи у периоду од годину дана. Са друге стране, Палко се

[41] Braychus Dabisiuouich de Draçeuiça facit manifestum quod ipse locat se et opera sua ad standum cum magistro Johannes de Andalusio ab organis habitatori Ragusii et ipsi seruiendum usque ad unum annum proxime futurum [...]. DAD, Div. Canc. XXXIV, f. 34 (4. XI 1401).

[42] Ego Naleschus filius Millosaui Petroyeuic de Draseuiça ad presens habitator Ragusii [...] DAD, Div. Not. XI, f. 5 (13. III 1402).

[43] Ego Nicholla filius Hostoye de Draçeuiça confiteor quod ex certa mea sciencia et bona voluntate loco me et opera mea magistro Francischo de Pollono de Bononia [...] DAD, Div. Not. XI, f. 10 (13. III 1402).

[44] Ego Radin filius Pribili Vissinich de Drazeuiça confiteor quod ex certa mea sciencia et bona voluntate loco me et opera mea Raticho Pervanouich de Ragusio [...] DAD, Div. Not. XI, f. 21 (24. VI 1402).

[45] Ivanis fillius Vochasini de Draceuiza [...] DAD, Div. Not. XI, f. 52' (6. VI 1403).

обавезао да ће Раденку обезбиједити становање и храну, затим два пара рашне одјеће и новчану накнаду од осам перпера. За поступке Раденкове јамчио је Прибоје Милатковић.[46] Два мјесеца после Раденка у Дубровник је дошао Доброслав Ђиновић из Драчевице и склопио споразум са Стјепком Сергуловићем, обавезавши се да ће га служити у периоду од двије године. Током назначеног времена Доброслав је поред становања и хране од Стјепка добио 19 перпера и три пара одјеће од раше. За њега је јамчио Ратко Обрадовић из Конавала.[47]

Дана 13. новембра 1416. године Добрашин Медојевић из Драчевице обавезао се да ће служити Марина Влаха Градића, у периоду од двије године и пазити му имовину као добар слуга. Поред становања и хране Добрашин је требало да добије један пар одјеће од раше и десет перпера. За Добрашинове поступке јамчили су Добрашин Радосалић, курир, Милош Божић, поданик Пасквала Рестића, и Припко Богојевић.[48]

Младићи из Драчевице у Дубровнику су најчешће служили и учили занат код мајстора који су се бавили производњом обуће, одјеће, тканина и коже. Један од таквих био је осамнаестогодишњи Прибил Миомановић из Драчевице који је служио и изучавао занат код ткача Марка Ђорђића, у периоду од двије године. Прибил се Марку обавезао да ће поступати и радити као добар слуга, да се неће удаљавати, већ ће ствари и добра чувати. Марко је Прибилу обећао да ће га држати у својој кући, хранити, одијевати и учити своме занату. На крају службе Прибил је добио и новчану накнаду у износу од 25 перпера.[49]

Након завршеног заната, поред Дубровника, млади мајстори су највјероватније посао могли пронаћи и у свом родном мјесту.

На каменитом подручју Драчевице и околине велика потреба била је и за мајсторима који су се бавили обрадом камена. Изучавање наведене занатске вјештине трајало је дужи временски период. Поред осталих,

---

[46] Radencho Sredanouich de Draçeuiça facit manifestum quod locat se et opera sua ser Palcho de Goze usque ad unum annum proxime venturum. [...]. DAD, Div. Canc. XXXVI, f. 218' (26. VIII 1407).

[47] Dobroslavus Ginouich de Draçeuiça facit manifestum quod ipse locat se et opera suas Stipcho Serguli de Bogun usque ad duos anos proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. XXXVI, f. 242 (18. X 1407).

[48] Dobrasinus Medoeuich de Draceuiça locauit se et opera sua ad standum cum ser Marini Blasii de Gradi pro annos duos proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. XLI, f. 45' (13. XI 1416).

[49] Pribil Miomanouich de Drazeuiçe etatis annorum XVIII vel circa, locauit se et opera suas Marco Georgi texario pannorum de lana, pro annis duobus proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. XLII, f. 37' (27. IV 1422).

Јурчо Утјешеновић из Драчевице, који је имао 18 година, у Дубровнику је склопио споразум са каменаром Храниславом да га служи у периоду од седам година. Током назначеног времена Јурчо је становао код Храниславa каменара, чувао му ствари и добра, као и све добре и законите слуге. Истовремено, Хранислав се обавезао да ће током наведеног времена Јурча подучавати свом занату, и да ће му на крају службе по обичају града, дати диплому свог заната.[50]

У историјској литератури је одавно истакнуто да је покретач мануфактурне производње тканина у Дубровнику знаменити Петар Пантела из Пјаћенце.[51] Током 1417. године сукнару Петру Пантели неопходан је био већи број радника, па је између осталих склопио споразум са Радокном Рајковићем из Драчевице који се обавезао да ће га у временском периоду од осам и по година служити, чувати му ствари и добра. Истовремено, Петар се уговором обавезао да ће Радокни дати становање, храну и одијевање и на крају службе 15 златних дуката.[52]

Крајем августа 1418. године Радоје Ракић из Драчевице обавезао се да ће служити Мароја Милоковића и његовог брата у периоду од двије године. Поред становања, хране и одијевања Радоје из Драчевице на крају службе добио је и новчану накнаду у износу од 12 перпера.[53] Нешто касније и Милуд Милдруговић из Драчевице у Дубровнику је служио Павла Соркочевића двије године, за издржавање, новчану накнаду у износу од 11 перпера и два пара одјеће од раше.[54]

---

[50] Jurcho Utiessanouich de Draceuica homo etatis annorum XVIII, locauit se et opera sua ad standum cum Cranissauo petrario pro annis septe in mediate sequentibus [...]. DAD, Div. Canc. XLI, f. 141' (25. VII 1417).

[51] Д. Динић-Кнежевић, *Петар Пантела – трговац и сукнар у Дубровнику*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XIII/1 (1970) 87–90; P. Pinelli, *Tra argento grano e panni: Piero Pantella, un operatore italiano nella Ragusa del primo Quattrocento*, Firenze University Press, Firenze 2013; иста, *Piero Pantella iz Piacenze i proizvodnja tkanina u Dubrovniku u prvoj polovici 15. stoljeća*, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 51/1 (2013) 61–74.

[52] Radochna Raychouich de Draceuiça locauit se et opera sua pro annis octo mediate sequentibus ad standum cum ser Petro Pantella supradicto [...]. DAD, Div. Canc. XLI, f. 183 (1. XI 1417); Д. Динић-Кнежевић, *Петар Пантела – трговац и сукнар у Дубровнику*, 92.

[53] Radoe Racich de Draceuiça locauit se et operas suas pro Maroe Milchouich, presenti et conducenti pro se et fratribus suis pro duobus annis proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. XLI, f. 287' (27. VIII 1418).

[54] Milud Mildrugouich de Draçeuiça locauit se et operas suas Ser Paulo de Sorgo pro annis duobo proxime futuris [...]. DAD. Div. Not. XIII, f. 4 (20. VIII 1419).

Крајем октобра 1424. године Петко Николић из Драчевице пристао је својевољно да служи једну годину Антонија де Галиеба. Петко се обавезао да се неће без одобрења удаљавати, већ да ће марљиво служити и чувати ствари и добра. Са друге стране, Антоније је обећао Петку да ће му обезбиједити становање, храну и одијевање, и да ће се бринути о његовом здрављу. Поред тога, обавезао се да ће му након истека службе исплатити 15 перпера и дати један огртач од раше, једну капу, двије кошуље, три пара обуће од раше и једне опанке. За крађу или штету насталу због Петка, Антонију је јамчио извјесни Кагнос, коњушар у Дубровнику.[55]

У документима су често истакнуте године старости слуга. Уколико се радило о малољетним особама (*etatis non legitime*), онда су уговоре склапали њихови родитељи или старатељи и били одговорни за њихово понашање. Насупрот томе, Бранко Богиловић из Драчевице био је пунољетна особа када је склопио уговор са Радосавом Добросалићем, ткачом, којем се обавезао да ће га служити у периоду од четири године. Бранко је изјавио да ће вјерно служити и ваљано радити, да неће потајно, својевољно и без знања отићи, да ће чувати и бит послушан ученик. Мајстор Радосав обавезао се да ће Бранку обезбиједити становање, храну, одјећу и обућу, затим, бринути се о његовом здрављу, и током назначеног периода учити своме занату. По истеку уговореног рока, додијелиће му и звање свог умијећа. За поступке и понашање Бранково јамчила је његова сестра Прибисава.[56]

Поред Бранка Богиловића, 1425. године тројица младића из Драчевице отишла су у Дубровник на изучавање ткачког заната. Најприје се Биелан Мирковић из Драчевице из Пољица обавезао да служи и изучава ткачки занат четири године код Марка Ђорђића. Уз прецизиране и уобичајене услове које су прихватале слуге, Биелан је поред науковања ткачког заната од свог учитеља добио становање, храну, одијевање и за прву годину два перпера, а за остале три године, по три перпера годишње.[57] Затим је 26. априла 1425. године Обрад Ђурђевић из Драчевице

[55] Petchus Nicolich de Drazeuiza locauit se et opera sua usque ad unum annum proxime futurum cum ser Antonio de Galiebo presente et conducente [...]. DAD, Div. Canc. XLIII, f. 44' – 45 (30. X 1424).

[56] Branchus Bogilouich de Drazeuiça etatis legitime locauit se et opera sua pro annis quatuor in mediate ad standum cum Radosauo Dobrosaglich textore pannorum [...]. DAD, Div. Canc. XLIII, f. 69' (8. I 1425).

[57] Bielan Mirchouich de Drazeuiza de Pogliza locauit se et opera sua usque ad annos quatuor proxime futuris Marcho de Georgio, textori pannorum, presenti et conducenti [...]. DAD, Div. Canc. XLIII, f. 90 (18. II 1425).

ступио на службу и учио занат код ткача Радоње Милошевића Берлића.[58] У мају наведене године се Радослав Војсиловић из Драчевице, који је био пунољетан, обавезао да служи три и по године Радача Кечратовића. Током наведеног времена Радослав је становао и хранио се код Радача, и пазио му ствари и добра. Мајстор Радач се обавезао да ће бринути о Радослављевом здрављу, и за одржавање истог обезбиједиће му како доликује обућу и одјећу. Истовремено га је учио ткачком занату, и на крају службе исплатио девет перпера.[59]

Поред наведених који су из Драчевице одлазили да изуче занат, одлазили су и младићи који су првенствено имали намјеру да нешто зараде. Дана 18. фебруара 1425. године Радивој Влатковић из Топле се обавезао Матку Рањини да ће га служити двије године. Поред издржавања, цијена његовог рада за прву годину износила је осам, а за другу годину девет перпера.[60]

Јула мјесеца наведене године Добрул Радосалић из Драчевице, по договору са дубровачким племићем Петром, сином Натала Прокула, отишао је у Конавле, у дистрихт који се налази под управом Дубровника, да марљиво ради у тамошња два млина.[61]

Као и Петар, тако је и његов отац Натал Прокуло узимао помоћну радну снагу из Драчевице. Код Натала Прокула служио је петнаестогодишњи дјечак Цвјетко Љубсаић из Драчевице, и то три године. Поред издржавања и бриге о здрављу, након истека три године, Цвјетко је на име служења од Натала требало да добије плату у износу три перпера.[62] Мјесец дана касније Цвјетко Љупсалић из Драчевице склопио је споразм са дубровачким сликарем Томом да га служи у периоду од шест година. Истовремено, сликар Томо обавезао се да ће током наведеног времена бринути о Цвјетковом здрављу, према њему хумано поступати

[58] Obrad Jurjeuich de Drazeuiça ex una parte et Radogna Miloseuich Berlich textor pannorum [...]. DAD, Div. Canc. XLIII, f. 125‘ (26. IV 1425).

[59] Radossau Voisilouich de Drazeuiça etatis legitime locauit se et opera sua pro annis tribus in mediate ad standum cum Radacho Cechratouich presente [...]. DAD, Div. Canc. XLIII, f. 141 (20. V 1425).

[60] Radivoy Vlatcouich de Topla [...]. DAD, Div. Canc. XLIII, f. 110 (21. III 1426).

[61] Dobrul Radosalich de Draceuiça promisit se et bona sua per aptai renuntiando obligando ser Petro Natalis de Proculo pro molendinario stare et macinare et ad macinando diligenter intendere ad duo molendina positas in Canali, in contrata dominii Ragusii [...]. DAD, Div. Canc. XLIII, f. 161 (4. VII 1425).

[62] Cuietchus Liubsaich de Drazeuiza annorum XV obigauit se et opera sua usque ad annos tres proxime ser Natalo de Proculo presentiet eum conducenti [...]. DAD, Div. Canc. XLIV, f. 268 (12. VI 1428).

по дубровачком обичају, и подучавати сликарском умјећу.[63] Интересантно да се непуну годину дана касније, у једној пословној разрешници помиње Цвјетко који се презивао Љубсавић из Драчевице, који није био пунољетан (*etatis non legittime*) и његов рођак Радич Рајковић из Драчевице.[64]

Половином марта 1427. године Вукач Рађевић из Драчевице имао је преко 18 година када се обавезао да ће служити и учити занат код кројача и подстризача сукна Ђура Припчића, у периоду од шест година. Поред уобичајених ставки које се понављају и у другим уговорима о служењу и учењу заната, а односе се на понашање, поступање и издржавање, значајно је истаћи да је на крају службе Вукач из Драчевице добио диплому кројача и подстризача сукна, и новчану накнаду у износу од 10 перпера. За понашање Вукачево јамчио је власник барке Радивоје Гојшић.[65]

Исти занат као и Вукач Рађевић у Дубровнику је изучавао и Радоја Милетића из Драчевице. Његов учитељ био је подстризач сукна Марко Весеоковић. Радојево вријеме служења и учења заната било је пет година. Поред уобичајених ставки на које су се обавезале и једна и друга страна, значајно је истаћи да је након истека наведеног периода, на име плате, Марко исплатио Радоју 16 перпера, и дао му диплому свог заната. За поступке и понашање Радоја Милетаћа јамчио је Радоје Љупковић из Драчевице и Цвјетко Стојановић из Конавала.[66]

Поред раније поменутих насеља Дрчевице, Светог Николаја и Пољица, у дубровачким изворима помиње се и насеље Мокрине, које се и у данашње вријеме истоимено назива. Из насеља Мокрине из Драчевице био је Радосав Прибашиновић. Он се уговором обавезао да ће служити Радашина Ђункића, мајстора за прављење штитова, у периоду од шест година. Речени Радосав се обавезао да ће током наведеног периода становати, пазити и чувати Радашинову имовину, и да се неће удаљавати без одобрења. Са друге стране, Радашин се обавезао да ће пазити Радосава и бринути о његовом здрављу, давати му храну и одјећу, и учити свом

[63] Ziuetchus Gliupsalich de Drazeuiza etatis adulte locauit se et opera sua usque ad sex annos proxime futuros cum Tomaio filio Primi de Ragusio, pictore [...]. Ј. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII–XVI в.*, књ. I, Београд 1952, 75–76.

[64] DAD, Div. Canc. XLV, f. 208 (18. IV 1429).

[65] Volchaç Radyeuich de Draçeuiça etatis annorum XVIII et ultra locauit se et opera sua Juraghio Pripcich cimatori et sartori pro annis sex proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. XLIV, f. 123' (15. III 1427).

[66] Marcho Veseochouich cimator conduxit et accordauit Radoe Miletigh de Draceuiza presentem et promittentem pro annis quinque proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LIV, f. 118' (20. II 1440).

занату. Након истека службе на име плате даће му 10 перпера, диплому свог заната, нову одјећу, ципеле и један капут.[67]

Претходно смо помињали неке младиће из Драчевице који су изучавали кожарски занат. Половином септембра 1434. године из Драчевице је у Дубровник отишао Брајко Петковић, који је служио и учио занат код кожара Радојка Грељевића, у периоду од пет година. Током наведеног периода Брајко је становао код Радојка, пазио му ствари и имовину као добар слуга. Радојко кожар поред становања, обавезао се Брајку да ће се бринути о његову здрављу и дати му храну и одијевање, а на име плате, на крају службе, додијелит ће му диплому кожарског заната и различиту одјећу. За Брајкове поступке јамчио је његов брат Петко.[68] У истом периоду помиње се и Никола Радашиновић из Драчевице, који је служио ткача Петка Прибигнића.[69] Двије године касније и Вукота Прибисалић из Драчевице ступио је на службу у Дубровнику.[70]

Младићи из Драчевице служили су дубровачке поморце, како на мору тако и на копну. Један од њих био је Милоша Вукашиновића из Драчевице, кога је на трогодишњи период ангажовао Марко Богорница из Шипана, власник једне барке. Речени Марко примио је Милоша у свој дом, обезбиједио му храну и одијевање и на крају службе, на име плате, дао му је 18 перпера.[71] Септембра исте године Драчевицу је је напустио Радосав Остојић који се унајмио код једног бојџије у Дубровнику.[72]

Током 1443. године Драчевицу је напустила и отишла у Дубровник Владислава, кћерка Божићка Маројевића, која се обавезала да служи Тонка Богчиновића, у периоду од три године. На име службе кћерке Владиславе, Божићко је од Тонка примио пет перпера.[73]

---

[67] Radossavus Pribassinouich de Mocrigna de Drazeuiza locauit se et opera sua Radasino Giuncich magistro a scutis presenti et conducenti pro sex annis proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. XLVI, f. 174’ (7. IV 1430).

[68] Braychus Petchouich de Srdazeuiza locauit se et opera sua Radoycho Greglieuich pilipario presenti et conducenti pro annis quinque proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. XLVIII, f. 208’ (15. IX 1434).

[69] DAD, Div. Not. XIX, f. 133’ (7. XI 1434).

[70] DAD, Div. Not. XXI, f. 60 (22. XI 1436).

[71] Marchus Bogorniza de Zupana patronus de barcha, conduxit et accordauit pro eius fante et famulo Milos Vuchasinouich de Draceuiza, presentem et promittentem pro annis tribus proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LIV, f. 234 (20. VI 1440).

[72] DAD, Div. Not. XXIV, f. 139’ (14. IX 1440).

[73] Toncus Bogcinouich acordauit sibi Vladislauam filiam Bosighchi Maroeuich de Draceuigh cum consensu ipsius Bosighchi, patris sui pro sua fantesca pro tribus annis proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LVII, f. 182 (14. IV 1443).

Половином октобра наведене године Иван Маринов Бесанти узео је за слугу Николу Ненадића из Драчевице, који се обавезао да ће га служити у периоду од двије године. По обичају, Никола је од Ивана добио становање и издржавање, затим одјећу и обућу, а по истеку рока, на име служења, и новчану награду од 10 перпера. За понашање и поступање Николино јамчио је Грубач Ратковић.[74]

Током 1448. године двојица младића из Драчевице отишла су у Дубровник да постану ткачки мајстори. Један од њих био је Вукац Божитковић који је служио и учио занат код ткача Радовча Радашиновића, у периоду од четири године. У наведеном времену Вукац је становао, хранио се и одијевао код Радовча, чувао му ствари и добра, и учио ткачки занат. Након истека наведеног периода Радовач је Вукцу исплатио 13 перпера, дао један нов црни мантил од раше, нову капу од фустана, једне нове ципеле од тканине, други пар нових ципела, нову кошуљу и „*brachia noua*“. За поступање Вукца Божитковића јамчили су: Иванко Добрашиновић, Никола Добрашиновић и Ратко Рајковић.[75]

И Милат Бовошевић из Драчевице је служио и учио ткачки занат код Радовина Прибинића, у периоду од три године. Радовин и Милат склопили су споразум да током наведеног времена Милат станује и храни се код Радовина, који ће се по обичају бринути о његовом здрављу и подучавати га ткачком занату. На крају службе Радовин је Милату исплатио 12 перпера и дао различите одјевне предмете.[76]

Половином XV вијека Драчевицу су напустили и у Дубровник отишли: Радослав Радокнић, Радоје и Болесава Љупковић и Прибисав Цветковић. Радослав је служио код Радована Радујевића, двије године. Радослав се обавезао да ће током наведеног времена становати код послодавца Радована, чувати му ствари и добра, неће красти и неће се удаљавати. Истовремено, Радован се обавезао да ће бринути о Радосављевом здрављу, смјештају, исхрани, одјећи и обући, те након пола године даће му три и по перпера, а након истека двије године исплатит ће му 14 перпера. За понашање Радослављево јамчио је Радашин

---

[74] Johannes Marini de Besanti acordauit sibi pro suo famulo Nicolam Nenadigh de Draceuiça, presentem et acceptantem pro annis duobus proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LVIII, f. 86 (15. X 1443).

[75] Radouaç Radassinouich conduxit et acrodauit Vochaç Bositchouich de Drazeuiza pro annis quatuor proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LXI, f. 234 (6. X 1448).

[76] Radouinus Pribignich tessarius conduxit et acordavit Millat Bouosseuich de Drazeuiza pro annis tribus proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LXI, f. 239’ (12. X 1448).

Новаковић.[77] Касније је, 26. марта 1450. године Љупко Милошевић из Драчевице дао у најам сина Радоја и кћерку Болесаву да служе Балиана из Бара, на дужи временски период.[78]

Крајем јуна 1450. године Прибисав Цвјетковић, бојаџија и ткач, унајмио је Стефана Пеларговића из Драчевица, да га служи у периоду од четири године. Поред издржавања, Прибисав се обавезао да ће након истека четири године, на име службе, Стефану исплатити 10 перпера. За Стефаново понашање јамчио је Лукач Групковић.[79]

И у другој половини XV вијека младићи из Драчевице учили су занате за: кројача, ткача, подстризача, кожара и обућара. Између осталих, Иван Радмановића из Драчевице служио је и учио занат двије године, код Лазара из Венеције који му је на име зараде исплатио шест перпера. За Ивана су јамчили Пеларг Богуновић и Бадањ Прибиловић.[80] За разлику од Ивана, Радослав Бољиновић из Драчевице служио је и учио занат четири године код Прибеље Добрашиновића, ткача. На крају службе, на име зараде, исплатио му је 12 перпера и дао разнолику одјећу и обућу.[81]

Вукосав Петковић, кројач, унајмио је Радосава Радичевића из Драчевице да га служи и учи кројачки занат у периоду од шест година. Између осталог, Вукосав се Радосаву обавезао да ће му на крају службе по обичају додијелити диплому свог заната. За Радослављеве поступке јамчио је његов брат Радоје Радичевић.[82] Нешто више од мјесец дана касније од претходно поменутог у Дубровник је отишао да служи и Цвјетко, син

[77] Radouan Radueuich conduxit et accordauit Radosavum Radochnich de Drazeuiza presentem et contentantem pro annis duobus proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LXII, f. 40' (4. III 1450).

[78] Gliupchus Milosseuich de Drazeviza locauit se et acordauit Radoe filium ipsius Gliupchi et Bolesauam filiam ipsius Gliupchi presentes et consentientes [...]. DAD, Div. Canc. LXII, f. 53 (26. III 1450).

[79] Pribissaus Zuietchouich tinctor et tessarius conduxit et acrodauit Stiepan Pelargouich de Draceuiza pro annis quatuor proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LXII, f. 93 (29. VI 1450).

[80] Lazarus de Venetis sartor, conduxit et accordauit Ivanus Radmanouich de Drazeuiza, etatis legitime [...]. DAD, Div. Canc. LXII, f. 214' (5. II 1451).

[81] Pribeglia Dobrassinouich textor conduxit et accordauit Radosavum Boglinouich de Drazeuiza presentem et contentantem pro annis quatuor proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LXII, f. 241' (5. IV 1451).

[82] Vuchossauus Petchouich sartor conduxit et accordauit Radossauum Radizeuich de Drazeuiza presentem et contentantem pro annis sex proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LXIII, f. 222' (13. XI 1452).

Бачана Утјешиеновића из Драчевице, становника Дубровника. Цвјетко је служио четири године код Радослава Радоњића.[83]

Половином XV вијека у једној изнајмљеној кући у Дубровнику гостиону са преноћиштем држао је Фирентинац Александро Гвиди.[84] Почетком фебруара 1453. године примио је једног радника да му помаже, и то Радослава, сина Прибисава Богоевића из Драчевице, који се обавезао да ће га служити у периоду од три године, за плату од 15 перпера.[85]

Дана 6. јуна 1453. године Карлучио Заруло из Манфредоније је у дубровачком нотаријату склопио два уговора и ангажовао двојицу младића да служе Луциа де Матула, у периоду од три године. Један младић био је из Требиња и звао се Брајко Рачић, а други Радоња Ратковић из Драчевице. Младић из Драчевице је поред издржавања имао и новчану накнаду од седам перпера.[86] У новембру исте године, Стефан Брајковић из Драчевице се обавезао да ће служити четири године дубровачког подстризача сукна Стјепка. Поред издржавања, Стефан је имао и новчану накнаду у износу од 21 перпера.[87]

Током педесетих година XV вијека младићи из Драчевице су се у Дубровнику најчешће обучавали да постану ткачи. Један од њих био је Љубиша Богдашиновић који је служио и учио занат код ткача Вукашина Радовчића, у периоду од четири године. Поред издржавања, Љубиша је на крају службе добио и новчану накнаду у износу од 12 перпера.[88]

Почетком 1454. године Радман Прибановић из Драчевице обавезао се Антонију Николином да га служи у периоду од двије године, за издржавање и новчану накнаду у износу од 22 перпера.[89]

Бољиун Бољашиновић, ткач, унајмио је Вукца Златковића из Драчевице, уз сагласност његове мајке Веле, да га служи и учи ткачки

---

[83] Baçan Utisienouich de Draceuiza habitator Ragusii locauit et acordauit Cuietchum filius [...]. DAD, Div. Not. XXXVII, f. 12 (29. XII 1452).

[84] J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 24.

[85] DAD, Div. Not. XXXVIII, f. 15 (1. II 1453); Р. Пекић, *Фирентинци на Балкану 1300–1600*, Косовска Митровица 2012, 375.

[86] Radognam Ratchouich de Drazeuica locauit se et operas suas pro annis tribus proxime futuris Carlutio Zaruli de Manfredonia [...]. DAD, Div. Not. XXXVII, f. 74 (3. VI 1453).

[87] DAD, Div. Not. XXXVIII, f. 160' (18. XI 1453).

[88] Vocossauus Radoucich tessarius conduxit et acordauit Glubissauii Bogdassinouich de Drazeuiza pro annis quatuor proxime futuris. DAD, Div. Not. XXXVIII, f. 15' (5. II 1453).

[89] Antonius Nicole conduxit et acordauit Radman Pribanouich de Drazeuiza pro annis duobus proxime futuris [...] DAD, Div. Not. XXXVIII, f. 138' (4. I 1454).

занат у периоду од пет година. Бољуин се обавезао да ће се бринути о Вукчеву здрављу, смјештају, исхрани, обући, одјећи и учењу ткачког заната. Након пет година Вукац из Драчевице требало је да добије диплому ткача и на име зараде 15 перпера, један мантил од раше, једну капу, и један пар обуће од платна. За Вукчево понашање и поступање јамчила је његова мајка Вела.[90]

Милорад Прибиловић, ткач, унајмио је Радослава Рађенковића из Драчевице да га служи и учи ткачки занат у периоду од пет година. Током петогодишњег периода Радослав је становао код Милорада, који се бринуо о његовом здрављу, хранио га, одијевао, и учио ткачком занату. Након истека пет година Милорад је, по обичају, на име зараде, добио новчану накнаду и разнолику одјећу и обућу. За Радослава је јамчио његов брат Радоња.[91]

Мјесец дана касније у дубровачкој канцеларији се помиње Радоња Рађенковић, који је склопио споразум са ткачем Групком Бранковићем да га служи и изучава занат у периоду од пет година. Његови услови служења и учења заната били су слични условима које је нешто раније преузео његов брат Радослав.[92]

Дана 5. новембра 1457. године Андреа Радичевић из Драчевице, уз сагласност брата Руђе, обавезао се да служи и учи занат код Лазара кројача, у периоду од шест година.[93]

Пет мјесеци касније Рађен Грубачевић из Драчевице дошао је у Дубровник и уговором се обавезао да ће у периоду од пет година изучавати занат и служити код Станата Радовчића, обућара. Током петогодишњег периода Рађен је становао, хранио се, одијевао и учио занат код обућара Станата и све те трошкове покривао је служећи свога учитеља.[94]

---

[90] Bogliun Bogliassinouich textor conduxit et accordauit Vuchaç Slatchouich de Drazeuiza cum consensu Velle matris ipsius Vuchazi presentis et consentientis pro annis quinque proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LXV, f. 114' (3. XI 1455).

[91] Milorad Pribilouich textor conduxit et accordauit Radossavum Radienchouich de Drazeuiza pro annis quinque proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LXV, f. 171' (21. II 1456).

[92] Grupchus Branchouich textor conduxit et accordauit Radognam Radienchouich de Drazeuiza pro annis quinque proxime futuris [...]. DAD, Div. Canc. LXV, f. 191' (20. III 1456).

[93] Lazarus de Marco svitar conduxit et accordauit pro sex annis proxime futuris Andream Radiceuich de Drazeuich ibi presentem et cum consensu Rugia eius fratris [...]. DAD, Div. Canc. LXVII, f. 20' (5. XI 1457).

[94] Stanatus Radouzich calligarius conduxit et accordauit pro quinque annos proxime futuris Radienum Grubazeuich de Drazeuiza [...]. DAD, Div. Canc. LXVII, f. 107 (7. IV 1458).

Посматрајући уговоре можемо констатовати да се и једна и друга страна, тј. послуга и послодавци понекад недозвољено понашају. Због лошег поступања у казненим списима дубровачког архива могу се пронаћи оптужнице против слуга, које су након краће бјежале од послодавца. Једна од таквих била је служавка Милица, која је имала и друго име Радослава. Дана 1. фебруара 1469. године Михаел Галвани оптужио је своју служавку Милицу из Драчевице да га је покрала.[95]

Почетком 1475. године из Драчевице је отишао Радоје Радашинов Станковић и у Дубровнику пронашао посао, да ради као слуга, код Руска Жилковића, у периду од двије године. Поред двогодишњег издржавања, након истека службе Руско је Радоју на име зараде исплатио седам перпера.[96] Три године касније поново се помиње Радоје Радашинов Станковић из Драчевице. Дана 8. априла Радоје је склопио нови уговор о служењу и то са Стефаном Наталисем, кројачем, којем се обавезао да ће га служити пет и по година. Насупрот томе, Стефан се обавезао да ће током наведеног периода бринути о Радојевом здрављу, примити га у своју кућу, хранити, одијевати и учити кројачком занату. Након истека наведеног рока, по обичају даће му диплому кројачког заната.[97]

Из Драчевице из Новог био је четрнаестогодишњи Ђуро Владисалић који је у Дубровник дошао и уз сагласност мајке Владиславе, запослио се као слуга, код обућара Радоја Вукосалића. Обућар Радоје прихватио је Ђура у своју кућу, и обавезао се да ће бринуо о његовом здрављу, исхрани, одијевању и истовремено учити обућарском занату. Договорени период служења и изучавања обућарског заната био је седам година.[98] Два мјесеца касније у Дубровник је отишао да ради у својству слуге и Радич Радосалић из Драчевице. Он се обавезао да служи четири године у кући дубровачког племића Марина Гундулића. За прву годину служења Радич није имао новчане накнаде, а за сваку сљедећу годину Марин му је

---

[95] Miliza alter Radossaua de Draceuiza [...].DAD, Lam de for. XLI, f. 87 (1. II 1469).

[96] Ruschus Xilchouich conduxit et accordauit Radoe Radassini Stancouich de Draceuiza presente et se et suas operas locantem pro annis duobus proxime futuris inceptis die XIIII januarii presentis [...]. DAD, Div. Canc. LXXVII, f. 9 (26. I 1475).

[97] Stephanus Natalis sartor, conduxit et accordauit in famulum suum pro annis quinque et mensibus sex proxime futuris Radoe Radassinouich Stanchouich de Drazeuiza, ad artem sartorie presentem acceptantem et se et operas suas locantem [...]. DAD, Div. Canc. LXXVIII, f. 163 (8. IV 1478).

[98] Radoe Vuchossalich calligarius conduxit et accordauit in famulum suum pro annis septem proxime futuris et inceptis ad prima maii presentis Giuragh Vladissalich de Noui, annorum 14 et etiam cum consensus matris sui Vladissaue presentis et consentientis [...]. DAD, Div. Canc. LXXVIII, f. 177’-178 (23. V 1478).

плаћао по један златни дукат. За Радичево поступање и понашање јамчио је Пеко Миошић.[99]

Фебруара 1479. године двојица младића Никола Радосаић и Младен Радојевић отишли су из Новог у Дубровник на изучавање обућарског заната, и истовремено да служе своје учитеље. Никола је служио и учио занат код Радосава Рађенковића, и то шест година, а Младен је изучавао занат седам година код обућара Радоја Вукашиновића. Њихов јамац био је Јероним Владисалић.[100] Обућарски занат у Дубровнику изучавао је четири године Радован Радоњић из Драчевице, уз сагласност Вукосава Ђунаковића. Његов учитељ и послодавац био је обућар Добрич Вукотић.[101]

У Дубровнику је служио и Стефан Новаковић из Драчевице који је почетком фебруара 1480. године склопио споразум са Пасквалом Милићијевићем да код њега служи у периоду од годину дана. Цијена Стефановог једногодишњег рада износила је 45 перпера.[102] Двије године касније из Драчевице у Дубровник је отишао да служи и Прибо Радојевић.[103]

Неке слуге и служавке женили су се и удавали и тако трајно остајали у Дубровнику. Једна од њих била је Станислава, кћи Радоње из Драчевице, која се удала за Раденка Богдановића 13. маја 1446. године с миразом од 35 перпера. Мираз за удају Станислави дала је госпођа Јелуша, супруга Драгоја Соркочевића, код кога је Станислава била на служби.[104]

Исељавање из Драчевице настављено је и у каснијем периоду, који превазилази оквире нашег рада. Између осталих, из Драчевице у Дубровник је отишао и Радослав Алексић који се обавезао да служи једног

[99] Ser Marin Jun. de Gondola conduxit et acordiauit in famulum suum pro annis quatuor proxime futuris Radizium Radossalich de Sdrazeuiza [...]. DAD, Div. Canc. LXXIX, f. 2 (4. VII 1478).

[100] Nicholam Radossalich de Noui [...]. DAD, Div. Canc. LXXIX, f. 89 (4. II 1479); Mladienum Radoeuich de Noui [...]. DAD, Div. Canc. LXXIX, f. 99 (23. II 1479).

[101] DAD, Div. Canc. XCI, f. 47' (6. I 1496).

[102] Stiepanum Nouachouich de Draceuiza [...]. DAD, Div. Canc. LXXX, f. 29' (5. II 1480).

[103] DAD, Div. Canc. LXXXI, f. 184 (28. II 1482).

[104] Ego Radiencius Bogdanouich pectinator confiteor quod super me et omnia mea bona pro dote et perchiuio Stanissaue filie Radogne de Drazeuza uxoris mee habui et recepi a dona Jelussa uxoris ser Dragoe de Sorgo [...]. DAD. Lib. Dot. VI, f. 81' (13. V 1446); Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*,149.

Дубровчанина у периоду од четири године, за издржавање и новчану накнаду у износу од 30 перпера.[105]

На крају је неопходно истаћи да тема о становништву средњовјековне Драчевице у Дубровнику није до краја исцрпљена. Овим, по обиму ограниченим, радом не претендујемо да разматрано питање прикажемо у цјелини, већ да систематизацијом грађе проширимо и употпунимо сазнања која ће послужити за даља истраживања о средњовјековној Драчевици.

[105] DAD, Div. Not. XC, f. 170' (10. II 1513).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD):
- *Debita Notariae* (Deb. Not.) VIII (1377–1379).
- *Diversa Notariae* (Div. Not.), I (1310–1313); XI (1402–1408); XIII (1419–1423); XIX (1434–1435); XXI (1436–1438); XXIV (1439–1440); XXXVII (1452–1454); XXXVIII (1453–1454); XC (1512–1513).
- *Diversa Cancellariae* (Div. Canc.) IX (1328–1330); XVIII (1354–-1356); XX (1365–1366); XXI (1366–1368); XXII (1369–1370); XXIII (1371–1372); XXIV (1375–1376); XXV (1381–1383); XXXI (1392–1396); XXXII (1396–1399); XXXIII (1397–1402); XXXIV (1401–1403); XXXVI (1405–1408); XLI (1416–1418); XLII (1422–1424); XLIII (1424–1426, 1406); XLIV (1426–1428); XLV (1428–1429); XLVI (142–1431); XLVIII (1433–1435); LIV (1439–1440); LVII (1442–1443); LVIII (1443–1444); LXI (1447–1448); LXII (1450–1451); LXIII (1451–1452); LXV (1455–1456); LXVII (1457–1458); LXXVII (1475–1476); LXXVIII (1477–1478); LXXIX (1478–1479); LXXX (1479–1480); LXXXI (1481–1482); XCI (1496–1497).
- *Lamenta de foris* (Lam de for.) XXXII (1456–1458); XXXVIII (1466–1467); XLI (1468–1469).
- *Liber dotium notariae* (Lib. Dot.) VI (1439–1450).

Извори – Primary Sources

Jeremić R. – Tadić J., *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, II, Biblioteka centralnog higijenskog zavoda, Beograd 1938.

Kurtović E., *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne*, I/1, (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521), Građa XXXI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2017.

Kurtović E., *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne*, (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526), Knj. 1, knj. 2, knj. 3, Institut za historiju, Historijski arhiv, Sarajevo 2019.

Čremošnik G., *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjeg veka*, Istorijsko-pravni zbornik I (Sarajevo 1949) 147–162.

Драгичевић П., *Повеља краља Твртка I којом укида трг соли у Суторини*, Грађа о прошлости Босне 3 (2010) 69–80. [Dragičević P., *Povelja kralja Tvrtka I kojom ukida trg soli u Sutorini*, Građa o prošlosti Bosne 3 (2010) 69–80]

Тадић Ј., *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII–XVI в.*, књ. I, Грађа, књ. IV, Историски институт Српске академије наука, Београд 1952. [Tadić J., *Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII–XVI v.*, knj. I, Građa, knj. IV, Istoriski institut Srpske akademije nauka, Beograd 1952]

Литература – Secondary Works

Dinić-Knežević D., *Prilog proučavanju migracija našeg stanovništva u Italiju tokom XIII i XV veka*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XVI/1 (1973) 39–61.

Dinić-Knežević D., *Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku*, Jugoslovenski istoriski časopis 1–2 (1974) 19–40.

Kurtović E., *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo 2009.

Pinelli P., *Piero Pantella iz Piacenze i proizvodnja tkanina u Dubrovniku u prvoj polovici 15. stoljeća*, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 51/1 (2013) 61–74.

Pinelli P., *Tra argento grano e panni: Piero Pantella, un operatore italiano nella Ragusa del primo Quattrocento*, Firenze University Press, Firenze 2013.

Tadić J., *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Turistički savez, Dubrovnik 1939.

Hrabak B., *Herceg-Novi u doba bosanskohercegovačke vlasti (1382–1482)*, Boka 10 (Herceg-Novi 1978) 7–31.

Атанасовски В., *Пад Херцеговине*, Народна књига, Историјски институт, Београд 1979. [Atanasovski V., *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga, Istorijski institut, Beograd 1979]

Динић-Кнежевић Д., *Петар Пантела – трговац и сукнар у Дубровнику*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XIII/1 (1970) 87–144. [Dinić-Knežević D., *Petar Panela – trgovac i suknar u Dubrovniku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu XIII/1 (1970) 87–114]

Динић-Кнежевић Д., *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Српска академија наука и уметности, Огранак у Новом Саду, Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад 1995. [Dinić-Knežević D., *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Ogranak u Novom Sadu, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Novi Sad 1995]

Злоковић М., *Словенска жупа Драчевица*, Бока 1 (Херцег Нови 1964) 51–72. [Zloković M., *Slovenska župa Dračevica*, Boka 1 (Herceg Novi 1964) 51–72]

Пекић Р., *Фирентинци на Балкану 1300–1600*, Филозофски факултет, Косовска Митровица 2012. [Pekić R., *Firentinci na Balkanu 1300–1600*, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica 2012]

Томовић Г., *Војиновићи*, Споменица академика Симе Ћирковића, Посебна издања, књ. 61, Историјски институт, Београд 2011, 355–366. [Tomović G., *Vojinovići*, Spomenica akademika Sime Ćirkovića, Posebna izdanja, knj. 61, Istorijski institut, Beograd 2011, 355–366]

Тошић Ђ., *Требињска област у средњем вијеку*, Историјски институт, Београд 1998. [Tošić Đ., *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*, Istorijski institut, Beograd 1998]

Ћирковић С., *Историја средњовековне босанске државе*, Српска књижевна задруга, Београд 1964. [Ćirković S., *Istorija srenjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruga, Beograd 1964]

Ћирковић С., *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Посебна издања, књ. 376, Одељење друштвених наука, књ. 48, САНУ, Београд 1964. [Ćirković S., *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Posebna izdanja, knj, 376, Odeljenje društvenih nauka, knj. 48, SANU; Beograd 1964]

Храбак Б., *Из старије прошлости Босне и Херцеговине*, књ. I, Архивар, Београд 2003. [Hrabak B., *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. I, Arhivar, Beograd 2003]

Radmilo B. Pekić

POPULATION OF DRAČEVICA IN DUBROVNIK (14–15th CENTURIES)

Summary

In the Middle Ages, Dubrovnik was the main centre in which the population from its vicinity, among others from Dračevica, came in masses. The population from this area, primarily young population, went to Dubrovnik to find jobs and learn some craftsmanship. They found work in both the domicile population and the settled foreigners who acted both inside and outside the city. This young population in Dubrovnik were primarily servants and maids, with the male population studying crafts at the same time. Many servants went to Italy, and often travelled with their employers when traveling.

Despite the fact that there were strict restrictions on the settlement of foreigners in Dubrovnik, many of those who went to Dubrovnik somehow found their way and did not get back to their places of birth. Many of them permanently stayed in Dubrovnik and married according to the customs of the city.

Keywords: Dračevica, Dubrovnik, Middle Ages, servants, crafts, migrations.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 08. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 125–153
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 125–153
УДК: 929.52 Шестокриловић“15/16“
DOI: 10.34298/IC1968125R

Срђан РУДИЋ[*]
Историјски институт
Београд

ШЕСТОКРИЛОВИЋИ
историја и традиција[**]

Апстракт: У раду се, на основу извора и литературе, покушава реконструисати историјат породице Шестокриловић. Породица Шестокриловић је пореклом била из Пераста. Део породице је примио ислам и јавља се у изворима XVI и XVII века. Пажња је посвећена и месту које ова породица заузима у народној традицији.

Кључне речи: Шестокриловићи, Пераст, Милош Шестокриловић, Улог, Мехмед-бег Шестокриловић, Мехмед Шестокриловић, Хасан Шестокриловић, Мустафа Шестокриловић, Нови, народна поезија.

Шестокриловићи су према традицији били једна од најстаријих перашких породица. По њима је названа и једна од дванаест казада (кућа, братство, род).[1] О породици Шестокриловић сачувано је веома мало података. Не зна се ништа поуздано о њеном пореклу, о томе када и одакле су се њени чланови населили у Перасту, како и када су нестали (одселили, изумрли) из овог бококоторског градића. Током XVI и XVII века у изворима се помиње неколико исламизованих Шестокриловића

[*] srdjan.rudic@iib.ac.rs

[**] Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029).

[1] Према предању Пераст је основало 12 кућа. У историјским изворима 12 кућа се, међутим, први пут помиње тек средином XVI века. Реч је о најутицајнијим перашким братствима која су водила борбу за осамостаљењем Пераста од Котора и која су формирала првобитне градске институције.

(Шестокрилића), за које се претпоставља да су потомци истоимене перашке породице.

Магловити подаци о пореклу Шестокриловића могу се наћи у предањима забележеним почетком XX века. Саво Накићеновић је записао да је свих дванаест првобитних породица (племена), дакле и Шестокриловићи, дошло у Пераст из Старе Србије у исто доба, негде пре X века, те да су све славиле Св. Крст.[2] Проучавајући порекло становништва старе Црне Горе, Јован Ердељановић је указао на предање према којем су Шестокриловићи можда водили порекло од братства Шестокрили из Његуша. Наиме, Шестокрили су били стариначко братство у селу Рајићевићи (село је добило име по новијем братству, док је старо име заборављено). На постојање Шестокрила подсећа Крилато Гувно близу цркве Св. Арханђела које је названо по њима. Према предању Шестокрили су ту били „још од прије Ерака и Рајича", а иселили су се када су се Хераковићи и Рајићевићи умножили. У време када је Ердељановић скупљао податке причало се да их још увек има много у Херцеговини. Сачувана су предања како су две поменуте досељеничке породице отимале земљу старинцима, па и Шестокрилима, и тако их потискивале, стешњавале и постепено растеривале. Ердељановић је изнео и претпоставку да је врло вероватно да су нека од лица која се спомињу у повељи Ивана Црнојевића из 1489. године припадала неким од стариначких братстава његушких, међу њима и Шестокрилима, о којима се сачувала успомена у племену под друкчијим именима.[3] Павао Буторац је, расправљајући о пореклу становништва Пераста, истакао да најстарије перашке куће и братства углавном потичу из Херцеговине. О томе сведоче, како пише, и предања старијих перашких братстава која су чувана и преношена са нараштаја на нараштај.[4]

Породица Шестокриловић, односно један њен члан, помиње се као учесник сукоба који се одиграо средином XII века између босанског бана Борића и Дубровника. Најстарији спис који доноси податке о овом догађају је дело Дубровчанина Мавра Орбина настало 1601. године.[5] Свега неколико година касније (1605) о сукобу је писао још један Дубровчанин –

[2] С. Накићеновић, *Бока*, СЕЗ књ. 20, Београд 1913, 354. О Крстовдану као слави старих перашких родова погледати: Ј. Вукомановић, *Крсно име у Пераству*, Гласник Етнографског музеја у Београду 22–23 (1960) 209–210.

[3] Ј. Ердељановић, *Стара Црна Гора*, Београд 1947, 375, 411, 447, 464.

[4] P. Butorac, *Razvitak i ustroj Peraške općine*, Perast 1998, 94.

[5] M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, Pesaro 1601, 347–349. Јулије Баловић (1672–1727) је опис поменутих догађаја преузео од Мавра Орбина. *Аналисти, хроничари, биографи*, Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књ. 10, Цетиње 1996, 180–185.

Јаков Лукаревић.[6] Према причи коју најдетаљније доноси Мавро Орбин, босански бан је заратио са Дубровником, након што је завладао Хумском облашћу, због спорова који су постојали између босанског епископа и дубровачког архиепископа. Орбин пише да је бан Борић током 1154. године похарао дубровачку земљу, док је за наредну годину планирао нови поход. Из овога би следило да је до главног сукоба дошло 1155. године. За разлику од Орбина, Лукаревић изричито тврди да је до сукоба дошло током септембра 1154. године. На први поглед делује да два писца дају различиту хронологију догађаја. Међутим, Тибор Живковић је указао на могућност да се, пошто мерено византијским календаром година почиње септембром, у оба случаја ради о истој 1154. години.[7]

Дубровчани су, према Орбину, сазнавши да босански бан спрема нови поход сакупили војску од 6.000 војника како би му се супротставили. У помоћ су им дошли савезници међу којима су били ратници из Улциња, Котора и Пераста – Улциње послао 200 војника под заповедништвом Николе Кервића,[8] Котор 400 којима је заповедао Петар Болица, а Пераст 150 под командом Милоша Шестокриловића.[9] Дубровачка војска је кренула у сусрет босанској. Обе војске су се утаборише у области Требиња, где се и одиграла главна битка. Десним крилом дубровачке војске командовао је дубровачки заповедник Михо Доминик Бобаљевић и уз њега су били Которани. Левим крилом је командовао његов заменик Џиво Мата Цревића уз којег су били Улцињани и Пераштани. Десним крилом босанске војске, која је бројала 10.000 војника, командовао је бан Борић, а левим Томаш Вукмирић, брат банове жене. Цревић је убијен након што је ранио Томаша Вукмирића. Приликом покушаја да му помогне рањен је био и Никола Улцињанин. Тада је Милош Шестокриловић напао Томаша који га је сачекао верујући да је победио. Пераштани су успели да га убију и одсеку му главу коју су однели Бобаљевићу. Десно крило дубровачке војске се налазило у тешком положају јер је насупрот њега био бан са најбољим одредима, пре свега коњаницима међу којима је било и доста Угра. Када су им Пераштани донели Томашеву главу Дубровчани су добили нову снагу и поразили бана. Лукаревић је забележио да је

[6] J. Luccari, *Copioso ristretto de gli annali di Ravsa*, Venetia 1605, 19–20.

[7] Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX–XII век)*, Београд 2006, 158.

[8] Лукаревић пише да је у помоћ Дубровнику из Улциња дошао војсковођа Giorgio са 1.000 људи. J. Luccari, *Copioso ristretto de gli annali di Ravsa*, 20.

[9] Лукаревић га назива кефалијом – Milose Scesto Krilich Chiefalia di Perasto, J. Luccari, *Copioso ristretto de gli annali di Ravsa*, 20. О титули кефалије погледати: М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001, 246–285.

погинуло 4.000 Босанаца, не рачунајући рањене.[10] На крају је склопљен мир, а Дубровачки сенат је дао велике поклоне за пружену помоћ Николи Кервићу, Петру Болици, Милошу Шестокриловићу и њиховим војницима.

Лукаревић више не помиње Милоша Шестокрилића, док Мавро Орбин доноси и неке податке након описаног сукоба Босанаца и Дубровчана. Наиме, током неке свечаности у Котору, мало времена након повратка кући, Милош Шестокриловић је изјавио да су Пераштани храбрији од Которана због чега га је Петар Болица неколико пута ошамарио. Дошло је до сукоба између Котора и Пераста који је смирен захваљујући посредовању Дубровчана.[11]

Као што видимо, први познати подаци о породици Шестокриловић односе се на средину XII века, а записани су скоро 450 година касније. Не зна се које су изворе користили Орбини и Лукаревић приликом описивања сукоба између Босанаца и Дубровчана. Да су постојали записи о поменутом сукобу сведочи Лукаревић, који доносећи податак о броју погинулих Босанаца пише да је тачан „Per testimonio di molti, che ui furono presenti".[12] Како су оба Дубровчана своја дела објавили у размаку од свега неколико година може се претпоставити да су, када је реч о описаним догађајима, користили углавном исте изворе. Сигурно је, такође, да Лукаревић није донете податке преузео од Орбина с обзиром на одређене разлике и детаље које доноси у свом делу.

Природно је, стога, да се постави питање да ли двојици дубровачких писаца треба веровати, односно, да ли је уопште било сукоба између бана Борића и Дубровника, те и да ли је Милош Шестокриловић у њему учествовао, па чак и да ли је уопште и постојао. У историографији питању овог сукоба између Босанаца и Дубровчана није посвећена пажња коју заслужује. Дуго времена је владало уверење да до сукоба бана Борића и Дубровчана није дошло, односно да је читав догађај измишљен.[13] Сима Ћирковић је истакао да сукоб бана Борића и Дубровника поставља низ проблема – указао је да се которски заповедник Петар Болица у изворима јавља тек у XIV веку, да се презиме Кервић јавља тек у касном средњем веку, те да му презиме Шестокриловић није познато из других извора.

[10] Према Лукаревићу Петар Болица је рањен у груди са десне стране. J. Luccari, *Copioso ristretto de gli annali di Ravsa*, 20.

[11] M. Orbini, *Il regno de gli Slavi*, 349.

[12] J. Luccari, *Copioso ristretto de gli annali di Ravsa*, 20.

[13] V. Klaić, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 50; Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд–Загреб 1928, 220; N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Zagreb 1989, 63.

Ћирковић је истовремено указао да се Пераст код Орбина јавља на више места и да му Дубровчанин придаје далеко више значаја него ми данас на основу познатих средњовековних извора. Стога је сматрао да је Орбин можда користио неки текст о Перасту који је могао настати касније и који је садржао легендарне па чак и фантастичне елементе.[14] Сукобом бана Борића и Дубровника последњи се детаљније бавио Тибор Живковић који је сматрао да подробни подаци о члановима угледних породица које су водиле дубровачке савезнике и описани војни распоред претпоставку о веродостојности самог догађаја чине јачом. На основу описа битке веровао је да су Орбин и Лукаревић користили добар извор. Живковић је, чини нам се успешно, одговорио и на питање због чега су Улцињ, Котор и Пераст помогли Дубровнику у сукобу са босанским баном. Ово је довео у контекст византијско-угарског сукоба који је тада био у пуном замаху те је изнео мишљење да су ови градови, као и сам Дубровник, деловали заједно јер су били у зони утицаја Византије. Рат Византије и Угарске одвијао се углавном у Поморављу и познато је да је примирје склопљено 1155. године (трајало је до 1162). Како је бан Борић помагао 1153. године или у пролеће 1154. године угарској војсци под Браничевом, тако је било природно и да Угри помогну свом вазалу у сукобу са Дубровником.[15]

Неколико наредних векова Шестокриловићи се не помињу. Павао Буторац, свакако најбољи познавалац историје Пераста, у својим делима посвећеним овом малом бококоторском градићу не помиње ниједног члана ове породице, осим већ поменутог Милоша.[16] Па ипак, једна од перашких казада је названа по овој породици. На основу тога могло би се закључити да су Шестокриловићи, иако извори то не подржавају, вероватно играли значајну улогу у животу Пераста. Постоји још једна могућност – да је казада названа према Милошу Шестокриловићу којег је својим претком, стварним или измишљеним, сматрала нека од породица које су је чиниле.

Све перашке породице су припадале једној од 12 казада. Број породица у оквиру казада није био непромењив, јер су временом у њих укључиване и новодосељене породице. Казади Шестокриловић (у изворима се помињу и као Шестокрилић), према истраживањима Буторца,

[14] „Док се порекло првог дела приче, у коме главну улогу игра Бобаљевић, мора тражити у Дубровнику, дотле догађаји после победе с појединостима о односима Котора и Пераста потичу свакако из једног од ова два града.“ С. Ћирковић, *Коментари*, М. Орбин, Краљевство Словена, Београд 1968, 340; исти, *Извори Мавра Орбина*, М. Орбин, Краљевство Словена, Београд 1968, 428.

[15] Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX–XII век)*, 158–159.

[16] P. Butorac, *Razvitak i ustroj Peraške općine*, Perast 1998; исти, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast 1999.

припадале су породице Шестокриловић, Буђа (Буђа Паштровић), Лепетан, Прибетић, Крушала, Јаковица, Фиорио или Флорио, Коловић, Матикола, Мариновић и Ферара.[17] Казада се под именом Шестокриловић први пут помиње у перашком архиву 10. октобра 1562. године. Тада се иначе први пут у актима Пераста помиње свих дванаест казада, односно изричито се истиче улога дванаест представника главних кућа који се наводе именом. Казаде се помињу следећим редом: Смилоевић, Стојшић, Студени, Вукашевић, Шестокрилић, Шилопи, Братица, Чизмаи, Пероевић, Миоковић, Дентали, Рајковић. Као представник куће Шестокриловића наведен је Домјан Прибетић.[18] Током наредних векова казада Шестокриловића неће увек бити називана тим именом, већ ће повремено бити помињана и под именима Буђа и Лепетани. Буторац је претпоставио да је промена назива куће вероватно зависила од тренутног односа снага породица које су је чиниле. Буће су биле огранак истоимене чувене которске породице и у Пераст су се доселили још у средњем веку. Рано су се придружили овој кући задржавши своје породично знамење. Временом су постали јака и угледна породица

[17] P. Butorac, *Razvitak i ustroj Peraške općine*, 112.

[18] *Исто*, 54–55, 107–108. Старешине казада први пут се спомињу 20. јануара 1560. године. Тада се помињу имена Стојшић, Шилопи, Братичић (Братица), Бронза и Кокоља. *Исто*, 55. У Пересту је у XVIII веку била јака традиција о везама града са Немањићима. Андрија Баловић († 1784) пише, на основу, како сам каже, докумената из архива у Пересту, да су Пераштани уживали наклоност Немањића, те да су пратили краља Стефана Душана у походима на Македонију, Арбанију и Епир. F. Viscovich, *Storia di Perasto*, Trieste 1898, 238, 321; Драго Мариновић у свом делу насталом између 1728. и 1766. године пише да су Пераст на 12 кућа поделили српски краљеви, те да од тада главари кућа у ратно доба служе као краљева заштита и чувари краљевске заставе. Када је Пераст дошао под власт Венеције, њих 12 су постали на исти начин чувари млетачке ратне заставе. *Аналисти, хроничари, биографи*, 289–290; Почетком XX века и Сава Накићеновић пише да је Пераст „од старина уређен био према дванајест а у исто доба досељених породица", као и да је цар Стефан Душан дозволио Пересту „да изабира 12 особа из речених породица, које су биле означене за краљевску заставу". С. Накићеновић, *Бока*, 353. Ово су прихватили и неки савремени истраживачи попут Петра Шеровића. P. Šerović, *Peraštani kao čuvari starosrpske, a zatim mletačke ratne zastave*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru 5 (1956) 40. Наведена тврдња нема основу у изворима и вероватно је заснована на чињеници да су након доласка под власт Венеције Пераштани били задужени да чувају млетачку ратну заставу, а свака од 12 кућа је давала по једног заставника који је обављао ту дужност. P. Šerović, *Peraštani kao čuvari starosrpske, a zatim i mletačke ratne zastave*, 39–48; P. Butorac, *Razvitak i ustroj Peraške općine*, 120–129; L. Ćoralić, *„U Slavu Prejasne Republike": peraški ratnici – čuvari duždevog stijega*, Acta Histriae 8–1 (2000) 87–98.

која је своје презиме наметнула читавом братству. По истом принципу, Буторац је сматрао и да је породица Лепетани била нарочито уважена у братству оних година када је кућа називана по њима. Наводи да се казада помиње као Буђа 1642, 1645, 1655, Лепетани 1655, Шестокрилић 1674. године, Буђа 1684, 1686, Шестокриловић 1688, 1702. итд. У општинском статуту из 1743. године казада се помиње као Шестокриловић.[19]

Не зна се тачно када и како је породица Шестокриловић нестала у Перасту. Савремени историјски извори не спомињу нити породицу нити неког њеног члана, већ само казаду Шестокриловића. Од перашких Шестокриловића именом је познат само већ поменути Милош Шестокриловић, и то, као што смо истакли, у спису насталом око 450 година након догађаја за које се веже. Податак да се 10. октобра 1562. године на челу куће помиње Домјан Прибетић не значи нужно да Шестокриловића већ тада није било у Перасту. Уосталом, тада се међу старешинама 12 кућа не налази ниједан члан породица које су дале назив кућама.[20] Павао Буторац је сматрао, на основу натписа на палати Шестокриловића из 1691. године, да је породица Шестокриловић још увек постојала у Перасту крајем XVII века.[21] Када је Крсто Мазаровић негде око 1724. године писао биографије Мазаровића, Шестокриловићи су били изумрли.[22] Породице Шестокриловић у Перасту сасвим сигурно није било крајем XVII века. Наиме, сачуван је попис 12 перашких кућа од 1. августа 1685. године и у њему се ова породица не помиње.[23] Наведени подаци не омогућавају да утврдимо, чак ни приближно, када је у Перасту нестало породице

---

[19] P. Butorac, *Razvitak i ustroj Peraške općine*, 111–112. Куће се у статуту помињу следећим редом: Studeni, Dentali, Vucaseuich, Zmiloeuich, Ricouich, Silloppi, Cismaj, Sestocrilouich, Peroeuich, Stoisich, Brattizza, Miuchouich. *Исто*, 273.

[20] P. Butorac, *Razvitak i ustroj Peraške općine*, 55.

[21] *Исто*, 111.

[22] *Аналисти, хроничари, биографи*, 219. Према њему у кућу Шестокриловића убрајају се Мариновићи, Коловићи, Фераре и Крушале.

[23] Попис 12 кућа из 1685. године значајан је за проучавање становништва Пераста јер показује да су куће допуњене новим становништвом. Посебно су пописани староседеоци а посебно досељеници. Тако су као староседелачке породице у оквиру куће Шестокриловић пописани: sig. Vicenzo Marinovich, sig. Zuane Marinovich, sig. Mattio Crusalin, sig. Zuane Buchich, sig. Mattio Collovich, sig. Mattio di Giaccomo Collovich e fratelli, sig. Andrea Ferarra e fratelli, а као досељеничке: Niccolo Prencevich, Lorenzo, Prencevich, Zorzi Gheghich, Francesco e Zuane Gogrizza, Antonio Albanese, Dabo Glemes, Nicho Mestrov Nichichievich, Marco Albanese. Архив САНУ, Заоставштина Јована Томића, 8711-XV/22; Г. Станојевић, *Грађа за историју Пераста*, Споменик САН 105, Одељење друштвених наука НС 7 (1956) 54, 65.

Шестокриловић. Сигурно је да се то десило пре августа 1685. године. Непомињање њених чланова у архивској грађи наводи нас да поверујемо да се то десило веома рано, знатно пре поменутог пописа.

У Пераству је остало мало материјалних остатака које можемо повезати са породицом и казадом Шестокриловић. Свакако је најпознатији палата која се налази у југоисточном делу Пераства, у делу града који је назван „Лука" по ували у којој се налази пристаниште.[24] На главној фасади палате, на венцу испод крова налази се натпис који гласи SESTO/1691/CRILOVI (остатак оштећен – вероватно CH) и знамење казаде Шестокриловића.[25] На основу овог натписа сматра се да је палата изграђена 1691. године, иако о њеним градитељима не постоје сачувани подаци.[26] Такође, на основу натписа, у литератури се њена изградња доводи у везу са породицом Шестокриловић.[27] Међутим, како поменути попис из 1685. године сведочи да тада у Пераству није било

[24] Током 2009–2011. године урађена је „Архитектонска анализа палате Шестокриловић" од стране невладине организације EXPEDITIO из Котора. Резултати су представљени у раду: A. Kapetanović, *Palata Šestokrilović u Perastu*, Бока 28–29 (2009) 67–114. „Palata Šestokrilović predstavlja tipičan primjer baroknih palata građenih u 17. vijeku... " Праваугаоне је основе димензија око 10x8 м. Има приземље и два спрата. У поређењу са другим палатама Пераства и Боке које су настале у барокном периоду палата Шестокриловић је „relativno manjih dimenzija i jednostavnije forme, ali skladnih proporcija". A. Kapetanović, *Palata Šestokrilović u Perastu*, 76–78.

[25] Знамење Шестокриловића је урађено у малтеру по чему је јединствено на простору Боке Которске, јер су сви познати грбови бокељских племићких породица на фасадама њихових палата и кућа израђени у камену. A. Kapetanović, *Palata Šestokrilović u Perastu*, 86, 101; Мирко Вукасовић пише да је знамење исклесано у камену. M. Vukasović, *Grbovi kotorskih i peraških plemićkih porodica*, Kotor, Beograd 2008, 101–102.

[26] Према потомцима породице Чорко палата је изграђена у две фазе – прво су урађени приземље и први спрат, а двадесет година после тога други спрат. На основу тога следи да је први спрат подигнут око 1670. године, а палата је завршена изградњом другог спрата 1691. године. A. Kapetanović, *Palata Šestokrilović u Perastu*, 97, нап. 35. Палата Шестокриловић се у другој половини XIX века налазила у власништву породице Чорко, која иначе припада казади Пероевић. Не зна се када су тачно дошли у посед палате, али је до тога вероватно дошло „po ženskoj liniji ili nekim drugim uticajem". Првих деценија XX века, путем брака, палата је прешла у власништво породице Бргуљан. A. Kapetanović, *Palata Šestokrilović u Perastu*, 74–75.

[27] P. Butorac, *Razvitak i ustroj Peraške općine*, 111; A. Kapetanović, *Palata Šestokrilović u Perastu*, 74.

Слика 1. Палата Шестокриловића

Слика 2. Натпис на палати Шестокриловића

Шестокриловића, тешко можемо прихватити тумачење да је ова породица изградила поменуту палату.

Да бисмо решили проблем знамења и натписа на палати и њених градитеља, указаћемо на два обичаја локалног племства у Перасту. Према првом обичају род који је спадао у локално племство, а није имао своје знамење смео је као свој грб да истакне грб казаде којој је припадао.

Према другом обичају, сви припадници казада који су добили племићке повластице и право на свој грб, обавезно су стављали на њега као један од симбола и симбол казаде којој су припадали.[28] На основу изнетог верујемо да је ово био случај и са палатом Шестокриловића – породица која је изградила палату припадала је казади Шестокриловића те је на њој истакла њено знамење и назив.[29] Ово није био усамљени пример у оквиру казаде Шестокриловић. У врху портала на зиду који ограђује двориште испред једне од кућа Коловића (Улчар-Коловић) саграђеној у XVIII веку налази се знамење казаде Шестокриловића.[30] Знамење казаде приказано је и на палати Вукасовић-Коловић изнад портала на фасади окренутој ка старом поплочаном друму.[31] Симбол казаде налази се и на горњој страни фасаде палате Лучић-Коловић Матикола. На натпису испод грба уписана је година 1785 (или 1779).[32] Крило птице као симбол казаде Шестокриловић уклесано је и на гробницама породица Коловић и Флорио које се налазе на острву Св. Ђорђа. Исти симбол је уклесан на још три надгробне плоче за које, нажалост, не знамо коме су припадале.[33]

Током XVI и XVII века у изворима се спомињу и исламизовани Шестокриловићи. Део њих се у литератури, на основу облика презимена, доводи у везу са истоименом перашком породицом.[34] Ово мишљење не

---

[28] Л. Кампе, *Грбови перашких казада*, Оцило, год. 4, бр. 9/10 (2016) 38, 40.

[29] Александра Капетановић сматра да су палату највероватније саградили и у њој живели чланови породице Шестокриловић. Након њих палата се налазила у власништву „neke druge porodice" која је могуће припадала истој казади. Породице које су касније становале у палати сачувале су натпис и знамење јер су, према истој ауторки, можда припадале казади Шестокриловић или су их сачувале јер су „imale razvijen odnos prema vrijednostima i značaju palate". A. Kapetanović, *Palata Šestokrilović u Perastu*, 74.

[30] G. Brajković, A. Tomić, M. Milošević, Z. Radimir, *Neki manje proučavani primjeri građanske i crkvene arhitekture spomeničkog karaktera u kotorskoj opštini*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru 35–36 (1987–1988) 99.

[31] G. Brajković, A. Tomić, M. Milošević, Z. Radimir, *Neki manje proučavani primjeri građanske i crkvene arhitekture spomeničkog karaktera u kotorskoj opštini*, 106–107.

[32] Л. Кампе, *Грбови перашких казада*, 40. Мирко Вукасовић сматра да је на фасади куће коју он назива кућа Студени, односно кућа Лучића, исклесано знамење казаде Студени. M. Vukasović, *Grbovi kotorskih i peraških plemićkih porodica*, 97–98; *Палате Боке Которске*, Нови Сад 2008, 48.

[33] M. Montani, *Uz kamene spomenike na otoku Sv. Đorđa kod Perasta*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 5 (1963) 355, 356, 358; M. Vukasović, *Grbovi kotorskih i peraških plemićkih porodica*, 101.

[34] B. Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću*, Prilozi 14–15 (1978) 133–134; С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд

треба прихватити безрезервно, јер смо већ истакли да се с разлогом може претпоставити да је породица Шестокриловић рано изумрла. Стога, постоји могућност и да су исламизовани Шестокриловићи припадници неке од породица које су припадале истоименој казади и који су приликом преласка на ислам за презиме узели њено име. Могуће је и да немају никакве везе са Перастом, али је то по нашем мишљењу мало вероватно, нарочито када су у питању они који се јављају у Боки и приморју. Такође се може поставити и питање да ли су сви познати исламизовани Шестокриловићи припадали истој породици или су само носили исто презиме. Реткост презимена је свакако снажан аргумент за тврдњу да се ради о припадницима исте породице.

Први исламизовани Шестокриловић помиње се у изворима крајем треће деценије XVI века. У попису Клишког санџака из 1528/30. године уписан је Мехмед Шестокриловић (Şiştokril Mehmed) који је, заједно са Северином Хусеином, као посед имао село Трошева и мезру Пројик која је припадала тврђави Нечвен.[35] До овог поседа највероватније је дошао након што су током 1522. године Османлије освојиле градове Скрадин, Дрниш и Книн. Мехмед је имао сина Хасана (Hasan Mehmed Silokrinzāde) који је према пописима Клишког санџака из 1574, 1585 и 1604. године имао посед на простору који се налазио између села Развође и Велушић на западним обронцима планине Промине у Далмацији.[36]

Средином XVI века Шестокриловићи се помињу и на територији Херцеговине. Хасан Шестокриловић (Şeştokriloğlı Hasan) се у два маха налазио на положају черибаше Херцеговачког санџака. У време када је

2006, 238–239; F. Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, Zagreb–Sarajevo 2016, 88, нап. 157.

[35] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul), Tapu Tahrir Defterleri 157, 373 (податак добијен љубазношћу Александра Јаковљевића).

[36] Посед Хасана Шестокриловића се налазио на подручју села Рачица, земина цркве Папас и мезри Ковачић, Тролоква и Иројиште. Према попису из 1574. посед је доносио приход од 200 акчи.. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul), *Tapu* Tahrir Defterleri 533, 527; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul), *Tapu* Tahrir Defterleri 622, 317/A; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (Ankara), *Kuyûd-i Kadime Arşiv, Tapu Tahrir Defterleri 119, 193b* (подаци добијени љубазношћу Александра Јаковљевића). Шиме Пилић је, у преводу Сњежане Бузов, објавио део пописа из 1585. године који се односи на нахију Нечвен: „Selo Dačica (Vačica) i zemin crkve Mayas i mezra Kovačić i mezra Trlikova i mezra Izvište. Spomenute mezre se nalaze između sela po imenu Daruluće i Veluša". Део који се односи на Хасана преведен је као: „Dio Hasana sina Mehmedovog be Bilokrin-zade (ovo je neko prezime)". Š. Pilić, *Turski katastri Miljevca i Promine u 16. stoljeću,* Godišnjak Titius 8 (2015) 284.

први пут обављао ову службу, а то је било негде пре 1560. године, уживао је тимар у Санџаку Херцеговина у Нахији Неретва у износу од 10.500 акчи. У саставу његовог тимара била су и села Горњи и Доњи Борци. Касније му је додељен тимар у Санџаку Агрибоз (Еубеја), па је служба черибаше херцеговачког санџака дата спахији Мехмеду. Хасану је касније поново додељен тимар у Санџаку Херцеговина, те је на молбу Хајдар-паше по други пут постављен за черибашу Санџака Херцеговина. Одлука о томе је заведена на седници Дивана од 18. августа 1560. године.[37]

Отприлике у исто време Шестокриловиће налазимо и у Улогу. У овом месту је Мехмед-бег Шестокриловић подигао џамију. Према неким подацима то се десило 1560. године.[38] Џамија је сигурно подигнута пре 1585. године. Према попису насталом поменуте године касаба Улог је имала четири махале међу којима се налазила и махала џамије Мехмед-бегове.[39] Ову џамију помиње и чувени турски путописац Евлија Челебија током свог пута по Херцеговини 1664. године. Он је забележио и Мехмед-бегово презиме, које се у попису из 1585. године не помиње.[40]

---

[37] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defterleri 4, hkm. 1207 (податак добијен љубазношћу Александра Јаковљевића). Горњи и Доњи Борци су се налазили код Коњица. Према попису Санџака Херцеговина из 1585. године Горњи и Доњи Борци су били тимар Мурата, сина Скендеровог, Мустафин и Газанферов и доносили су приход од 6.500 акчи. *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine*, sv. II, prir. A. Aličić, Sarajevo 2014, 94–96.

[38] Џамија Мехмед-бега Шестокриловића обновљена је 1934. године. Разрушена је током рата 1992. године, а поново обновљена 2006–2009. године. http://www.heritage.sense-agency.com/assets/bosnia-herzegovina/sg-5-05-destroyed-buildings-eng.pdf (приступљено 2. фебруара 2019).

[39] Касаба је имала 82 становника. Становници Улога су преко реке Вишеве, која је највећим делом била набујала и плавна, подигли мост. Преузели су обавезу да га одржавају и поправљају, а заузврат су били ослобођени свих „ванредних намета, градозидарства и зидања тврђава". То им је дато у облику потврде која је важила од дана када је записана – од прве декаде месеца зилкаде 989 године. *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine*, sv. I, prir. A. Aličić, Sarajevo 2014, 349, 370–371. Према попису су постојала и села Доњи и Горњи Улог у Нахији Загорје. Доњи Улог је био тимар Мехмеда, сина Тимурханова и заима Мехмед-бега и доносио је приход од 1.830 акчи. Горњи Улог је уписан два пута. Први пут као тимар Диване, сина Балијиног, и Балије, сина Хасановог, са приходом од 1.300 акчи, и други пут као тимар Хусеинов са приходом од 1.422 акче. *Исто*, 323–324, 346, 348–349.

[40] Евлија Челеби даје и опис Улога – пише да је тврђава запустела, а да само место има три махале, једну џамију која има врло висок минарет, два месџита, хан зидан од тврдог материјала, мало купатило, пет дућанчића и до 150 ниских

Слика 3. Џамија Мехмед-бега Шестокриловића

Током последњих петнаестак година XVI и на самом почетку XVII века неколико особа са презименом Шестокриловић помиње се у Новом. Први познати новски Шестокриловић звао се Мустафа и помиње се 1586. године.[41] Пет година касније помиње се још један Шестокриловић, али без имена (Scestocrilovich di Castelnovo). Забележено је да је Дубровчанима поклонио узде и тепих.[42] Последњи се помиње 1602. године и вероватно

кућица покривених каменим плочама. Е. Челеби, *Путопис*, Сарајево 1979, 414. У коментару Хазима Шабановића (стр. 414. нап. 75) пише да у оригиналу стоји „Šestokollu, očito iskrivljeno od Šestokrillu = Šestokrilovići". Шех Сејфудин Фехми ефендија Кемура је у свом преводу Евлије Челебије записао да се ради о џамији Мехмед бега Шестокрилије. Šeh Sejfudin Fehmi efendija Kemura Sarajlija, *Iz Sehajtname Evlije Čelebije*, GZM 20 (1908) 314.

[41] В. Скарић, *Подаци за хисшорију Херцеговине од 1566. до средине 17 вијека*, ГЗМ 43 (1931), II. свеска (за хисшорију и ешнографију), 70; B. Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću*, 134.

[42] Adi 4 febraio 1591. Il Scestocrilovich di Castelnovo mando in dono alla signoria una briglia stimata (tal./tav.?) uno donata al signor rettore et uno tapeto stimato (tal./

се звао Ејубага.[43] Шестокриловићи су у Нови највероватније дошли из Пераста, с обзиром на близину два насеља. Непознаница је када се то десило – пре, током или после турских освајања и учвршћивања у Боки и њеној околини. Такође, не знамо ни да ли су Нови населили као муслимани или су тек након пресељења примили ислам.

Могуће је да је Шестокриловића у другој половини XVII века било и на подручју реке Цетине. Турци су 1701. године пописали територије које су им враћене исте године на основу разграничења са Венецијом. Попис је превела и приредила Фазилета Хафизовић, али у делу који нас занима има недоумица у превођењу које нас спречавају да донесемо чврсте закључке. Према овом попису у селу Бакоћ помињу се чифлик Хандан-ћехаје и стара кула за које се, према преводу, каже да су познати као чифлук и кула Шестокриловића.[44] Приређивач пописа, међутим, као да није сигурна у превод, те је у напомени забележила „U stvari piše Šešter-oglu – t je jasno punktirano; međutim, kod Sami-beya *šešper* znači šestokrili, najčešće topuz."[45] Неколико редова касније као један од старијих поседника земље у селу Бакоћ наводи се Шестер-оглу Мехмед. Приређивач се, из непознатих разлога, није одлучила да ово име преведе као Мехмед Шестокриловић, што би било у складу са горе поменутим постојањем чифлука и куле Шестокриловића. Уколико Шестер-оглу, следећи горњу логику, преведемо као Шестокриловић сазнајемо име још једног члана породице која је предмет овог рада. У попису се даље наводи да је Мехмед умро без наследника те је земља дата ћурчији Салих-аги. Фазилета Хафизовић сматра да се вероватно ради о Салих-аги Ћурчићу који се из Ливна доселио у Сарајево у којем се први пут помиње 1696. године.[46]

---

tav.) di tre consegnato al sudetto Camerlengo. На маргини пише: visto. Državni arhiv u Dubrovniku, Dona Turcarum, 152'; В. Скарић, *Подаци за историју Херцеговине од 1566. до средине 17 вијека*, 70; B. Zlatar, *O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću*, 133–134 (Златар пише да се помиње 1501. година. У питању је штампарска грешка).

[43] В. Скарић, *Подаци за историју Херцеговине од 1566. до средине 17 вијека*, 70.

[44] Фазилета Хафизовић сматра да је реч о породици пореклом из Пераста, те да је део породице остао католички, а део примио ислам у време турског освајања Херцег-Новог. F. Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, Zagreb–Sarajevo 2016, 88. Село Бакоћ је некада било део села Косаница које се налазило на левој обали Цетине. *Исто*, 87, нап. 152, 88, нап. 156, 157.

[45] *Исто*, 88, нап. 157.

[46] *Исто*, 89, нап. 158.

*

Казада Шестокриловић је попут осталих перашких казада имала своје знамење. Његов изглед може се видети на „Грбословљу", слици из XVIII века која се чува у Музеју града Пераста, на којем су дате представе општинског знамења и грбова свих 12 казада у боји. Знамење Шестокриловића за симбол има сребрно крило које се налази на плавом пољу које је хоризонталном линијом одвојено од зелене базе штита. Изглед знамења, односно његовог главног елемента, крила, може се видети на палати Шестокриловића, на неколико здања породице Коловић, те на пет надгробних плоча на острву Св. Ђорђа, о чему је већ било говора. Знамење на палати Шестокриловића је нешто другачије од горе описаног – ту је приказано златно крило на плавој позадини.

Слика 4. Детаљ са слике *Грбословље* (XVIII век)

Слика 5. Детаљ са палате Шестокриловића

Знамење Шестокриловића је приказано и у бројним преписима Илирског грбовника насталог крајем XVI века, али се ту знатно разликује од горе описаног историјског знамења.[47] У најстаријем препису Илирског

[47] О Илирском грбовнику и илирској хералдици погледати: А. Соловјев, Постанак илирске хералдике и породица Охмућевић, Гласник Скопског научног друштва 12 (1932) 79–125; A. Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku i 'Rodoslovlje bosanskih i srpskih kraljeva"*, GZM NS (A) 9 (1954) 87–133; С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006; А. Палавестра, *Илирски грбовници и илирска хералдика*, Илирски грбовници и други хералдички радови, Београд 2010, 53–110; S. Ćosić, *Ideologija rodoslovlja. Korjenić-Neorićev grbovnik iz 1595*, Zagreb–Dubrovnik, 2015.

Слика 6. Грбовник Коренић-Неорић (1595)

Слика 7. Моденски препис Илирског грбовника (почетак XVII века)

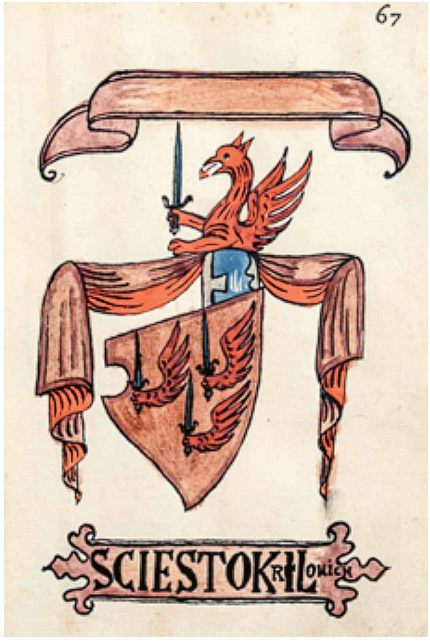

Слика 8. Фојнички грбовник (крај XVII века)

грбовника, грбовнику Коренић-Неорић, знамење Шестокриловића представљају на златном пољу три (2+1) црвена крила раширена врхом ка левом горњем углу штита. Свако крило у корену држи по један уздигнути мач усмерен врхом навише. Изнад штита је приказан кофасти шлем из којег излази црвени грифон у чијој предњој шапи се налази мач усмерен врхом навише. На сва три крила, као и на крилу грифона, приказан је по један полумесец окренут врховима нагоре. Плашт је црвено-златни. У појединим преписима Илирског грбовника полумесеци на крилима и на крилу грифона нису приказани.

У тесној вези са илирском хералдиком су и бројни пописи средњовековне властеле босанског краљевства, односно народа словинскога, од којих је најстарији настао током првих деценија XVIII века у Фојничком манастиру.[48] У њима су своје место нашли и Шестокриловићи из Пераста.[49]

*

Шестокриловићи су нашли своје место и у народној поезији, где су углавном јунаци муслиманских народних песама – у свега неколико песама помињу се као хришћани. Ово се може објаснити већ истакнутом чињеницом да о овој породици до средине XVI века практично нема података, а од тада се у изворима јављају само као муслимани.[50]

---

[48] С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 89–91. О пописима детаљније погледати: S. Ćosić, *Apokrifni popis plemićkih rodova bosanskoga kraljevstva*, Hercegovina 3 (2017) 167–178. Шестокриловићи су присутни и списку „старих племенитих српских фамилија са њиховим означеним грбовима у књизи која се налази у Дубровнику" који се налази у анонимном опису Зете и Црне Горе. *Кратки опис Зете и Црне Горе*, Београд 1970, 169; *Кратки опис о Зети и Црној Гори*, Подгорица 1998, 162.

[49] Šestokrilović, od Perasta, A. Kačić-Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Dubrovnik 1886, 242 (попис први пут објављен у другом издању из 1759); A. Kačić-Miošić, *Korablica*, Zagreb 1945, 295 (прво издање 1760); Sestokrilotich, de Perasto, Prudentio Narentio, *De regno Bosniae*, Venetiis 1781, 53; Seltokrilevich de Parasta in Buna Epyri, Gabrielis Kolinovics Senquiczensis, *Cronicon militaris ordinis equitum etc.*, Pestini, s. a. [1789], 137; Seltokrilovich de Perasta, in Bucca Epiri, Г. Чеваповић, *Synoptico-memorialis Catalogus observantis minorum provinciae S. Ioannis A. Capistrano, olim Bosnae Argentinae a dimidio seculi XIII. usque recentem aetatem, ex archivo et chronicis eiusdem recusus*, Budae 1823, 269; Seltokrilevich de Parasta in Buna Epiri, E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabie 1892, 561.

[50] Шестокриловићи се помињу и у неким песмама које нам нису биле доступне. Авдо Међедовић је певао песму „Османбега Шестокриловића шћер заставијо

У народним песмама муслимана деловање Шестокриловића се везују за разне крајеве. Интересантно је да се углавном не ради о оним местима у којима је њихово постојање посведочено историјским изворима. У највећем броју случајева помињу се као становници Лике и Крајине.[51] Поред тога, конкретније се везују и за Притоку,[52] Мостар,[53] Осјек,[54] Пожегу,[55] а помињу се и у Кањижи[56] и Будиму.[57]

Пронашли смо свега три песме у којима се Шестокриловићи помињу као хришћани. Реч је о песми коју је под насловом „Опет то, али друкчије"

бијо Сава ђенерал". Z. Čolaković, *Međedovićeva kazivanja o svom životu, pjesmama i pjevačima*, Almanah 33–34 (Podgorica 2006) 33. У „Beharu" почетком века је објављена песма „Seka Šestokrilovića". У истој песми се помиње и кула Шестокриловића. R. Durić, *Estetska, etička i strukturna svojstva muslimanskih epskih pesama objavljenih u Beharu 1900.–1912*., Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 19–20 (2001) 161.

[51] Песме: „Ропство кадуне Церић-Алибега", „Тале Личанин у сужањству", „Лика Мустајбег дили међан са приморским баном", „Диздаревић Мехо избавља Зибу Пештић Алибега". *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, sabrao K. Hörmann, knj. druga, Sarajevo 1889; Е. Хаџиомерспахић. *Муслиманске јуначке народне пјесме*, Бањалука 1909.

[52] Песма „Ропство кадуне Церић-Алибега". *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, sabrao K. Hörmann, knj. druga, 588; Реч је о селу Притока у Босни, на десној обали Уне око 5 километара источно од Бихаћа. M. Detelić, *Epski gradovi, leksikon,* Beograd 2007, 347.

[53] Песма „Писма од Росна Ивана". M. Šunjić, *Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1925, 26.

[54] Песма „Смрт личког Мустајбега". M. Kunić, *Usmeno pamćenje i zaborav. Krajiška epika i njeni junaci*, Tešanj 2012, 60, нап. 78.

[55] У песмама „Црна твица прикорила Мују" (Friedrich S. Krauss, *Eine Vila mit sechs Flügeln. Ein Bosnisch Guslarenlied*, Boas anniversary volume. Anthropological papers writen in honor of Franz Boas, New York 1906, 390. F. S. Krauss, *Volkserzählungen der Südslaven: Märchen und Sagen, Schwänke, Schnurren und erbauliche Geschichten*, Wien, Köln, Weimar 2002, 480) и „Писма од Шестокриловића" (M. Šunjić, *Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine*, 168).

[56] У песмама „Трка на Тухову" (Е. Хаџиомерспахић, *Муслиманске јуначке народне пјесме*, Бањалука 1909, 195–215) и „Мејдан и женидба Ахмед-бега из Варада" (M. Šunjić, *Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine*, 131, 135). У овој другој песми помиње се Мустај-бег Шестокриловић који је имао кћерку Мелку, и сина, чије име није наведено, који се оженио девојком из Пожеге.

[57] „Кад у јутру био дан свануо,/Пошето се робе Дилавере/По Будиму граду бијеломе./Он облази кахве и мејхане,/И прегледа младе Крајишнике./Намјера га намјерила била/Крај Дунава на зелену башчу,/Гдјено кахва Шестокриловића,/Гдје се аге купе Будимљани". Песма „Лички Мустај бег и Орлановић Мујо". *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, sabrao Kosta Hörmann.

објавио Вук Караџић,[58] као и у буњевачким грокталицама „Јуначка невјеста" и „Памет и сила".[59]

Шестокриловићи се у највећем броју песама муслимана помињу као личке набодице, односно као кавгаџије.[60] Централна личност у овим песмама око које се набодице окупљају углавном је Мустај-бег лички, један од највећих јунака муслиманске епске поезије.[61] Осим као набодице песник често Шестокриловиће описује и као јунаке, мада се то двоје не искључује. У песми „Соргуч Омербег и бан јањочки" Шестокриловић долази на бојиште са стотину коњаника.[62] Марко Краљевић, највећи јунак наше епске поезије беседи бану Свилајину:

„Лако ти је рањена посићи,
И нејаку савезати руке,
Дер савежи бега Одилега,
Који иде мору по Морави
Гди Морава у море удира.
Дер савежи Шестокриловића,
Који носи до девет мачева
И десетог перног буздована,
Који важе за стотину ока."[63]

---

[58] Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме*, књига прва, *у којој су различне женске пјесме*, Беч 1841, 603–604 (објављена након песме „Варадинка Мара").

[59] *Hrvatske narodne pjesme*, knj. deseta, *ženske pjesme* – sv. šesti, *Haremske pričalice i bunjevačke groktalice*, Zagreb 1942, 145–147; S. Kujundžić Ostojić, *Antropološka funkcija i značenje groktalica kod bačkih bunjevaca*, Beograd 2016, 5, 288–291 (докторска дисертација – рукопис). Највећи број истраживача сматра да су Буњевци пореклом из Херцеговине. Погледати: S. Kujundžić Ostojić, *Antropološka funkcija i značenje groktalica kod bačkih bunjevaca*, 19–24. У тој чињеници треба тражити и одговор на питање одакле Шестокриловићи у буњевачким грокталицама.

[60] Набодица је свадљив човек, прзница, кавгаџија. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. XIII, *(Моире – наклапуша)*, Београд 1988, 405. Песме: „Ропство кадуне Церић-Алибега", „Тале Личанин у сужањству", „Лика Мустајбег дили мејдан са приморским баном", „Диздаревић Мехо избавља Зибу Пештић Алибега"

[61] M. Kunić, *Usmeno pamćenje i zaborav. Krajiška epika i njeni junaci*, 53–67.

[62] „Још се један алај помолио,/То је глава Шестокриловића,/За њим ђика стотину коњика". *Hrvatske narodne pjesme*, skupila i izdala Matica hrvatska. Odio prvi, *Junačke pjesme*, I/4, *Junačke pjesme (muhamedovske)*, knj. četvrta, Zagreb 1899.

[63] Песма „Три књиге и краљевић Марко". *Narodni slavonski običaji*, sabrani i popisani po Luki Iliću Oriovčaninu, Zagreb 1846, 286–287. Песма касније објављена под називом: „Марко Краљевић и бан Свилајин". *Hrvatske narodne pjesme*, skupila i izdala Matica hrvatska. Odio prvi, *Junačke pjesme*, knj. druga, Zagreb 1897, 186.

У песми о удадби Османага Злате стрина Злату саветује како да међу просцима изабере оног правог:

„Ако хоћеш за господинчића,
Узми прстен Адембеговића.
Ако хоћеш за добра јунака,
Узми прстен Шестокриловића.
Ако хоћеш ђе је доста блага,
Узми прстен са мора Емина."[64]

За Али-бега Шестокриловића из „Турске Пожеге" каже се да „је добар јунак на мегдану".[65] У песми „Женидба Бановић Андрије" описује се јуначка смрт Шестокриловића:

„А да видиш Леовић Тадије
Намира га намирила бише,
На турчина Шестокриловића!
Тад рекоше сиви соколови,
Да погибе Леовић Тадија,
Ну да видиш Шестокриловића
Ди га срића из мира нанила
На јунака Вињовић Андрију!
Тад рекоше крајишки турци,
Да погину Шестокриловићу."[66]

Ратни подвизи Јусуф-аге Шестокриловића помињу се у једној од песама о смрти Гази Хусрев-бега (песма је записана у подгоричком крају).[67] У песми забележеној у Бијелом Пољу посвећеној смрти Мустај-бега личког, међу јунацима који су позвани да га освете налази се и Осман-бег Шестокриловић из Осјека са 30.000 јаничара и 30 топова.[68]

---

[64] A. Vidan, *Embroidered with Gold, Strung with Pearls: The Traditional Ballads of Bosnian Women*, Milman Parry Collection of Oral Literature l, Cambridge 2003, MA: Milman Parry Collection of Oral Literature.
(http://nrs.harvard.edu/urn-3:hul.ebook:CHS_VidanA.Embroidered_with_Gold_Strung_with_Pearls.2003.)
[П]есма записана у Гацком. Казивала је Хаснија Хрустановић.

[65] Песма „Писма од Шестокриловића". М. Šunjić, *Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine*, l68.

[66] M. Šunjić, *Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine*, 77–78.

[67] M. Hadžijahić, *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega i njegova vakufa*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 9–l0 (l98l) 222.

[68] M. Kunić, *Usmeno pamćenje i zaborav. Krajiška epika i njeni junaci*, 58, 60, нап. 78. Песма је забележена l935. године и похрањена је у Збирци Милмана Парија

И у једној од песама које је забележио Вук Караџић Шестокриловић је такође приказан као јунак. Скадарка девојка тражи од Турчина који ју је ухватио да је пусти говорећи:

„Јер сам млада скоро испрошена,
За влашића за Шестокриловића,
У пићу је тешка попилица,
А у кавзи љута кавгаџија,
Оће вратит жао за срамоту."

Успела је да превари Турчина и да му узме дората кога је одвела своме

„Суђенику Шестокриловићу,
Кад ми јунак рујно вино пије,
Нек се јунак међу друштвом вали,
Да је љуба довела му дору,
Баш довела од Турак` отела!"[69]

Интересантно је да се у народној поезији Шестокриловићи помињу и у догађајима везаним за почетак XIX века и Први српски устанак. Тако се у једној песми Шестокриловић помиње у вези са бојем код Лознице.

„Мој соколе, сиво перје моје,
Је ли сада под Лозницом војска?
Играју ли ати *ј*Атлагића,
и парипи Шестокриловића?"[70]

Шестокриловић није увек описан као јунак. У песми о удаји Злате Љубовић за Шестокриловића, описан је као господичић. Младу саветује робиња:

„Ево теби три прстена златна,
одбир', Злато, који теби драго.
Ако хоћеш који има мала,

(певач Хајро Ферizовић). Можда се на ово надовезују стихови из песме Авда Међедовића „Султан Селим узима Кандију": „Мајка ми је за баба казала,/ ће је бабо Ахмет погинуо/ под Осеком за Шестокриловића... Ахметбега шехит оставили/ под Осеку код Шестокриловића". А. Међедовић, *Епске народне пјесме*, 805, 828 (https://dokumen.tips/documents/avdo-medjedovic-epske-narodne-pjesmepdf.html)

[69] Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме, књига прва, у којој су различне женске пјесме*, Беч 1841, 603–604.

[70] B. Bartók, A. B. Lord, *Serbo-Croatian folk songs. Texts and Transcriptions of seventy-five folk songs from the Milman Parry Collection and a Morphology of serbo-croatian folk melodies*, New York 1951, 354, песма 28б. Песма је забележена1934. године у Ливну и похрањена је у Збирци Милмана Парија (певач Мехо Јарић).

узми прстен са мора Емина;
ако хоћеш за господичића,
узми прстен Шестокриловића;
ако хоћеш вриједна јунака,
узми прстен бега Атлагића."[71]

Шестокриловићи се помињу у народној традицији и у ситуацијама које нису везане само за бојеве и јунаштво. Девојка Наза је у песми „Мудра дјевојка" преварила Ибра Шестокриловића да „баци ноже и синџире", да свуче зелену доламу, да јој да „траболоза паса" којом га је свезала за јелу. Потом је заденула ноже и синџире, обукла зелену доламу, узјахала Ибрина голуба и оставила га тако везаног.[72] У песми „Преварени ђувегија" Шећерку девојку су против своје воље удали за бега Шестокриловића. Она га је преварила рекавши му да носи туђе дете те ју је он отпустио, а она се удала за Али-бега Копчића.[73] Шестокриловић је у песми „Јуначка невјеста" просио Марицу девојку, али ју је мајка дала Јови Будимљанину. Стога је решио да сачека сватове на друму. Марица се преобукла, отишла пред њега и преварила га да је свадба одложена па је он отишао.[74] У околини Дервенте је забележена прича о Ајки Заим-бега и томе како је преварила Фетибеговића и удала се за Шестокриловића.[75]

Шестокриловићи се не помињу само у народној традицији и у делима народних певача (гуслара). Чувени песник и фрањевац Андрија Качић-Миошић помиње у својим песмама Шестокриловиће из Пераста.[76] Један Шестокриловић се помиње у песми „Џемили" коју је спевао Риза-

[71] A. Vidan, *Embroidered with Gold, Strung with Pearls: The Traditional Ballads of Bosnian Women*.
(http://nrs.harvard.edu/urn-3:hul.ebook:CHS_VidanA.Embroidered_with_Gold_Strung_with_Pearls.2003.)
Песма записана у Гацком. Казивала је Ђула Диздаревић.

[72] *Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske)*, sv. prvi, sabrao Mehmed-Dželaluddin Kurt, Mostar 1902, 180–181.

[73] N. Fondić, *Narodni humor i mudrost muslimana*, Zagreb 1972, 137–138.

[74] *Hrvatske narodne pjesme*, knj. deseta, *ženske pjesme*, sv. šesti, *Haremske pričalice i bunjevačke groktalice*, Zagreb 1942, 145–147.

[75] *Narodne umotvorine (Iz Dervente i okolice)*, prikupio i zabilježio S. O. Bradarić, priredila i uvodnu studiju napisala N. Efendić, Sarajevo 2018, 253–255.

[76] A. Kačić-Miošić, *Razgovori ugodni naroda slovinskoga*, Dubrovnik 1886, 90, 410 (песме „Писма од Стипана Кристића и његових сватова" и „Слиди писма од витезова которских"). У једном другом спису Качић-Миошић, набрајајући витезове Боке Которске, пише: „Šestokrilovići i Bujevići od Perasta kakvi su u stàra vrimena junaci bili, svidoče jim izvan dukàla principovih i kolajna zlatnih pisme, koje

бег Капетановић.[77] У другом делу драмског спева „Бој под Озијом" Сафвет-бега Башагића описује се љубав Ахмед-бега Шестокриловића и Роксанде, кћерке кнеза Орловског.[78] Шестокриловићи су занимљиви и савременим писцима. Тако у прози Едина Салчевића један од јунака носи име Алија Шестокриловић.[79]

Сећање на Шестокриловиће је живело и кроз деловање појединаца који су њихово презиме користили као псеудоним. Тако се рецимо фра Стипан (Фрањо) Вулетић (1837–1833) потписивао надимком Шестокриловић.[80] Познати босански песник, преводилац, историчар и политичар Сафвет-бег Башагић се у текстовима које је писао у „Бошњаку" потписивао као: Шестокриловић, С. Шестокриловић, Шахин Шестокриловић, Шахин-бег Шестокриловић.[81]

od n´ih pivaju junaci". A. Kačić-Miošić, *Korablica*, Stari hrvatski pisci HAZU, knj. XXVIII, Zagreb 1945, 316.

[77] *Pjesme Rize bega Kapetanovića Ljubušaka*, Sarajevo 1893.

[78] A. Čengić, *Romantičarsko-poetski zanos drama Safvet-bega Bašagića*, Godišnjak, BZK Preporod X (2015) 301.

[79] E. Salčević, *Priče Hasan babe, roba Božjeg*, SIC, Časopis za po-etička istraživanja i djelovanja, br. 16 (Sarajevo, jesen 2015) 110–126.

[80] http://www.zupagrabovica.com/index.php/zupnici-i-kapelani-zupe (приступљено 3. 6. 2019).

[81] H. Ništović, *Bošnjakov stav prema orijentalnoj jezičkoj tradiciji*, Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici 2 (2004) 191, нап. 4.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА – LIST OF ILLUSTRATIONS

Палата Шестокриловића у Перасту – преузето са сајта: http://trifunovickg.com/veroljub/perast/gospodarluka/29.html (приступљено 3. 6. 2019).

Натпис на палати Шестокриловића – преузето из: A. Kapetanović, *Palata Šestokrilović u Perastu*, 74.

Џамија Мехмед-бега Шестокриловића у Улогу. Фотографија објављена 1985. године – преузето са сајта: http://www.heritage.sense-agency.com/assets/bosnia-herzegovina/sg-5-05-destroyed-buildings-eng.pdf (приступљено 8. 9. 2019).

Детаљ са слике „Грбословље" (XVIII век) – преузето са сајта: https://muzejikotor.me/naslovna/muzej-grada-perasta/

Детаљ са палате Шестокриловића – преузето из: A. Kapetanović, *Palata Šestokrilović u Perastu*, 70.

Знамење Шестокриловића у Грбовнику Коренић-Неорић (1595) – преузето из: I. Banac, *Grbovi, biljezi identiteta*, Zagreb 1991, 220.

Знамење Шестокриловића у Моденском препису Илирског грбовника (почетак XVII века) – преузето са сајта: http://bibliotecaestense.beniculturali.it/info/img/mss/i-mo-beu-gamma.d.6.16.pdf (приступљено 3. 6. 2019).

Знамење Шестокриловића у Фојничком грбовнику (крај XVII века) – преузето са сајта: http://www.fojnica-samostan.com/grbovnik/ (приступљено 3. 6. 2019).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme Defterleri 4, hkm. 1207.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul), *Tapu* Tahrir Defterleri, 157.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul), *Tapu* Tahrir Defterleri 533.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul), *Tapu* Tahrir Defterleri 622.
Državni arhiv u Dubrovniku, Dona Turcarum.
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (Ankara), *Kuyûd-i Kadime Arşiv, Tapu Tahrir Defterleri 119.*
Архив САНУ, Заоставштина Јована Томића, 8711-XV/22. [Arhiv SANU, Zaostavština Jovana Tomića, 8711-XV/22]

Извори – Primary Sources

Banac I., *Grbovi, biljezi identiteta*, Zagreb 1991.
Чеваповић Г., *Synoptico-memorialis Catalogus observantis minorum provinciae S. Ioannis A. Capistrano, olim Bosnae Argentinae a dimidio seculi XIII. usque recentem aetatem, ex archivo et chronicis eiusdem recusus*, Budae 1823.
Fermendžin E., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabie 1892.
Gabrielis Kolinovics Senquiczensis, *Cronicon militaris ordinis equitum etc.*, Pestini, s. a. [1789].
Hafizović F., *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, Zagreb–Sarajevo 2016.
Kačić-Miošić A., *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Dubrovnik 1886.
Kačić-Miošić A., *Korablica*, Stari hrvatski pisci HAZU, knj. XXVIII, Zagreb 1945.
Kemura Šeh Sejfudin Fehmi efendija Sarajlija, *Iz Sehajtname Evlije Čelebije*, GZM 20 (1908) 289–341.
Luccari J., *Copioso ristretto de gli annali di Ravsa*, Venetia 1605.
Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine, (sv. I), prir. A. Aličić, Sarajevo 2014.
Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine, (sv. II), prir. A. Aličić, Sarajevo 2014.
Orbini M., *Il regno de gli Slavi*, Pesaro 1601.
Prudentio Narentio, *De regno Bosniae*, Venetiis 1781.
Аналисти, хроничари, биографи, Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књ. 10, Цетиње 1996. [*Analisti, hroničari, biografi*, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knj. 10, Cetinje 1996]
Кратки опис Зете и Црне Горе, Београд 1970. [*Kratki opis Zete i Crne Gore*, Beograd 1970]
Кратки опис о Зети и Црној Гори, Подгорица 1998. [*Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori*, Podgorica 1998]
Станојевић Г., *Грађа за историју Пераста*, Споменик САН 105, Одељење друштвених наука НС 7 (1956). [Stanojević G., *Građa za istoriju Perasta*, Spomenik SAN 105, Odeljenje društvenih nauka NS 7 (1956)
Челеби Е., *Путопис*, Сарајево 1979. [Čelebi E., *Putopis*, Sarajevo 1979]

Извори на интернету – Primary Sources on the Internet

http://www.heritage.sense-agency.com/assets/bosnia-herzegovina/sg-5-05-destroyed-buildings-eng.pdf (приступљено 2. 2. 2019.)
http://bibliotecaestense.beniculturali.it/info/img/mss/i-mo-beu-gamma.d.6.16.pdf (приступљено 3. 6. 2019)
http://trifunovickg.com/veroljub/perast/gospodarluka/29.html (приступљено 3. 6. 2019)
http://www.fojnica-samostan.com/grbovnik/ (приступљено 3. 6. 2019)
http://www.zupagrabovica.com/index.php/zupnici-i-kapelani-zupe (приступљено 3. 6. 2019)

Литература – Secondary Works

Bartók B, Lord A. B., *Serbo-Croatian folk songs. Texts and Transcriptions of seventy-five folk songs from the Milman Parry Collection and a Morphology of serbo-croatian folk melodies*, New York 1951.
Brajković G., Tomić A., Milošević M., Radimir Z., *Neki manje proučavani primjeri građanske i crkvene arhitekture spomeničkog karaktera u kotorskoj opštini*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru 35–36 (1987–1988) 91–124.
Butorac P., *Razvitak i ustroj Peraške općine*, Perast 1998.
Butorac P., *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast 1999.
Ćoralić L., *„U Slavu Prejasne Republike": peraški ratnici – čuvari duždevog stijega*, Acta Histriae 8–1 (2000) 87–98.
Ćosić S., *Ideologija rodoslovlja*. *Korjenić-Neorićev grbovnik iz 1595*, Zagreb–Dubrovnik 2015.
Ćosić S., *Apokrifni popis plemićkih rodova bosanskoga kraljevstva*, Hercegovina 3 (2017) 167–178.
Čengić A., *Romantičarsko-poetski zanos drama Safvet-bega Bašagića*, Godišnjak, BZK Preporod XV (2015)
Čolaković Z., *Međedovićeva kazivanja o svom životu, pjesmama i pjevačima*, Almanah 33–34 (Podgorica 2006) 9–76.
Detelić M., *Epski gradovi, leksikon*, Beograd 2007.
Durić R., *Estetska, etička i strukturna svojstva muslimanskih epskih pesama objavljenih u Beharu 1900–912*., Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 19–20 (2001)
Fondić N., *Narodni humor i mudrost muslimana*, Zagreb 1972.
Hadžijahić M., *Uloga i značaj Gazi Husrev-bega i njegova vakufa*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke 9–10 (1981)
Kapetanović A., *Palata Šestokrilović u Perastu*, Бока 28–29 (2009) 67–114.
Klaić N., *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)*, Zagreb 1989.
Klaić V., *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.
Krauss F. S., *Eine Vila mit sechs Flügeln. Ein Bosnisch Guslarenlied*, Boas anniversary volume. Anthropological papers writen in honor of Franz Boas, New York 1906, 387–403.
Krauss F. S., *Volkserzählungen der Südslaven: Märchen und Sagen, Schwänke, Schnurren und erbauliche Geschichten*, Wien, Köln, Weimar 2002.
Kunić M., *Usmeno pamćenje i zaborav. Krajiška epika i njeni junaci*, Tešanj 2012.
Montani M., *Uz kamene spomenike na otoku Sv. Đorđa kod Perasta*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 5 (1963) 347–369.
Ništović H., *Bošnjakov stav prema orijentalnoj jezičkoj tradiciji*, Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici 2 (2004) 189–206.

Ostojić Kujundžić S., *Antropološka funkcija i značenje groktalica kod bačkih bunjevaca*, Beograd 2016 (Doktorska disertacija rukopis)

Solovjev A., Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku i „Rodoslovlje bosanskih i srpskih kraljeva“, GZM NS (A) 9 (1954) 87–133.

Pilić Š., Turski katastri Miljevca i Promine u 16. stoljeću, Godišnjak Titius 8 (2015) 235–295.

Šerović P., *Peraštani kao čuvari starosrpske, a zatim mletačke ratne zastave*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru 5 (1956) 39–48.

Vidan A., *Embroidered with Gold, Strung with Pearls: The Traditional Ballads of Bosnian Women*. Milman Parry Collection of Oral Literature 1. Cambridge 2003, MA: Milman Parry Collection of Oral Literature.

(http://nrs.harvard.edu/urn-3:hul.ebook:CHS_VidanA.Embroidered_with_Gold_Strung_with_Pearls.2003)

Viscovich F., *Storia di Perasto*, Trieste 1898.

Vukasović M., *Grbovi kotorskih i peraških plemićkih porodica*, Kotor, Beograd 2008.

Благојевић М., *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001. [Blagojević M., *Državna uprava u srpskim srednjovekovnim zemljama*, Beograd 2001]

Вукомановић Ј., *Крсно име у Перасту*, Гласник Етнографског музеја у Београду 22–23 (1960) [Vukomanović J., *Krsno ime u Perastu*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 22–23 (1960)]

Ердељановић Ј., *Стара Црна Гора*, Београд 1947. [Erdeljanović J., *Stara Crna Gora*, Beograd 1947]

Живковић Т., *Портрети српских владара (IX–XII век)*, Београд 2006. [Živković T., *Portreti srpskih vladara (IX–XII vek)*, Beograd 2006]

Кампе Л., *Гробови перашких казада*, Оцило, год. 4, бр. 9/10 (2016) [Kampe L., *Grbovi peraških kazada*, Ocilo, god. 4, br. 9/10 (2016)]

Накићеновић С., *Бока*, СЕЗ, књ. 20, Београд 1913. [Nakićenović S., *Boka*, SEZ, knj. 20, Beograd 1913]

Палавестра А., *Илирски грбовници и илирска хералдика*, Илирски грбовници и други хералдички радови, Београд 2010, 53–110. [Palavestra A., *Ilirski grbovnici i ilirska heraldika*, Ilirski grbovnici i drugi heraldički radovi, Beograd 2010, 53–110]

Палате Боке Которске, Нови Сад 2008. [*Palate Boke Kotorske*, Novi Sad 2008]

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. XIII, *(Моире – наклапуша)*, Београд 1988. [*Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, knj. XIII, *(Moite – naklapuša)*, Beograd 1988]

Рудић С., *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006. [Rudić S., *Vlastela Ilirskog grbovnika*, Beograd 2006]

Скарић В., *Подаци за хисторију Херцеговине од 1566. до средине 17 вијека*, ГЗМ 43, II. св. (за хисторију и етнографију) (1931) 55–71. [Skarić V., *Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do sredine 17. vijeka*, GZM 43, II. sv. (za historiju i etnografiju) (1931) 55–71]

Соловјев А., *Постанак илирске хералдике и породица Охмућевић*, ГСНД 12 (1932) 79–125. [Solovjev A., *Postanak ilirske heraldike i porodica Ohmućević*, GSND 12 (1932) 79–125]

Ћирковић С., *Коментари*, М. Орбин, Краљевство Словена, Београд 1968. [Ćirković S., *Komentari*, M. Orbin, Kraljevstvo Slovena, Beograd 1968]

Ћирковић С., *Извори Мавра Орбина*, М. Орбин, Краљевство Словена, Београд 1968. [Ćirković S., *Izvori Mavra Orbina*, M. Orbin, Kraljevstvo Slovena, Beograd 1968]

Шишић Ф., *Летопис попа Дукљанина*, Београд–Загреб 1928. [Šišić F., *Letopis popa Dukljanina*, Beograd–Zagreb 1928]

Књижевност – Literature

Hrvatske narodne pjesme, skupila i izdala Matica hrvatska. Odio prvi, *Junačke pjesme*, knj. druga, Zagreb 1897.

Hrvatske narodne pjesme, skupila i izdala Matica hrvatska. Odio prvi, *Junačke pjesme*, I/4, *Junačke pjesme (muhamedovske)*, knj. četvrta, Zagreb 1899.

Hrvatske narodne ženske pjesme (muslimanske), sv. Prvi, sabrao Mehmed-Dželaluddin Kurt, Mostar 1902.

Hrvatske narodne pjesme, knj. deseta, *Ženske pjesme*, sv. šesti, *Haremske pričalice i bunjevačke groktalice*, Zagreb 1942.

Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, sabrao K. Hörmann, kn. druga, Sarajevo 1889.

Narodni slavonski običaji, sabrani i popisani po Luki Iliću Oriovčaninu, Zagreb 1846.

Pjesme Rize bega Kapetanovića Ljubušaka, Sarajevo 1893.

Salčević E., *Priče Hasan babe, roba Božjeg*, SIC, Časopis za po-etička istraživanja i djelovanja, br. 16 (Sarajevo, jesen 2015) 110–126.

Šunjić M., *Narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1925.

Караџић Вук Стефановић, *Српске народне пјесме*, књ. прва, *у којој су различне женске пјесме*, Беч 1841. [Karadžić Vuk Stefanović, *Srpske narodne pjesme*, knj. prva, *u kojoj su različne ženske pjesme*, Beč 1841]

Међедовић А., *Епске народне пјесме*. [Međedović A., *Epske narodne pjesme*] https://dokumen.tips/documents/avdo-medjedovic-epske-narodne-pjesmepdf.html (приступљено 03.06.2009)

Хаџиомерспахић Е., *Муслиманске јуначке народне пјесме*, Бањалука 1909. [Hadžiomerspahić E., *Muslimanske junačke narodne pjesme*, Banjaluka 1909]

Srđan Rudić

ŠESTOKRILOVIĆ FAMILY
history and tradition

Summary

According to tradition, the Šestokrilovićs were one of the oldest families of Perast. One of twelve *kazadas* (brotherhoods) was named after them. Very few data have been preserved about the family. There is no reliable information about their origin, about when and from where they settled in Perast, how and when they disappeared (went extinct) from this town in the Bay of Kotor. The Šestokrilović family (Miloš Šestokrilović) was mentioned for the first time in the mid-12th century, during the conflicts between Bosnian ban Borić and Dubrovnik. This event was for the first time recorded in the work of Ragusan Mauro Orbini created in 1601. The Šestokrilovićs were not mentioned in the following several centuries. Still, one of the *kazadas* was named after them. Based on this, it may be concluded that the Šestokrilovićs, although sources do not support this hypothesis, probably played an important role in the life of Perast. There is also another possibility – that the *kazada* was named after Miloš Šestokrilović, whom one of the families comprising the *kazada* considered their real or invented predecessor. There are few material remains in Perast which we can relate to the family, i.e. the Šestokrilović *kazada*. In the 16th and 17th centuries, sources also mention the Islamised Šestokrilovićs. We found them in Novi, Ulog, the Neretva nahiye, in the Cetina area. The Šestokrilovićs also found their place in folk poetry. They are mostly mentioned as the heroes of Muslim folk poems.

Keywords: Šestokrilovićs, Perast, Miloš Šestokrilović, Ulog, Mehmed Bey Šestokrilović, Mehmed Šestokrilović, Hasan Šestokrilović, Mustafa Šestokrilović, Novi, folk poetry.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 27. 09. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 155–173
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 155–173
УДК: 655.15“15“:902.2:726.54(497.11)
DOI: 10.34298/IC1968155K

Срђан КАТИЋ*
Историјски институт
Београд

МАНАСТИР МРКШИНА ЦРКВА ПОСЛЕДЊА СТАРА СРПСКА ШТАМПАРИЈА**

Апстракт: Трагање за манастиром Мркшина црква, у којем је радила последња стара српска штампарија траје од 1858. године. О манастиру се зна само да се налазио у „подкриљу“ Црне Горе и да је био посвећен Вазнесењу Господњем. Због Ужичке Црне Горе, велика већина истраживача тражила је остатке манастира у Косјерићу и околини, где су 1903. и 2013. године вршена и безуспешна археолошка истраживања. Разматрана је и околина Ваљева, као и црква Вазнесења Господњег у Памбуковици, раније позната и као манастир Мршинац, али је иста доведена у сумњу због удаљености од Црне Горе. У раду је на основу османских извора утврђено да је у Ваљевској нахији постојало село Мркшина Црква са истоименим манастиром, као и да је спајањем тог села, Доње, Горње и Паунове Буковице настало данашње село Памбуковица. Манастир Мркшина црква помиње се у три пописа из 16. века, а од периода аустро-турских ратова крајем 17. и у првој половини 18. века, наводи се у скраћеном облику Мршинац-Мркшинац. Такође је објашњено да је у прошлости било још планина називаних Црном Гором, међу којима су и планина Влашић и њени источни обронци, у чијем „подкриљу“ се налазио део Памбуковице са некадашњим селом и манастиром Мркшина црква.

Кључне речи: Османско царство, Ваљевска нахија, Црна Гора, Памбуковица, манастир Мркшинац, штампарија, власи.

---

* srdjan.katic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану (Ев. бр. 177030).

Мало је тема у српској историографији које су толико дуго заокупљале пажњу научне јавности као што је то локација манастира Мркшина црква, у којем је шездесетих година 16. века радила последња стара српска штампарија.

Краткотрајно постојање старих српских штампарија поклапа се с владавином султана Сулејмана I Величанственог (1520–1566). Управо у време његовог ступања на престо 1520, из Венеције у Горажде пренета је прва штампарија, док је у години његове смрти (1566) штампана последња књига у манастиру Мркшина црква. У међувремену, књиге су штампане и у манастирима Рујно, Грачаница и Милешева, као и у Београду и Скадру. Радило се о малој продукцији од укупно 11 књига, од којих су две штампане у Мркшиној цркви.[1]

Један од најпознатијих српских штампара био је јеромонах Мардарије, који је радио у штампаријама у Београду и у манастиру Мркшина црква. Он је приредио за штампу три књиге: Јеванђеље штампано у Београду 1552. и Јеванђеље и Цветни Триод штампана у манастиру Мркшина црква 1562. и 1566. године. Из поговора поменутих књига сазнајемо да је Мардарије био родом из Подриња, да је припадао братству манастира Мркшина црква и пре доласка у Београд, као и да је приликом припрема за штампу последње књиге, Цветног Триода, у време игумана кир Саве и смедеревског митрополита кир Захарија, већ био у поодмаклим годинама, па су му у раду помагали поп Живко и дијак Радуле. Мардарије о београдској штампарији пише прилично детаљно, описује улогу кнеза Радише Дмитровића и Дубровчанина Тројана Гундулића у њеном оснивању и раду. О манастиру Мркшина Црква, међутим, наводи само да је био посвећен Вазнесењу Господњем и да се налазио у подкриљу Црне Горе. [2]

Положај манастира „у подкриљу Црне Горе“ био је дуго једини податак на којем је заснивана потрага. Стојан Обрадовић је 1858. године у опису Ужичког округа навео да је према сведочењу старих људи између Црног врха и Црнокосе, у атару Косјерића, на реци Скрапеж, нашао место на којем је била Мркшина црква.[3]

Неколико година касније, Феликс Каниц, очито упознат са Обрадовићевим „налазом“, забележио је да се у Косјерићу, на пола сата од среске

[1] О поменутим књигама види опширније: Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд 1958. Такође Д. Грбић, К. Минчић-Обрадовић, К. Шкорић, *Ћирилицом штампане књиге 15–17. века Библиотеке Матице српске*, Нови Сад 1994, 78–81, 107–109, 117–122.

[2] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1902, репринт 1982, I, No 569, 628, 656.

[3] С. Обрадовић, *Опис округа ужичког*, Гласник ДСС 10 (1858) 296–339.

зграде, виде „зидови старе дуго тражене Вазнесењске цркве манастира Мркшине“,[4] коју је чувени путописац очито заменио са остацима зидина утврђења Злоступ.

Колико је Обрадовићев приступ био површан, најбоље сведочи Милан Ђ. Милићевић, који је у периоду од 1861. до 1874. године детаљно обилазио и описивао Кнежевину Србију. Он је упорно настојао да на терену пронађе било какве трагове некадашњег манастира, али како сам каже: „*макар колико да сам ја за то распитивао, не бејах срећан да добијем потврду тог гласа*“.[5] Иако се Милићевић уверио да су Обрадовићеви наводи неосновани, ипак је сматрао да они могу подстаћи: „*пријатеље наше народне прошлости да разбирају и обелодањују што где дознаду за остатке од старина, не бисмо ли како могли дознати, где је местимице светлила та презаслужна Мркшина задужбина*“.[6]

Ту је Милићевић био у праву, и пре него што је његова књига ушла у штампу 1876. године, Светослав Вујовић, који је обилазио школе у ужичком крају, обавестио га је да су га озбиљни људи попут попа Јована Поповића из Субјела уверавали да је Мркшина црква заиста била у Косјерићу и то на заравни источно од нове среске куће, на којој су видљиви остаци старих грађевина.[7]

Љубомир Стојановић је 1902. године у раду о нашим старим штампаријама, навео да се остаци Мркшине цркве налазе у Засељу код Косјерића.[8] Углед и стручност аутора допринели су да се интересовање за ову тему још више увећа. После неколико година обезбеђена су средства за археолошка ископавања у Засељу, која је водио наш чувени археолог Милоје Васић.[9] Он је, међутим, утврдио да остаци у Засељу не припадају средњовековним, већ античким грађевинама, као и да на претпостављеним локацијама у Косјерићу нема трагова никакве цркве.[10]

Нагађања о локацији Мркшине цркве, којима је једини оријентир била планина Црнокоса, настављена су и након Васићевог извештаја, само им је фокус проширен на ширу околину Косјерића. Тако је Драгиша

---

[4] Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I, Београд 1991, 498.

[5] М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, књ. I, Београд 1876, 587.

[6] *Исто*.

[7] *Исто*.

[8] Љ. Стојановић, *Старе српске штампарије*, Београд 1902, 35–36.

[9] Златар Стеван Јевтовић уплатио је Народном музеју за истраживање 1.000 динара у злату (М. Васић, *Извештај*, Годишњак СКА 21 (1907) 309).

[10] Васић је такође навео да уколико је црква уопште била у околини Косјерића, онда би је требало тражити у рушевинама Злоступа. *Исто*, 314–315.

Лапчевић 1922. године закључио да је „закриље“ Црнокосе заправо ниже низ Скрапеж, па је и Мркшина црква морала бити негде између села Субјел и Каленићи.[11]

Било је научника који су истрајно трагали за манастиром Мркшина црква, али у недостаку релевантних података нису износили тврдње или претпоставке о његовој локацији. Најбољи пример је Ђорђе Ст. Радојчић, који је, како је сам навео, дуги низ година безуспешно трагао за тим манастиром. Захваљујући реченим истраживањима, Радојчић је 1937. године ипак објавио рад, али о једној другој Мркшиној цркви, у селу Штава јужно од Куршумлије, која нема везе са истоименим манастиром.[12]

После скоро једног века, у археолошком прегледу споменика и налазишта западне Србије из 1953. године, први пут је искоришћен податак јеромонаха Мардарија о патрону манастира и као могућа локација предложена је Црква Вазнесења Господњег, некадашњи манастир Мршинац или Мершинац у селу Памбуковица, северно од Ваљева.[13]

Три деценије касније, наша истакнута османисткиња Олга Зиројевић, која је објављивањем података из османских пописа омогућила убикацију десетина цркава и манастира, имала је прилику да исто учини и са манастиром Мркшина црква. Пишући о Мркшиној цркви у монографији о црквама и манастирима, навела је раније проблеме око убикације и након што је поменула речени Храм Вазнесења Господњег у Памбуковици, написала је следеће: „У турским пописима бележи се, почевши од 1560. године, манастир Вукшине (или Мркшине) цркве (са једним калуђером), касније манастир Пречисте Ваведење код села Д. Буковице, друго име Павун (или Паун). Реч је очигледно о каснијој Памбуковици. У питању је, како се види, и други патрон цркве. Да ли се може идентификовати са Мркшином црквом? Сматрамо да“.[14]

Зиројевић је несигурно читала име ктитора, определивши се за Вукшу као прву опцију. Остаје нејасно због чега ту дилему није разрешила поређењем са подацима из ранијих и каснијих пописа, у којима се помиње и село Мркшина Црква. Ипак, главни пропуст представља навођење другог патрона манастира Пречисте Ваведење, којег не помиње

[11] Д. Лапчевић, *Наше цркве и манастири*, Мисао, књ. 8, св. 1 (1922) 73–75.

[12] Ђ. Ст. Радојчић, *Мркшина црква и „Штавско господство“ (историјска основа једног народног предања)*, Старинар 12 (1937) 36–44.

[13] *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, књ. I, *Западна Србија*, ур. Ђ. Бошковић, Београд 1953, 137–138.

[14] О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 137; Başbakanlık Osmanlı Arşivii, Tapu Tahrir Defterleri (TD) 316, s. 538.

ниједан извор, па ни онај на који се ауторка позива.[15] На тај начин је цела аргументација о памбуковачкој цркви, заснована управо на имену патрона (Вазнесење Господње), доведена у озбиљну сумњу.

Да поменути наводи нису имали значајнијег утицаја на историографију потврђују нови радови у којима је настављено трагање за Мркшином црквом. Од околине Косјерића није се одустајало, па су у наредних неколико година, у два чланка представљене идеје о могућим локацијама у селима Радановци и Тубићи.[16]

Митар Пешикан је 1994. године у одредници *Мркшиначка штампарија* у *Лексикону српскословенског штампарства* навео дотадашње претпоставке о локацији манастира код Косјерића и у Памбуковици. Због удаљености Памбуковице од Црне Горе (Ужичке) та му локација није била довољно убедљива, па је закључио да „ближи смештај цркве и штампарије остаје неизвестан".[17] Ипак, на карти у одредници *Штмпарије српскословенске* Мркшину цркву уцртао је у Косјерићу.[18]

Само две године касније Пешикан је с Павлом Ивићем у поглављу о штампарству у *Историји српске културе* навео нову локацију Мркшине цркве, овог пута у Ваљеву или јужно од тог града.[19] На то је вероватно утицао помен манастира Ћелије код Ваљева, такође у „закриљу Црне Горе",[20] као и рад Александра Ломе о Загорју, у којем се Црна Гора везује за Подгорину.[21] Идеја о Мркшиној цркви код Ваљева или манастира Ћелије очито није стекла поборнике, јер даље није разрађивана, предлагањем локација на одређеним црквинама или остацима старина, као што је то чињено у околини Косјерића.

---

[15] Зиројевић се при навођењу другог патрона позива на посету Јоакима Вујића Памбуковици 1826. године. Вујић, међутим, том приликом, у Памбуковици помиње само храм Вазнесења Господњег (Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, II, Београд 1902, 66).

[16] С. Јованчићевић, *О манастиру Рујно и Мркшина црква: поводом 450. година од прве штампане књиге у Срба*, Ужички зборник 16 (1987) 76–78; Р. В. Познановић, *Где је била Мркшина црква*, Ужички зборник 18 (1989) 113–127.

[17] М. Пешикан, *Лексикон српскословенског штампарства*, Пет векова српског штампарства 1494–1994, раздобље српскословенске штампе XV–XVII в., Београд 1994, 149–150.

[18] *Исто*, 215.

[19] П. Ивић, М. Пешикан, *Српско штампарство*, Историја српске културе, Београд 1996², 140.

[20] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, Београд 1903, репринт 1983, II, No 8559.

[21] А. Лома, *Загорје Стефана Белмужевића – Куда је Јанко бежао са Косова*, Зборник Историјског музеја Србије 23 (1986) 13–23.

У Косјерићу је представа о Мркшиној цркви већ толико била укорењена да је 2012. године, Скупштина општине донела одлуку да једну улицу назове по Жупану Мркши, иако се за ктитора манастира не зна да ли је био жупан, војвода, кнез или можда турски спахија. Већ наредне године, у потрази за црквом у Косјерићу вршена су нова археолошка истраживања. Радове је водио археолог Дејан Булић, који је установио да на локалитету Гробљице нема остатака грађевине, већ да се ради о позносредњовековној некрополи формираној над праисторијским тумулом.[22]

*

На основу наведеног, може се закључити да су сви покушаји да се преко назива Црна Гора пронађу остаци манастира остали без успеха. Сам приступ је у основи био погрешан, јер је назив Црна Гора поистовећиван са Ужичком Црном Гором, иако бројни извори сведоче да су, у не тако давној прошлости, тим именом називане бројне планине и планинске области обрасле црногорицом.

Још је Љуба Павловић 1925. године у антропогеографској студији Ужичка Црна Гора написао да се: „не треба много упињати и доказивати, па да се потру тврђења Стојана Обрадовића да је име Црна Гора дошло од имена Црнокоса, Црни Врх у Јеловој Гори и Црни Врх у Маљену". Према Павловићу ради се о називу који је у прошлости обухватао велико подручје, наводећи пример кабларских села и манастира у којима је очувана традиција о Црној Гори, односно о османско-турском Карадагу.[23] „Сељаци ових села, па и они из околине Чачка и низ Мораву, не зову кабларска села и манастире овим именима, која смо увели у књижевности, него зову карадашким селима и карадашким манастирима".[24]

Црна Гора (*Karadağ*) се простирала и даље од Каблара, о чему сведочи Евлија Челебија, који Карадагом назива изворište Љига и висораван преко које је прешао путујући из Кадине Луке и Славковице

[22] Д. Булић, *Археолошка истраживања локалитета Гробљице у Косјерићу*, Гласник Српског археолошког друштва 32 (2016) 183–204.

[23] Турци су ретко мењали топонимију на српским етничким просторима, а када су то чинили радило се о појединим називима који садрже сугласничке групе непримерене њиховом изразито вокалном османско-турском језику. Управо такав случај је са Црном Гором, па отуда и толики број топонима: Карадаг, Карадаге, Карадак, Карадаци и слично.

[24] Павловић такође наводи да је у селу Рошци слушао песме које величају јунаштво тог малог Карадага (Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, Насеља и порекло становништва 19, Београд 1925, 3–4, нап. 1).

у правцу Каблара.[25] Места која помиње Евлија припадала су Ваљевској нахији, баш као и манастир Ћелије код Ваљева, за који се крајем 18. века наводи да је у закриљу Црне Горе.[26]

У Ваљевској нахији било је још планина које су називане Црном Гором.[27] Према угарским изворима који описују опсаду Шапца 1476. године, смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу се након неуспелог покушаја да помогне опседнутима повукао и наредне дане провео „*in montibus nigris*“.[28] Овај назив не може се односити на планину Цер, која се тако звала и у средњовековним и османским изворима,[29] већ на планину чији је савремени назив Влашић. И у опису похода Павла Кињижија преко Саве из 1492. године, наводи се да су Турци пред њим склонили локално становништво „преко планине коју називају Црном“ (*ultra montem quem nigrum appelant*).[30]

Називом Црна Гора били су обухваћени и обронци планине Влашић који се спуштају до Колубаре и у чијем подножју је село Памбуковица. То се види из описа последње војне деспота Јована Бранковића 1501. године, за којег се наводи да је са војском прешао реку Колубару, која је код Црне Горе: „*che è apresso Montenegro*“.[31]

Поред наведених западних извора, Црна Гора јеромонаха Мардарија помиње се и у другим старим српским записима. У молитвенику манастира Милешева штампаном 1545. године, штампари Дамјан и Милан забележили су да потичу: „**Ѡ Црьнїѣ Загори, wд места нарицаемагw Ѻбна, кже кс(ть) близъ великїѣ рѣкы глаголемїѣ Савѣ**.“[32] Простор који је обухватала

---

[25] Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod i komentar Hazim Šabanović, Sarajevo 1979, 333, 382–383.

[26] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, No 8559.

[27] С. Ћирковић, *„Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево постанак и успон градског средишта, саопштење са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8–10. октобра 1993. године у Ваљеву, Ваљево 1994, 59–77.

[28] L. Thallóczy, A. Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Magyarország melléktartományainak oklevéltára 2, Budapest 1907, 267; С. Ћирковић, *„Црна Гора“*, 59.

[29] М. Динић, *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, I, Београд 1955, 72; TD 259, s. 152–153.

[30] A. Bonfini, *Rerum Hungaricarum decades, quatuor cum dimidia*, Lipsiae 1771, 740; С. Ћирковић, *„Црна Гора“*, 59.

[31] В. Макушевь, *Исторические помятники Южныхъ Славянъ и соседнихъ имъ народовъ*, I, Варшава 1874, 318–319; С. Ћирковић, *„Црна Гора“*, 59–60.

[32] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, No 530.

некадашња Жупа Обна није прецизно утврђен,[33] а једини поуздан податак садржи Пећки поменик, који у Обни наводи село Новаци.[34] С обзиром на то да су Новаци и Памбуковица суседна села, јасно је да јеромонах Мардарије и двојица милешевских штампара помињу исту Црну Гору.[35]

Назив Црна Гора употребљаван је и крајем 18. века, о чему сведочи запис свештеника из села Гвозденовића, које од Памбуковице деле атари села Докмир и Чучуге. Он је забележио да: „**ѡ҃дари снегъ месеца маиа** 14. **на светога мч҃еника Исидора, и бистъ по Црнои Гори до холена, а ѕ҃ Посавини wпрашито**“.[36]

На основу изложеног може се закључити да је црква Вазнесења Господњег (манастир Мркшинац) у Памбуковици заиста била у „поткриљу“ Црне Горе. Ипак, због учесталости оронима Црна Гора у прошлости,[37] за убикацију манастира Мркшина црква неопходна је и потврда из историјских извора.

---

[33] С. Ћирковић, лоцира Обну у долини Обнице, док А. Лома сматра да је у питању већа област која се налазила на подручју Колубаре, односно Тамнаве (С. Ћирковић, *Црна Гора*, 65, 71–72; А. Лома, *Прилог трагању за античким коренима Ваљева*, Гласник Међуопштинског архива. Ваљево 31 (1997) 19–22.

[34] С. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII века*, Гласник СУД XLII (1875) 140.

[35] У влашком попису из 1528. примићуру Радосаву је, поред села Новак (Новаци), припадало још неколико оближњих села, од којих су у непосредној околини Памбуковице била: Коцељева, Бресница и Балач (данас заселак Балачка у Голој Глави). TD 144, s 230–233.

[36] Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, No 3512.

[37] Проблема с убикацијом оронима Црна Гора било је и у другим деловима Србије. Тако је, на пример, Иван Јастребов наводећи белешку из 16. века, у којој помиње Цркву Светог Николе у селу Кожинце „у земљи званој Дубочица, под гором званом Црна Гора“, исту повезао са Скопском Црном Гором (И. Јастребов, *Наставак бележака са мог путовања по Старој Србији*, Гласник СУД LVII (1884) 61). Ради се заправо о некадашњој, заборављеној, Црној Гори, османско-турском Карадагу у Крушевачком санџаку, старом називу планинске области јужно од Прокупља и Куршумлије, која је обухватала планине Пасјача, Видојевица и Ргајска, а вероватно и Соколовицу и Арбанашку планину (TD 179, s. 447; Belediye Kütüphanesi (BK) İstanbul, Muallim Cevdet Yazmalari (MCY) d. 36/3, s. 17b; Љ. Ковачевић, *Дубочица*, Старинар III/3 (1886) 95–98; Johann Georg von Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik, nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, Wien 1868, 348).

*

У време Османског царства, активни манастири редовно су пописивани, а дуго су бележени и они запустели, због могућег обнављања. Тако је и манастир Мркшина црква морао да буде уписан у османским дефтерима 16. века. У десетак објављених и необјављених османских пописа који обухватају Косјерић са околином и целу Ужичку Црну Гору, нема ни помена манастира Мркшина црква,[38] па је извесно да се исти тамо није ни налазио.

С друге стране, у време османске владавине, ваљевска област с Памбуковицом, веома слабо је истражена и за њу нема објављених пописа. У историографији се чак не наводе никакви подаци о становништву, као ни о организацији османске власти у периоду од пада Деспотовине 1459, па све до почетка тридесетих година 16. века, када су становништву укинуте влашке повластице.[39]

Пограничний положај и изложеност упадима угарских трупа, утицали су да у поменутом периоду ваљевска област буде насељена само становништвом с влашким статусом. Власи су као лако покретљиви сточари и војници имали важну улогу у насељавању и одбрани крајишта. Били су организовани по кнежинама и већим територијалним целинама – нахијама, које су се по броју, називу и величини знатно разликовале од рајинских. Власи су и пописивани одвојено од раје, а сачуван је само последњи попис из 1528. године, који садржи драгоцене податке и за ранији период.[40]

---

[38] А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких области Западне Србије XV и XVI век*, I–III, Чачак 1984; BK MCY d. 34/4; MAD 506 *Numaralı, Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937 / 1530)* <Dizin ve Tıpkıbasım> Ankara 2009, s. 25-26; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi TKG. KK. d.168 (184), s. 269a–303a.

[39] TD 978, s. 704–825. Е. Миљковић у приказу стања у Ваљевском крају у раном периоду османске власти, уопште не помиње влашку организацију. (*Ваљевски крај у првим деценијама турске власти*, Ваљево постанак и успон градског средишта, саопштења са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8–10. октобра 1993. године у Ваљеву, Ваљево 1994, 152–161).

[40] TD 144; TD 1011.

Влашка Нахија Ваљево,[41] позната и под именима Загор и Загора,[42] основана је у првим деценијама османске власти. Године 1528. наведена је као Ваљево с другим именом Загор и била је подељена на четири кнежине, од којих је кнез Петрова обухватала већи део Ваљевске Подгорине, док су се кнежине Велимирових синова (Велимировићи) Вучихне, Вука и Хрњака простирале на мањи део Подгорине, Ваљевску Тамнаву и Колубару.[43] Тада је у поменутој нахији уписано и село Мркшина Црква, и то у кнежини Вука Велимировића, која је обухватала део Ваљевске Тамнаве са данашњим селом Памбуковица. Према редоследу села у територијално организованом влашком попису може се закључити да се село Мркшина Црква налазило управо у Парлогу, делу атара Памбуковице у којем се данас налази манастир Мркшинац.[44]

Село Мркшина Црква први пут је уписано у влашки дефтер, што значи да је недавно настало, о чему сведочи и релативно мали број домаћина, њих шест са исто толико подложника, међу којима нема Мркше, ктитора цркве по којој је село добило име.[45] Време настанка села може се ограничити на период између два влашка пописа око 1516.[46] и

[41] У попису из 1476/77. за пет пустих села у Ваљевској Подгорини (Придворица, Сручљан, Стрма Гора, Златарић и Седлари), додељених за насељавање влаха, забележено је да припадају Ваљеву (TD 16, s. 22; А. Аличић, *Турски катастарски пописи*, I, 39). Као влашка Нахија Ваљево помиње се и у рајинским пописима санџака из 1498, 1516. и 1522/23 (BK, MCY, d. 34/4, 6b; TD 1007, s 63; MAD 506, s. 8).

[42] У упутству за пописивање влаха издатом око 1490, као назив нахије наводи се Загора (N. Beldiceanu, *Sur les Valaques des Balkans slaves à l'epoque ottomane (1450–1550)*, Revue des études Islamiques 34 (*1966*), 116–121, faksimil Ms 85; D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Beograd 1974, 93–97). Обласно име Загорје коришћено је и у преосманском периоду (А. Лома, *Загорје*, 17–19).

[43] TD 144, s 189–266.

[44] Примићур Михаил, син Михича, држао је само село Мркшина Црква. Претходио му је примићур којем су припадала села Буковица (атар Памбуковице), Брезовица и Цветковић (вероватно атар Трлића), док је за њим следио примићур села Горња Буковица (атар Памбуковице), Корен (атар Дружетића) Баталаге и Зуква (TD 144, 213–216). Села поменуте двојице примићура била су територијално повезана и са запада, севера и истока окруживала су део Памбуковице у којем се налази манастир.

[45] TD 144, s 214–215.

[46] Приближно датирање је урађено према фрагменту влашког пописа, који се односи на Руднички крај (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, Bâb-ı Âsafı, Defterhâne-i Âmire Defterleri: A.(DFE.d. 684).

1528,[47] с тим што је много извесније да се то догодило након османског освајања Београда и Шапца 1521. године.

У то време у Ваљевској нахији први пут је уписано на десетине нових села.[48] На основу њиховог, као и положаја старих села, бројности становништва и географских одлика терена, може се одредити османска линија одбране у периоду од 1459. до 1521. године, па самим тим и место Мркшине Цркве на крајишту. Османски положаји били су на планини Влашић, одакле су се, пратећи планинске косе, спуштали до Колубаре. Стога је велика већина села у Подгорини била насељена, док је у Тамнави и Колубари то био само мањи део.[49] У непосредној близини данашње Памбуковице, налазе се брда Авала[50] и Гола глава на којима су били ушанчени османски положаји. Насеља од којих је настала Памбуковица била су северно од њих и стога пуста.[51]

Почетком тридесетих година 16. века у Смедеревском санџаку укинуте су влашке повластице што је довело до великих миграција становништва у новоосвојене крајеве Угарске.[52] Бројна влашка села, поготово она мања, запустела су или су припојена већим суседним насељима. Тако је и село Мркшина Црква престало да постоји, а његов

---

[47] TD 144, s 214–215.

[48] TD 144, s 189–266.

[49] Северно од поменуте линије било је насељено само 7–8 села која су штитила пут који је од Лајковца водио према Убу и даље у правцу Скеле на Сави (Исто).

[50] Авала (ар. *Havâla*) значи препрека, односно узвишење које доминира околином. То је редак назив који су Турци у Србији дали и много познатијој планини Жрнов код Београда. О планини и утврђењу Авала и промени њиховог имена види: С. Катић, *Тврђава Авала (Гјузелџе) 15–18. век*, Историјски часопис LXIV (2015) 253–251. И тамнавска Авала је имала важан стратешки значај, о чему поред имена, сведоче стари шанчеви, као и чињеница да је Јаков Ненадовић 1806. године управо на Авали дочекао и победио турску војску. Љ. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, Београд 1912, 494.

[51] Уочљиво је да је и у непосредном залеђу, било мало насељених села, а и она ретка имала су мање становника (TD 144, s 189–266).

[52] У историографији се као најранији попис Нахије Ваљево наводи опширни рајински попис: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri (TD) 978, s. 704–825. Према А. Аличићу настао је 1525. (*Турски катастарски пописи неких области Западне Србије XV и XVI век*, Чачак 1984, I, 357), а по Х. Шабановићу 1528/30. (*Турски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964, I, 115–116). Попис је, међутим, завршен 1532, а његово прецизно датирање је важно због укидања влашких повластица. О утврђивању хронологије види: С. Катић, *Вакуфи у сумарном попису Смедеревског санџака из 1530. године*, Мешовита грађа – Miscellanea XXXVI (2015) 38–40.

атар (данашњи Парлог) припојен је суседном, знатно већем селу Доња Буковица.[53]

До 1560. године село Доња Буковица добија и други назив – Павун односно Паун, што је име потеса на северној страни брда Авала и део будуће сложенице, од које је настао савремени назив Памбуковица.[54]

Миријска Црква Вазнесења Господњег, познатија као Мркшина црква претворена је у манастир после пописа из 1536, у којем се не наводи, а пре краја четрдесетих година 16. века, када је у њему, пре одласка у Београд, боравио јеромонах Мардарије.[55] Године 1560, у манастиру је уписан само калуђер Филип. У селу је тада богослужио и поп Јован, потомак извесног Мркше.[56] Име Мркша је крајем 15. и у првим деценијама 16. века било веома ретко, па је велика вероватноћа да се ради о потомку самог ктитора.[57] Стара сеоска црквица се према предању налазила на локалитету Закопине у близини данашњег манастира.[58]

У пописима из 1572. и 1586. подаци о манастиру Мркшина црква врло су штури. Имена чланова братства нису навођена, а не могу се утврдити ни дажбине манастира, јер су биле обједињене с онима које је плаћало село. Манастир је врло вероватно имао уговорено плаћање дажбина отсеком, па отуда мањак интересовања пописивача за чланове братства. То се може повезати са статусом села, које је током шездесетих или најкасније почетком седамдесетих година 16. века, са суседном Горњом Буковицом

---

[53] То село је 1528. први пут уписано у влашком дефтеру као Буковица (види напомену 44), а већ од 1532. наводи се као Доња Буковица, због прецизнијег одређења у односу на суседну Горњу Буковицу (TD 144, s 213–216; TD 978, s. 802–803; TD 187, s. 808, 834–835, 838).

[54] У дефтеру из 1560, међу становницима се наводи Павун син Радована, по којем је село вероватно добило други назив (TD 316, s. 539). Љуба Павловић је пре више од једног века забележио породично предање Моловића из Памбуковице, према којем су они потомци Пауна Моловића–Жупљанина који је у првој половини 18. века, живео на Авали и по којем је Авала наводно добила име Паунова Буковица (Љ. Павловић, *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, 571, 573). То је добар пример непоузданости таквих исказа, чак и када се ради о предању које се преносило само неколико генерација.

[55] TD 187, s. 806. Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, No 569.

[56] TD 316, s. 539. *Yovan veled-i Mırkşa* може да се чита као Јован син Мркше и као Јован потомак Мркше.

[57] Тако је, на пример, у попису Смедеревског санџака из 1516. године, међу десетинама хиљада уписаних било само по пет имена и патронима Мркша (TD 1007).

[58] *Археолошки споменици и налазишта у Србији,* I, 137.

и још 16 ваљевских села, додељено новоформираном хасу Моровић.[59] Иако се статус и пореске обавезе становника нису промениле, припадност царском домену пружала им је заштиту од злоупотреба локалних моћника и закупаца пореза, што је утицало да се до краја 16. и у првим деценијама 17. века у селу знатно увећа број домаћинстава.[60]

У периоду аустро-турских ратова (1683–1699, 1716–1718, 1736–1739) ваљевска област, као и цела Србија, тешко је опустошена, а о размерама страдања и великој запустелости најбоље сведочи попис из 1741. године, који је урађен након поновног успостављања османске власти у северној Србији. Тада су у селу Доња Буковица с другим, тада већ преовлађујућим именом Паунбуковица,[61] забележена свега три хришћанска домаћинства и један читлук у поседу Месиха сина Алија из Ваљева,[62] док је раније помињано суседно село Горња Буковица трајно запустело.[63] У селу се наводи и манастир Мршинац,[64] што значи да је већ до тог времена име Мркшина црква замењено скраћеним називом, који се у каснијим изворима јавља и у варијантама Мершинац, Мркшинац и Меркшинац.

Полувековни период мира, који је допринео обнови и насељавању целе области, прекинут је новим аустро-турским ратом (1788–1791), познатим и као Кочина крајина, током којег је манастир Мршинац запустео. Према запису на књизи из манастира Ћелије, већ прве године рата пострадале су скоро све цркве и манастири у ваљевском крају, а свештенство је избегло у Срем.[65] Храм у Памбуковици обновљен је само

[59] TD 517, s. 36–45.

[60] Према попису из 1560. са кућама примићура и његовог сина, у селу је било укупно 17 домаћинстава и 6 неожењених мушкараца, 1572, укупно 21 домаћинство и 3 неожењена, 1586. године 29 домаћинстава, а око 1630. године 38 домаћинстава (TD 316, s. 539; TD 517, s. 38; TKG. KK. d.168 (184), s. 24b).

[61] У истом попису, за суседна села Чучуге и Радуша наводи се само да се налазе поред Па(в)унбуковице, (TKGM. KKA. d. 170 (18) s. 279, 281).

[62] TKGM. KKA. d. 170 (18) s. 279. И након успостављања хабзбуршке власти 1718. године, село је било скоро пусто, са свега четири пореска обвезника (Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, Споменик САН XCVI (1948) 27).

[63] У пописима од 1560. године Горња Буковица се наводи с другим именом – Средишња Буковица, уз напомену да становници села живе на два места (TD 144, s. 215; TD 187, s. 834–835; TD 316, s. 548; TD 517, s. 40; TKG. KK.TD.d.184, s. 25a–25b). Памбуковачку Горњу Буковицу не би требало мешати са истоименим селом које се налази североисточно од Ваљева.

[64] TKGM. KKA. d. 170 (18) s. 279.

[65] Наведено је да су пустошење избегли само црква у селу Пауне и манастир Грабовац (Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, No 3601).

годину дана по окончању рата, из чега би се могло закључити да није претрпео већа оштећења, као, на пример, оближњи манастир Докмир, који су Турци спалили и порушили.[66] О времену обнове сведочи натпис на плочи узиданој у ограду црквене порте: „**Си храмъ Вазнесенїе г҃н г҃а ѡбщожитель** 1792“.[67]

У реченом запису из манастира Ћелије помиње се само буковачка црква, а да је некадашњи манастир био без братства и у наредном периоду потврђује и исказ Јоакима Вујића из 1826. године који гласи: „*сутрадан, то јест 25. октом., кренем се с момком из манастира [Докмир], дођем у село Паунбуковицу, а после к мршиначкој церквг приспем. Ова церква лежи измежду шумни планина, на потоку Мршинцу. Храм церкве зове се Вознесеније Господіье. Ова церква за њену земљу плаћа спахији Али-бегу главнице по 60 пара на годину, а свештеници сваки по један пар чарапа дају*.“[68]

Монаха у Мршинцу није било ни у попису манастира Шабачке епископије из 1836. године.[69] Ипак, по два даровна записа у старим богослужбеним књигама могло би се закључити да је само коју годину касније братство манастира ипак постојало. Године 1839, Јеврем Негић[70] из Радуше даровао је књигу коју: „приложи у обитељ Меркшинца“, а већ наредне године исто је учинила и Аница из села Корена[71] која је: „приложи у свети манастир Вазнесениа Христово“.[72]

Данашња црква у Памбуковици, посвећена Вазнесењу Господњем, саграђена је 1871. године. То је једноставна грађевина са пет узаних травеја, са звоником на западној страни и апсидом која је споља петострана, а изнутра полукружна. С обзиром на данашњи изглед цркве, у којем нема ничег старог, упитно је и да ли њена основа има првобитни облик.[73] Храм посвећен Вазнесењу Господњем служио је као парохијска црква све до 2014. године, када је поново претворена у манастир.

---

[66] Ј. Вујић, *Путешествије*, II, 65.

[67] Плоча је димензија 780 x 400 x 34 mm (*Археолошки споменици и налазишта у Србији*, I, 137).

[68] Ј. Вујић, *Путешествије*, II, 66.

[69] Н. Радосављевић, *Шабачка епископија по попису из 1836. године*, Гласник Историјског архива. Ваљево 34 (2000) 63.

[70] Негићи су заселак Радуше на западим обронцима Авале.

[71] Корен је заселак Дружетића, села чији се атар малим делом граничи са атаром Памбуковице.

[72] *Археолошки споменици и налазишта у Србији*, I, 138.

[73] *Исто*.

На основу до сада изложеног, потпуно је извесно да се манастир Мркшина црква, у којем је радила последња стара српска штампарија, налазио у селу Памбуковица, у закриљу Црне Горе, која је била стари назив планине Влашић и њених источних обронака. Остаје непознат идентитет ктитора, који ће можда бити разрешен археолошким истраживањима, која свакако заслужује та, како је Милан Ђ. Милићевић назвао „презаслужна Мркшина задужбина“.

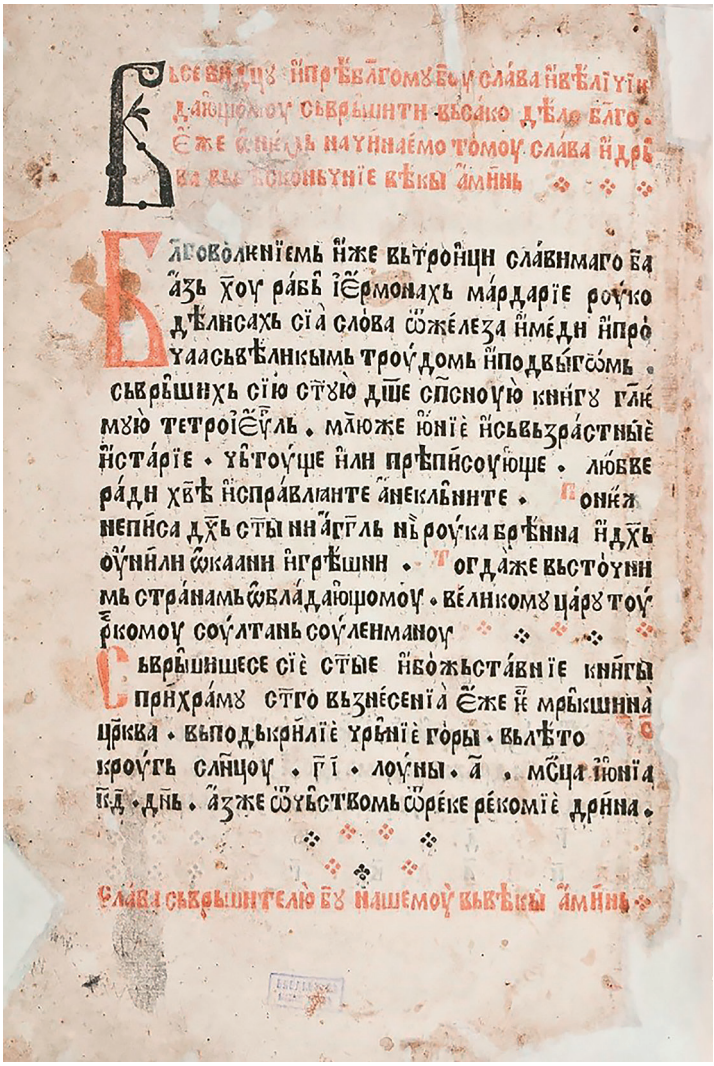

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, Bâb-ı Âsafı, Defterhâne-i Âmire Defterleri: A.(DFE.d. 684).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul, Tapu Tahrir Defterleri: TD 135; TD 144; TD 187; TD 259; TD 316; TD 517; TD 978; TD 1007; TD 1011.

Belediye Kütüphanesi İstanbul: Muallim Cevdet Yazmalari, d. 34/4; d. 36/3.

MAD 506 *Numaralı, Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937 / 1530)* <Dizin ve Tıpkıbasım> Ankara 2009.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi, Ankara: TKGM. KKA. d. 168 (184) II c.; d. 170 (18) II c.

Извори – Primary Sources

Beldiceanu N., *Sur les Valaques des Balkans slaves à 1'epoque ottomane (1450–1550)*, Revue des études Islamiques 34 (*1966*) 116–121, faksimil Ms 85.

Bojanić D., *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Beograd 1974.

Bonfini A., *Rerum Hungaricarum decades, quatuor cum dimidia*, Lipsiae 1771.

Čelebi Evlija, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod i komentar H. Šabanović, Sarajevo 1979, 333, 382–383.

Hahn Johann Georg von, *Reise von Belgrad nach Salonik, nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*, Wien 1868.

Thallóczy L., Áldásy A., *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526*, Magyarország melléktartományainak oklevéltára 2, Budapest 1907.

Аличић А., *Турски катастарски пописи неких области Западне Србије XV и XVI век*, књ. I–III, Чачак 1984.

Археолошки споменици и налазишта у Србији, књ. I, *Западна Србија*, Београд 1953, 137–138.

Вујић Ј., *Путешествије по Србији*, II, Београд 1902.

Јастребов И., *Наставак бележака са мог путовања по Старој Србији*, Гласник СУД LVII (1884) 38–70.

Катић С., Урошевић У., *Вакуфи у сумарном попису Смедеревског санџака из 1530. године*, Мешовита грађа – Miscelanea XXXVI (2015) 37–72.

Каниц Ф., *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I, Београд 1991.

Макушевь В., *Исторические помятники Южныхъ Славянъ и соседнихъ имъ народовъ*, I, Варшава 1874.

Новаковић С., *Српски помениџи XV–XVIII века*, Гласник СУД XLII (1875) 1–152.

Обрадовић С., *Опис округа ужичког*, Гласник ДСС 10 (1858) 296–339.

Пантелић Д., *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира*, Споменик САН XCVI (1948) 1–31.

Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, репринт 1982.
Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, књ. II, Београд 1903, репринт 1983.
Шабановић Х., *Турски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, књ. I, Београд 1964.

Литература – Secondary Works

Булић Д., *Археолошка истраживања локалитета Гробљице у Косјерићу*, Гласник Српског археолошког друштва 32 (2016) 183–204.
Васић М., *Извештај о испитивањима вршеним у Засељу и Косјерићу*, Годишњак СКА 21 (1907) 308–315.
Грбић Д., Минчић-Обрадовић К., Шкорић К., *Ћирилицом штампане књиге 15–17. века Библиотеке Матице српске*, Нови Сад 1994.
Динић М., *За историју рударства у средњевековној Србији и Босни*, I, Београд 1955.
Ђорђевић М., *Старе штампарије у ужичком крају*, Ужички зборник 4 (1975) 45–64.
Зиројевић О., *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.
Ивић П., Пешикан М., *Српско штампарство*, Историја српске културе, Београд 1996[2].
Јованчићевић С., *О манастиру Рујно и Мркшина црква: поводом 450. година од прве штампане књиге у Срба*, Ужички зборник 16 (1987) 67–80.
Катић С., *Тврђава Авала (Гјузелце) 15–18. век*, Историјски часопис LXIV (2015) 253–251.
Ковачевић Љ., *Дубочица*, Старинар III/3 (1886) 95–98.
Лапчевић Д., *Наше цркве и манастири*, Мисао, књ. 8, св. 1 (1922) 71–-76.
Лапчевић Д., *Четири жупе, прилози за истраживање*, Гласник Географског друштва 7–8 (1922) 179–197.
Лома А., *Загорје Стефана Белмужевића – Куда је Јанко бежао* са *Косова*, Зборник Историјског музеја Србије 23 (1986) 13–23.
Медаковић Д., *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд 1958.
Милићевић, Ђ. М., *Кнежевина Србија*, књ. I, Београд 1876.
Миљковић Е., *Ваљевски крај у првим деценијама турске влати*, Ваљево постанак и успон градског средишта, саопштења са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8–10. октобра 1993. године у Ваљеву, Ваљево 1994, 152–161.
Павловић Љ., *Антропогеографија Ваљевске Тамнаве*, Београд 1912.
Павловић Љ., *Ужичка Црна Гора*, Насеља и порекло становништва 19, Београд 1925.
Пешикан М., *Лексикон српскословенског штампарства*, Пет векова српског штампарства 1494–1994, раздобље српскословенске штампе XV–XVII в., Београд 1994.
Познановић Р., *Где је била Мркшина црква*, Ужички зборник 18 (1989) 11–127.
Радојчић Ст. Ђ., *Мркшина црква и „Штавско господство“ (историјска основа једног народног предања)*, Старинар 12 (1937) 36–44.
Радосављевић Н., *Шабачка епископија по попису из 1836*, Гласник Историјски архив. Ваљево 34 (2000) 53–82.
Стојановић Љ., *Старе српске штампарије*, Београд 1902.
Ћирковић С., *„Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево постанак и успон градског средишта, саопштење са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8–10. октобра 1993. године у Ваљеву, Ваљево 1994, 59–77.

Srdjan KATIĆ

MRKŠINA CRKVA MONASTERY THE LAST OLD SERBIAN PRINTING WORKS

Summary

The last old Serbian printing works operated in the Mrkšina Crkva monastery. Hieromonk Mardarije, one of the best known Serbian printers, prepared for press two books there: the Gospel in 1562 and the Pentecostarion in 1566.

Very few topics in Serbian historiography were for such a long time in the focus of the professional public as it was the case with the search for the location of the Mrkšina Crkva monastery. The only thing known about the monastery was that it had been located under Crna Gora mountain and dedicated to the Ascension of the Lord. Since 1858 to date, numerous researchers have associated the monastery with Užička Crna Gora, proposing several locations in Kosjerić and the environs, where two futile archaeological excavations were carried out. Once, the immediate environs of Valjevo were connected with Crna Gora. The Mrkšinac monastery in the Pambukovica village in Tamnava of Valjevo was also stated as a possible location, in analogy with the feast to which the monastery was dedicated – the Ascension of the Lord.

Based on Ottoman sources, it was established that the Mrkšina Crkva monastery had not existed in the environs of Kosjerić. On the other hand, the Mrkšina Crkva village was found in the Vlach census of the Valjevo nahiye from 1528. The analysis of sources has shown that the village was created or restored after the conquest of Belgrade and Šabac in 1521 and that it was located in Parlog, in the area of today's village of Pambukovica.

After the abolition of the Vlach status, in the early 1530s, the Mrkšina Crkva village was joined to the neighbouring, larger village of Donja Bukovica. With the subsequent addition of the hamlet of Paun, the village was given another name – Paunova Bukovica (Pambukovica). In this village, in the late 1530s or early 1540s, the church built by Mrkša was transformed into the Mrkšina Crkva monastery and was mentioned under that name in later Ottoman censuses. The Mrkšina Crkva monastery later changed its name and in 1741 was entered in its shorter form of Mrkšinac, which it still carries.

It has also been determined in the paper that Crna Gora was the old name of Vlašić mountain and its eastern slopes, in whose foothills the Mrkšinac monastery and the Pambukovica village are located.

Keywords: Ottoman Empire, Valjevo nahiye, Crna Gora, Pambukovica, Mrkšinac monastery, printing works, Vlachs.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 19. 09. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 175–194
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 175–194
UDC: 271.2(497.11)-726.1:929
271.222(497.11)-772“18“
DOI: 10.34298/IC1968175R

Nedeljko V. RADOSAVLJEVIĆ[*]
Institute of History
Belgrade

GABRIEL OF ZVORNIK[**]

Abstract: The paper deals with the biography of the Metropolitan of Zvornik Gabriel. The place and year of his birth have been determined, as well as the fact that he was a Bulgarian by ethnicity. The information about the likely social stratum that he originated from is given. The possibilities that he had at his disposal in gaining systemic theological education – from Bulgarian-Hellenic schools in the area of his origin to the theological schools of the Great Church – have been highlighted. The time of his arrival at the head of the Zvornik Metropolitanate and the period of his administration have been established. The reasons for his difficult position at the time of the First (1804–1813) and the Second Serbian Uprising (1815), the outbreak of the Greek Uprising (1821), and the rebellion of Husein Gradaščević in the Bosnian Pashalik (1831–1832) have been explained. Also underscored is his versatile activity in restoring church life and supporting education in the Serbian language. Metropolitan Gabriel enjoyed great reputation among the faithful. His authority was significant as he devotedly performed his spiritual mission. He died in 1837 and was buried in the Holy Trinity monastery (Tavna) in the Zvornik Metropolitanate.

Keywords: Metropolitan Gabriel, Ottoman Empire, Great Church, Zvornik Metropolitanate, administration, crisis, restoration.

The Zvornik Metropolitanate was one of the eparchies of the Great Church, belonging to the Patriarchate of Peć until the abolishment of its autocephaly in 1766. It was created after the Belgrade peace of 1739, out of

[*] nedeljko.radosavljevic@iib.ac.rs

[**] This paper is a result of research within the project of the Ministry of Education, Science and Technological Development: *Europe and the Serbs (1804–1918): Impetuses and Temptations of European Modernism* (No 177031).

the parts of former eparchies – the Užice-Zvornik Metropolitanate and the Valjevo Bishopric, which were in their major part reorganised into the new, Užice-Valjevo Metropolitanate. The area of the Zvornik Sanjak, an Ottoman administrative unit within the Bosnian Pashalik, was in ecclesiastical terms under the administration of Užice-Valjevo metropolitans until 1767, which they emphasised in their titles.[1] In 1767, a separate metropolitanate seated in the town of Zvornik was set up. It bordered the Užice-Valjevo Metropolitanate in the east, the Dabar-Bosnia Metropolitanate in west and south-west, and the eparchial structure of the Karlovac Metropolitanate, as an autonomous church in the Habsburg Monarchy, in the north. Georgios was the first metropolitan heading the Zvornik Metropolitanate. [2] He and all the following Zvornik metropolitans until the establishment of the Serbian Orthodox Patriarchate in 1922 were part of the structure of the Great Church (Ecumenical Patriarchate).

The Zvornik Metropolitanate was one of smaller eparchies of the Great Church. Almost all faithful were the Serbs. Situated on the European periphery of the Ottoman Empire, small in territory and with only four important urban centres (Zvornik, Tuzla, Bijeljina, and Loznica until 1833), the Zvornik Metropolitanate did not belong to highly ranked metropolitanates. In 1847, in the "Catalogue of the Great Church", it was classified as the third-class metropolitanate, together with the Rascia-Prizren-Skadar Metropolitanate and the Herzegovina Metropolitanate. In the same Catalogue, the neighbouring Dabar-Bosnia Metropolitanate was ranked the first-class metropolitanate.[3] Somewhat later, in 1862, the Zvornik Metropolitanate was ranked the 67th in the patriarchal hierarchy.[4] However, its geographical position was very important as it was situated in a vulnerable borderline area both towards the Habsburg Monarchy and the Smederevo Sanjak (Belgrade Pashalik), where the First Serbian Uprising was raised and the Serbian Revolution started, which eventually resulted in the creation of the Principality of Serbia.[5]

---

[1] Н. В. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, Ваљево 2000, 119–120.

[2] *Ibidem*, 124.

[3] Д. Анастасијевић, *Кроз једну збирку новијих аката Цариградске патријаршије*, Богословље VIII, 2 (1933), док. LXX, 118.

[4] *Ibidem*, LXXIV, 119.

[5] In 1804, the First Serbian Uprising was raised in Serbia in response to the illegal administration of the Janissary usurpers, who killed the legitimate vizier in 1801, abolished the Serbian privileges and carried out various forms of terror against the population, led by their superiors, the dahijas. With the aim to annihilate the Serbian people, who requested protection from the Sultan, the dahijas decided to decapitate the most reputable Serbian leaders. The events from late 1803 and early 1804, known

Gabriel was the fifth metropolitan in a row from 1767, who managed the Zvornik Metropolitanate at the time of the great crisis on the European periphery of the Ottoman Empire. Due to his physical handicap with one leg, which caused him walking problems, he was dubbed "the Lame" by the faithful. This nickname followed him through his life, without any pejorative connotation. Metropolitan Gabriel was a Bulgarian, born in Sliven. As he died in 1837, aged 75 or 73, it is possible to conclude that he was born in 1762 or 1764.[6] Sava Vuković states that he was "educated in Greek schools".[7] This conclusion is accurate as without the knowledge of the Greek language, he would not have progressed in church hierarchy or obtained the bishop's title. In addition to theological reasons, there were also practical reasons, such as the correspondence with the Patriarchate in Constantinople. Besides, Gabriel probably spoke or understood Turkish. He probably gained his previous level of knowledge, which included the Slavic language, Greek language and grammar, and the basics of theology, in some of "Hellenic-Bulgarian schools", which were specific schools existing in the late 18th and early 19th centuries in Bulgarian lands, where higher quality systemic education could be obtained at the time. Such schools, located either in larger places or important spiritual centres, such as the Rila monastery, were completed by some of the most famous Bulgarian church personalities, such as Metropolitan Seraphim of Dabar-Bosnia, archimandrite Neophyte of Rila and Metropolitan Avksentiy Veleshki. The education outside Sliven, which Gabriel had to undergo in order to eventually become a metropolitan of the Great Church, suggests that his family, in social terms, belonged to a well-off merchant or artisan stratum.

There is no information on whether Gabriel was first a secular priest who later became a monk, or was tonsured in young age. However, the fact that his nephew Nicholai erected him a monument indirectly suggests that he was a monk from his early age.[8] Numerous metropolitans of the time were

as "the slaughter of the knezes", when numerous Serbian leaders, including priests, were killed, were a direct cause of the First Serbian Uprising, which grew into the first national revolution of the Balkan peoples under Ottoman rule. Rebels quickly formed the authorities and an integral territory under their effective control, placing the foundations of modern Serbian statehood. С. Гавриловић, *Ка Српској револуцији*, Историја српског народа IV/1, Београд 1986, 428–431.

[6] М. С. Филиповић, *Почеци и прошлост Зворничке епархије*, Богословље VIII (XXIII) (1964) 114.

[7] С. Вуковић, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996, 105.

[8] М. С. Филиповић, *op. cit.*, 114.

accompanied by close relatives or nephews, whom they prepared for monastic life and further advancement in the church hierarchy.

As regards the start of his administration, the researchers studying the past of the Zvornik Metropolitanate do not agree on the year when he assumed the metropolitan throne. Đoko Slijepčević believes that Metropolitan Gabriel was mentioned in 1816 for the first time.[9] Based on a preserved inscription about the restoration of the Holy Trinity monastery (Tavna), Milenko S. Filipović states that he was mentioned as the Zvornik Metropolitan for the first time in October 1814. The restoration of that monastery, completed in 1814, was ascribed to Gabriel, in a Psalter inscription.[10] Filipović, however, does not exclude the possibility that Gabriel assumed the metropolitan throne even before, around 1807 or 1808, succeeding Metropolitan Eugenius, who had served for a short time as the Zvornik Metropolitan. This is also corroborated by the inscription on Gabriel's tomb, reading that until his death in 1837, "he led the Zvornik Metropolitanate for thirty years".[11]

However, although there is no doubt that the inscription is authentic, one should have reservations in the analysis of the credibility of data it contains. Its compilers did not necessarily have to be familiar with the time of start of Gabriel's administration, all the more so as he managed the Zvornik Metropolitanate for a long time. Besides, Filipović himself states that the part of the inscription concerning the age of Metropolitan Gabriel is not entirely legible, which opens the possibility that the monument could not be read with full certainty.[12] The monument was built in 1840 or later, which also increases the time distance, and the possibility of imprecise dating of some events.

There is no preserved information on when Gabriel received the bishop's rank and whether he headed an eparchy before arriving in Zvornik. It is certain that he could not have arrived before 5 February 1808, until when Metropolitan Eugenius was still at the head of the Zvornik Metropolitanate. By the Sultan's ferman issued on that date, recorded in the sicil of the Emperor's Mosque in Sarajevo, he was designated the successor of the Metropolitan of Dabar-Bosnia Kalinik I, who was described in the same document as "having arrived in Constantinople for the sake of some jobs". The same document reads that the arrival of Metropolitan Eugenius at the head of the Dabar-Bosnia Metropolitanate was approved upon the request of the Patriarch and the Holy

[9] Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, 2, Београд 1991, 472.
[10] М. С. Филиповић, *op. cit.*, 113.
[11] *Ibidem*, 113.
[12] *Ibidem*, 114.

Synod.[13] Dabar-Bosnia Metropolitan Kalinik I was already at the time absent from his metropolitanate, having become a member of the Holy Synod of the Great Church. In his absence, he was represented by the vicar bishop, the titular Metropolitan of Kratovo Venedikt Kraljević. However, soon afterwards Kraljević also left the Dabar-Bosnia Metropolitanate, after being detained by Ottoman authorities, tortured and eventually fined over suspicions that he was linked to the agitators who worked on instigating a Serbian uprising in Bosnia. In late August or early September 1807, Kraljević addressed the Habsburg border authorities, as confirmed by the report of the Petrovaradin General Command of 5 September 1807. He went to rebellious Serbia from the Habsburg Monarchy, and then appeared in Dalmatia under French rule.[14] The question of the vicar bishop in the Dabar-Bosnia Metropolitanate was resolved with the ordainment of Joseph, Kalinik's nephew, as the titular *Metropolitan of Kratovo*, who is mentioned in such status in 1809, which means that the administration of Metropolitan Eugenius ceased at the time, as Eugenius administered the Metropolitanate after Kraljević's departure.[15] The available sources do not contain information on whether Eugenius administered the Zvornik Metropolitanate all the time, or returned again to Zvornik in 1809, or whether he was transferred to another eparchy.

Given all the said, it is clear that the information that Metropolitan Gabriel headed the Zvornik Metropolitanate for thirty years is not correct at least by one year. He became the Metropolitan of Zvornik perhaps in 1808 or 1809, but it is also not possible to reject the possibility that Metropolitan Eugenius stayed until 1812. This question can be partially explained with a document from the grand vizier's office, sent to Zvornik through the Sofia nazir Mehmed Reshid-efendi. It contains the order that "the Zvornik Metropolitan be appointed again, upon the request of the Serbian *taifa* (community)", which was done.[16] The metropolitan's name is not stated in this document, but it is evident that the Zvornik metropolitan throne was vacated just before. The phrasing "appointed again" could relate to Metropolitan Gabriel, and not to

[13] С. Кемура – В. Ћоровић, *Прилози за хисторију Православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини 24 (1912), док. 17, 431.

[14] Н. В. Радосављевић, *Венедикт Краљевић, прилози за биографију*, Црквене студије 11 (Ниш 2015) 179–180; Ђ. Микић, *Буна Јована Јанчића*, Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина, Бања Лука 2004, 223–226.

[15] Н. В. Радосављевић, *Викарни епископи Дабробосанске митрополије*, Историјски часопис 62 (2013) 180.

[16] Н. В. Радосављевић, М. Маринковић, *Два прилога за историју Православне цркве у Босни*, Мешовита грађа – Miscellanea 33 (Београд 2012), док. 1, 285–287.

the obligation to appoint again a metropolitan in Zvornik, as old Metropolitan Eugenius either died or left.

If this document concerns Metropolitan Gabriel, it means that he could have been withdrawn from the Zvornik Metropolitanate between 1809 and 1812, and then returned again. The reason could be the intention of the Ottoman authorities to obtain from him as much information as possible about the circumstances in the Zvornik Metropolitanate, which was a strategically important area where war operations against rebellious Serbia were led. Gabriel may also have been asked to give an explanation about the Orthodox Serbs from his Metropolitanate joining the Serbian insurrectional army or – as it was done by the special patriarchal envoy Metropolitan Avksentiy, the Metropolitan of Vidin Dionisius and the Metropolitan of Kyustendil Constantine – to participate in missions aimed at calming down rebellious Serbia through negotiations and with as few concessions as possible.[17] Based on available sources, it is possible to claim with certainty that in 1812 Metropolitan Gabriel was informing the Great Church about the situation in the territory of his Metropolitanate.[18]

During the First Serbian Uprising, the Great Church decided to appoint a Slav, instead of Greek, at the head of the Zvornik Metropolitanate, as he could familiarise himself better with the local circumstances and inform the Patriarchate thereof. As the appointment of a Serbian metropolitan was not probable due to the uprising, a Bulgarian was chosen, who was justifiably believed to be able to quickly fit into the local milieu. Metropolitan Gabriel certainly better understood the Serbian faithful thanks to the similar language and Slavic origin, and the status they shared with the Bulgarians in the Ottoman Empire. The Patriarchate also certainly had in mind some of his personal traits which in time were also shown in the Zvornik Metropolitanate: honesty, determination, zeal in performing his spiritual mission, supporting the educational activity, restoration of churches and monasteries.

From its restoration in 1767, the Zvornik Metropolitanate covered the area of the Zvornik Sanjak, i.e. both banks of the Drina river.[19] While on its left bank it occupied the area of northeastern Bosnia, i.e. north of Vlasenica,

[17] Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831: управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 108–109; *Ориентална архивна колекция*, Народна библиотека Св. Св. Кирил и Методий, София, 7/57.

[18] Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831: управа Васељенске патријаршије*, 188.

[19] From 1739 to 1766 it was administered by Užice-Valjevo metropolitans, who had in their titulature the addition "and the Sanjak of Zvornik". It was only from 1766 when the Patriarchate of Peć was merged to the Ecumenical Patriarchate that the Zvornik Metropolitanate was also administratively separated into a separate unit, headed by

Zvornik, Majevica, Tuzla and Semberija, on the right bank it included Jadar and Rađevina.[20] Given that as of 1804 battles were waged between the Serbian insurrectional and Ottoman armies, with the dividing line of the conflicting parties maintained mainly on the Drina, Metropolitan Gabriel could not perform freely his spiritual mission in the entire eparchy.

At the time of the rebels' victories on the western border of Serbia (the Battle of Mišar in 1806 and Battle of Loznica in 1807), doubt was cast on the Serbian Orthodox population in the Bosnian Pashalik that they were helping the insurgents, joining them or preparing uprisings in Bosnia proper. The information that activities were planned even in the distant Bosnian Frontier[21] came to the Ottoman authorities, and some of those movements were nipped in the bud. Limited-scope insurgent movements emerged in Herzegovina as well, which also contributed to the increasingly stricter attitude of the Ottoman authorities towards the rebellious Serbs and their compatriots in the Bosnian Pashalik. Eastern Bosnia, i.e. the area of the Zvornik Metropolitanate, also became a battlefield, with churches and monasteries destroyed in retributions of the Ottoman army. The order of the grand vizier of 12 July 1807, sent to serasker Hurshid Pasha after the loss of Belgrade and Užice that year, testifies to the plans of the military annihilation of the population of rebellious Serbia, which incorporated parts of the Zvornik Metropolitanate as well. The order literally reads as follows: "It is obvious that the duty requires that the Serbs be made the Sultan's rayah through the force and strength of the Ottoman Empire. On our part, we have written special letters to his excellence Hurshid Pasha, the Rumeli vali and the chief commander in the Serbian matter. It is possible that the question of the Metropolitan's departure and return will be very soon peacefully resolved by the Serbian party in the capital. However, the matter is not mitigated with such opinion. In accordance with the earlier issued honourable fetva about the said congregation, it has been written that all efforts be invested to destroy and obliterate them, to have their property plundered, to have them captured and have their women and children taken in captivity."[22] The ultimate aim of the establishment of full control over the rebellious territories by the Ottoman Empire was the same throughout the

its metropolitan. Н. В. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, Ваљево 2000, 125.

[20] Jadar and Rađevina, areas in the vicinity of the towns of Loznica, in the present-day Republic of Serbia.

[21] Western part of the Bosnian Pashalik.

[22] The metropolitan mentioned in the order was Kyustendil Bishop Constantine. Н. В. Радосављевић, *Једна османска наредба о војном уништењу Србије из 1807. године*, Истраживања 23 (Нови Сад 2012) 288–290.

uprising, regardless of negotiation activities, while the extreme measures aimed at quelling the uprising were probably also known to metropolitans in this area, including Metropolitan Gabriel.

In 1813, the Serbian insurrectional state was militarily defeated and a significant number of its inhabitants, including the bulk of insurrectional leaders, fled to the Habsburg Monarchy. The remaining inhabitants, who did not fall into captivity or did not perish in the war, were exposed to the plague epidemics which flared up upon the Ottoman conquest of Belgrade, latently persisting through an almost entire decade. After the rebels were crushed, the old Ottoman administration structure was established. The situation was similar with the eparchial structure of the Great Church, which, though not formally, was jeopardised fundamentally since it played no greater importance in rebellious Serbia.[23]

Soon after the situation calmed, in still difficult conditions, Metropolitan Gabriel instigated the restoration of burnt and damaged churches, and the religious life in the Zvornik Metropolitanate. He did a lot. Owing to his effort, the Holy Trinity monastery (Tavna) was restored in 1814, followed by the monastery of the Entrance of the Most Holy Theotokos into the Temple (Tronoša) which, although the war ended in 1813, was burnt again in March 1814. The thorough restoration of the church of the Tronoša monastery was completed only in 1834.[24] As stated by Milenko S. Filipović, one of Metropolitan Gabriel's greatest successes was the construction of the new church of St John the Forerunner in Zvornik in 1823.[25] Ljiljana Ševo believes that the Zvornik church was erected between 1817 and 1821, and consecrated by Metropolitan Gabriel in 1823.[26] However, given that this was the time before the Tanzimat reforms, when the construction of new churches was rare, this was probably thorough restoration, including perhaps the extension of the church in Zvornik which had existed before, rather than the construction of a new temple. This is also indicated by some church vessels originating from the second half of the 18th century.

Gabriel of Zvornik faced a complex situation also at the time of the outbreak of the Second Serbian Uprising in 1815, although no significant

[23] Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831* : *управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 129–130.

[24] М. С. Филиповић, *op. cit.*, 114. Metropolitan Gabriel still headed the Zvornik Metropolitanate, but this area had already become a part of the Principality of Serbia, and thus its autonomous Orthodox Church, i.e. its Šabac Bishopric.

[25] М. С. Филиповић, *op. cit.*, 114.

[26] Љ. Шево, *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године*, Бања Лука 2002, 113–114.

military operations were carried out in his Metropolitanate. Such complex situation was caused by the neighbouring Metropolitan of Užice-Valjevo Danilo II, who assumed the Užice-Valjevo bishopric throne in 1814. The dissatisfaction with his behaviour among the faithful was considerable. Danilo II was known as "deli-papaz" and "alauk" (an insane, manic priest), which were the nicknames given to him by the Turks. Among other things, he requested from the faithful who were after the collapse of the First Serbian Uprising hit by hunger and illnesses, to pay the taxes overdue even from 1804. When the Second Serbian Uprising broke out in 1815, he joined Ottoman soldiers in the Valjevo garrison, wherefrom he managed to go towards Zvornik with his scribe and two associates.[27] It cannot be seen from available sources how Metropolitan Gabriel treated him during his short stay in the town. However, based on Danilo's demonstrated loyalty towards the Ottoman authorities, it can be assumed that Metropolitan Gabriel received him and was his host. Danilo II left Zvornik soon afterwards. [28]

At the time of Metropolitan Gabriel, the educational activity in the Zvornik Metropolitanate began to revive. Schools in Zvornik, Tuzla, Lokanj and other places were active. The teacher in Zvornik, Živko Marković, who also dealt with the copying activity, was mentioned in 1816. He copied the "Divine Orders", noting he did it "in the Zvornik school, at the time of Metropolitan Gabriel of Zvornik and Gradac". This inscription also contains important information that it was "opportune time", i.e. that peace reigned, which facilitated the restoration of church and educational life.[29] In 1816, the

---

[27] *Ibidem*, 192.

[28] Later, due to abuses and deceptions during the election to the metropolitan rank and his bad relations with the faithful, the Great Church punished Metropolitan Danilo II with strict banishment to the Meteora monastery, where he stayed in the status of an ordinary monk, with the prohibition to take communion until he sincerely repented. In 1821, he was pardoned and appointed the Metropolitan of Niš. Given that his predecessor, the Metropolitan of Niš Meletije, was hanged just before that, under the accusation that he supported Greek uprisings, the arrival of the former Metropolitan of Užice-Valjevo Danilo in his place can also be observed as a forced gesture of the appointment of a man loyal to the Ottoman authorities at the head of an important metropolitanate. Хр. Караманджуковъ, *Общъ прѣгледъ на борбите въ Моравско за освобождение* : *Празника на моравскитѣ апостоли*, София 1918, 9; Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831* : *управа Васељенске патријаршије*, 192.

[29] "*Сеи заповеди божествение преписа во училиште јуности зворничкој и окрестним странам Живко учитељ зовоми Марковић и наставник јуности при митрополиту Гаврилу Зворничком и Градачком, и прочаја. Соверши си у Зворнику*

same teacher bought an *Apostolos* for 20 groschen.[30] The *Apostolos*, printed in 1785 in Vienna was most probably one of many liturgical books plundered, upon the collapse of Serbia in 1813, by Ottoman soldiers during their looting of churches and monasteries. Ottoman soldiers later sold them to Orthodox Christians in the Bosnian Pashalik, who thereby saved them from destruction and gave them to their local churches and monasteries.[31]

New problems arose for Metropolitan Gabriel of Zvornik in 1821. That was the time of the outbreak of the Greek Uprising, with which the faithful in his eparchy were in no way related. The Greek Uprising, raised on the Peloponnese, was related to one of the metropolitans of the Great Church, the Metropolitan of Patras Paul Germanos, who unfurled the Greek rebel flag. Because of him and several other bishops, as well as the local clergy who supported the uprising, retribution against the Greeks took place in Constantinople. The most momentous event was the hanging of Patriarch Georgios V on the doors of the Patriarchate in Phanar. Several metropolitans from the areas where the uprising broke out were punished with capital punishment.[32] The Greek patricians from Constantinople and Asia Minor did not have the main role in staging the uprising. The Patriarch himself did not play any direct role either. Still, the entire church structure was suspicious to the Ottoman authorities, including the eparchies in the areas inhabited by the Serbs, whose history of uprisings was well-known to the authorities in Constantinople. Cautious over the unpredictable behaviour of the Belgrade Ottoman garrison, the Serbian authorities in the Smederevo Sanjak (Belgrade Pashalik) also issued an order on the temporary removal of valuables from churches and monasteries, primarily the Belgrade church, while Belgrade Metropolitan Agathangelus, a Greek by origin, was interrogated by the local vizier.[33] The Metropolitan of Niš Meletije

месеца јули 31. лета от Рождества 1819, погодно време бист.“ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, 3, Београд 1905, inscription 5921, 221.

[30] *Ibidem*, inscription 5922, 221.

[31] The fact that the inscription states that teacher Živko Marković “repurchased” the book, and did not purchase it, for the high price of 20 groschen, suggests that it was the prey brought by Ottoman soldiers from reoccupied Serbia. For more information about the repurchase of books plundered from church and monastery treasuries see: J. Н. Радосављевић, *Богослужбена књига, даривање и откуп у српским земљама под османском влашћу (1788–1830)*, Српске студије 6 (2015) 163–180.

[32] И. Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд 2004, 47; St. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, 383–384.

[33] *Тутори београдске цркве кнезу Милошу Обреновићу*, АС, КК II, Народна канцеларија, док. 336. Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831* : *управа Васељенске патријаршије*, 139.

was hanged in the same 1821 year.[34] Of four metropolitans in the Belgrade Pashalik, three were incarcerated. On 21 June (2 July) 1821, Stefan Jovanović, one of Užice knezes, informed Prince Mihailo Obrenović that the Bosnian vizier had arrested the metropolitans of Zvornik, Sarajevo and Herzegovina, and had released them several days later.[35] Based on this letter, it is possible to conclude with certainty that Metropolitan Gabriel of Zvornik was arrested with the other two metropolitans (of Dabar-Bosnia and Herzegovina), regardless of the fact that no events in his Metropolitanate could have raised suspicions of the Ottoman authorities, particularly not in relation to the Greek Uprising, which was geographically far away and whose objectives were unrealistic for the Serbs. The fact that Metropolitan Gabriel was a Bulgarian and not a Greek was not important in making the decision on his interrogation. All metropolitans and bishops of the Great Church were suspicious at the time. Even the Metropolitan of Rascia-Prizren-Skadar Zaharija, a Serb by ethnicity, was arrested together with protosyngelos Kalinik in 1821, and held in a Prizren prison for around a year, while several monks of the Visoki Dečani monastery were killed.[36]

By ordaining priest candidates immediately after the Second Serbian Uprising, Metropolitan Gabriel aimed to establish regular church organisation and compensate for the insufficient number of priests and monks. This particularly concerns the area affected by military operations. Already on 21 November (3 December) 1816, he ordained Meletije Filipović as a hieromonk in the Tronoša monastery.[37] Judging by the census of a part of the Zvornik Metropolitanate on the right bank of the Drina, which became a part of the autonomous Orthodox Church in the Principality of Serbia in 1834[38], this process was on-going. After being released from the Travnik prison, on 24 October (5 November) 1821, Metropolitan Gabriel ordained priest Petar

---

[34] Хр. Караманджуковъ, *op. cit.*, 9.

[35] Н. В. Радосављевић, *Књажеска канцеларија, Ужичка нахија*, књига прва, (1816–1830), Ужице–Београд 2005, док. 101, 99.

[36] Д. Батаковић, *Дечанско питање*, Београд 2007², 13–14; Н. В. Радосављевић, *Црквене прилике у Старој Србији од укидања Пећке патријаршије до Велике источне кризе*, Историја и значај Призренске богословије, Ниш 2013, 15–16.

[37] Н. В. Радосављевић, *Шабачка епископија по Попису из 1836*, Гласник. Историјски архив Ваљево 34 (2000) 73.

[38] The Orthodox Church in the Principality of Serbia was an autonomous church established by the Tomos of 1831. It was headed by the Archbishop of Belgrade and Metropolitan of Serbia. It had its own Holy Synod and internal autonomy, but was an inseparable part of the Great Church in canonical terms. Н. В. Радосављевић, *Аутономија православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија 1831–1836*, Истраживања 25 (Нови Сад 2014) 237–239.

Stefanović from the Grnčara village in the Holy Trinity monastery (Tavna).[39] In 1822, he carried out two more ordainments in the Tronoša monastery.[40] He made ordainments not only in these monasteries, but also in the town of Zvornik, where the metropolitan residence was located. According to the census of the Šabac Bishopric of 1836, in two protopresbyterates from Jadar and Rađevina, which belonged to the Zvornik Metropolitanate until 1834, there were fifteen of total twenty eight priests and hieromonks who were ordained by Metropolitan Gabriel, or 54.57% of the total. These ordainments were carried out from 16 (28) March 1816 to 12 (24) December 1828.[41] Their considerable number in this research sample suggests the restoration of church life in the area exposed to military operations for years. Based on this, we can assume that Gabriel acted in a similar manner also in the areas covered by the Zvornik Metropolitanate on the left bank of the Drina (Bosnia), which was a significantly greater region.

After the Russo-Turkish War ended with the Treaty of Adrianople in 1829 and the autonomous Principality of Serbia was established in 1830, the Zvornik Metropolitanate was on its western border. It then became certain that the area on the western bank of the Drina (Jadar and Rađevina) would be taken out from it and joined to the Principality of Serbia.[42] As the Porte procrastinated with resolving the issue of ceding the six nahiyes to the Principality of Serbia, this was done in 1833 through the local uprisings of the Christian population and the action of the Serbian Prince's army. This could not be interpreted as a casus belli as it was grounded in the Hatt-i sharif of 1830 about the establishment of the Principality of Serbia. The Ottoman Empire was in a difficult situation, which was used by Serbian Prince Miloš to achieve one of the primary objectives in attaining full-fledged Serbian statehood.[43]

---

[39] Н. В. Радосављевић, *Шабачка епископија по Попису из 1836*, 74.

[40] He ordained hieromonk Nikifor H. Jovanović, a later hegumen of the monastery, on 30 January (11 February), and Nikifor Marković, also a hieromonk of Tronoša, on 26 July (7 August) of the same year. *Ibidem*, 73.

[41] *Ibidem*, 73–75.

[42] The area outside the Smederevo Sanjak (Belgrade Pashalik), incorporated in the insurrectional Serbian state (1804–1813). Under the Treaty of Adrianople between Russia and the Ottoman Empire, it was to be added to the new, autonomous Serbian state, with its core in the Smederevo Sanjak. This was confirmed by the Hatt-i sharif of Sultan Mahmud II from 1830 about the establishment of the Principality of Serbia. The area covered six nahiyes which had belonged to different sanjaks (of Vidin, Kruševac, Bosnia, Zvornik). See: Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004, 23–41.

[43] With its new Hatt-i sharif of 1833, the Porte approved the enlargement of the Principality of Serbia with the six nahiyes, whereby its territory was enlarged by one

In 1834, this area was gradually included within the autonomous Orthodox Church in the Principality of Serbia, which was rounded off with the new canonical letter of the Great Church in 1836.[44] The events from 1833–1834 quite clearly show that the Great Church was prepared for them. Serbian Prince Miloš Obrenović allowed the metropolitans whose parts of eparchies were joined to the Principality of Serbia to collect metropolitan revenues in them during 1834 as well, and the Great Church advised them to agree with him about everything concerning the areas merged to the Principality.[45] On 20 February (4 March) 1834, the Metropolitan of Rascia-Prizren-Skadar Ananias attended the taking of the oath of fidelity of inhabitants of the part of the Stari Vlah nayhie to Serbian Prince Miloš Obrenović, which he should not have done without the consent of the Patriarchate or Ottoman authorities.[46] As the Principality of Serbia was de jure still a part of the Ottoman Empire and its Prince was also bound with an oath to the Sultan, the action of Metropolitan Ananias could not be observed as an infringement. Serbian sources do not contain information that Metropolitan Gabriel of Zvornik acted in a similar way in regard to giving an oath to Prince Miloš by the people's representatives of Jadar and Rađevina, which were a part of the Zvornik Sanjak up to then. However, Prince Miloš showed good will both towards him and the metropolitans of Rascia-Prizren-Ohrid, Niš and Vidin, by allowing them to collect without impediments all metropolitan and patriarchate revenues for 1833.[47]

The turmoil on the European periphery of the Ottoman Empire caused new problems to Metropolitan Gabriel. Though ethnically Serbian, the Muslim conservative beylik in the Bosnian Pashalik was devoted to the Ottoman state idea, reacting to the reform measures of the central authorities and geopolitical changes. The dissatisfaction of the Bosnian beylik appeared back in 1827, when the new Bosnian vizier began, from Zvornik, to crush the resistance of local Muslim leaders, and the rest of the Janissaries, whose corps were disbanded in the capital a year before. Up until 1832, the Bosnian Pashalik was the stronghold of anti-reform forces which clashed directly with the central

third. В. Стојанчевић, *Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839*, Историја српског народа V/1, Београд 1981, 123–124.

[44] Н. В. Радосављевић, *Аутономија православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија 1831–1836*, 246.

[45] Н. В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831* : *управа Васељенске патријаршије*, 191.

[46] Н. В. Радосављевић, *Књажеска канцеларија, Ужичка нахија (1831–1839)*, књига друга, документи, Београд–Ужице 2006, док. 504, 176–182.

[47] Н. В. Радосављевић, *Аутономија православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија 1831–1836*, 244–245.

authorities. This certainly aggravated Gabriel's position which, in line with the attitude of the Great Church, showed full loyalty to the legitimate state authorities, as otherwise he would have brought into question the position of the Patriarchate. The Treaty of Adrianople of 1829 and the Hatt-i sharif of 1830 on the establishment of the Principality of Serbia brought new uncertainties among the conservative Muslim population, which contributed to their increasing mistrust towards the Orthodox Serbs.

The armed rebellion of Husein Gradaščević from 1831–1832, which soon spread across almost the entire Bosnian Pashalik, jeopardised not only the position of its Orthodox metropolitans, but also posed direct peril to their lives given their devotion to the central authorities. In his letter of 17 (29) April 1832, the local k*nez of Užice Jovan Mićić wrote to Prince Miloš Obrenović that Husein Gradaščević, who proclaimed himself a Bosnian vizier, launched a campaign to the part of Herzegovina around the town of Stolac, which he still did not control. Mićić wrote that Gradaščević had arrested three Orthodox metropolitans (in the original: *srpske vladike – Serbian bishops*), from whom he extorted 120 *bags* of money and took them hostage. This was a much more difficult situation for them than short-term arrests and interrogations at the time of the outbreak of the Greek Uprising in 1821. The sum of money taken from them was very high for such circumstances. The *bag* of money was an exactly defined monetary unit of measurement and contained 500 Ottoman silver akçe. One hundred and twenty bags equalled 60,000.00 silver akçe. The comparison with other amounts further confirms that they were heavily fined by Gradaščević. In 1834, Prince Miloš Obrenović bought for 25 *bags* an estate, which included a watermill, which was highly profitable at the time, in the area of Ključ (present-day eastern Serbia). Under the Constitution of the Principality of Serbia of 1838, total 4,000 *bags* of money were earmarked from the government budget for the needs of the Prince's court.[48] The population of the metropolitanates in the Bosnian Pashalik could not quickly collect this amount, as they were overindebted. This was why the arrested metropolitans found it extremely hard to pay out this amount, but they succeeded, perhaps even by making unfavourable loans.

As Mićić's letter does not contain the names of the metropolitans arrested by Husein Gradaščević, the question is asked who they were. The Metropolitan of Rascia-Prizren-Skadar Ananias was out of reach of Gradaščević's troops. The Metropolitan of Herzegovina Joseph, who resided in Mostar, also had sufficient time to flee. If he had managed to move in time to the area under

[48] М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, књига 3, Београд 1968, 402.

the control of the central authorities, it is possible to conclude with certainty that Metropolitan Veniamin of Dabar-Bosnia (Sarajevo) and Metropolitan of Zvornik Gabriel were in Gradaščević's captivity. The third arrested could be the Vicar Bishop of the Dabar-Bosnia Metropolitan, the Metropolitan of *Kratovo* Gregorios.[49]

From his appointment to the throne of Zvornik metropolitans, the life of Metropolitan Gabriel was jeopardised on several occasions – from the outbreak of the First Serbian Uprising in 1804 until the end of the Second Serbian Uprising in 1815, as well as later, at the time of the start of the Greek Uprising in 1821 and turmoil in the Bosnian Pashalik from 1827 to 1832. The hitherto works whose authors examined his biography elaborate on the attempts at his murder. Dušan Tešić and Jakov Popović, in one of their treatises on the Zvornik Metropolitanate state that "the Turks persecuted him on one occasion", when he was saved by an Orthodox Christian, who practically carried him to a safe place since he moved slowly and with difficulty.[50] Milenko S. Filipović and Sava Vuković accept their opinion.[51] These works, however, do not mention when this event happened. As the most difficult period for him after the First Serbian Uprising was from 1827 to 1832, this most probably happened before Gradaščević arrested him in 1832. The fact that he was old further aggravated his movement, in addition to his physical handicap. This is another reason why it can be assumed that the event took place either in 1830, when the central authorities were fully crashed in the Bosnian Pashalik, or before his arrest in 1832. The chase after him, which he managed to escape at a moment, could also serve the purpose of his arrest.

After Gradaščević's rebellion failed in 1832, Metropolitan Gabriel continued to manage the metropolitanate assigned to him in more stable conditions. In 1833, the geopolitical situation changed and a part of the Zvornik Sanjak, and thus of the Zvornik Metropolitanate, was merged to the Principality of Serbia. In 1834, the borders of the Zvornik Metropolitanate were reduced to the territory it occupied in Bosnia at the time, on the left bank of the Drina. Gabriel "the Lame", the Metropolitan of Zvornik, died in the Holy Trinity monastery (Tavna) on the slopes of the Majevica mountain, between Bijeljina, Ugljevik and Zvornik. Milenko S. Filipović believes that he, already gravely ill, withdrew from Zvornik to this monastery. He was also personally connected

---

[49] Н. В. Радосављевић, *Викарни епископи Дабробосанске митрополије (1766–-1878)*, Историјски часопис 62 (2013) 161–192.

[50] Д. Тешић – Ј. Поповић, *Зворничка епархија и њени митрополити*, Дабробосански источник за1890, Сарајево 1890, 117–119.

[51] М. С. Филиповић, *op. cit.*, 113.

to Tavna as he organised and led its thorough restoration in 1814, only a year after the collapse of the Serbian insurrectional state and the cessation of war operations in this area.[52] The insufficiently legible inscription in his tomb contains the following words: "his grateful nephew Nicholai set up this tomb in 184[...]".[53] This text in Serbian contains the only mention of his close relative, nephew Nicholai. As the tomb was erected in 1840 or later, at least three years after Gabriel's death, it can be concluded that his nephew Nicholai most probably remained to live in Zvornik or in one of the monasteries of the Zvornik Metropolitanate, i.e. did not return to their native area of Sliven or go to another area in the Ottoman Empire. Given the conditions in which the Zvornik Metropolitanate existed in the first three decades of the 19th century, Đoko Slijepčević's conclusion that it had a very well organised church and educational life gains in even more importance. The most meritorious was Metropolitan Gabriel, who managed to preserve order in the Metropolitanate despite complex and difficult circumstances.

[52] The year has not been read with full certainty. Milenko S. Filipović leaves both possibilities equally open. М. С. Филиповић, *op. cit.*, 114.
[53] *Ibidem*.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Ориентална архивна колекция, Народна библиотека Св. Св. Кирил и Методий, София, 7/57. [Orientalna arhivna kolekcia, Narodna biblioteka Sv. Sv. Kyril i Metody, 7/57]

Архив Србије, КК II, Народна канцеларија, док. 336. [Arhiv Srbije, KK II, Narodna kancelarija, dok 336]

Извори – Primary Sources

Анастасијевић Д., *Кроз једну збирку новијих аката Цариградске патријаршије*, Богословље VIII, 2 (1933) 109–123. [Anastasijević D., *Kroz jednu zbirku novijih akata Carigradske patrijaršije*, Bogoslovlje VIII, 2 (1933) 109–123]

Кемура С. –Ћоровић В., *Прилози за хисторију Православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини 24 (1912) 413–441. [Kemura S. – Ćorović V., *Prilozi za historiju Pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 24 (1912) 413–441]

Радосављевић Н. В., *Шабачка епископија по Попису из 1836*, Гласник Историјског архива Ваљево 34 (2000) 53–82. [Radosavljević N. V., *Šabačka episkopija po Popisu iz 1836*, Glasnik Istorijski arhiv Valjevo 34 (2000) 53–82]

Радосављевић Н. В, *Књажеска канцеларија, Ужичка нахија*, књига прва, *(1816–1830)*, Ужице–Београд 2005. [Radosavljević N. V, *Knjažeska kancelarija, Užička nahija*, knjiga prva, *(1816–1830)*, Užice–Beograd 2005]

Радосављевић Н. В., *Књажеска канцеларија, Ужичка нахија (1831–1839)*, књига друга, документи, Београд–Ужице 2006. [Radosavljević N. V., *Knjažeska kancelarija, Užička nahija (1831–1839)*, knjiga druga, dokumenti, Beograd–Užice 2006]

Радосављевић Н. В., Маринковић М., *Два прилога за историју Православне цркве у Босни*, Мешовита грађа – Miscellanea 33 (2012) 279–291. [Radosavljević N. V., Marinković M., *Dva priloga za istoriju Pravoslavne cvrkve u Bosni*, Mešovita građa – Miscellanea 33 (2012) 279–291]

Радосављевић Н. В., Маринковић М., *Једна османска наредба о војном уништењу Србије из 1807. године*, Истраживања 23 (Нови Сад 2012) 283–293. [Radosavljević N. V, Marinković M., *Jedna osmanska naredba o vojnom uništenju Srbije iz 1807. godine*, Istraživanja 23 (Novi Sad 2012) 283–293]

Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи*, 3, Београд 1905. [Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi*, 3, Beograd 1905]

Литература – Secondary Works:

Runciman St., The Great Church in Captivity, Cambridge 1968.

Батаковић Д., *Дечанско питање*, Београд 2007[2]. [Bataković D., *Dečansko pitanje*, Beograd 2007[2]]

Влајинац М., *Речник наших старих мера у току векова, књ.* 3, Београд 1968. [Vlajinac M., *Rečnik naših starih mera u toku vekova*, knj. 3, Beograd 1968]

Вуковић С., *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996. [Vuković S., *Srpski jerarsi od devetog do dvadesetog veka*, Beograd–Podgorica–Kragujevac 1996]

Историја српског народа, IV/1, Београд 1986 (Гавриловић С.) [*Istorija srpskog naroda*, IV/1, Beograd 1986 (Gavrilović S.)]

Историја српског народа, V/1, Београд 1981. (Стојанчевић В.) [*Istorija srpskog naroda*, V/1, Beograd 1981. (Stojančević V.)]

Караманджуковъ Хр., *Общъ прѣгледъ на борбите въ Моравско за освобождение* : *Празника на моравскитѣ апостоли*, София 1918. [Karamandjukov Hr., *Obsht pregled na borbite v Moravsko za osvobozhdenie* : *Praznika na moravskite apostoli*, Sofia 1918]

Љушић Р., *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 2004. [Ljušić R., *Kneževina Srbija 1830–1839*, Beograd 2004]

Микић Ђ., *Буна Јована Јанчића*, Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина, Бања Лука 2004, 219–238. [Mikić Đ., *Buna Jovana Jančića*, Srpska revolucija 1804–1815 i Bosna i Hercegovina, Banja Luka 2004, 219–238]

Ортајли И., *Најдужи век империје*, Београд 2004. [Ortajli I., *Najduži vek imperije*, Beograd 2004]

Радосављевић Ј. Н., *Богослужбена књига, даривање и откуп у српским земљама под османском влашћу (1788–1830)*, Српске студије 6 (2015) 163–180. [Radosavljević J. N., *Bogoslužbena knjiga, darivanje i otkup u srpskim zemljama pod osmanskom vlašću (1788–1830)*, Srpske studije 6 (2015) 163–180]

Радосављевић Н. В., *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, Ваљево 2000. [Radosavljević N. V., *Užičko-valjevska mitropolija 1739–1804*, Valjevo 2000]

Радосављевић Н. В., *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831* : *управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007. [Radosavljević N. V., *Pravoslavna crkva u Beogradskom pašaluku 1766–1831* : *uprava Vaseljenske patrijaršije*, Beograd 2007]

Радосављевић Н. В., *Викарни епископи Дабробосанске митрополије*, Историјски часопис 62 (2013) 161–192. [Radosavljević N. V., *Vikarni episkopi Dabrobosanske mitropolije*, Istorijski časopis 62 (2013), 161–192]

Радосављевић Н. В., *Црквене прилике у Старој Србији од укидања Пећке патријаршије до Велике источне кризе*, Историја и значај Призренске богословије, Ниш 2013, 9–29. [Radosavljević N. V., *Crkvene prilike u Staroj Srbiji od ukidanja Pećke patrijaršije do Velike istočne krize*, Istorija i značaj Prizrenske bogoslovije, Niš 2013, 9–29]

Радосављевић Н. В., *Аутономија православне цркве у Кнежевини Србији и арондација епископија 1831–1836*, Истраживања 25 (2014) 233–248. [Radosavljević N. V., *Autonomija pravoslavne crkve u Kneževini Srbiji i arondacija episkopija 1831–1836*, Istraživanja 25 (2014) 233–248]

Радосављевић Н. В., *Венедикт Краљевић, прилози за биографију*, Црквене студије 11 (Ниш 2015) 353–383. [Radosavljević N. V., *Venedikt Kraljević, prilozi za biografiju*, Crkvene studije 11 (Niš 2015) 353–383]

Слијепчевић Ђ., *Историја Српске православне цркве*, 2, Београд 1991. [Slijepčević Đ., *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, 2, Beograd 1991]

Тешић Д. – Поповић Ј., *Зворничка епархија и њени митрополити*, Дабробосански источник за 1890, Сарајево 1890, 117–119. [Tešić D. – Popović J., *Zvornička eparhija i weni mitropoliti*, Dabrobosanski istočnik za 1890, Sarajevo 1890, 117–119]

Филиповић М. С., *Почеци и прошлост Зворничке епархије*, Богословље VIII (XXIII) (1964) 49–133. [Filipović M. S., *Počeci i prošlost Zvorničke eparhije*, Bogoslovlje VIII (XXIII) (1964) 49–133]

Шево Љ., *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године*, Бања Лука 2002. [Ševo Lj., *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine*, Banja Luka 2002]

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ

ГАВРИЛО ЗВОРНИЧКИ

Резиме

Митрополит Гаврило рођен је у Сливену 1762. или 1764. По народности је био Бугарин. Образовање је стицао прво на црквенословенском, а потом на грчком језику, у неким од манастира и теолошких школа Велике цркве. То му је касније омогућило напредовање у црквеној јерархији. Поред грчког, говорио је и турски језик, а српски је брзо савладао по доласку на чело Зворничке митрополије. На зворнички митрополитски трон ступио је после 5. фебруара 1808, у време када је већ трајао Први српски устанак. Пре његовог доласка, као и после тога, ратне операције одвијале су се и на подручју Зворничке митрополије. Митрополит Гаврило старао се да у тим временима заштити вернике, док је Великој цркви слао извештаје о актуелним догађајима. Такође је учествовао и у преговарачким активностима у циљу окончања борби. По слому Првог српског устанка 1813. активно је радио на обнови порушених и оштећених цркава и манастира. Његовом заслугом су већ 1814. обновљени манастири Тавна и Троноша, док је 1823. завршена обнова цркве у Зворнику. Поред тога, подржавао је просветну делатност и отварање школа, а старао се и о обнови монашког живота. У време избијања Грчког устанка 1821, ухапшен је и ислеђиван, али је брзо пуштен на слободу. Током 1832, у време побуне Хусеина Градашчевића у Босанском пашалуку, ухапшен је од његових нелегалних формација. Из затвора је пуштен тек пошто је платио високу суму новца. Услед нередовних прилика живот му је у више наврата био угрожен, али је све време и поред тога предано вршио своју духовну мисију. Умро је 1837. Сахрањен је у манастиру Тавна.

Кључне речи: митрополит Гаврило, Османско царство, Велика црква, Зворничка митрополија, управа, криза, рестаурација.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 29. 08. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 195–232
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 195–232
УДК: 327(44:497.11):94(497.11)“1859“
DOI: 10.34298/IC1968195T

Урош ТАТИЋ[*]
Историјски институт
Београд

ФРАНЦУСКА И ПОВРАТАК НА ВЛАСТ ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋА 1859. ГОДИНЕ[**]

Апстракт: Чланак се бави делатношћу француске дипломатије у Кнежевини Србији у време кључних догађаја који су довели до смене династија на Светоандрејској скупштини крајем 1858. године. Приликом писања, великим делом су коришћени необјављени извори француске провенијенције.

Кључне речи: Илија Гарашанин, Бернар Дезесар, Едуар Тувнел, кнез Александар Карађорђевић, династија Обреновића, Светоандрејска скупштина, Француска, Србија.

Тема повратка на власт династије Обреновића садржана је у бројним историографским јединицама, али француско-српски односи за време овог важног догађаја нису у потпуности расветљени са становишта односа између Француске, Русије и Аустрије, што је и циљ овог рада.[1]

---

[*] urostatic@yahoo.com

[**] Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне* (Ев. бр. 177031).

[1] С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд 1990; В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд–Земун 1925; Љ. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1957; Г. Јакшић, В. Вучковић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд 1963; Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија 1856–1862*, Београд 2008; Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд 2015.

Крим још увек није био евакуисан, нити је потписан Париски уговор, а Наполеон III (Napoléon III) је већ почео да показује пуно обзира према пораженој Русији која му је узвраћала истом мером.[2] Убудуће ће питања на Балкану и на Дунаву најчешће бити решавана након постизања пуне сагласности између Париза и Петрограда. Почетком јануара 1857. године француски цар се обратио Александру II (Алекса́ндр II Николаевич) следећим речима: „Као што сам био искрен и одан Енглеској, такав ћу бити и Вашем величанству ако нам током великих догађаја који буду искрсли у Европи интерес наших двеју земаља буде дозволио да се заједно боримо“.[3] Усрдан одговор Русије није требало дуго чекати. Крајем септембра два цара су се сусрели у Штутгарту и потврдили да имају истоветна гледишта по европским питањима.[4] Споразумом с Александром Наполеон је створио предуслове за спровођење свог брижљиво скројеног плана.

За време Кримског рата Француска није престајала да ради на стварању атмосфере за решење најактуелнијег проблема њене спољне политике. Један од њених циљева у овом рату био је да дипломатски изолује Аустрију уочи предстојећег сукоба у Италији. Сузбијање руских тежњи на Истоку, које је постигнуто заједничким напорима западних сила, било је великим делом и у интересу владе у Бечу. Упркос томе, Дунавска монархија је своју неутралност у Кримском рату желела да

[2] Кримски рат је био највећи европски сукоб у XIX веку. Вођен је од 1853. до 1856. године између Русије с једне и савезничке коалиције коју су чиниле Турска, Француска, Велика Британија и Краљевина Сардинија с друге стране. Повод за рат био је религијски спор Русије и Француске око превласти над светим местима у Палестини, чија је територија припадала Османском царству. Право чувања светих места, Француска је темељила на капитулацијама из 1535. и 1740. године (Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 30). У суштини, верски спор је послужио само као изговор руском цару Николају I у покушају да наметне своју доминацију над Турском, чија судбина као да је била препуштена на милост и немилост њему. Рат је окончан Париским мировним уговором од 30. марта 1856. године (*Dictionnaire du Second Empire*, sous la direction de Jean Tulard, Paris 1995, 378–382; Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат 1853–1856. Неутралност као независност*, Београд 2004, IX, 17–19).

[3] Руског цара Николаја I, који је започео рат са Турском и њеним савезницама, је после смрти 2. октобра 1855. године на престолу наследио син Александар II.

[4] Аустријски амбасадор у Паризу Хибнер (Alexander Graf von Hübner) писао је 22. децембра 1856. године министру Буолу: „Русија је добила подршку Француске бацивши јој се у наручје док су њене руке још увек црвене од крви бранилаца Малакова“ (J. C. Allain, P. Guillen, G. H. Soutou, L. Theis, M. Vaïsse, *Histoire de la diplomatie française*, II, *De 1815 à nos jours*, Paris 2005, 106).

наплати од Француске добијањем гаранција за одржање њених поседа у Италији. Она је италијанско питање такође схватала као главни проблем у односима са званичним Паризом и због тога није желела да се озбиљније ангажује по Источном питању. Стицајем околности, Француска је успела у својим намерама. Опхођење Аустрије за време Кримског рата одредило је умногоме њену судбину. Пружањем дипломатске помоћи западним силама влада у Бечу је окренула против себе Русију, не обезбедивши тиме подршку Велике Британије у каснијим догађајима. Наполеон је на тај начин успешно завршио први део борбе с Аустријом тако што ју је дипломатски изоловао. Приближавајући се Русији у мери у којој су то дозвољавали његови односи с Великом Британијом, цар је допринео да изолованост Дунавске монархије буде још потпунија.[5]

Наполеон је, дакле, већ у септембру 1857. године, приликом састанка с Александром II у Штутгарту имао у виду план за рат против Аустрије. Због својих планова на Апенинском полуострву, влада у Паризу је имала интереса да попушта захтевима Петрограда по питањима Балкана. На састанку у Штутгарту, министри спољних послова, гроф Александар Валевски (le comte Alexandre Florian Joseph Colonna Walewski) и кнез Александар Михаилович Горчаков (Алекса́ндр Миха́йлович Горчако́в), су постигли сагласност о споразумном иступању француских и руских дипломатских представника на Истоку.[6] Француска и Русија су

[5] В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд–Земун 1925, 19–21.

[6] Француски и руски министар су постигли договор о основама споразума које су забележене писмено. Међутим, документ о томе није потписан, а у руским архивима су сачувана три нацрта тог дипломатског акта. Током разговора, Валевски и Горчаков су постигли сагласност о следећем: 1) да ће се два владара договарати о свим питањима од интереса за Европу и да ни Француска ни Русија неће узети учешћа у коалицији упереној против једне од њих; 2) да ће Француска и Русија на Истоку иступати у сагласности и да ће се споразумевати у случају распада Турске; 3) да амбасадорима и конзулима две силе на Истоку одмах буде дато упутство да иступају споразумно и да француски конзули поименце добију налог да се уздржавају од сваке верске пропаганде (F. Charles-Roux, *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, Paris 1913, 219–222). Француско-руски споразум у Штутгарту из 1857. године треба дефинисати као усмени споразум Наполеона III и Александра II. Гроф Валевски је био задовољан одлуком да не буде потписан никакав акт, јер ће одлука да ништа не буде потписано, да се држе разговора и узајамних уверавања, довести до успостављања међусобног поверења два владара, које се временом може само развијати. Министар је изјавио руском амбасадору у Паризу Кисељеву да одлука да се цареви претходно споразумеју о свим питањима, по њему вреди више од једног уговора (S. Goriaïnow, *Les étapes*

такође одлучиле да онемогуће мешање Дунавске монархије у унутрашња питања Турске.[7] У складу с тим, влада у Тиљеријама је била спремна да заједно са званичним Петроградом ради на сузбијању аустријског утицаја на Балкану, а нарочито у Србији где је овај утицај био преовлађујући.[8] Управо ова антиаустријска компонента одређивала је, у ово време, правац француској балканској политици.

Политика Француске према Србији као последица споразума из Штутгарта

Састанак Наполеона III и Александра II био је од изузетног значаја за политику коју ће Француска водити према Кнежевини у периоду од 1857. до 1863. године. У време сусрета двојице владара тадашњи члан Савета Илија Гарашанин се затекао у Паризу. Он није успео да добије подробнија обавештења о француско-руском споразуму, али је наслућивао важност коју ће исти имати за догађаје на Истоку. Гарашанин је, међутим, сазнао да је на састанку у Штутгарту било речи и о Србији. Француски и руски званичници су разматрали могућност да на власт у Кнежевини уместо аустрофилски оријентисаних министара кнеза Александра Карађорђевића буду доведени представници русофилске опозиције у

de l'alliance franco-russe (1853–1861), Revue de Paris, t. 1 (1912) 1–28; 529–543, 755–776; 22). Захлађење у односима Париза и Петрограда због пољског устанка 1863. године допринело је прекиду француско-руског споразума. Споразум у Штутгарту умногоме се разликовао од званичног међудржавног савезништва Француске и Русије из 1893/4. године. Париз и Петроград закључили су, најпре, 1891. године, неку врсту консултативног пакта: две државе су се обавезале да заједно размотре шта треба предузети у случају избијања ратне опасности. Силе су затим, у августу 1892, склопиле тајну војну конвенцију, а наредне године договорени су детаљи савеза који је руски цар Александар III ратификовао у децембру. Француска скупштина је то учинила почетком 1894. године. Војном конвенцијом предвиђена је неодложна једновремена мобилизација Русије и Француске у случају мобилизације неке од сила Тројног савеза. У савезнички уговор две силе су унеле клаузулу „да ће савез трајати онолико дуго колико буде трајао Тројни савез", указујући на тај начин шта је за обе стране био главни мотив за његово закључење (Б. Стојић, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017, 21–22; Ј. В. Тарле, *Историја новог века*, I–II, Београд 1949, II, 257–258).

[7] F. Charles-Roux, *нав. дело*, 222.

[8] С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд 1990, 172.

Савету, предвођени Томом Вучићем Перишићем.[9] Узимајући у обзир правац опште политике владе у Паризу овакав избор се чинио сасвим логичним. Сузбијање аустријског уплива подразумевало је у одређеној мери и поновно успостављање руског утицаја у Србији. Ово за Француску није представљало опасност јер је утицај Русије на Балкану за време Кримског рата знатно опао. Већ у новембру 1856. године, влада у Бечу се жалила званичном Паризу на држање француског конзула у Београду Бернара Дезесара (Louis Gustave Bernard Des Essards).[10] Он је пружао подршку свом колеги, конзулу Михаилу Рафаиловићу Милошевићу (Михаил Рафаилович Милошевич) у поновном успостављању руског утицаја у Кнежевини, који је француска влада донедавно са толико напора сузбијала.[11] Начело претходног споразума о спорним питањима између Француске и Русије, успостављено на састанку у Штутгарту, убудуће ће бити примењено и на Србију. Влада у Тиљеријама ће се залагати у корист Кнежевине углавном након што о томе постигне сагласност с Петроградом. Русија је, међутим, због отпора на који би њени предлози наишли код Аустрије и Велике Британије, често препуштала иницијативу званичном Паризу. Стога се понекад чини да је влада у Тиљеријама до 1863. године била највећа заштитница српских интереса. За саму Француску било је важно да као главна поборница начела народности одржи јак утицај у Србији. Због тога је у њеном интересу било сређивање унутрашњег стања и успостављање политичке стабилности у Кнежевини. У исто време, примена начела народности у Србији обезбедила би

---

[9] *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I–II, (књига прва, *од 29 марта 1848 до 31 децембра 1858 године*), (књига друга, *од 4 јан. 1859 до 29 марта 1874*), средио Ст. Ловчевић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. XXII, Београд 1931; I, 354–355.

[10] Бернар Дезесар (8. VIII 1818 – после 1883) је рођен у Лоријену (Lorient, Morbihan) у Бретањи. Дипломатску каријеру је започео 1848. године као први секретар, а затим отправник послова француског посланства у Хамбургу. Пре именовања за генералног конзула у Београду 23. јуна 1855, вршио је исту дужност у Амстердаму и Варшави. После одласка из Београда 1859. године био је генерални конзул у Ливорну, Хавани и Бејруту. Након пензионисања 1868. године, привремено је вршио дужност генералног конзула у Торину и Москви. Именован је 1855. за витеза, а затим, због заслуга у снабдевању француских трупа за време експедиције у Мексику, за официра Легије части 1862. Промовисан је за командора, носиоца трећег степена Легије части, 1866. године (AMAE, Personnel-Dossiers individuels de carrière, première série, 1816-XIXe siècle, No 350 (Louis Gustave Bernard Des Essards).

[11] В. Поповић, *нав. дело*, 105.

Француској наклоност Русије која јој је била неопходна за спровођење њене политике у Италији.[12] У складу с овим идејама водиљама иступали су уочи промене династија у Србији 1858. године амбасадор у Цариграду Едуар Тувнел (Edouard Thouvenel) и конзул Бернар Дезесар.[13] О њиховом држању најбоље сведоче Тувнелове речи упућене српском посланику у турској престоници. Критикујући Правитељство што указује више поштовања аустријском него француском конзулу, амбасадор је изјавио да је жеља владе у Тиљеријама „да ничији страни уплив не продре у Србију, која тако љуби своју унутрашњу слободу“.[14]

Иако је после кримске кризе ојачан државноправни положај Србије, положај кнеза Александра Карађорђевића је постао гори него што је био пре тога.[15] Овај чудан парадокс захтева дубљу анализу унутрашњих

[12] Примена начела народности у Србији у то време подразумевала је, у складу са схватањима француске дипломатије, пре свега заштиту стечене унутрашње аутономије Кнежевине од мешања Аустрије и Русије. У крајњој инстанци, потпуна примена овог принципа значила је ослобођење и уједињење српског народа и стварање националне државе. Овај циљ је било могуће остварити путем постепене дезинтеграције Османског царства и стварања националних држава на Балкану на његовим темељима. Применом начела народности на Балкану Француска је желела да спречи поделу Турске између великих сила – Аустрије и Русије. Начело народности уграђено је у начело „Балкан балканским народима“. Прилагођавајући га потребама и могућностима Србије, Илија Гарашанин, министар спољних послова за време друге владавине кнеза Михаила, је синтагму „Балкан балканским народима“, 1844. године унео у *Начертаније*, званични спољнополитички и национални програм Кнежевине.

[13] Едуар Тувнел (Верден, 1818 – Париз, 1866), француски дипломата, министар спољних послова од 24. јануара 1860. до 15. октобра 1862. Као двадесетогодишњак, објавио је 1839. године у часопису *Revue des Deux Mondes* извештај са дугог путовања кроз Аустрију, Угарску, Румунију и Грчку. Мало потом, 1841, примедбе и размишљања сакупљени у две књиге са овог путовања, отворили су му врата Министарства спољних послова. Каријеру је започео у посланству у Бриселу, а затим је вршио дужност секретара и отправника послова у Атини 1848. Исте године, након проглашења Друге републике, именован је за опуномоћеног министра у Атини, где је постао најближи сарадник грчког краља Отона. У новембру 1850. постао је француски представник у Минхену, а 2. децембра наредне године, после државног удара Луја Бонапарте, је постао директор Политичког одељења Министарства спољних послова. Наполеон III га је именовао за амбасадора у Цариграду 3. маја 1855, а потом 4. јануара 1860. године за министра спољних послова.

[14] С. Јовановић, *нав. дело*, 148.

[15] На Париском конгресу прихваћен је француски предлог да у Србији остане на снази унутрашња организација предвиђена Хатишерифом из 1838. године.

прилика из доба уставобранитељског режима. Чињеница је, међутим, да је Александар управо у то време себе обезвредио у политичком смислу.

На дан његовог рођендана, свечано прослављеног у Београду 10. октобра 1857. године, полицијске власти су откриле заверу против кнеза. Њу су осмислили председник Савета Стефан Стефановић Тенка (отуда Тенкина завера), чланови овог тела Радован Дамјановић, Паун Јанковић, Павле Станишић, председник Касационог суда Цветко Рајовић и Милош Мрцаиловић, близак Томи Вучићу Перишићу. На суђењу је утврђено да је циљ завереника био убиство Александра а да им је новац за организовање злочина дао бивши кнез Милош Обреновић. Суд вароши Београда је 9. новембра донео одлуку да завереници због доказане и признате кривице буду осуђени на смрт. По доношењу пресуде кнез Александар је помиловао заверенике и преиначио казну у доживотно заточење у тешком гвожђу.

Одлуке суда и кнеза Александра оспорила је опозиција у земљи, која се позвала на члан 17 Устава из 1838. године, по коме члан Савета може бити кажњен само уз сагласност Порте. Поступак против завереника је тако добио политичко обележје.[16]

За разлику од Тенке који је био русофил, Илија Гарашанин је уживао подршку Француске и тежио ослобођењу Србије и од руског и од аустријског утицаја. Радован Дамјановић и Милош Мрцаиловић, поред председника Савета главни организатори завере, били су највећи Гарашанинови непријатељи. Они су после откривања комплота на сваки начин покушали да окриве великог државника за учешће.[17] На погоршање његовог положаја пред владом и кнезом Александром у великој мери је утицао аустријски конзул Теодор Теја Радосављевић. По речима самог Гарашанина, Радосављевић је жалио што и њега није успео да отера у

Чланом 28 Париског уговора Србија је остала под влашћу султана, али је сачувала раније „независну народну управу, пуну слободу вероисповести, законодавства, трговине и пловидбе." Порта је чланом 29 задржала право да држи гарнизонску војску у градовима Србије. Она је проглашена војно неутралном земљом, јер „никакво оружано посредовање не може имати места у Србији без претходног договора између високих сила уговорница". Ова одредба је била уперена против Русије, али је штитила Кнежевину и од упада Аустрије. Државноправни положај је ојачан тиме што је руско-турско покровитељство над Кнежевином замењено гаранцијом великих сила (Р. Љушић, *Историја српске државности*, књ. II, *Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад 2001, 116).

[16] Б. Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010, 285.

[17] С. Јовановић, *нав. дело*, 171.

Гургусовачку кулу.[18] Пошто је тада боравио у Паризу, влада је од њега затражила оставку писаним путем. Међутим, иако је потврдио да више неће обављати дужност саветника, Гарашанин је одбио да дâ оставку на свој положај. Он није желео да тај чин буде доведен у везу с учешћем у завери. Гарашанин је пристајао „или да својевољно и независимо сасвим од тих догађаја дâ оставку или да га Правитељство као и остале окриви и осуди, па може бити и затвори".[19]

Наведене околности у вези с Тенкином завером, као и положај Илије Гарашанина умногоме ће утицати на став Француске према Србији. Ова сила ће имати одлучујућу улогу у наредним догађајима у Кнежевини. Њено држање ће утицати на слање Етем-пашине мисије у Србију и збацивање кнеза Александра на Светоандрејској скупштини. Тај став ће се огледати кроз поступке амбасадора у Цариграду Тувнела и београдског конзула Бернара Дезесара.

Француски конзул је стао на страну завереника и енергично заступао тезу да у случај треба да се умеша Порта. Он је примао у посету породице осуђеника и уливао им наду да ће њихови ближњи бити ускоро ослобођени.[20] Бернар Дезесар је у више наврата скретао пажњу влади у Паризу да је све што се тада дешавало у Србији припремљено од стране Аустрије. С друге стране, аустријски посланик у Цариграду барон Прокеш (Prokesch von Osten, Anton) је сматрао да је Гарашанин вођа завере и да је његова намера била да помоћу Француске постане прво кајмакам, а затим кнез.[21] Влада у Тиљеријама је узела Гарашанина у заштиту, бранећи га од оптужби да је саучесник. Бернару Дезесару се чинило да је завера измишљена да би кнез могао оборити Савет. Слично мишљење имао је и руски конзул Милошевић, који је о томе писао руском амбасадору у Цариграду. Када је Александар приморао шесторицу саветника, за које није утврђено да су били саучесници у завери, да поднесу оставке, Бернар Дезесар и Милошевић су то представили као државни удар. Они су истицали да у Србији више не постоји Савет. Бернар Дезесар је поручио саветницима да не дају оставке, а кад су они то ипак учинили, конзул је изјавио да је кнез прихватајући њихове оставке сам своју потписао и да је себе на тај начин ставио „ван закона". По речима кнежевог представника Стефана Марковића, израз којим се послужио Бернар

[18] *Исто*, 168.

[19] *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 377.

[20] Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена,* књ. 1, *(1848–1860)*, књ. 2, *(1860–1868)*, књ. 3, *(1868–1872)*, Београд 1887–1901; I, 252–253.

[21] Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005, 128, 139.

Дезесар употребљавао се само за злочинца. Конзул је тврдио да је једини грех саветника у томе што су критиковали Александра. Он је сматрао да у Србији више не постоји закон и претио је прекидом дипломатских односа. Бернар Дезесар је наговарао београдског пашу и своје колеге конзуле да упуте заједнички протест Правитељству. Он није дошао у цркву на благодарење ради кнежевог спасења од завере.[22]

Држање Бернара Дезесара поводом Тенкине завере превазилазило је границе дипломатске учтивости. Због тога је он дошао у сукоб са још једним од носилаца француског утицаја у Србији, тадашњим министром финансија Јованом Мариновићем. Бернар Дезесар није умео да одвоји пријатељство од дужности коју је требало да испуни као конзул, па је своје прекоре уместо влади упутио лично Мариновићу. Гарашанин је осудио овакво опхођење француског представника. Конзул није желео да на миран и пријатељски начин изрази своје примедбе и посаветује Правитељство, већ је изгледало као да му наређује. Његови поступци деловали су веома увредљиво.[23] По информацијама које је Гарашанин добио у Паризу, кнез Александар се такође жалио на опхођење конзула, али то није било довољно да му француска влада ускрати поверење. Званични Париз је осуђивао заверу која је имала за циљ убиство кнеза, али је касније, када су прихваћене оставке саветника почело да сумња у намере Правитељства. Гарашанин је сазнао да Француска не одобрава поступке српске владе и да ће тражити да буде доследно спроведена одредба Париског уговора којом је за Србију задржано стање утврђено хатишерифом из 1838. године.[24]

Последице Тенкине завере осетиле су се одмах после оставки шесторице саветника, а велике силе су се умешале у унутрашња питања Србије. Едуар Тувнел је 21. октобра изнео заједнички став Француске и Русије по овом питању. С једне стране, утврђено је да је реч о завери против кнеза, што нико није одобравао. Међутим, готово сви чланови Савета су изразили неслагање с Александровим поступцима и начином управе земљом. Порта је сходно одредбама хатишерифа из 1838. године имала право и дужност да преко једне комисије утврди разлог сукоба између два српска уставна чиниоца. Идеју о турској комисији Француска и Русија више нису напуштале. Тувнел је оптужио српску владу да је погазила не само члан 17, него и члан 43 Устава којим је забрањена примена телесне казне над чиновницима. Влада је приморала шесторицу

[22] С. Јовановић, *нав. дело*, 169, 172.
[23] *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 372.
[24] *Исто*, 398.

саветника на оставку, а с осуђенима је поступала нечовечно. Стога је Тувнел сматрао да Порта мора да пошаље комесара у Србију. Руски амбасадор у Цариграду Бутењев (Бутенев, Анатолий Петрович) није захтевао слање комесара, али је сматрао да турска влада има право да то учини.[25]

Пошто је Русију и Француску доживљавало као главне противнице, Правитељство је затражило помоћ Аустрије. Кнежев представник је објашњавао званичном Бечу да је прва сила сматрала осуђене саветнике за своје главне присталице, док је друга у рушењу тадашње владе видела могућност да на власт у Србији доведе истомишљенике. Ако Аустрија не жели да у Кнежевини преовлада руски или француски утицај, потребно је да подржи Александра и његову владу. Стефан Марковић је скренуо пажњу аустријском министру спољних послова грофу Буолу (Buol-Schauenstein, Karl Ferdinand von) да слање комесара захтевају пре свега Париз и Петроград. У случају да изађе у сусрет овом захтеву, изгледало би да Порта узима злочинце у заштиту од српске владе. Гроф Буол је сматрао да је сменом саветника прекршен чл. 17 Устава и да је, што се тога тиче, право на страни Порте. По питању слања комесара, аустријски министар је био на страни Правитељства, али је његова сугестија турској влади уследила када је она већ о томе донела одлуку.[26]

Почетком децембра 1857. године француски конзул је известио министра да је гроф Буол у Бечу примио тадашњег начелника Војног одељења Министарства унутрашњих дела и кнежевог ађутанта Миливоја Блазнавца. Министар је саопштио српском изасланику да Александар нема чега да се боји, да треба да настави дотадашњу политику и да ће га влада у Бечу и даље у томе енергично подржавати. Ако би, напротив, кнез одустао од дотадашњег политичког правца, Аустрија за њега неће моћи ништа да учини. Порта ће услишити захтеве званичног Беча, а Александар не треба да буде узнемирен држањем других сила.[27] Гроф Буол је тек у јануару 1858. године издао аустријском амбасадору у Цариграду упутство да се изјасни против слања турског комесара у Србију.[28] У спору око смене саветника, Дунавска монархија је пружила слабу подршку кнезу Александру. Уочи одлучујућих догађаја у Италији, Аустрија није

[25] С. Јовановић, *нав. дело*, 172–175; В. Поповић, *нав. дело*, 106–107.

[26] С. Јовановић, *нав. дело*, 175.

[27] Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Исписи Гргура Јакшића из Париских архива (И) XXV, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 7. децембра 1857.

[28] С. Јовановић, *нав. дело*, 175.

желела да због једног питања другог реда додатно компликује односе с Француском.

По повратку из Париза крајем новембра 1857. године, Гарашанин је одмах стао на чело вансаветске опозиције, састављене од смењених чланова Савета. Иако је одбио да дâ оставку на место саветника, он због тобожње слабости није долазио на седнице овог тела. Сукоб између кнеза и Савета, Гарашанин је схватао као сукоб између аустријског утицаја и народног духа. Он је сматрао да Савет представља једини бедем националне политике против кнеза који је сасвим потпао под утицај аустријског конзула и Срба из Хабзбуршке монархије. Као и страни дипломатски представници, вансаветска опозиција је тврдила да је збацивањем шесторице саветника Александар повредио Устав. После државног удара она се обратила Порти и великим силама које су Кнежевини заједнички гарантовале аутономију. Гарашанин је деловао у овом правцу још током боравка у Паризу. Он је сматрао да сагласно одредбама Париског мира велике силе гарантују Србији не само територијалну целовитост него и неповредивост њеног устава и да су дужне да уложе протест против државног удара који је извршио кнез. Конзули Бернар Дезесар и Милошевић били су од највеће помоћи вансаветској опозицији у намери да пружи доказе великим силама у том погледу.[29]

Почетак краја владавине кнеза Александра

Док је Аустрија оптуживала Гарашанина покушавајући да га компромитује учешћем у Тенкиној завери, Тувнел и Бернар Дезесар су озбиљно истицали његову кандидатуру за српског кнеза. Почетком новембра у Цариграду је разматрана могућност збацивања Александра Карађорђевића. Француски амбасадор је разговарао с великим везиром Али-пашом о могућности да Гарашанин заузме кнежевски престо. Али-паша је говорио о српском државнику с великим поштовањем, али је изнео уверење да ће се Аустрија енергично супротставити његовом избору.[30]

Између 15. и 20. јануара 1858. године Порта је донела одлуку да пошаље комесара у Србију. За ову мисију одређен је Етем-паша који је као султанов изасланик већ боравио у Београду крајем 1853. и почетком 1854. године. Том приликом, он је уручио кнезу Александру хатишериф

[29] *Исто*, 171–172.

[30] Д. Страњаковић, *нав. дело*, 139.

којим су потврђена аутономна права Србије а три подунавске кнежевине Влашка, Молдавија и Србија изједначене у државним повластицама.[31] По свему судећи, Порта се одлучила да пошаље комесара јер није имала другог избора. Француска и Русија су то упорно од ње захтевале, а турска влада се бојала да ће те силе, ако им не пружи задовољење, затражити да решавање српског питања пређе у надлежност европске комисије или конференције. Званични Париз и Петроград су на то имали право на основу Париског уговора којим је аутономија Кнежевине стављена под гаранцију великих сила. Слање међународне комисије би могло довести не само до умањења султановог ауторитета, већ и до дипломатских заплета због супарништва између великих сила.

Под притиском Француске, Порта је одлучила да заштити Савет од кнежеве самовоље, али при томе није желела да осуди Александра. Крајем 1857. године некадашњи париски студент, правник Јеврем Грујић је по упутствима Гарашанина и Бернара Дезесара саставио реферат о „односима између књаза, Савета и народа“ у коме је за лоше стање у земљи окривљен српски владар. У реферату је писало да је Александар погазио уставне и законске одредбе које се односе на законодавну, извршну и судску власт, слободу грађана, личну и имовинску сигурност као и право народа да сазива скупштину.[32] Гарашанин је почетком 1858.

[31] За време Кримског рата, француски конзул у Београду Сегир је тврдио да су прекидом руско-турских односа „пали сви основи јавног права Србије и да их султан може у свако доба опозвати“. Порта је спремила хатишериф за Србију који кнез Александар и српска влада нису били спремни да прихвате. Разложним уверавањем Стевана Књићанина да би била глупост одбити акт којим се потврђују српска права, кнез је примио Етем-пашу јануара 1854. у свом двору, где је хатишериф прочитан на турском и на српском језику. Услед рата с Русијом престали су да важе руско-турски уговори, али тиме нису престала да важе права која је Порта дала Влашкој, Молдавији и Србији. Хатишериф из 1853. године нити је нарушавао нити поправљао државноправни положај Србије, осим што је истицао суверена права Турске и вазалност Србије. Овим хатишерифом Порта је желела да привеже Кнежевину уз себе и одвоји је од Русије (Р. Љушић, *нав. дело*, 114–115). Чини се, ипак, да формулација о изједначавању у привилегијама Влашке, Молдавије и Србије није сасвим јасна. Изједначавање Србије у привилегијама са Дунавским кнежевинама подразумевало би и да турске трупе треба да напусте градове у Србији, што Порта свакако није намеравала да учини. После потписивања Акерманске конвенције 1826. године војска Османског царства се повукла из Влашке и Молдавије.

[32] Ј. Грујић, *Записи Јеврема Грујића*, књ. прва, *(Пред Светоандрејску скупштину)*, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. 7, Београд 1922; књ. друга, *(Светоандрејска скупштина)*, Зборник за историју,

године, пре доласка Етем-паше у Београд, тражио од Грујића да из овог акта направи један краћи извод. Српски државник је потом тај извод предао секретару француског конзулата Огисту Дозону (Auguste Dozon) да га преведе на француски језик.[33] Гарашанин је Грујића, а вероватно и Бернара Дезесара, већ тада обавестио о намери, својој и саветске опозиције, да обори кнеза Александра или да у најмању руку ограничи његову власт.

На основу наведених чињеница може се закључити да је Бернар Дезесар имао доминантну улогу међу представницима дипломатског кора у Београду. Француски конзул је био упућен у све важније унутрашњополитичке проблеме Кнежевине, а српски министри и политичари су од њега често тражили савете. Поред тога, они су незадовољни неограниченим утицајем и безобзирним мешањем аустријског конзула у питања Кнежевине наилазили на подршку Бернара Дезесара. Упркос повремено непримереном опхођењу француски представник је и даље, током 1858. године, задржао такву улогу. Борећи се против утицаја Дунавске монархије, Бернар Дезесар је окривљавао кнеза као његовог главног поборника. Конзул је у извештајима исцрпно приказивао незадовољство у земљи против Александра, указивао на штетност кнежеве управе и његов нестабилан положај. На тај начин Бернар Дезесар је посредно тражио од владе у Паризу да одобри његов оштар став према аустрофилском кнезу и да по потреби пристане на његово уклањање. Што се тиче држања званичног Париза, он се није изјашњавао у погледу промене на српском престолу. Међутим, влада у Тиљеријама није прекоревала Бернара Дезесара због његовог иступања и извештаја о стању у Србији. Осим тога, она је недавно извршила притисак на Турску да у Београд пошаље Етем-пашу ради заштите Савета од кнежеве самовоље. Стога је конзул задржао став који је имао према Александру и његовој политици.[34] Стиче се утисак да је француска влада прећутно одобравала Дезесарово држање.

Средином лета 1858. године заменик француског конзула Дозон приказивао је ситуацију у Србији као крајње затегнуту. Иста се није нимало поправила у односу на период пре Етем-пашине мисије, а

језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. 8, Београд 1923; књ. трећа, *(Друга влада Обреновића и турски ратови)*, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. 9, Београд 1923; I, 28, 81, 179–180; В. Поповић, *нав. дело*, 107.

[33] Ј. Грујић, *нав. дело*, I, 81.

[34] Љ. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1957, 23.

министри су у интерним разговорима, због сталног сукобљавања с кнезом, покретали питање својих оставки. Наметнути Александру, они су у неку руку изгледали као његови наредбодавци, док се кнез правио да је само пасивни послушник. Александар није пропуштао ниједну прилику да протестује против тобожњег захтева за укидање његовог ауторитета пружајући по сваком питању потмули отпор. С обзиром на то да је ова борба спречавала правилан и активан рад владе, Дозон је позвао министре на умереност. У вези с тим, међутим, појавила се још једна препрека: људи на власти су оптуживани од стране својих партија за млитавост и недостатак енергије. Са своје стране, заменик конзула је засут оптужбама против Гарашанина, чија популарност је постепено опадала због тога што се супротстављао крајњим решењима. Упркос томе, овај државник је најбоље од свих познавао тешкоће с којима се суочавала Србија и био је једини дорастао ситуацији. Дозон је сматрао да би његов одлазак из политичког живота убрзо вратио земљу у стање у ком је била пре доласка Етем-паше. У Кнежевини су полагали највеће наде да би се велике силе могле умешати у спор између Александра Карађорђевића и министара и узети у разматрање њено унутрашње уређење.[35]

У то време покренуто је и питање које је било веома дуго присутно у свести српског народа. Радило се о сазивању народне скупштине, а околности у земљи ишле су у прилог остварљивости ове идеје. Покретању иницијативе је допринело и схватање западних демократија које су сматрале да је народна скупштина институција неопходна за функционисање једне државе.[36]

Средином августа Дозон је пренео Правитељству Тувнелову поруку да ће на конференцији која се у Паризу одржава поводом уједињења Влашке и Молдавије бити изнето на разматрање и стање у Србији. С обзиром на то да постоје изгледи да питање буде решено повољно по Кнежевину, француски амбасадор у Цариграду је саветовао српској влади да сачека с доношењем одлуке о одржавању народне скупштине. У случају пак да ситуација налаже хитно сазивање овог тела, Тувнел је препоручивао уздржавање од свега што би могло бити револуционарно.[37] Француска влада је преко министра правде и просвете Димитрија Црнобарца, који се управо вратио из Париза, такође саветовала стрпљење Правитељству.[38]

---

[35] АСАНУ, И XXV, No 21, Дозон Валевском, Београд, 31. јула 1858.
[36] Б. Поповић, *нав. дело*, 287.
[37] Ј. Грујић, *нав. дело*, I, 156–157.
[38] АСАНУ, И XXV, No 23, Дозон Валевском, Београд, 20. августа 1858.

Незадовољство које је владало у Кнежевини изражавало се кроз општу жељу становништва за одржавањем скупштине. Као главни разлог за сазивање овог тела наведена је потреба народа да упозна иностранu јавност са својим притужбама на рад правосудних органа и са злоупотребама власти. Дозон је наглашавао да су узроци незадовољства не само политичке већ и економске природе. Београдске новине су писале о тешком положају сељака који су подлегли под тежином својих дугова и указивале на грамзивост зеленаша којима су плаћали велике камате на позајмљени новац. У новчаним малверзацијама учествовао је и један члан Савета. Заменик конзула је сматрао да ће Срби, иако имају право на сазивање скупштине, наићи на отпор Порте. Потресена озбиљним немирима у својим провинцијама, Турска свакако не би с наклоношћу гледала на чин који би је могао додатно дестабилизовати. Стварни циљ скупштине ће бити обарање кнеза, што би, без сумње, био једини начин да се Србија извуче из лошег стања у коме се налазила. Међутим, иако је у погледу рушења Александра постојала пуна сагласност, по питању избора другог владара у земљи је владала дубока подела.[39] Француска је сматрала да српски народ није достигао политичку зрелост потребну да без трзавица и додатних заплета одржи скупштину и спроведе промену на престолу. Потпору за овакво мишљење Француској су пружали сами српски политичари, стално позивајући пријатељске силе да се умешају у унутрашња питања Кнежевине. Због тога је влада у Паризу желела да спор између владајућих чинилаца у Србији изнесе пред конференцију и саветовала да одлука у вези с одржавањем скупштине буде одложена.[40]

За разлику од председника Савета Вучића који је био спреман да послуша препоруке француске владе, Гарашанин је сматрао да народ више нема поверења у Правитељство и да оно може бити повраћено само на скупштини. С друге стране, предлог о сазивању овог тела изазвао је јак отпор код личности блиских кнезу који су, захваљујући начину на који је Савет био конституисан, након Тенкине завере у њему чинили већину. Право на сазивање скупштине у Кнежевини Србији имали су кнез или Савет, када су налазили да је то потребно. У то време, средином августа, Бернар Дезесар се, са новим упутствима из Париза, спремао за повратак у Београд. Међутим, однос конзула и његовог заменика Дозона према кнезу је остао непромењен. Њих двојица су сматрали да ни скупштина ни измена српског устава не могу имати дејства ако Александар и даље остане на власти. Такође, уплитање сила не би било од велике користи

[39] Исто, No 21, Дозон Валевском, Београд, 31. јула 1858.
[40] Љ. Алексић, *нав. дело*, 24.

ако кнежево уклањање због неспособности и лоше управе не буде било исход истраге. „Сваку нову установу Александар ће убрзо покварити; то је било мишљење оних који су га познавали“. Из докумената није познато каква је нова упутства конзул добио од француске владе, али све указује на то да она није имала примедбе на његов став и писање. Бернар Дезесар и Дозон су се, дакле, врло отворено изјаснили против кнеза Александра.

Као што је већ речено, Савет се најпре опирао Гарашаниновом предлогу о сазивању скупштине, да би га најзад 15. септембра прихватио и донео о томе решење.[41] На наговор Аустрије, чију је подршку затражио кнез Александар, Порта се изричито успротивила овој одлуци.[42] Бернар Дезесар је оценио да ће ова самовољна, неумесна и неполитична изјава турске владе изазвати тешкоће и озбиљне сукобе. Правитељство је због тога намеравало да се обрати гарантним силама и да тражи слање европске комисије у Србију. Француски конзул је препоручивао силама да поново и што хитније размотре ову могућност.[43]

Амбасадор Тувнел је тадашњу ситуацију оценио претећом по мир у Кнежевини. Он је био мишљења да ће народна скупштина вероватно донети одлуку о смењивању кнеза Александра, а да Порта у том погледу још увек није одредила став. Њено супротстављање одржавању скупштине је можда законито зато што то није било предвиђено Уставом из 1838. године. С друге стране, међутим, народ би могао путем револуције учинити оно што је спречен да постигне на миран начин: да смени садашњег кнеза и уместо њега доведе на престо неког из породице Обреновића. Због својих особина Александар је осуђиван у дипломатским круговима у Цариграду и донесен је готово јединствен закључак да он треба да буде удаљен с положаја јер га није достојан. За то су пружени бројни докази, па стога нико, осим аустријског амбасадора, није помишљао да узме кнеза у заштиту. Порта је, међутим, страховала од успомена које у народу буди име кнеза Милоша и није желела на српском престолу ни њега нити неког од његових сродника. Министар унутрашњих дела Илија Гарашанин био јој је по вољи више од свих других. Према Гарашанину је, нажалост, велику нетрпељивост гајила Аустрија, а није му била наклоњена ни влада у Петрограду. Уз подршку Француске и Велике Британије, Порта би се усудила да подупре Гарашанинову кандидатуру јер је желела да избегне избор Вучића или

[41] М. Јовичић, *Илија Гарашанин и Светоандрејска скупштина*, Илија Гарашанин (1812–1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, Београд 1991, 89–100; 96.
[42] Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 277.
[43] АСАНУ, И XXV, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 27. септембра 1858.

Михаила Обреновића. Због ове веома неизвесне ситуације у Кнежевини, Тувнел је позвао Бернара Дезесара да се не компромитује учешћем у будућим догађајима.[44] По мишљењу амбасадора Француска је по српском питању могла поступити само на два начина. Она је могла изаћи у сусрет мање или више законитим тежњама српског народа који би на народној скупштини, без нереда, прогласио обарање кнеза Александра. Друга могућност за Француску је била да, у споразуму с представницима гарантних сила и Турске, констатује злоупотребе садашње управе у Србији и на тај начин изврши обавезу предвиђену у XIV протоколу Париског уговора.[45] Иза оба решења криле су се озбиљне тешкоће. Сазивање народне скупштине би представљало опасност због неслагања око личности новог кнеза, а што би можда могло бити избегнуто ако би се Француска и Велика Британија, без обзира на расположење Аустрије и Русије, споразумеле да у тајности приволе Порту да прихвати Гарашанинову кандидатуру. Друга могућност би захтевала постизање општег споразума међу силама, а што не би било лако постићи.[46] Француска влада је требало да се определи између ова два Тувнелова предлога.

Одлука Порте да се супротстави сазивању скупштине изазвала је различите реакције код страних представника у Београду. Аустријски и британски конзул су, како се и очекивало, подржали турску владу, док су остали представници сила, немајући упутства од својих министара, заузели резервисан став. Ипак, руски, сардински и пруски конзул су били јединствени у мишљењу да је одлука Порте неумесна, а неки од њих су доводили у питање право турске владе да поступа на такав начин.[47]

---

[44] Јован Ристић тврди да је Тувнел вршио притисак на Порту да прихвати сазивање скупштине и, преко Бернара Дезесара, храбрио министре, кнежеве противнике, да узму иницијативу у своје руке. Конзул је саопштавао садржај писама француског амбасадора српским државницима и подстицао јавност против Александра (Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 277).

[45] XIV протоколом Париског уговора је предвиђено да велике силе и Турска констатујући злоупотребе управе у Србији имају права да смене владајућег кнеза.

[46] АСАНУ, И XXV, No 75, Тувнел Валевском, Терапија, 22. септембра 1858.

[47] Исто, No 7, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 27. септембра 1858.

Подршка одржавању народне скупштине

За разлику од других дипломатских представника, француски конзул се јасно определио за сазивање скупштине. Он је своје мишљење износио уз врло јаку аргументацију, што је у великој мери утицало и на став који ће у том погледу заузети званични Париз. Из његових извештаја се такође може видети да је пружао отворену подршку напорима Гарашанина. Чини се да је Бернара Дезесара посебно озловољило образложење Портине одлуке упућено Правитељству преко београдског паше. У њему је писало да кнез Александар ни у једном случају не може бити оборен јер то неће дозволити турска влада. Такође, није у интересу Србије да поступа у супротности са жељама Хабзбуршке монархије; то би морао да избегне сваки искрени патриота. Таква ће убудуће бити политика Порте, а београдском паши је поручено да увек треба да иступа у споразуму с аустријским конзулом.[48]

Бернар Дезесар је сматрао да је ситуација због сазивања скупштине постала веома озбиљна. Порта, Аустрија и Велика Британија су се отворено мешале у унутрашња питања Кнежевине и на тај начин кршиле Париски уговор.[49] Он је као пример навео поступање британског вицеконзула Дилајла који је у разговору с Гарашанином рекао да неће допустити да за председника скупштине буде изабран шабачки епископ због тога што је проруски оријентисан. Британац је желео да наметне избор тадашњег београдског митрополита који је био Србин из Аустрије и у добрим односима са владом у Бечу. Због свега овога, српска јавност је сматрала да је за време руског покровитељства земља уживала стварну заштиту док је сада, под заједничким покровитељством сила, препуштена својим непријатељима. Што се скупштине тиче, Бернар Дезесар је тврдио да је пред српским државницима избегавао да се изјасни за или против њеног сазивања и да се ограничио само на давање савета онима који су то од њега тражили. Конзул је препоручио Србима да у том погледу не продужавају неизвесност која у великој мери утиче на узнемиреност духова у земљи. У случају да буде донета одлука о сазивању скупштине, требало би јасно одредити њену надлежност и циљ одржавања да би у вези с тим биле избегнуте могуће тешкоће. Ову изјаву конзула потребно је, међутим, узети са резервом пошто домаћи извори тврде да се он по

[48] Исто, No 5, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 26. септембра 1858.

[49] Званичном Лондону није одговарало ремећење постојећих односа, али не у смислу одржања на престолу кнеза Александра и стања у Србији, већ у смислу очувања турских интереса (Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 114).

том питању врло отворено мешао у одлуку српских званичника.[50] Бернар Дезесар је сматрао да је од тренутка када су Порта, Аустрија и Велика Британија желеле да спрече сазивање скупштине промењена суштина овог питања. Пре одлуке Савета, могло је бити расправе о умесности или сврсисходности њеног одржавања. Сада, међутим, супротстављајући се том решењу, ове силе крше аутономију Србије и оспоравају јој вршење давно стеченог права. Мешање Порте у унутрашње послове Кнежевине ће пробудити давнашњу мржњу и покренути питања која је Гарашанин једва успео да остави по страни. Тема сазивања скупштине је актуелна већ шест месеци и турска влада је имала потребно време да о томе изнесе став и саопшти га јавности. Уместо тога, она је чекала да кнез, министри и Савет донесу одлуку у складу са жељама народа, а затим поступила на начин који се ничим не може оправдати. За сазивање скупштине Србији у прошлости никада није био потребан пристанак Порте. Поред тога, турска влада раније није ни помишљала да чини оно што чини данас. Бернар Дезесар је стога сматрао да Порта нема право да пружа отпор сазивању скупштине. Пре свега због става Турске и Аустрије и њиховог мешања у унутрашња питања Србије, Русија је у потпуности повратила утицај у Кнежевини. Конзул је замолио министра Валевског да посвети пажњу овом питању и „да донесе одлуку која ће оправдати поверење Срба у царску владу“.[51]

Сугестије Бернара Дезесара, држање Аустрије и жеља званичног Париза да у Србији што пре буде успостављена стабилност утицали су на то да се француска влада изјасни у прилог сазивања скупштине.[52] Поред тога, Француска и Русија су сматрале да је намера Порте да издејствује укидање одлуке Савета у супротности с Париским уговором.[53] На став владе у Тиљеријама свакако је утицало и Тувнелово мишљење. За разлику од француских докумената у којима о томе нема података, српски извори сведоче да је амбасадор пружао подршку опозицији и сугерисао званичницима Кнежевине да предузму иницијативу у погледу сазивања скупштине. У упутствима Тувнелу, Валевски је написао да је разумљив страх Порте од неприлика које би могло изазвати одржавање скупштине. Међутим, сам министар је зазирао од заплета који би могли избити ако српском народу буде забрањено да на легитиман начин изрази своје жеље и потребе. То би изазвало узнемиреност и сукобе, што је Турској, више

[50] Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 277.
[51] АСАНУ, И XXV, No 5, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 26. септембра 1858.
[52] Љ. Алексић, *нав. дело*, 26.
[53] В. Поповић, *нав. дело*, 107.

него иједној другој, сили било у интересу да предупреди. Француски амбасадор је добио налог да са султановим министрима размотри питање са наведених становишта.[54]

Тувнел је одмах саопштио Порти мишљење владе у Паризу. Он је изјавио да положај гарантне силе не дозвољава Француској да пристане ни на какво мешање у унутрашња питања Србије без претходне сагласности осталих сила потписница Париског уговора.[55] У међувремену је и Русија уложила протест против Портине одлуке.[56]

У намери да влади у Паризу пружи што утемељеније разлоге у прилог сазивања скупштине, које ће она касније употребити у расправи с Аустријом, Бернар Дезесар је на основу дипломатских докумената саставио историјску белешку о скупштинама у Србији.[57] Нарочито почетком XIX века, па чак и након доношења Устава из 1838. године, скупштине у Кнежевини су готово редовно одржаване. У меморандуму који је 1841. године саставио секретар француске амбасаде у Цариграду барон Ис Битенвал (Charles-Adrien His, baron de Butenval) је записано да је Русија издејствовала од Порте допунски хатишериф којим је, као њена стара повластица, Србији формално признато право да по потреби сазове народну скупштину. Такође, у једном писму руског конзула кнезу Милошу из фебруара 1839. писало је да то што скупштина није поменута у Уставу из 1838. године не значи да је Србији укинуто њено традиционално право да сазива ово тело као што је то чинила у прошлости.[58]

Почетком октобра било је јасно да ће жеља српског народа бити испуњена. Притисци Француске и Русије су утицали на Порту, а велики везир је дао званичну изјаву у којој је негирао да је Порта забранила сазивање скупштине. Бернар Дезесар је јављао да је одлука Али-паше задала последњи ударац кнезу. Београдом је кружила вест да се Александар, након што је прихватио сазивање скупштине, обратио Аустрији с циљем да код Порте издејствује уважавање његове одлуке. Због тога је влада у Бечу упутила оштре прекоре кнезу. С друге стране, мржња народа према Аустрији је достигла врхунац. Београдски мухафиз Осман-паша је био мишљења да је турска влада мудро поступила што је повукла своју пређашњу одлуку. Мухафиз је у поверењу, преко Бернара

[54] АСАНУ, И XXV, No 79, Валевски Тувнелу, Париз, 30. септембра 1858.
[55] Љ. Алексић, *нав. дело*, 27.
[56] В. Поповић, *нав. дело*, 108.
[57] АСАНУ, И XXV, No 8, Валевски Бернару Дезесару, Париз, 2. октобра 1858.
[58] Исто, No 79, Валевски Тувнелу, Париз, 30. септембра 1858.

Дезесара, замолио Тувнела да учини нов корак на Порти да би она изашла у сусрет жељи народа Кнежевине.[59]

Са своје стране, француски конзул није престајао да делује у прилог свргавању кнеза Александра. Аустрија је на то скренула пажњу влади у Паризу тражећи да Бернар Дезесар буде уздржан за време скупштине. У одговору влади у Бечу, Валевски је признавао да је београдски конзул „ватрен дух", али да ће променити држање јер га је он на то изричито упозорио.[60] Нешто раније, пре него што је Порта одустала од своје одлуке да забрани скупштину, министар је дао налог конзулу да без посебних упутстава из Париза не чини никакве кораке који би обавезивали царску владу.[61]

Порта је, дакле, покушала да објасни Француској и Русији да није забранила српској влади одржавање скупштине већ је само изнела мишљење да за то није изабран погодан тренутак. Београдски паша је изјавио Правитељству да се Турска противила сазивању овог тела, не знајући да ће претходно бити донесен закон којим ће бити зајамчен његов правилан рад. Међутим, иако је одустала од формалног отпора, Порта је желела да преко специјалног комесара обезбеди контролу над радом скупштине.[62]

У разговору с великим везиром Тувнел је изразио неслагање с овом намером Порте. Он је био изненађен што је ирада о слању турског изасланика у Србију већ била састављена и поднета на потпис султану. Француски амбасадор је сматрао да Порта не може донети такву одлуку без претходног договора с гарантним силама. Раније, приликом сваког слања комесара, а на основу старих уговора по којима је искључиво Русија гарантовала неповредивост и повластице Кнежевине, турска влада је о томе обавештавала Петроград. Сада су на основу Париског уговора права Русије пренета на гарантне силе. Због тога је Тувнел поручио Али-паши да не може пристати на одлазак турског изасланика у Београд пре него што буде тачно обавештен о његовом задатку и на основу тога изнесе Порти своје мишљење о упутности такве мисије. У случају да то буде сматрао потребним, амбасадор ће тражити и мишљење владе у Паризу.[63]

---

[59] Исто, No 7, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 5. октобра 1858.

[60] В. Поповић, *нав. дело*, 107–108.

[61] АСАНУ, И XXV, No 8, Валевски Бернару Дезесару, Париз, 2. октобра 1858.

[62] С. Јовановић, *нав. дело*, 211.

[63] АСАНУ, И XXV, прилог извештају No 81, Тувнел Утреу, првом тумачу француске амбасаде, Терапија, 19. октобра 1858.

Тувнел је сматрао да је избор Кабули-ефендије за специјалног Портиног изасланика најбољи могући. Као некадашњи Етем-пашин пратилац он је био добар познавалац прилика у Србији, али је за амбасадора била спорна сврсисходност мисије турског комесара. Упркос томе, из обзира према британском представнику Хенрију Булверу, Тувнел није даље приговарао Порти. Од тренутка када је Турска одлучила да прихвати одржавање српске скупштине, Булвер се сувише заузимао за слање комесара у Кнежевину па му је сада било тешко да одустане од свог предлога. Већ у два наврата, у погледу принадлежности кајмакама у Дунавским кнежевинама и разграничења Црне Горе и Турске, Булвер је попустио Тувнелу, па је француски амбасадор сматрао да не би било ни праведно ни мудро да због једног новог питања поново улази у сукоб с њим. Ипак, он је ставио до знања британском представнику да не може прихватити мешање Порте у унутрашња питања Србије. Двојица амбасадора су затим усагласили мишљења и тражили од турске владе да упутства за Кабули-ефендију буду суштински измењена. Тако је Порта била приморана да упутства ограничи на решавање питања тврђава, чиме је у потпуности промењен карактер комесарове мисије. На тај начин, Тувнел је спречио Порту да утиче на одлуке српске скупштине. Премда је била излишна, мисија турског изасланика је, по амбасадоровом мишљењу, сада добила законит карактер и није представљала „увреду за српски национални понос“. Тувнел је такође сматрао да не би било у интересу Француске да Порти убудуће буде сасвим ускраћено право слања специјалног изасланика у Србију. Ова мера је могла бити од користи против могућих злоупотреба Аустрије у Кнежевини. О томе сведочи поступак у вези са смењивањем саветника из 1857. године. Тада је аустријски амбасадор барон Прокеш на сваки начин желео да спречи одлазак Етем-паше у Србију. У тадашњим околностима Порта није имала ниједно друго средство којим би се супротставила мешању Дунавске монархије у унутрашња питања Турске.

Међутим, изгледа да је Тувнел до последњег тренутка покушавао да убеди Али-пашу да не постоји потреба за одласком Кабули-ефендије на заседања српске скупштине. Извештаји Бернара Дезесара о расположењу у Кнежевини требало је да послуже амбасадору као доказ да би слањем комесара у Београд Турска изгубила од свог угледа и можда изазвала неугодне инциденте. Поред тога, Порта није помишљала да спречава свргавање кнеза Александра, а што је изгледало готово неизбежно. Тувнел је ипак признавао да турска влада има одређене разлоге за забринутост због последица које би врење у народу у Кнежевини могло изазвати у

суседним крајевима.[64] Француски амбасадор је улагао напоре да спречи одлазак турског комесара у Србију свакако и из обзира према влади у Петрограду која је тим поводом упутила протест Порти. Званични Париз је без сумње желео да заседање скупштине и смена Александра прођу уз што мање трзавица и да се у Кнежевини што пре успостави стабилност. Требало је избећи да због једног питања другог реда дође до нових заплета и затегнутости у односима Русије и Турске.

Становиште владе у Тиљеријама у погледу слања Кабули-ефендије у Београд изнео је Валевски у депеши послатој крајем децембра француском амбасадору у Петрограду. Министар је као полазну тачку узео султанов хатишериф из 1830. године којим је Србији у начелу призната самостална унутрашња управа. На основу тога је Валевски закључио да Портин комесар нема права да се меша у рад или одлуке скупштине. С друге стране, везировим писмом од 9. новембра 1858. године Кабули-ефендији је одобрена ограничена интервенција, чија природа, сама по себи, није била разлог за протестовање сила. У случају да турски изасланик прекорачи прописана овлашћења, француска влада ће се без оклевања придружити протесту руског двора. Насупрот аустријском амбасадору у Паризу Хибнеру који је тврдио да у Уставу из 1838. године нема утемељења за сазивање скупштине, Валевски је ту одлуку Србије правдао преседаном из периода прве владавине кнеза Милоша, када Порта није протестовала.[65]

Држање Француске према бурним догађајима у Србији 1858. године било је пре свега мотивисано жељом да сузбије аустријски утицај у Кнежевини. На тај начин је влада у Тиљеријама у исто време показивала лојалност и према пријатељској сили Русији, у чијем је интересу то било. Ослабљена након пораза у Кримском рату, Русија је препуштала Француској иницијативу у потискивању аустријског уплива у Србији и на Балкану. Својим залагањем званични Париз је допринео сазивању Светоандрејске скупштине и онемогућио мешање Порте у њен рад. Упозната с чињеницом да је циљ скупштине свргавање аустрофилског кнеза, Француска је подржала жељу српског народа.[66] Уочи одржавања Светоандрејске скупштине, влада у Бечу је послала у Београд специјалног изасланика генерала Ђорђа Стратимировића да је извештава о актуелним приликама. Стратимировић је тачно предвидео да је Аустрија пред ратом

[64] Исто, No 88, Тувнел Валевском, Терапија, 3. новембра 1858.
[65] В. Поповић, *нав. дело*, 108.
[66] Љ. Алексић, *нав. дело*, 29.

са Француском и Сардинијом и да је делатност француске политике у Србији само део припрема за догађаје који ће се одиграти на Рајни и на Поу.[67]

Смена династија

Уочи Светоандрејске скупштине, када се говорило о обарању Александра с власти и избору новог кнеза, Французи су истицали Гарашанина као најозбиљнијег кандидата.[68] Валевски и руски амбасадор у Паризу гроф Павел Дмитријевич Кисељев (Па́вел Дмитриевич Киселёв) су хвалили карактер и административни таленат српског државника.[69] Гарашанинов долазак на престо конзул Бернар Дезесар је први пут поменуо у извештају крајем јула 1858. године. Он је сматрао да би кнез Михаило Обреновић имао велике изгледе да освоји власт, али да би његова кандидатура сигурно пропала ако би се томе супротставили Вучић и Гарашанин.[70] Штавише, ова двојица државника били су одлучни да то ураде, први из личне мржње, а други из страха због Михаилове претеране наклоности према Русији. Конзул је тврдио да би уз подршку Вучића и Гарашанина сваки кандидат, ма ко да је он био, успео у намери да постане кнез. Међутим, Бернар Дезесар није могао да наведе никога кога би они предложили, ниједну личност прикладну „да се заогрне кнежевским достојанством“.[71] Запажање конзула било је одраз тадашњих прилика у Србији. У јавности одиста није било јединства у погледу избора личности новог кнеза, а такво стање потрајало је до самог одржавања Светоандрејске скупштине. Чак и када је отпочело заседање није било сигурно да ли ће се посланици определити за Обреновиће или за успостављање намесништва. Ипак, француски конзул је јавно истицао Гарашанина као кандидата за кнежевски престо.[72] По мишљењу Бернара Дезесара, он је био једини човек достојан да понесе титулу српског владара. У исто време конзул је изразио жаљење што би у

[67] Ђ. Стратимировић, *Успомене генерала Ђорђа Стратимировића: издао их са четири посебна додатка и једном хронолошком таблицом син његов Ђорђе Ђ. Стратимировић: са два лика*, Беч 1913, 70.

[68] Д. Страњаковић, *нав. дело*, 247.

[69] В. Поповић, *нав. дело*, 108.

[70] Није сигурно да ли конзул овде мисли на Милоша или Михаила јер су у извештајима понекад помешана имена двојице Обреновића.

[71] АСАНУ, И XXV, No 21, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 31. јула 1858.

[72] Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 280.

случају истицања кандидатуре, суревњивост коју код Вучића и других српских државника изазива Гарашанинова државничка супериорност била тешко савладива препрека.[73] Међутим, упркос наклоности према Гарашанину, због компликоване ситуације у Србији и нејединства у погледу избора личности кнеза, Бернар Дезесар је у току тог лета морао да размотри и другу могућност. С обзиром на агитацију Петрограда у корист Обреновића, а имајући у виду споразум Француске и Русије о заједничком иступању агената две силе на истоку, конзул свакако није желео да заслуге за евентуални долазак на власт кнежева Милоша и Михаила буду приписане искључиво Русији. У званичним круговима у Петрограду сматрало се да промена кнеза Александра Карађорђевића и повратак на престо династије Обреновића значи и повратак јачег руског утицаја у Србији и на Балкану.[74] Након што је од Тувнела сазнао да ће на конференцији у Паризу бити донета одлука о обарању кнеза Александра и његове владе, Бернар Дезесар је хтео да буде детаљније упознат с Милошевим намерама.[75] Стога је преко кнежевих присталица у земљи, конзул понудио Милошу своју подршку. Захваливши се Бернару Дезесару на пријатељским намерама, стари кнез је изнео мишљење да је Обреновићима пре добијања потпоре са стране потребно да стекну упориште у народу. Своје гледиште по том питању Милош је изнео свом поверенику Стефану Стефановићу Тенки следећим речима: „ ... ја сам сигуран у бањушку само ако се скупи наш народ као што видим да се надуо да пукне као кестен на ватри, а куде бањушка ту је и Француска“.[76]

У прилог избору Гарашанина деловао је и амбасадор Тувнел. Као што је већ речено, он је крајем септембра предложио влади у Тиљеријама да у споразуму с Великом Британијом, упркос ненаклоности Русије и Аустрије према српском државнику, утиче на Порту да прихвати Гарашанинову кандидатуру.[77] Изражавајући уверење да је турска влада веома одлучна да се одупре повратку на власт династије Обреновића, Тувнел је почетком новембра истицао да су Вучић и Гарашанин једини озбиљни кандидати за престо у Кнежевини.[78]

---

[73] АСАНУ, И XXV, No 21, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 31. јула 1858.

[74] Д. Леовац, *Србија и Русија за време друге владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд 2015, 36.

[75] Архив Србије (АС), Фонд Поклони и откупи (ПО) 77/57, кнез Милош непознатом, Херешт, 27. августа 1858.

[76] Исто, 77/55, кнез Милош Стефану Стефановићу Тенки, Андрилешт, 9. августа 1858.

[77] АСАНУ, И XXV, No 75, Тувнел Валевском, Терапија, 22. септембра 1858.

[78] Исто, No 88, Тувнел Валевском, Терапија, 3. новембра 1858.

Залагање француског амбасадора у Цариграду у корист Гарашанина дало је Бернару Дезесару додатан подстицај. Уочи и након избора за скупштину конзул је настављао да пружа отворену подршку српском државнику. Констатујући да Гарашанин није ни за Александра Карађорђевића ни за Обреновиће ни за Вучића, Бернар Дезесар је изнео претпоставку да он лично претендује на кнежевски престо. Конзул је чак рекао да му је тешко да поверује у супротно. По својој честитости, способностима и патриотизму, Гарашанин је био толико изнад свих осталих личности да је то и њему самом морало бити јасно. Бернар Дезесар је, међутим, гајио уверење да ће се овај српски државник, ради избегавања неприлика у земљи, без оклевања одрећи сопствених жеља и да ће пружити подршку најподобнијем кандидату.[79]

Француски конзул није одустао од фаворизовања Гарашанина чак и када су на изборима за скупштину већину добиле присталице династије Обреновића. Свестан да ће након рушења Александра скупштина изабрати Милоша за кнеза, Бернар Дезесар није желео да уважи вољу српског народа.[80] Због тога је конзул уверавао владу у Паризу да Порта и Велика Британија неће прихватити повратак Обреновића, а што би могло изазвати озбиљне неприлике у земљи. Он је предлагао Валевском да Србији буде саветовано одлагање избора и успостављање привремене владе која би управљала земљом све док силе и Порта не постигну споразум о кандидатима за кнежевски престо. Покушавајући да приволи владу у Тиљеријама да и она пружи подршку Гарашанину, Бернар Дезесар јој је скретао пажњу на држање руског конзула и агитацију званичног Петрограда у корист Обреновића. Русија је изражавала отворену наклоност према Милошу и покушавала да придобије за његов избор све сем његових најљућих противника.[81] Захваљујући оваквом ставу Петрограда и конзула Милошевића, партија Обреновића постајала је сваким даном све надмоћнија.[82]

Француска влада је пређутно одобравала деловање Тувнела и Бернара Дезесара, али није чинила ништа што би допринело избору Гарашанина за кнеза. Долазак на власт овог државника значио би свакако јачање француског утицаја у Србији. Поред својих личних и државничких квалитета, Гарашанин се супротстављао упливу Аустрије и Русије и био наклоњен Француској. Због својих умерених ставова његов

[79] Исто, No 15, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 22. новембра 1858.
[80] У документу се поново уместо Милоша спомиње Михаило.
[81] АСАНУ, И XXV, No 17, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 5. децембра 1858.
[82] Исто, депеша, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 1. децембра 1858.

избор за кнеза био би најприхватљивији и за Порту. Међутим, влада у Тиљеријама се није ангажовала у корист Гарашанина пре свега из обзира према пријатељској сили Русији. Знајући за намеру ове силе да на власт у Србији врати династију Обреновића, званични Париз томе није желео да се супротстави. Чинећи на тај начин уступак политици Русије на Истоку у једном за њу не толико важном питању, Француска је у исто време, не мешајући се у унутрашња питања Србије, излазила у сусрет жељи народа да изабере владара по сопственим афинитетима. То је било у складу са њеном политиком о праву народа на самоопредељење. За владу у Паризу било је тада једино важно да са власти у Србији буде уклоњен кнез Александар као главни носилац аустријског утицаја, а што је било сасвим извесно. Због тога је она дала изричит налог Бернару Дезесару да се уздржи од давања ма каквих савета у Београду.[83]

Што се Гарашанина тиче, он је уочи одржавања Светоандрејске скупштине радо прихватао помоћ Француза јер је сматрао да је она најмање штетна по интересе Кнежевине.[84] Међутим, не постоје веродостојни докази да је он тежио да постане кнез.[85] Најпре Аустријанци, а затим и остали његови противници ширили су те гласине у намери да га компромитују, с правом рачунајући да ће исте наићи на погодно тле, премда се радило о човеку кнежевске памети и држања. Људској и политичкој зрелости овог човека, који је знао да управља и покорава се, држи власт и напушта је кад треба, разумевајући притом домаће поделе и међународна ограничења, и који је имао тако мале користи од велике власти, није пристајала оваква тежња.[86] Стога се може веровати на реч и самом Гарашанину да није предузео никакве кораке у том правцу.[87] Српски државник је сматрао да државноправни положај Кнежевине под гаранцијом европских сила није био ништа бољи него раније, када је она била под покровитељством Русије. Док једна од сила – Гарашанин је вероватно мислио на Аустрију – ради на дестабилизацији Србије, представници осталих само слежу раменима и очекују од Кнежевине да се сама избори с тешкоћама. Политика сила је главни разлог за лоше стање у земљи. „Под именом брањења начела (та несретна реч код свије

[83] Исто, депеша, Валевски Бернару Дезесару, Париз, 4. децембра 1858.
[84] Д. Страњаковић, *нав. дело*, 247.
[85] Ј. Грујић, *нав. дело*, II, 45–46.
[86] Ж. Ђорђевић, *Илија Гарашанин и пад уставобранитељског режима*, Илија Гарашанин (1812–1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, 181–185; 184.
[87] *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 9.

дипломата) дозвољава се да се најсветлија права нашег народа руше. Том речју „начело“ једне силе скривају своју слабост а друге опаке намере“.[88]

Упркос упутствима из Париза, Бернар Дезесар није одустајао од својих планова у вези с Гарашанином. Конзул је у својим извештајима министру отворено изражавао жаљење што је за кнеза изабран Милош Обреновић као и због самог начина на који су изабрани и кнез и привремена влада.[89] Бернар Дезесар је нарочито истицао да је обележје покрета против Александра Карађорђевића промењено у начелу: у почетку је то било унутрашње питање Србије а сада на исход ситуације у највећој мери утиче Русија. Конзул је сматрао да је Гарашанин, као најзаслужнији за смену Александра, највећа жртва агитације Петрограда и незахвалности својих сународника. Чим за искусним државником више није било потребе, он је уклоњен. То ће послужити као поука свима онима који су апеловали на наклоност других сила и од њих тражили да пруже помоћ Србији. Због тога је Бернар Дезесар поново позвао царску владу да се, упркос избору Милоша, заложи не само у корист Гарашанина већ и оних „најугледнијих и најспособнијих људи у Србији који већ десет година нису променили наклоност, који су својим напорима то сами показали и учинили да буду завољени Француска и њен цар у једној земљи која зна једино за љубав према Русији и мржњу према Аустрији“. Конзул је истицао заслуге које су Гарашанин и политичари блиски њему учинили влади у Тиљеријама тиме што је Србија за време Кримског рата задржала мир и што није стала на страну Петрограда. Он је сматрао да би, упркос свим прокламацијама и изјавама, једна реч министра Валевског могла да измени ситуацију у Кнежевини јер је било врло дискутабилно колико је народ заиста био одушевљен повратком Обреновића.[90]

Аргументи којима је Бернар Дезесар покушао да придобије владу у Паризу били су несумњиво веома јаки. Међутим, конзул уопште није спомињао своје активности у Београду. Валевски је о томе сазнао из извештаја објављених почетком јануара 1859. године у немачком листу *Allgemeine Zeitung*. У овим новинама је писало не само да је Бернар Дезесар био присутан на седницама Светоандрејске скупштине већ и да је након збацивања кнеза Александра, управљао подизањем барикада

[88] *Светоандрејска скупштина*, прир. А. Раденић, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука CXIII, Нова серија 15 (1964), 179, док. 86.

[89] АСАНУ, И XXVII, No 30, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 14. јануара 1859. Чланови привремене владе били су Илија Гарашанин, Јевта Угричић и Стевча Михаиловић.

[90] Исто, No 28, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 10. јануара 1859.

којима је окупљени народ желео да спречи интервенцију војске.[91] Влада у Тиљеријама је такође сазнала да је француски представник покушавао да издејствује промену у саставу привремене владе и сазивање нових избора, а Милошевић је оптуживао свог колегу да је непријатељски расположен према званичном Петрограду.[92] Због оваквог држања, Валевски је поново позвао конзула у Београду да се уздржи од сваког корака за који није добио одобрење.[93] Са своје стране, Бернар Дезесар је одлучно негирао своје учешће у овим активностима. О делатности и заслугама француског конзула за промену режима у Србији најбоље сведочи чињеница да се, након сазнања да ће Порта признати избор Милоша Обреновића, испред француског конзулата окупила маса народа која је десет минута узвикивала: „Живео Наполеон, живео француски конзул, живео кнез Милош".[94] Упркос томе што је у великој мери допринео не само сузбијању аустријског утицаја у Кнежевини већ и порасту поверења у Француску и њеног угледа у српском народу, влада у Тиљеријама га је због прекомерне ревности и невештине, сматрајући да се током ових бурних догађаја сувише компромитовао, убрзо сменила с положаја.[95]

За разлику од Бернара Дезесара, представници француске амбасаде у Цариграду су се залагали за прихватање новонастале ситуације у Србији. Отправник послова гроф Лалман (Marie Charles Henri Albert comte de Lallemand) се изјаснио за усвајање оставке Александра Карађорђевића, чији даљи боравак у Београдској тврђави не би био од користи ни Порти ни Србији нити њему лично.[96] Он је био против намере турске владе да привремену управу у земљи повери председнику Светоандрејске скупштине и осведоченом туркофилу Миши Анастасијевићу и залагао се да Милош Обреновић буде признат за кнеза.[97] Позивајући се на одредбе Париског уговора, Лалман се заједно с амбасадором Велике Британије и отправником послова Русије успротивио тежњи Порте да сазове нове

[91] Исто, No 30, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 14. јануара 1859.
[92] Исто, No 28, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 10. јануара 1859.
[93] Исто, No 1, Валевски Бернару Дезесару, Париз, 7. јануара 1859.
[94] Исто, No 31, Бернар Дезесар Валевском, Београд, 14. јануара 1859.
[95] AMAE, Personnel-Dossiers individuels de carrière, première série, 1816-XIXe siècle, No 350 (Louis Gustave Bernard Des Essards). Већ 19. јануара 1859. године Бернар Дезесар је именован за новог француског представника у Ливорну у Италији. Без сумње, због рата у Италији, он је ипак остао на месту конзула у Београду још неколико месеци.
[96] Љ. Алексић, *нав. дело*, 34.
[97] Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 288–289.

изборе у Србији.[98] Отправник послова је такође сматрао да Бернару Дезесару, због његовог противљења избору Обреновића, треба саветовати крајњу уздржаност.[99]

На држање француске владе према догађајима у Србији превасходно су утицале намере Аустрије. Када је у Беч стигла вест о смени кнеза Александра, министар спољних послова гроф Буол није показивао ни најмање саосећања према свргнутом владару. Аустријски амбасадор у Цариграду Прокеш је изјавио да се Дунавска монархија не би противила успостављању намесништва које би било формирано у складу са жељама Порте, јер је такав облик владавине сматрала безопасним по своје интересе.[100] Међутим, видећи у избору Обреновића почетак крупних заплета у суседним областима, Аустрија је саопштила гарантним силама да ће војском заузети Београдску тврђаву у случају да је турски заповедник за то замоли.[101]

У редовним приликама, аустријски конзул Радосављевић је до крајњих граница користио свој утицај на Александра. На тај начин он је омогућавао Дунавској монархији да истовремено промовише аустријске интересе у Србији и да, слабљењем положаја кнеза као носиоца централне власти, ствара унутрашње сукобе и умањује одбрамбену снагу земље. Када су уочи Етем-пашине мисије и за време Светоандрејске скупштине у Кнежевини избили немири, Аустрија је остављала Александра без заштите, доприносећи тиме заоштравању сукоба, што би јој послужило као изговор за интервенцију. Збацивање Александра Карађорђевића и проглашење за кнеза Милоша Обреновића Дунавска монархија је хтела да искористи за улазак својих трупа у Београд. Аустрија је изјавила да је гарнизон у Земуну добио појачање „које ће бити довољно да умири бунтовне духове у Београду и да дâ моралну потпору ослабљеном ауторитету сизерене силе“. Влада у Бечу је наглашавала да ће аустријска војска притећи у помоћ команданту Београдске тврђаве само у случају да он не успе да се супротстави евентуалном нападу побуњеника и ако би он то затражио у име Порте. Дунавска монархија је сматрала да тим кораком не би нарушила Париски уговор јер њене трупе не би ушле у Србију већ у град у коме, у сагласности с уговором, турска влада држи гарнизон. Она је истицала да улазак аустријских трупа никако не би имао карактер оружане интервенције. Ова нота министра Буола предата је владама у Паризу,

[98] АСАНУ, И XXVIII, No 1, Валевски Лалману, Париз, 7. јануара 1859.
[99] Исто, No 4, Лалман Валевском, Пера, 12. јануара 1859.
[100] Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 284–285.
[101] АСАНУ, И XXVII, No 1, Валевски Бернару Дезесару, Париз, 7. јануара 1859.

Лондону, Берлину и Петрограду, уз образложење да Аустрија жели да у случају нужде помогне Порти у одбрани њених загарантованих права.[102]

Агресивно држање Дунавске монархије приморало је владу у Паризу на убрзану дипломатску акцију. Поред тога што је зарад одбране Париског уговора позвала остале силе да се супротставе намерама Аустрије, Француска је заједно са њима извршила одлучан притисак на Порту да што пре призна за кнеза Милоша Обреновића и да на тај начин лиши Хабзбуршку монархију сваког изговора за интервенцију у Србији. Уочи предстојећих догађаја у Италији влади у Тиљеријама је било у интересу да криза изазвана сменом Александра Карађорђевића буде у што краћем времену окончана. У исто време, признањем Милоша Обреновића, из Кнежевине би трајно био сузбијен аустријски утицај. Због тога је Француска желела што хитније успостављање нове власти и уређење унутрашњих прилика у Србији. Са своје стране, посебно задовољна због овакве одлуке званичног Париза била је влада у Петрограду. Подржавајући повратак Обреновића на престо у Србији, француски представници су подржавали и руске интересе.[103]

Пре него што је одговорио на саопштење званичног Беча, Валевски је затражио упутства од самог цара. Наполеон III је изјавио да би улазак аустријских трупа у београдску тврђаву представљао повреду Париског уговора, чијим одредбама није дозвољена никаква оружана интервенција без претходног договора свих сила потписница. Цар се није сложио с гледиштем владе у Бечу да би улазак њене војске у Београд представљао легитимну меру с обзиром да тврђаву држи турска посада. Упркос чињеници да Порта има право да држи гарнизоне у градовима Кнежевине, ти градови се налазе на тлу Србије.[104] На став цара и владе свакако је утицало и мишљење амбасадора Тувнела који је сматрао да Аустрија сталним подстицањем немира у Турској жели да постигне два циља: 1) покренута питања на Истоку требало је да одврате пажњу Француске од догађаја на Апенинском полуострву; 2) у случају територијалних губитака у Италији Дунавска монархија би у таквим условима лакше стекла накнаде на рачун Османског царства.[105]

---

[102] В. Поповић, *нав. дело*, 109.
[103] Д. Леовац, *нав. дело*, 36.
[104] Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 285–286.
[105] L. Thouvenel, *Trois années de la Question d'Orient (1856–1859) d'après les papiers inédits de M. Thouvenel*, Paris 1897, 327–328.

Закључак

Сходно договору из Штутгарта, сагласне да не допусте мешање Аустрије у унутрашња питања Турске, Француска и Русија су се одлучно супротставиле намерама званичног Беча.[106] Валевски је саопштио аустријском амбасадору Хибнеру да ће влада у Паризу сматрати улазак трупа Хабзбуршке монархије у Београд као повреду Париског уговора и да је одлучила да одржи начела постављена у том уговору „до последње тачке и свим расположивим средствима".[107] Хибнер је покушавао да заплаши француског министра плановима панслависта да словенске провинције Турске буду најпре одвојене од ње путем општег устанка а затим доведене у зависност од Русије. Знак за тај општи покрет требало је да буде истеривање турске посаде из београдске тврђаве. Амбасадор је тврдио да би Аустрија, да је желела да заузме Београд, деловала у тајности, а не би обавештавала силе као што је то учинила. Влада у Бечу и њен представник у Паризу стално су наглашавали да је Београдска тврђава угрожена од устаника и представљали одлуку Светоандрејске скупштине о обарању кнеза Александра као устанак против сизерене силе.[108] Француска је, међутим, остала непоколебљива у свом ставу. Она је поручила и турском министру спољних послова Фуад-паши да не може пристати на његов захтев „да султановој влади буде признато право да у случају потребе без претходног споразума сила потписница Париског уговора ради одбране београдске тврђаве затражи помоћ страних трупа".[109]

У Цариграду су представници Француске, Русије и Велике Британије успели да приволе Порту да прихвати њихове савете и одустане од сазивања нових избора у Србији. Томе је допринело и учтиво писмо које је кнез Милош упутио Фуад-паши почетком јануара у коме је он, изражавајући оданост сизерену, изјавио да упркос упорним позивима његових сународника, неће отпутовати за Београд све док не добије султаново одобрење.[110] Порта је дуго размишљала како да изврши смену на српском престолу. Она није хтела да одузме Александру звање које му је својевремено признала, већ је тражила пут којим би та смена могла бити спроведена на законит начин. Турска влада није хтела да призна Милоша Обреновића док не реши судбину Александра Карађорђевића.

---

[106] F. Charles-Roux, *нав. дело*, 222.
[107] Љ. Алексић, *нав. дело*, 35.
[108] В. Поповић, *нав. дело*, 110.
[109] АСАНУ, И XXVIII, No 7, Валевски Лалману, Париз, 4. фебруара 1859.
[110] Исто, No 4, Лалман Валевском, Пера, 12. јануара 1859.

Захтевајући да претходно кнежевски престо буде упражњен, Порта је настојала да изнуди од Александра оставку. После великих убеђивања овај је то коначно урадио. Тако је Порта успела да свргнуће једног и његову замену другим кнезом учини легалним. За Порту, Александар није побегао из земље, како су тврдили посланици Светоандрејске скупштине, него се са престола добровољно повукао, онако како је желела турска влада.[111]

Отправник послова гроф Лалман је подржавао одлуку Порте да у циљу избегавања могућих заплета што пре пошаље Милошу берат којим ће бити потврђен за кнеза. У том документу, међутим, није ниједном речју поменуто право наслеђа престола. Уочивши добро да би то, за Србе врло осетљиво питање, могло да доведе до расправе између Кнежевине и Порте, чиме би можда било одложено признање новог владара и продужен мандат привременој влади, Лалман је сугерисао званичном Паризу да одобри ову „мудру одлуку“ Турске. Лалман је, као и Бернар Дезесар, изражавао жаљење што никакву корист од смене Александра Карађорђевића није имала „национална партија“ на челу с Гарашанином, али је у исто време признавао да би његов избор за кнеза због агитације и сплеткарења Русије било јако тешко издејствовати.[112]

Суочена с отпором западних сила и Русије и одлуком Порте да призна за кнеза Милоша Обреновића, Аустрија је одустала од војне интервенције у Србији. Изјавивши да више не постоји разлог за интервенцију, јер су Срби престали са непријатељским демонстрацијама против Београдске тврђаве, влада у Бечу је повукла наређење које је издала генералу Коронинију и земунским трупама.[113]

По доласку у Београд у фебруару 1859. године, кнез Милош је о преузимању власти обавестио Наполеона и захвалио му се на благонаклоности коју показује према српском народу. Кнез је изразио надања да ће цар и убудуће наставити да гаји таква осећања а Срби ће својим држањем доказати да то и заслужују.[114] Француска је одмах признала Милоша Обреновића за новог владара Кнежевине и била једна од првих сила која је ступила у фактичке односе са новом српском

---

[111] Б. Поповић, *нав. дело*, 291.

[112] АСАНУ, И XXVIII, No 6, Лалман Валевском, Пера, 19. јануара 1859.

[113] Љ. Алексић, *нав. дело*, 35; Ј. Ристић, *нав. дело*, I, 289. Васиљ Поповић тврди да Аустрија није формално повукла наређење издато својој војсци, онако како су то тражиле западне силе, а у циљу стриктног поштовања одредби Париског уговора (В. Поповић, *нав. дело*, 111).

[114] AMAE, Turquie-Belgrade 11, No 56, кнез Милош Наполеону III, Београд, 5. фебруара 1859.

владом.[115] У исто време, званични Париз је осудио кнежево разрачунавање с представницима Александровог режима и изразио жаљење што се они протерују из земље, наглашавајући да су неки од њих учинили услуге Србији. Царска влада је сматрала да такво опхођење није у интересу ни породице Обреновића ни будућности Кнежевине и дала налог Бернару Дезесару да скрене на то пажњу кнезу Милошу. Валевски је ипак, имајући у виду ставове и склоности конзула, упозорио Бернара Дезесара да мишљење Француске изнесе на врло одмерен начин, „избегавајући све што би могло изгледати као њено мешање у унутрашња питања Србије, чију независност управе јој је стало да поштује у сагласности с уговорима, за чије одржање гарантује“. [116]

Делујући у сарадњи с Русијом по питањима Османског царства, а супротно интересима Аустрије, Француска је 1858. године подржала смену династија у Кнежевини и повратак на власт Милоша Обреновића. Она се енергично успротивила оружаној интервенцији Хабзбуршке монархије у корист кнеза Александра Карађорђевића и стала у заштиту права зајамчених Србима од стране Порте. Поверење цара и владе у Тиљеријама посебно је уживао млади кнез Михаило Обреновић. У променама у Србији Француска је видела прилику за увећање сопственог утицаја на Балкану, нарочито у односу на Аустрију, чији је уплив у овим крајевима порастао после пораза Русије у Кримском рату.

[115] АСАНУ, И XXVII, Валевски кнезу Милошу, Париз, 7. марта 1859.
[116] Исто, No 3, Валевски Бернару Дезесару, Париз, 7. марта 1859.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE), Paris – La Courneuve. Les fonds: Correspondance politique des consuls (1826–1896): le sous-fond Turquie–Belgrade; Personnel-Dossiers individuels de carrière, première série, 1816-XIXe siècle.

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Историјска збирка – Исписи Гргура Јакшића из Архива француског министарства спољних послова. [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU), Istorijska zbirka – Ispisi Grgura Jakšića iz Arhiva francuskog ministarstva spoljnih poslova]

Архив Србије (АС), Фонд Поклони и откупи (ПО) [Arhiv Srbije (AS), Fond Pokloni i otkupi (PO)]

Извори – Primary Sources

Thouvenel L., *Trois années de la Question d'Orient (1856–1859) d'après les papiers inédits de M. Thouvenel*, Paris 1897.

Грујић Ј., *Записи Јеврема Грујића*, I–III, књ. прва, *(Пред Светоандрејску скупштину)*, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. 7, Београд 1922; књ. друга, *(Светоандрејска скупштина)*, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. 8, Београд 1923; књ. трећа, *(Друга влада Обреновића и турски ратови)*, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. 9, Београд 1923. [Grujić J., *Zapisi Jevrema Grujića*, knj. prva, *(Pred Svetoandrejsku skupštinu)*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda, Prvo odeljenje, knj. 7, Beograd 1922; knj. druga, *(Svetoandrejska skupština)*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda, Prvo odeljenje, knj. 8, Beograd 1923; knj. treća, *(Druga vlada Obrenovića i turski ratovi)*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda, Prvo odeljenje, knj. 9, Beograd 1923]

Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу, I–II, (књ. прва, *од 29 марта 1848 до 31 децембра 1858 године*), (књ. друга, *од 4 јан. 1859 до 29 марта 1874*), средио Ст. Ловчевић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књ. XXII, Београд 1931. [*Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću*, I–II, (knj. prva, *od 29 marta 1848 do 31 decembra 1858 godine*), (knj. druga, *od 4 jan. 1859 do 29 marta 1874*), sredio St. Lovčević, SKA, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda, Prvo odeljenje, knj. XXII, Beograd 1931]

Ристић Ј., *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, I–III, Београд 1887–1901. [Ristić J., *Spoljašnji odnošaji Srbije novijega vremena*, knj. I–III, Beograd 1887–1901]

Светоандрејска скупштина, прир. А. Раденић, Споменик САНУ, Одељење друштвених наука CXIII, Нова серија 15 (1964). [*Svetoandrejska skupština*, prir. A. Radenić, Spomenik SANU, Odeljenje društvenih nauka CXIII, Nova serija 15 (1964)]

Стратимировић Ђ., *Успомене генерала Ђорђа Стратимировића: издао их са четири посебна додатка и једном хронолошком таблицом син његов Ђорђе Ђ. Стратимировић: са два лика,* Беч 1913. [Stratimirović Đ., *Uspomene generala Đorđa*

Stratimirovića: izdao ih sa četiri posebna dodatka i jednom hronološkom tablicom sin njegov Đorđe Đ. Stratimirović: sa dva lika, Beč 1913]

Литература – Secondary Works

Allain J. C., P. Guillen, Soutou G. H., Theis L., Vaïsse M., *Histoire de la diplomatie française*, II, *De 1815 à nos jours*, Paris 2005.

Charles-Roux F., *Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III*, Paris 1913.

Dictionnaire du Second Empire, sous la direction de Jean Tulard, Paris 1995.

Goriaïnow S., *Les étapes de l'alliance franco-russe (1853–1861)*, Revue de Paris, t. 1 (1912) 1–28; 529–543, 755–776.

Алексић Љ., *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1957. [Aleksić Lj., *Stav Francuske prema Srbiji za vreme druge vlade kneza Miloša i Mihaila (1858–1868)*, Beograd 1957]

Антић Ч., *Велика Британија, Србија и Кримски рат 1853–1856. Неутралност као независност*, Београд 2004. [Antić Č., *Velika Britanija, Srbija i Krimski rat 1853–1856. Neutralnost kao nezavisnost*, Beograd 2004]

Ђорђевић Ж., *Илија Гарашанин и пад уставобранитељског режима*, Илија Гарашанин (1812–1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, Београд 1991, 181–185. [Đorđević Ž., *Ilija Garašanin i pad ustavobraniteljskog režima*, Ilija Garašanin (1812–1874). Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 9. i 10. decembra 1987. povodom 175. godišnjice reođenja, Beograd 1991, 181–185]

Јакшић Г., Вучковић В., *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд 1963. [Jakšić G., Vučković V., *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila. Prvi balkanski savez*, Beograd 1963]

Јовичић М., *Илија Гарашанин и Светоандрејска скупштина*, Илија Гарашанин (1812–1874). Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 9. и 10. децембра 1987. поводом 175. годишњице рођења, Београд 1991, 89–100. [Jovičić M., *Ilija Garašanin i Svetoandrejska skupština*, Ilija Garašanin (1812–1874). Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 9. i 10. decembra 1987. povodom 175. godišnjice rođenja, Beograd 1991, 89–100]

Јовановић С., *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд 1990. [Jovanović S., *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838–1858)*, Beograd 1990]

Леовац Д., *Србија и Русија за време друге владе кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд 2015. [Leovac D., *Srbija i Rusija za vreme druge vlade kneza Mihaila (1860–1868)*, Beograd 2015]

Љушић Р., *Историја српске државности*, књ. II, *Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад 2001. [Ljušić R., *Istorija srpske državnost*, knj. II, *Srbija i Crna Gora – novovekovne srpske države*, Novi Sad 2001]

Поповић Б., *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010. [Popović B., *Diplomatska istorija Srbije*, Beograd 2010]

Поповић В., *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд–Земун 1925. [Popović, V., *Politika Francuske i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III*, Beograd–Zemun 1925]

Ристић Љ. П., *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, Београд 2008. [Ristić Lj. P., *Velika Britanija i Srbija (1856–1862)*, Beograd 2008]

Стојић Б., *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017. [Stojić B., *Francuska i balkanski ratovi (1912–1913)*, Beograd 2017]

Страњаковић Д., *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005. [Stranjaković D., *Ilija Garašanin*, Kragujevac 2005]
Тарле Ј. В., *Историја новог века*, II, Београд 1949. [Tarle J. V., *Istorija novog veka*, II, Beograd 1949]

Uroš Tatić

FRANCE AND THE RETURN OF THE OBRENOVIĆ DYNASTY IN 1859

Summary

The article deals with the activity of French diplomacy in the Principality of Serbia at the time of crucial events which led to the deposition of dynasties at the St Andrew Assembly at the end of 1858. The topic of the return of the Obrenović Dynasty accounts for a significant part of historical literature, but the relations between Serbia and France at the time of this important event have not been made clear enough from the viewpoint of relations between France, Russia and Austria, which is the goal of this work. In writing this paper, we relied on many unpublished sources of French origin. In 1858, France supported the shift of the ruling dynasties in Serbia, as well as the return to the throne of Miloš Obrenović, in cooperation with Russia about the issues of the Ottoman Empire, opposite to the Austrian interests. France energetically opposed the armed intervention of the Habsburg Monarchy in favor of Prince Aleksandar Karađorđević and defended the privileges of the Serbs guaranteed by the Porte. Mihailo Obrenović was especially trusted by the Emperor and the Government in Paris. France saw the chance to enlarge its influence in the Balkans using the changes in Serbia, especially towards Austria, whose influence increased after the defeat of Russia in the Crimean War.

Keywords: Ilija Garašanin, Bernard Des Essards, Edouard Thouvenel, Prince Aleksandar Karađorđević, Obrenović Dynasty, St Andrew Assembly, France, Serbia.

Чланак примљен: 05. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 12. 07. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 233–259
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 233–259
УДК: 343.812(497.11)“18“
DOI: 10.34298/IC1968233J

Владимир ЈОВАНОВИЋ[*]
Историјски институт
Београд

НАСТАНАК БЕОГРАДСКОГ КАЗНЕНОГ ЗАВОДА[**]

Апстракт: Београдски казнени завод, основан 1868. на простору Београдске тврђаве, деценијама је представљао централну институцију за издржавање казне робије у Србији. Робијаши затворени на том простору, били су подвргнути систему заједничког затвора који је установљен у казаматима саме тврђаве. Током наредних година било је покренуто неколико покушаја реформе, као и увођења новог система ћелијског затвора, који би заменио већ застарели систем заједничког затвора, какав је постојао у претходном периоду. Међутим, услед знатних трошкова које би такав подухват захтевао, као и неслагања око начина спровођења саме казнене политике, та идеја упорно је одлагана све до почетка Првог светског рата. Тако су, уместо у новом казненом заводу, српски робијаши и даље остали утамничени у казаматима древне Београдске тврђаве.

Кључне речи: робија, Казнени законик, Топчидер, Београдска тврђава, ћелијски систем, реформа, казамати.

Београдски казнени завод, основан 1868. године, представљао је централну институцију за издржавање казне робије у Србији.[1] Деценијама,

[*] vladimir.jovanovic@iib.ac.rs

[**] Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

[1] Београдски казнени завод као назив главне затворске институције у Србији, јавља се тек фебруара 1869, у документу под називом „Правила по којима се има управљати у болници казнителног завода у Београду”. Између 1868. и 1871, робијашка колонија у Београду била је позната и под другим називима – *Апсански завод у београдском граду*; *Београдско апсанско заведење*; *Казнителни*

била је то најмногољуднија робијашка колонија на територији читаве српске државе. Мање је познато, међутим, да та затворска установа није настала као плод неке дугорочне казнене стратегије. Напротив, она је била производ грозничавих одлука, донетих убрзо након погибије кнеза Михаила 1868. године. Затечени тим неочекиваним развојем догађаја, српски званичници били су суочени и са мноштвом питања, повезаних са спровођењем саме казнене политике. Реч је о функционисању система робијашница као теми, која је годинама била запостављана и одлагана за неки повољнији тренутак. Тек по убиству кнеза Михаила, спровођење реформе казнених завода покренуто је са мртве тачке.

Угледајући се на већину европских монархија, Србија је 1860. коначно уобличила сопствени казнени систем и увела целовит Казнени законик. Настао под утицајем савременог европског права, казнени систем у Кнежевини раскинуо је са одређеним изразито бруталним облицима кажњавања.[2] Са друге стране, телесна казна штапом или камџијом, остала је у масовној примени све до 1873. године.[3] Још једна битна одлика српског казненог система била је примена казне дужевременог лишавања слободе, позната као робија. Био је то нарочит вид утамничења, спровођен уз обавезан принудни рад и у оковима. Присутна још током тридесетих година 19. века, казна робије постала је нарочито актуелна убрзо по доношењу новог Устава из 1838. Та казна махом је била досуђивана за убиство, паљевину, хајдучију, разбојништво или опасну крађу.[4]

Једна од неизбежних последица све чешћег ослањања на казну робије, био је сталан пораст броја кажњеника. Постепено, њихов број постао је превелик за капацитете Управе вароши Београда, као главне

београдски завод. Архив Србије, Министарство правде, збирка расписа, I–133; *Казнени законик и казнени поступак судски*, Београд 1880, 577; *Календар са шематизмом Књажества Србије за просту 1871. годину*, Београд 1871, 29.

[2] Једна од најсуровијих казни која је била у примени током прве половине 19. века, била је и *мртва шиба*. Она се састојала у трчању кроз шпалир од триста момака, наоружаних штаповима, 12 пута на једну и 12 пута на другу страну. Та казна, по правилу је завршавала спором и мучном смрћу окривљеног, одакле потиче и њен назив. Детаљније о томе, З. Мирковић, *Смртна казна и казна трчања кроз шибе у Србији 1804–1860*, Београд 2013.

[3] М. Грубач, *Телесна казна у Србији 1804–1873*, Београд 2004, 149–158.

[4] Према *Војном законику* из 1839. и *Уредби о окружним судовима* из 1840. године, казна робије имала је врло широк временски распон. Обично је могла трајати од три месеца до неколико година, али је у одређеним случајевима могла бити и доживотна. З. Мирковић, *Казна лишења слободе у Србији 1804–1860. године*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2013) 159.

локације за смештај робијаша.[5] Другим речима, политика простог нагомилавања кажњеника у постојеће апсане није било одрживо решење.[6] Мањак простора потребног за утамничење робијаша био је тек део проблема. Било је потребно стално размишљати и о начинима њихове употребе на јавним радовима, насипању друмова и разним сличним пословима, како би трошкови њихове свакодневне исхране и чувања били умањени.[7]

Значајан помак на том пољу постигнут је тек крајем 1851, када је основан и нарочит казнени завод на простору Топчидера. Радило се о плану масовне употребе робијаша, махом на пољопривредним пословима. Топчидерска робијашка колонија, као и Топчидерска економија основана исте године, биле су две различите установе са јединственим циљем. Њихов симбиотски однос почивао је на споју казнене и привредне политике.[8] Робијашница је била установа чији је задатак био да прибира и преваспитава кажњенике из читаве Кнежевине, док је Топчидерска економија спроводила своје циљеве употребом робијаша.[9] Идеја надлежних била је да се приметно увећање криминалитета у Србији, посебно крађа и лоповлука, сузбије доследном применом казне лишења слободе, спровођене над робијашима.[10]

У првом тренутку, чинило се да ће тиме истовремено бити решена два важна питања. Сузбијање криминала постигло би се подвргавањем робијаша принудном раду, док би оснивање једног огледног економског добра у Топчидеру знатно умањило трошкове њиховог издржавања, исхране и чувања. Апсански завод у Топчидеру, као и Економија, били су круна дотадашње казнене политике и плод вишегодишњих настојања министра полиције Илије Гарашанина и његових блиских сарадника.[11]

Заснован на идеји о самоодрживом и економски исплативом развоју, систем у Топчидеру почивао је на добро осмишљеном програму. Био је

---

[5] И. Јанковић, *Апсеници суда Окружја београдског 1837–1841*, Српске студије 6 (2015) 199–205.

[6] АС, Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење, 1846, VI–71.

[7] А. Николић, *Биографија верно својом руком написана*, Београд 2002, 94–95, 97–98.

[8] *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, XXX, Београд 1877, 317–328.

[9] Параграфом 14 Казненог законика из 1860. године одређено је да „робија не може бити дужа од двадесет, ни краћа од две године". Г. Никетић, *Казнени законик и кривични судски поступак*, Београд 1924, 14–15; Д. Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, Градина 1991, 100, 200.

[10] АС, МУД, П, 1850, II–18.

[11] А. Николић, *нав. дело*, 95, 97–98, 110.

то начин да се омасовљење криминалитета у Србији сасече упорном применом принудног рада и низом казнено-васпитних мера. Завод у Топчидеру био је установа која је спајала концепт примерне казне и једноставан систем заједничког затвора. Како су српски робијаши махом били земљорадници, њихов принудни рад сводио се на бројне пољопривредне дужности и практиковање свакодевних радних обавеза на плодним њивама и пољима Топчидера.[12]

Читав тај амбициозан програм требало је потом распространити широм Кнежевине и тиме створити функционалан модел којим би на лак и исплатив начин била унапређена српска пољопривреда.[13] Био је то својеврстан експеримент уживо који ће, како се веровало, донети вишеструке користи читавој заједници. Пре свих, заинтересованим земљорадницима широм Србије, жељним знања о економски исплативим начинима обраде земље.[14] Чинило се да је коначно нађен начин да се Кнежевина супротстави злу имовинског криминала, упосливши притом своје кажњенике уз знатну економску корист.

Једини проблем био је у томе што су успеси постигнути у Топчидеру средином 19. века били веома слаби. Уместо да постане самоодржива, Топчидерска економија обилато је помагана државним новцем. Њени трошкови су расли, док су економски успеси изостали. Још значајније, сасвим је подбацила и сама казнена политика. Идеја да ће робијаши у Топчидеру бити морално преобраћени и преваспитани, а потом враћени у друштво као узорни и вредни грађани, била је сувише идеалистична. Био је то најслабији део плана, будући да кажњеници нису показали никакав интерес да одбаце криминалну идеологију.

То је приметио и Илија Гарашанин, који је највише учинио на установљењу Топчидерске економије. По његовом искреном признању, учињеном 1862. године, тражити од казненог система да сâм преваспитава кривце, па да их потом враћа друштву као свеце, проста је „залудица".[15] Гарашанин је признао да се покушај у Топчидеру показао као чиста утопија, која неће донети стварног успеха. Он је, напротив, веровао у политику чврсте руке и сматрао да по повратку са робије у кажњенику

[12] Дугорочни циљеви управе били су много амбициознији. Сем земљорадње, планирано је да се у Топчидеру започне и са програмом оплемењивања разног корисног биља и усева, укрштањем племенитих раса стоке, производњом винове лозе, као и узгојом свилених буба у оближњој дудари. Планирана је и израда сукнених производа у локалној фабрици чоје, подигнутој крај реке Топчидерке.

[13] АС, МУД, П, 1849 XV–25.

[14] С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990, 93–94.

[15] АС, Фонд Илије Гарашанина, 1246.

треба да остане *жив страх*, како се више никада не би упуштао у чињење злодела.[16]

Другим речима, иако је деловало да читав систем функционише, казнени механизам био је у основи погрешан. Робија у Топчидеру нити је успевала да преобрати кажњенике, нити их је у довољној мери застрашивала. Она стога није давала довољно повода кажњеницима да се искрено покају и одрекну своје криминалне прошлости. Услед тога, дошло је до увећања броја повратника међу робијашима, као и до све чешћих бекстава.[17] Тако је Завод, у који је претходних година уложено доста новца и труда, представљао потпуни промашај званичне политике.

Неуспех пројекта у Топчидеру годинама је био игнорисан, уз оптимистична очекивања да ће се стање у Заводу касније можда поправити. Међутим, погрешан приступ укупној казненој политици била је много озбиљнија заблуда но што је то управа Завода могла и претпоставити. Масовно окупљање кажњеника на једном месту, њихов колективни смештај и жива међусобна комуникација, постали су део свакодневице. Дисциплински поступак био је површан, чувари слабо плаћени и немарни, док су се робијаши показали склони лењости и нераду. Још је кнез Милош, по повратку у Србију 1859, био непријатно изненађен оним што је затекао у Топчидеру. Он је чак предлагао да се та институција сасвим распусти, што ипак није учињено. Стога су робијаши и даље задржани у Топчидеру, под слабим надзором локалних пандура.[18]

Ношен политичком инерцијом, неуспех топчидерског пројекта можда би и дуже времена остао без неких видљивих последица да 1868. није дошло до сасвим неочекиваног обрта. Атентат на кнеза Михаила покренуо је читав низ догађаја, који су указали на хитну потребу преуређења укупне казнене политике. Посебно услед чињенице да су главни учесници у завереничком подухвату и убиству српског кнеза били

---

[16] Гарашанин није веровао у политику прекомерне благости према кажњеницима и сматрао је да робијаша треба третирати врло строго и употребити за најтеже радове, или у рудницима, као што је чињено у Румунији, или на разбијању стена и грађењу друмова.

[17] АС, МУД, П, 1851, XV–74, 1851.

[18] Није било могуће једноставно распустити казнену колонију, јер је она била везана за дотадашњу казнену политику. Уколико би робијаши били премештени из Топчидера, требало је у исто време пронаћи неки други простор, погодан за њихов смештај. Н. Вучо, *Топчидерска економија 1851–1928*, Годишњак града Београда XXVIII (1981) 72–74; С. Владисављевић, *О почецима уређивања Топчидера у излетничку и парк шуму*, Годишњак града Београда XXXVI (1989) 115.

сами кажњеници, који су своје казне служили у Топчидеру. Услед тако неповољног развоја догађаја, нова намесничка власт била је принуђена да реагује брзо и одлучно.

Неке од првих мера спроведених по кнежевој смрти биле су очекиване. Заведено је ванредно стање и формиран преки суд који ће казнити кнежеве убице.[19] Извршен је избор намесника кнежевског достојанства који ће управљати земљом у име малолетног престолонаследника Милана Обреновића. Најзад, обзнањен је сазив ванредне Народне скупштине, која ће спровести важне политичке одлуке тројице намесника. Једно од питања које се убрзо нашло на дневном реду ванредне скупштине било је везано за потребу скоре реформе дотадашњег казненог система. Тако се, насупрот свим очекивањима, дуго одлагана казнена реформа хитно нашла на дневном реду.

Питања покренута на ванредној скупштини из 1868. била су решавана у складу са тренутним циљевима новог намесничког режима.[20] Глас скупштинских посланика био је представљен као воља читавог народа иза чега су се, наравно, скривали стварни планови самих намесника. Једна од тачака програма који је Народна скупштина поставила пред намеснишство, била је „да се кућа за злочинце из Топчидера премести где на сигурно место, одакле не могу утећи".[21] Био је то неславан крај казнено-економског пројекта у Топчидеру.

Намесничка политика у наредним месецима обележена је знатном дозом острашћености, као и потрагом за онима на које ће бити свађена кривица за кнежеву погибију.[22] Смењивање непожељних и довођење сопствених присталица на положаје једна је од кључних техника везаних за преузимање власти. Званичници чији рад није био по вољи либерала, попут министра полиције Николе Христића, лишени су положаја и послати у превремену пензију.[23] Међутим, они који су сродничким

[19] *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Г. Шкеровић, Београд 1952, 56; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, Београд 1990, 89.

[20] Популистичка девиза либерала – „ништа за народ без народа", примењена је и овом приликом. Н. Крстић, *Дневник*, *Јавни живот*, II, прир. М. Јагодић, Београд 2006, 92.

[21] *Српске новине*, бр. 90 (2. VII 1868).

[22] У међувремену, све што је било повезано са личношћу кнеза Михаила, постало је прворазредно политичко питање. Тако је и идеја о подизању споменика покојном кнезу готово на силу одузета из руку одбора за решавање тог питања и прешла у надлежност саме владе. М. Ђ. Милићевић, *Дневник*, I, прир. П. Крестић, Београд 2011, 28, 272, 277, 280, 292, 315, 342.

[23] Н. Крстић, *нав. дело*, II, 53.

везама и политичким утицајем били блиски режиму, уздигнути су на министарске позиције, попут способног, али партијским махинацијама склоног Радивоја Милојковића, као новог министра полиције.[24]

Када је реч о приоритетима намесничког режима, било је потребно најпре ублажити врло неповољан утисак, изазван чињеницом да су робијаши без икаквих сметњи убили кнеза, и то надомак саме престонице. Утолико је и захтев да се робијаши што пре уклоне са простора Топчидера имао неподељену подршку јавности. Ускоро је био покренут и рад на свеобухватној реформи казнених институција у Србији. Сачињен од искусних страначких личности, намеснички режим је реформи казнених завода приступио пре свега као политички осетљивом питању. И сам помен робијашке колоније у Топчидеру предат је забораву и у наредном периоду избегаван у највећој могућој мери. Осрамоћена неуспехом сопствених казнених установа, власт их је једноставно отуђила.[25]

Уместо у пасторалној долини Топчидера, где су били окружени шумама и ливадама, робијаши су од јесени 1868. смештени у Београдску тврђаву, која постаје њихова нова тамница.[26] Затворени унутар те древне тврђаве и окружени високим бедемима, робијаши су били физички одсечени од спољног света. Нема сумње да су, сем безбедносних протокола, и популистички циљеви били узети у обзир том приликом. Боравак у казаматима Горњег града представљао је казну по себи, коју је требало спроводити као политику нове строгости, којој су намесници били склони.

Београдска тврђава, изграђена у складу са фортификацијским начелима 18. века, још увек је сматрана објектом од стратешког војног значаја на самој државној граници. Била је то једна од највећих тврђава средњег Подунавља, капија Београда и Србије. Сама тврђава имала је важност не само као војни објекат већ је служила као складиште муниције и магацин за одлагање одеће и хране. Њено касније коришћење за смештај кажњеника било је сасвим логично, будући да је тврђава располагала бројним чврсто грађеним зданима и помоћним објектима. Посебно је

[24] В. Јовановић, *Тајна полиција Кнежевине Србије*, Београд 2012, 112, 117–119.

[25] По укидању апсанског завода у Топчидеру 1868. године, тамо је остала само управа *Заведенија економије топчидерске* са мањом групом робијаша, неопходних за обављање нужних пољопривредних радова. Тамо су били задржани и малолетни робијаши, за које је била организована основна школска настава. *Календар са шематизмом Књажества Себије*, Београд 1869, 64; М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, I, 71, 73, 128–129, 345.

[26] Оптужен и осуђен за учешће у атентату, Светозар Ненадовић је, као вишегодишњи управник Топчидерског завода, стрељан заједно са неколицином главнооптужених завереника.

интересантан био комплекс грађевина унутар Доњег града, данас тек делом очуван. У време Првог српског устанка те грађевине оспособљене су за пријем посаде и за производњу војне опреме. Београдска тврђава поседовала је погоне који су од 1808. постали центар српске војне индустрије.[27]

Београдска тврђава често је служила и као затвор за смештај кажњеника. Древна Кула Небојша, уз саму дунавску обалу, била је већ озлоглашена као место за затварање криваца. Према тврђењу Баталаке: „Сви кривци, који су Судом Великим осуђивани на дужевремени затвор, издржавали су овај у кули: 'Небојши' у доњем граду београдском, где су и на рад, при разним цајхаузима, у којима су се војне потребе спремале, употребљавани."[28] Ту су се налазили и објекти у које су смештани кажњеници, принуђени на врло непријатне и физички исцрпљујуће послове, попут ливења топовских ђулади.[29] По слому устанка, током 1813. године, тврђава је враћена Турцима и била подређена војним и административним потребама београдског паше.

Осим Куле Небојше, и подрум испод Велике градске џамије, султана Махмуда у Горњем граду, често је коришћен за затварање криваца.[30] Тамница испод џамије била је место из којег је било готово немогуће утећи. У њој су сужњи бивали спутавани не само дрвеним кладама, у које су им биле стављане ноге, већ и гвозденим ланцем око врата.[31] Ту тамницу било је могуће напустити само путем богатог поткупа, или уз помоћ управника саме тврђаве – локалног диздара.[32] Крајем 19. века тај простор користиле су и српске власти, за складиштење жита и смештај политичких затвореника.[33]

---

[27] Сем тополивнице и алатнице за оправку артиљеријских оруђа, тамо су ливени пушчани куршуми и израђивани папирни фишеци. Ту је радило и више занатлија, који су оправљали артиљеријска оруђа и окивали муниционa кола. Л. Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, I, Београд 1898, 360.

[28] *Исто*, II, 866–867.

[29] Карађорђев Деловодни протокол из 1812, у једној од ставки помиње и такозване *ђулеџије*, као оковане кажњенике на принудном раду у самој тврђави. М. Недељковић, М. Станковић, *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, Крагујевац–Топола 1988, 152; З. Мирковић, *Казна лишења слободе у Србији 1804–1860. године*, 157.

[30] Тај објекат налазио се десно од улаза у Стамбол капију. Љ. Никић, *Џамије у Београду*, Годишњак града Београда V (1958) 184–185.

[31] В. Караџић, *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867, 265.

[32] *Животопис Максима Евгеновића*, Будимпешта 1877, 31–33.

[33] Џамија, као и тамница испод ње, срушене су принудним радом самих робијаша, у лето 1884. године. Р. Милошевић, *Тимочка буна 1883. године*, Београд 1923, 161, 216.

Судећи према плану Београдске тврђаве из 1863. године, више градских капија носило је назив *тамничка* и сведочило о њиховој помоћној улози.[34] Тек по предаји градова Србима, у пролеће 1867. године, поједини делови Београдске тврђаве губе свој превасходно војни значај. Крупне политичке промене средином 1868. године додатно су измениле улогу појединих фортификацијских објеката унутар саме тврђаве.

Кључна тачка одбране Београдске тврђаве био је сложен систем подземних грађевина уз саму Стамбол капију, као главног улаза у Горњи град. Реч је о низу казамата као масивних, лучно засвођених просторија, зиданих опеком у тврдом малтеру. Планирани као централна тачка артиљеријске одбране у случају фронталног напада, казамати су се касније показали погодини и за утамничење кажњеника.[35] Реч је о потпуној инверзији улоге једног истог простора, сходно политичким циљевима самих власти. Од одбрамбених објеката изграђених како би спречили продор непријатеља у тврђаву, казамати су постали тамница, коришћена како би се спречило бекство робијаша на слободу.

Казамати испред Стамбол капије састоје се из 14 просторија, симетричних и постављених паралелно, са леве и десне стране од главне тврђавске капије. Њихова првобитна намена знатно је измењена, током честих реконструкција изведених у 18. веку.[36] Каснијим преправкама, топовски отвори остављени су само на мањем броју бочних казамата. Повезани међусобним пролазима, казамати су служили за смештај муниције, барута и људства, у случају дуже опсаде.[37] После бројних политичких преокрета, казамати у Београду од 1868. коначно постају централна тачка Београдског казненог завода.

Капацитет тог пространог објекта био је знатан. У сваки од казамата могло се сместити приближно 50 до 80 кажњеника, те је укупан

---

[34] Љ. Никић, *Ко је аутор плана Београда из средине XIX века*, Годишњак града Београда VII (1960) 153–154.

[35] Казамата за утамничење криваца било је на више локација Београдске тврђаве. Према сведочењу путописца Феликса Каница из 1861. године, за затварање прогнаника из различитих провинција Турског царства коришћени су и казамати крај Видин капије. Ф. Каниц, *Србија: земља и становништво*, I, Београд 1987, 38–39; М. Поповић, *Београдска Видин капија*, Наслеђе 14 (2013) 20, 23.
Сваки од казамата крај Атамбол капије дуг је приближно 20, висок 5, а широк 5 метара и пре је наликовао „на неки подземни лагум, него на стан људски". М. Ценић, *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983, 69.

[36] М. Поповић, *Пројекти Николе Доксата де Мореза за реконструкцију београдских утврђења 1723–1725*, Годишњак града Београда XXX (1983) 41–46.

[37] Исти, *Београдска тврђава*, Београд 2006, 257.

број робијаша варирао између 700 и 1.200. Српске власти максимално су искористиле предности тог простора, а казамати постају највећа робијашница на територији Србије, свега стотину метара удаљена од строгог центра Београда. Готово истовремено, решено је да се убудуће у Топчидер упућује само онолико робијаша колико је било потребно управнику Топчидерске економије, за тамошње пољске радове.[38]

Казнене реформе из 1868. године одредиле су и улогу многих других помоћних објеката унутар Београдске тврђаве. Од посебног значаја за спровођење нове казнене политике биле су Стамбол капија и просторије испод Сахат куле, које су повезивале Горњи и Доњи град саме тврђаве. Оне су стога и у каснијем периоду представљале простор битан за управу казненог завода.[39]

Сви робијаши који су служили казну у Београдском казненом заводу најпре су подвргавани уобичајеним бирократским процедурама. Са извршном судском пресудом и у пратњи стражара, робијаши су најпре предавани управи Завода. Ту је вршен детаљан претрес кажњеника и пописивана је њихова лична имовина, после чега су уписивани у књигу кажњеника. Робијаши би потом бивали обријани, ошишани, окупани, лекарски прегледани, одевени у кажњеничку одећу и најзад оковани. После свих тих рутинских поступака, они су распоређивани у један од казамата у Горњем граду, где им је одређиван и лежај на којем ће убудуће спавати. Тиме је започињао њихов нови живот у Београдском казненом заводу.[40]

Претварање Београдске тврђаве у робијашку колонију био је једноставнији део посла који је стајао пред либералским намесништвом. Много деликатнији подухват било је испуњење обећане реформе казнених установа, као и покушај њиховог прилагођавања казненим заводима какви су већ постојали широм Европе. Другим речима, у наредном периоду тражен је модел затвора који би одговарао могућностима и потребама српске државе. Тај важан задатак био је поверен министру правде Ђорђу Ценићу, као признатом стручњаку за област казненог права. Почетком августа 1868. била је формирана и комисија која ће разматрати који би од

[38] АС, МП, 1868, I–133.

[39] На том месту вршена је примопредаја и манипулација кажњеничким радним јединицама, унутар саме тврђаве. Док су поједине групе робијаша извођене из казамата и преко Стамбол капије упућиване на радове у Доњем граду, друге су обављале своје дужности у Горњем граду.

[40] М. Ценић, *нав. дело*, 64–65; П. Тодоровић, *Крвава година*, прир. Л. Перовић, Београд 1991, 191–192.

затворских система могао бити примењен и у којој мери би он одговарао стварним циљевима српске казнене политике.[41]

Карактеристично је да реформа казнених завода у Србији, попут многих других реформи покренутих у истом периоду, никада није изведена до краја. Треба имати у виду да су реформе, које су либерали гласно захтевали још док су били у опозицији режиму кнеза Михаила, биле део њихове шире политичке стратегије.[42] Тек касније се испоставило да је реч о лукавом маневру, не и о озбиљном настојању либерала за реформама.[43] Током шездесетих година 19. века либерали су се ослањали на вешту, мање или више оштру критику власти, у циљу привлачења пажње шире јавности.[44] Та политика, међутим, сасвим је замрла по њиховом доласку на власт 1868. године. Тек тада се увидело да реформе нису биле суштинска и дугорочна намера намесничког режима, већ само начин да се власт што дуже очува. Разни реформски потези либерала били су заправо само привид да се режим озбиљно бави питањима од националног значаја.[45]

Другачије се не може разумети вишегодишња политика либерала, која није донела стварне промене и суштинска побољшања. Стагнација је била приметна на свим важним пољима државне управе, од полицијских надлештава и образовних институција, до војне струке и правосуђа, укључујући ту и казнене заводе.[46] Уз све приче о реформама, та здања махом су остала онаква каква су и затечена пре 1868. године. Искази савременика, добро упућених у рад државних надлештава, попут Николе Крстића и Милана Милићевића, то потврђују.[47] Општи застој, а не реформе, последица су борбе за власт, а не покушаја усавршавања

---

[41] *Србске новине*, бр. 134 (10. X 1868).

[42] В. Јовановић, *Успомене*, прир. В. Крестић, Београд 1988, 179–180, 227–229; С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990, 471–476.

[43] *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, прир. В. Крестић и Р. Љушић, Београд 1991, 17–19, 71–77; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 40, 43–45.

[44] Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, прир. В. Христић, Београд 2006, 379, 383, 387, 403.

[45] Н. Крстић, *нав. дело*, II, 92; В. Јовановић, *Тајна полиција*, 116.

[46] Никола Крстић приметио је разочарано да „тамо где се закони изврћу и не поштују, ту ће се бадава заводити нове институције, јер се ни те неће поштовати". Н. Крстић, *Дневник, Јавни живот*, III, прир. М. Јагодић, Београд 2006, 300.

[47] Такав је био случај и са реформама планираним на пољу просвете. Према ироничном коментару једног од главних учесника комисије за реформу школа, било је ту „речи тушта, а идеја мало". М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, I, 59.

различитих установа. Очување власти био је једини циљ намесника који су се показали као вешти демагози и опортунисти, а не као успешни реформатори.[48]

Формирање стручних комисија које су имале да реше неко важно питање, био је уједно и начин да се добије на времену. Режим притом није био у обавези да касније усвоји предлоге комисија, сачињених махом од чиновника одређене струке. Њихово мишљење представљало је само могући путоказ који, из финансијских или техничких разлога, најчешће није било могуће спровести у дело. Управо је такав случај и са извештајем комисије о реформи казнених завода из 1868, а која је своје предлоге поднела већ током лета исте године.[49]

План о реформи казненог завода, изложен у *Србским новинама*, био је врло детаљан и компликован. Ипак, стиче се утисак извесне журбе и наглости, као да су министар правосуђа и његови сарадници били под јаким политичким притиском да се што пре покрене питање казнене реформе. Међутим, чини се да је редослед потеза био нелогичан, јер су одговори и решења понуђени чак и пре но што је било познато хоће ли таква реформа уопште бити изведена.[50] Скупштина из 1868. године једноставно је изнела своје захтеве пред намеснике, после чега је уследило формирање комисије која се дала на посао, без икаквих јасних упутстава и чврстих рокова.

Наиме, министар правде је укратко затражио од чланова комисије да одреде који би од постојећих затворских система био најподеснији за Србију. Да ли ће то бити усамљени, ћелијски систем затвора, где би сви робијаши били одвојени у засебне просторије, или би то могао бити заједнички – *салонски* систем, где робијаши спавају, хране се и раде заједно.[51] Или ће то бити комбиновани систем, у коме робијаши спавају у засебним ћелијама, док дању раде у заједничким просторијама. Притом, Ценић је скренуо пажњу на још неколико важних ограничења.

Прво, да услед сталног пораста броја кажњеника може бити и преко 1.000 осуђеника на казну робије, као и до 400 осуђених на казну затвора. Потом, да робијашку популацију у Србији чине махом неписмени сељаци,

[48] Поједини искусни стручњаци били су врло разочарани таквим радом либерала и у свом огорчењу радо их називали – *чапкунаријом*, или обешењацима. Н. Крстић, *нав дело*, II, 89.

[49] Сличне комисије за реформу казнених завода покретане су и током наредних година. Једна 1885, а друга 1897. године, али такође без опипљивих резултата.

[50] Нарочито, имајући у виду да није било познато на ком простору, и којим новцем, ће бити изграђен нов кажњенички завод.

[51] Као што је то већ био случај у Топчидеру, од 1851. године.

дакле људи који осим земљорадње немају готово никаква друга практична знања, нити умеју да обављају какав занат.[52] Најзад, он је напоменуо да у скорије време вероватно неће бити могуће наћи довољно новца за подизање нових казнених завода.[53]

Суштина Ценићевог захтева састојала се у налажењу подесног казненог система или каквог прелазног решења које би могло бити примењено у Кнежевини. Сама комисија није се превише удаљила од познатих решења и понудила је свега неколико могућности. Њен први предлог био је да се у Србији заведе систем ћелијског затвора, али унеколико модификован. Робијаши би били подељени у узрасне групе и класификовани према њиховој криминалној биографији. Код „најпокваренијих осуђеника" био би заведен ћелијски затвор, у трајању од најмање 6 месеци, до највише 2 године. У том периоду они би били сасвим одвојени један од другог. За оне осуђенике који би показали да су се током боравка у ћелијском затвору поправили, било је предложено да ноћу спавају у засебним собама, а да дању раде у друштву, али „са забраном прекомерног говора".[54] Као другу варијанту, комисија је предложила такозвани *Обурнски* модел затвора, који би робијашима наметнуо и обавезу потпуног ћутања.[55] Ту дисциплинску меру комисија је предложила само условно, додајући да би је било веома тешко спровести, имајући у виду познате навике српских робијаша.

Своје закључке комисија је припремила већ током августа 1868, док су примедбе и допуне министра Ценића уследиле каснијих месеци. Ценићев план такође је обиловао детаљима, који су представљали разраду већ изнетих решења. Како би сасвим развио сопствену идеју реформе, Ценић је предлагао да се у Србији подигне не један већ чак четири

---

[52] Ценић је такође приметио да у Србији има врло мало стручњака, чак и самих чиновника, који би били у могућности да помогну даљи развој казненог система.

[53] Занимљиво је да је један од министара правде у ранијим владама, Рајко Лешјанин, у осврту на питање апсанских завода изјавио да би и сума од 100.000 дуката била једва довољна да се те установе уреде како ваља. *Србске новине*, бр. 103 (27. VIII 1864).

[54] *Исто*, бр. 136 (15. X 1868).

[55] Обурнски модел затвора (по месту Обурн, у држави Њујорк) током двадесетих година 19. века основан је као затвор у коме је суштина казнене политике била потпуна забрана говора и наметање обавезе ћутања међу кажњеницима. Сами затвореници дању би радили заједно, док би ноћу били затварани у засебне ћелије. O. F. Lewis, *The Development of American Prisons and Prison Customs 1776–1845*, Albany 1922, 87–90; P. Klein, *Prison Methods in New York State*, New York 1920, 39, 390, 392.

нова казнена завода, од којих би један био централни, за све пунолетне мушкарце осуђене на робију. Притом, он је сматрао да те грађевине треба „на каквом узвишеном здравом и добром водом снабдевеном месту подићи и при правлењу постарати се, да све собе осуђеничке и цела кућа добру промају има и да довољно светлости свуда буде".[56]

Најзанимљивији, а уједно и најкомпликованији део Ценићевог плана било је увођење система ћелијског затвора. За сва тешка кривична дела попут издајства, хотимичног убиства, разбојништва, опасне крађе или паљевине, као и за случајеве повратa, била би заведена ћелија у трајању од најмање 6 месеци. Она би била обавезна за све кажњенике, осим за сакате и слабе робијаше, као и за оне старије од 50 година. Главни циљ ћелијског затвора, према Ценићевим запажањима, није било савршено изоловање кажњеника. Напротив, ћелија је била неопходна само како би се спречило да се они „међусобно не кваре".[57]

Сви кажњеници били би одељени у три посебне класе, сходно њиховом владању и успеху који би показали у раду. „У I-ву најнижу класу долазе они, који су пре тога у ћелијама били." Они раде, спавају и једу заједно, али са забраном међусобног разговора. „У овој класи, мора осуђеник најмање 6 месеци бити, и тек по истеку овог времена, ако се добро влада, премешта се у II. бољу класу." (...) „У II. Класу долазе они који су одређено време у I. класи издржали, и у владању за сво време добри, а у раду и учењу приљежни били."[58] Осим што спавају, раде и хране се заједно, кажњеницима II класе допуштено је и да међусобно разговарају, али без нарушавања затворских правила и дисциплине. У II класи сваки кажњеник мора провести најмање 12 месеци, „после чега прелази у III. најбољу класу". Међутим, сваки кажњеник који озбиљно наруши дисциплину, могао је бити кажњен деградирањем у нижу класу робијаша.[59]

Ценићева идеја да се са кажњеником поступа сходно његовој спремности да се потчини дисциплинском систему била је врло једноставна. Уколико би се после шестомесечног боравка у ћелији показало да се кажњеник заиста поправио, био би враћен у заједницу осталих кажњеника. Но, уколико његово понашање није задовољавајуће, кажњеник би био враћен у ћелију. Не само чувари, лекар и свештеник већ

[56] *Србске новине*, бр. 139 (22. X 1868).
[57] *Исто*, бр. 140 (24. X 1868).
[58] *Исто*, бр. 141 (25. X 1868).
[59] Награда за најприљежније и најпримерније робијаше, међутим, могла је бити додатак у пићу и дувану, као и увећање новчане дневнице. Међу посебне погодности спадало је и слање на послове изван самог Завода. *Србске новине*, бр. 141 (25. X 1868).

и други заводски службеници били би дужни да свакодневно бдију над владањем самих робијаша. Њихов задатак био је да коригују, надзиру и упућују кажњеника на правилан рад и на моралну поправку. Максимално време које је робијаш могао провести у тој врсти потпуно усамљеног затвора било је две године.[60]

Сами кажњеници били би подељени у неколико посебних категорија, сходно њиховој криминалној прошлости и понашању унутар завода. Пре свега, према њиховој спремности да се уклопе у систем или да му се супротставе. Како су робијаши спадали у најмање дисциплинован део кажњеничке популације, Ценић је предвидео и неке додатне мере, уколико би се уобичајени ћелијски систем показао као недовољан. То су, између осталих, укор од стране управе, умањење хране на пола оброка у трајању од једног до пет дана, забрана посете од стране рођака, као и забрана пријема писама. Као посебно тешка казна спомиње се и смештање у мрачну ћелију, у трајању до два дана.[61] Ценићев план реформисане робијашнице, који је требало применити у Србији, није био нарочито оригиналан нити нов. Напротив, била је то позајмица, развијена још у енглеским затворима средином 19. века. Тај систем био је познат као *ирски модел*, али и као *прогресивни* или *поступни* систем затвора.[62]

Казнени механизам полазио је од најтежих санкција, ка постепеном али пажљиво контролисаном ублажавању дисциплинског режима. Кажњеник би током првих месеци самовања био сасвим „укрођен", са циљем да постепено буде враћен у заједницу.[63] Такозвани ирски модел био је већ примењиван у појединим затворима у суседству Кнежевине, попут Лепоглаве у Хрватској. Он је изазвао приличну радозналост код српских казнених стручњака, који су предлагали његово усвајање и у српским затворима. Привлачност прогресивног или поступног модела затвора била је у томе што би се тиме коначно раскинуло са већ застарелим и штетним

[60] Како су надлежни претпоставили, казна ћелијског затвора представљала би велико искушење за већину кажњеника. Имајући у виду навике просечног српског робијаша, две године ћелије био је максимум који се могао постићи у датим околностима. Посебно услед чињенице да је телесна казна била сасвим укинута крајем 1873. године.

[61] *Србске новине*, бр. 145 (7. XI 1868).

[62] Ирски систем, примењиван широм Британске империје од шездесетих година 19. века, био је познат и као Крофтонов систем, по његовом оснивачу Валтеру Крофтону. M. Carpenter, *Reformatory Prison Discipline*, London 1872, 8–10, 22–25; P. Collins, *Dickens and Crime*, Indiana University Press 1994, 161, 168–169.

[63] М. Веснић, *Антрополошко-криминалистичка школа*, Отаџбина XVIII (1888) 355, 358–359, 564; М. Жујовић, *Нови казнени завод у Босни*, Бранич, бр. 1–2 (1888) 61.

механизмом заједничког затвора, какав је до тада постојао у Србији. Била је то основа Ценићевог предлога о реформи српских казнених установа.

Но, уместо плана који је предвиђао усвајање целовитог система ћелијског затвора, уследио је сасвим неочекиван обрт. Већ 12. октобра 1868. министар Ценић закључио је да ће ипак бити „целисходније" да се читава робијашка популација из Топчидера премести у простор Београдске тврђаве.[64] Уместо обимних реформи уследиле су тек скромне импровизације, које су коначно одредиле судбину централне робијашке установе у Србији. Било је то привремено решење, које је требало примењивати до подизања нових робијашница у Србији.

Насупрот плана о ћелијском затвору, у Београдском казненом заводу ускоро је био примењен застарели концепт заједничког затвора, смештањем робијаша у већ постојеће казамате. Био је то оштар отклон од свих претходних планова, као и одустајање од свих предлога реформи које је понудио министар Ценић. Уместо да присуствује остварењу своје амбициозне замисли о реформи казнених завода, Ђорђе Ценић је убрзо дао оставку на положај министра правде.[65]

Уредбе о унутрашњем уређењу Београдског казненог завода које су ускоро уследиле представљале су неопходну техничку допуну везану за организацију саме управе робијашког завода у београдским казаматима.[66] Значајне за разумевање организације самог казненог система у Београдској тврђави, ове уредбе откривају и нешто друго. Оне указују да се у једном тренутку, нагло и сасвим неочекивано, одустало од читавог плана који је претходно био изложен у *Српским новинама*. Био је то заправо повратак на раније импровизације, везане за смештај робијаша у казамате Београдске тврђаве.

---

[64] *Живети у Београду*, IV, Београд 2006, 101.

[65] *Записници седница Министарског савета*, 58.

[66] Уредбе су се тицале и начина избора чувара, њихових дужности, функционисања затворске болнице, као и неких других административних питања. Уредбе о казненим заводима издате су од стране министра правде Ђорђа Ценића између октобра 1868. и маја 1869. године. У њих спадају: *Правила о домаћем реду апсанског заведенија у Пожаревцу*, које је уједно важило и за Београдски казнени завод. Затим, *Пропис о храни осуђеника*; *Дужности управитеља београдског апсанског заведења*; *Дужности рачуновође београдског апсанског заведења*; *Дужности свештеника београдског апсанског заведенија*; *Прописи дужности апсанџије*; *Правила по којима ће се управљати у болници казнителног завода у Београду*; о *Управи каз.*[неног] *заведења у Београду*; *Правила за чуваре у казнителном београдском заводу*. *Казнени законик и казнени поступак судски*, 533–636.

Био је то и пређутни пристанак на идеју заједничког затвора, који су саме власти још раније осудиле као штетну и сасвим неподесну. Према тврђењу првог управника новог казненог завода у Београду Милана Дамјановића, коришћење казамата требало је да буде само привремено решење, док се не прикупи довољно средстава за подизање једног новог, модерно уређеног казненог завода.[67] Међутим, ускоро је дошло и до потпуног застоја на пољу реформе казнене политике, док су друга, политички актуелнија питања, окупирала пажњу званичника.

Остаје чињеница да би затворски систем у коме би робијаши били потпуно одвојени у ћелијама био финансијски изузетно скупо решење. Оно би захтевало да се нови завод подигне из темеља, као и да број ћелија буде знатан. Имајући у виду мањак новчаних средстава којима су српске власти располагале, био би то несвакидашњи и мало вероватан потез. Само изградња новог затвора са ћелијама коштала би приближно 100.000 дуката.[68] Извесно је да би и политички било сасвим неупутно инсистирати на тако скупом подухвату, нарочито имајући у виду жалосне услове какви су владали не само по касарнама, полицијским надлештвима и затворима, већ и по школама и болницама Кнежевине Србије.[69]

Неуспео покушај реформе казнених институција 1868. године, као и доцније смештање робијаша у казамате Београдске тврђаве, били су половично и изнуђено решење. Била је то и својеврсна парадигма начина на који је либералско намесништво приступало актуелним проблемима. Уколико нису могли да реше неко питање, они су тежили постизању извесног, макар и привидног успеха. Уместо да уложи средства у изградњу нових затвора, режим се задовољио смештањем кажњеника у Београдску тврђаву. Био је то начин да се уз минимална улагања постигне макар привидан успех, а јавност увери како се истрајно ради на важним државним пројектима.[70]

---

[67] *Србске новине*, бр. 58 (15. III 1883).

[68] Према речима судије Николе Крстића: „Тај трошак ми не можемо поднети." Н. Крстић, *нав. дело*, II, 69.

[69] Оштра критика власти која „награђује" злочинце тако што им гради нове и комфорне затворе, а запоставља обичног грађанина, свакако не би изостала. То је политички аспект питања реформе казнених завода, који свакако није требало потцењивати. Отпор умекшавању казнене политике, као омиљени аргумент појединих народних посланика, био је познат још током седамдесетих година 19. века. М. Грубач, *нав. дело*, 138–144.

[70] Сумирајући средином 1871. резултате намесничке политике, Никола Крстић цинично је приметио како је „злим плодом уродила комедија, коју је влада хтела да игра са либерализмом". Н. Крстић, *нав. дело*, II, 165.

Дилема око избора ћелијског или заједничког система затвора ни у наредном периоду није сасвим разрешена. Ширење криминалне идеологије, деморалисање млађих кажњеника, као и њихово подлегање утицајима искусних робијаша, говорило је о потреби потпуне сепарације кажњеника. С друге стране, увођење ћелијског система није било само важно финансијско, већ и осетљиво политичко питање. Нехуманост ћелијског затвора, као и ментални поремећаји које је такав затворски режим неретко изазивао, били су познати српским стручњацима за казнено право. Угрожавање здравља робијаша није било у интересу државе. Последице дужевременог боравка у ћелији представљале су и својеврсно политичко питање, које је могло да увећа непопуларност читавог режима.

Ћелијски затвор не само што је био противан навикама српских робијаша већ би захтевао и завођење опсежних дисциплинских мера, које у Србији није било могуће спровести. Нежељене последице које је ћелија изазивала, биле су приметне и у многим европским и америчким затворима. Другим речима, уколико је ћелијски систем био могуће решење, он је у исто време представљао и велико искушење, које је могло да се јави као озбиљан проблем за саму управу. Не без разлога, надлежни су упорно избегавали примену ћелијског система и годинама одлагали време његове примене. Ћелија, као начин поправке кажњеника, остала је противречно питање не само за комисију из 1868. већ и за неколицину домаћих стручњака чија су мишљења била подељена.[71]

Један од првих чланака посвећен том питању био је краћи напис под сугестивним насловом – „Против усамљеног ћелијског затвора." Објављен на страницама *Полицијског гласника*, он је говорио о *варварству* ћелијског затвора и о пустоши коју он изазива.[72] Насупрот томе, поједини стручњаци здушно су се залагали за што хитније увођење система усамљеног затвора,

[71] Занимљива полемика о различитим штетним или корисним одликама ћелијског затвора вођена је током првих година 20. века на страницама *Полицијског гласника* и *Бранича*.

[72] Иако се радило о краћем преводу, не и о оригиналном научном раду, аутор је скренуо пажњу на нека врло занимљива питања. Наиме, шта радити са оним кажњеником кад изађе из тамнице и који је, „услед дуге навике и средњовековне дресуре, постао тип малог занатлије, који ради код своје куће, за своје личне потребе, који ради занат који је у својој основи туђ потребама крупне индустрије". (...) „Дуг усамљен затвор одузима затвореноме иницијативу и енергију које ће му бити потребне после ослобођења. Таквим начином безусловно се одузима могућност затвореноме, да пошто се ослободи затвора заузме прећашње место у друштву. Отуда потиче и опасност од нових преступа и рецидива." *Полицијски гласник*, бр. 6 (1903) 44.

уз тврдњу да без увођења ћелија српски казнени систем никада неће кренути ка успешним реформама.[73]

Већина је ипак била много опрезнија, сматрајући да је тај начин кажњавања криваца много оштрији но што би се то на први поглед могло закључити. У том смислу, врло је значајан реферат о могућој реформи казнених завода из 1885. године.[74] Комисија је, између осталог, установила да постојећи казнени систем не одговара савременим назорима, да је застарео, као и да се „многи са робије враћа покваренији, но што је на ову дошао", нарочито услед погубног дејства заједничког затвора, какав је постојао у казаматима Београдске тврђаве. Коначан закључак комисије био је да „ваља изнаћи неко строже и снажније средство. Познато је да је то ћелија. Ћелијски затвор може да учини оно, што заједнички затвор поопштрен оковима није могао учинити. Ћелија може да сломије и најодлучније и најјогунастије карактере. Код овакових, дејство ћелије опажа се тек после дужег времена. Обичне кривце, ћелија може много брже да поврати путу добра. Но ћелијски затвор, примењен на дуже време, има ту хрђаву страну, да га осуђеници не могу издржати. И физичка и душевна побољевања врло су лако могућа".[75]

Чињеница је да су и чланови комисије из 1885. били свесни штетних последица које је масовна употреба ћелијског система могла изазвати. Коначни закључак комисије био је да иако је ћелијски систем већ примењен у многим европским државама, „за наше прилике и наш народ овакав се казнени систем неби могао препоручити". Нарочито је указано на неспојивост тог система са већ уобичајеном праксом и наравима самих српских робијаша.

Јер „баш што су наши робијаши највећим делом сељаци, а сви необразовани људи, њих би значило са[х]ранити, кад би их у ћелијски затвор на дуже време метнули. Необразованом човеку врло је тешко и не могуће остати дуже време у самоћи. Поред рада који би он ту могао добити, он неби имао ничим да занима свој дух. Но ако се ћелија неби смела код нас препоручити као стални систем, за примену казне лишења слободе, то не значи да би у новом казненом заводу њу сасвим требало избегавати. Ћелија се и у садањим нашим казненим заводима примењује као дисциплинска казна, и може трајати до месец дана".[76]

---

[73] АС, МП, 1908, XXX–25.

[74] У његовој изради учествовало је неколико признатих стручњака за казнено право, међу њима и Миленко Жујовић, који се током осамдесетих година 19. века упорно бавио питањем реформе казнених завода.

[75] АС, МП, 1908, XXX–27.

[76] *Исто.*

Према закључку саме комисије, речено је да би усамљену ћелију требало комбиновати са заједничким системом затвора, „тако да осуђеници ноћивају у ћелији, а преко дан да заједно раде за које време да морају ћутати". Парадоксално, али био је то повратак на идеју која је већ била изложена програмом реформи министра Ценића из 1868. године, а потом одбачена. Тако је питање употребе ћелијског затвора и у наредном периоду остало спорно за многе српске казнене стручњаке.[77] Својеврстан отпор увођењу оштрих дисциплинских казни, које су према мишљењу стручњака ишле против нарави српских кажњеника, веома је занимљив детаљ. Та необична скрупулозност сасвим одудара од уобичајених казнених политика које су постојале у многим другим земљама. Тамошњи затворски режими спровођени су много суровије, не марећи ни најмање за криминалце и њихова осећања.

Различите казнене техике, спровођене крајем 19. века, корисне су за разумевање стања у српским затворима у истом периоду. Казна усамљеног ћелијског затвора била је у појединим европским затворима доведена до крајности. Тамо је чак постојала и обавеза сталног ношења нарочите маске, која би спречавала визуелни контакт и комуникацију међу робијашима.[78] Тако сурове мере никада нису биле примењене над српским робијашима. Чак и почетком 20. века, Србија је спадала у групу земаља у којима је заједнички затвор остао основ читаве казнене политике.

Уместо модернизације сопствених казнених установа, Београдски казнени завод се ослањао на једноставан систем *дисциплинских ћелија*, као врсту нарочито оштре казне. Један од стручњака за казнено право који је посетио робијашнице у Србији имао је жестоке замерке на ту врсту казне. Пре свега, на нехигијенске услове који су владали у тим мрачним собичцима. Из личног искуства, он се уверио у следеће: „казамати су у Београду препуни; они немају довољног ваздушног простора, нису осветљени, немају вентилације."[79] У наставку реферата упућеног министру правде, он је додао да је заиста „бедно стање тамошњих дисциплинских ћелија које немају на човека 1–50 кубног метра ваздуха, у којима је немогућ приступ свежем ваздуху, где је атмосфера упркос свим хигијенским захтевима, окружена мијазмама и смрадом, а где смо ми нашли осуђенике, који до 30 дана у овим просторима морају да пробаве".[80]

[77] То је уосталом било и мишљење комисије из 1885. која је припремала реформу казнених завода.

[78] L. Meriwether, *Afloat and ashore on the Mediterranean*, New York 1892, 37–40.

[79] АС, МП, 1908, XXX–28.

[80] Он је сматрао да је нужно да локални инжењер хитно прегледа те јазбине и да се потом „начини вентилација у дисциплинским ћелијама београдских казамата,

Дисциплинске ћелије у Београдском казненом заводу детаљно је описао и Мита Ценић, који је и сам неколико година провео у казаматима Београдске тврђаве.[81] „То не беху ћелије, што се обично ћелијама зове, већ то беху рупе од толиког простора колико би могао осредњи човек лећи, па да нигде не мрда. Ту му је, на тој узини, стајао шафољ где је свршавао своју нужду, ту му је стајала порција леба и воде, ту све; влага је у њима била тако велика, да је капала вода из зидова; а вентилације готово није ни било, јер саме су те ћелије биле сграђене у једном казамату без светлости, а крај тога оне су имале, уместо прозора само један отворчић за три прста ширине и за једну циглу ширине над вратима. Уместо постеље и покривача служило је по једно све изрешетано ћебе, испуњено влагом и вашима."[82]

Занимљиво је, међутим, да усамљени ћелијски затвор и затвор у мрачној ћелији, какав је постојао у Београду, није била јединствена нити изузетна појава. Затвор у обичној или мрачној ћелији био је уобичајени начин кажњавања и у многим европским и америчким затворима током 19. века. Дисциплинске ћелије, какве помиње и Ценић, веома подсећају на систем који је постојао и у Сједињеним Америчким Државама. У затвору у Канзасу, рецимо, сви озбиљнији дисциплински прекршаји решавани су смештањем кажњеника у тамницу.[83]

Београдски казнени завод ни у каснијим деценијама није представљао пример добро уређене робијашнице. Посетиоци казненог завода у Београду приметили су и да неорганизованост, нерад и недисциплина представљају његове основне одлике. Један од њих кратко је прокоментарисао да тамо чаме „у најодвратнијој мешавини и у најпотпунијем нераду, две трећине

у Топчидеру и Пожаревцу, што је уосталим могуће; да се подигне нужник за људе на место данашње сасвим отворене рупе, која за то служи и која не одговара санитетским захтевима". АС, МП, 1908, XXX–28.

[81] Према његовом сведочењу, оне су биле изграђене у доба Првог српско-турског рата 1876. године.

[82] М. Жујовић, *Поглед на стање наших казнених завода за 1883–1884–1885. год.*, Бранич, бр. 2 (1887) 160; М. Ценић, *нав. дело*, 81.

[83] Без светлости и загушљиве, те мрачне ћелије биле су и без намештаја, а кажњеници су могли да се одмарају само лежећи на хладном каменом поду. Затвореник је током боравка у ћелији био дужан да скине капут, капу и ципеле, а његов дневни оброк сводио се на хлеб и воду. Време проведено у тим мрачним ћелијама могло је трајати од осам до десет дана. Овај вид казне био је нарочито тежак током зимских месеци, при леденим температурама, али и лети, када су кажњеници били излагани екстремној топлоти. J. N. Reynolds, *The Twin Hells*, Chicago 1890, 90–95.

од 1.170 осуђеника због злочинства".[84] Уместо строге дисциплине и усамљених ћелија, типичних за већину европских држава, у Србији је владао колективни смештај и својеврсни затворенички егалитаризам, типичан за многе нереформисане затворске институције широм Балкана.[85]

Измешаност и близак контакт међу самим кажњеницима јесу кључне одлике тих застарелих казнених институција крајем 19. и почетком 20. века. Како је тврдио стручњак за казнено право Миленко Жујовић: „Систем издржавања казне лишења слободе, код нас је систем заједничког затвора. И осуђени на робију и осуђени на затвор, издржавају казну у заједници. Без икаква устезања може се рећи, да нема ни помена о некој класификацији осуђеника." (...) „Све зграде, намењене за осуђенике, обично су препуне. Врло често у појединим собама има толико људи, да су једва смештени. А под таквим условима немогуће би било и помишљати на неку класификацију осуђеника."[86]

Заједнички затвори и робијашнице у Србији опстали су и током каснијих деценија. Упркос свим слабим странама и немогућности пуне контроле кажњеника, са становишта саме управе они су били много једноставнији. Реч је о технолошким предностима тог једноставног система, које су потисле идеју о суштинским реформама.

Иако се још 1868. године одустало од планиране реформе казнених завода, полемика везана за сам ћелијски систем настављена је и почетком 20. века. Према пројекту новог српског казненог завода из 1910, било је предвиђено да ће се казна робије издржавати према прогресивном систему. Прва три месеца у ћелији, а остало време у заједничком затвору.[87] Читава полемика око увођења ћелијског затвора окончана је тек средином 1914. године, када се Београдски казнени завод изненада нашао под ударом разорне аустријске артиљерије. Управа Завода била је принуђена да хитно евакуише робијаше из Београдске тврђаве.[88]

[84] АС, МП, 1908, XXX–26.
[85] В. Трбић, *Мемоари*, I, Београд 1996, 69–62.
[86] М. Жујовић, *нав. дело*, 64–65.
[87] *Дело*, LV (1910) 124–131.
[88] АС, МП, XXXV–121, 1914.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Живети у Београду, IV, Београд 2006. [*Živeti u Beogradu*, IV, Beograd 2006]

Животопис Максима Евгеновића, Будимпешта 1877. [*Životopis Maksima Evgenovića*, Budimpešta 1877]

Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898, прир. Г. Шкеровић, Београд 1952. [*Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1862–1898*, prir. G. Škerović, Beograd 1952]

Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, XXX, Београд 1877. [*Zbornik zakona i uredaba u Knjažestvu Srbiji*, XXX, Beograd 1877]

Јовановић В., *Успомене*, прир. В. Крестић, Београд 1988. [Jovanović V., *Uspomene*, prir. V. Krestić, Beograd 1988]

Казнени законик и казнени поступак судски, Београд 1880. [*Kazneni zakonik i kazneni postupak sudski*, Beograd 1880]

Календар са шематизмом Књажества Србије, Београд 1869. [*Kalendar sa šematizmom Knjažestva Srbije*, Beograd 1869]

Календар са шематизмом Књажества Србије, Београд 1871. [*Kalendar sa šematizmom Knjažestva Srbije*, Beograd 1871]

Крстић Н., *Дневник*, *Јавни живот*, II, прир. М. Јагодић, Београд 2006. [Krstić N., *Dnevnik, Javni život*, II, prir. M. Jagodić, Beograd 2006]

Крстић Н., *Дневник, Јавни живот*, III, прир. М. Јагодић, Београд 2006. [Krstić N., *Dnevnik, Javni život*, III, prir. M. Jagodić, Beograd 2006]

Милићевић М. Ђ., *Дневник*, I, прир. П. Крестић, Београд 2011. [Milićević M. Đ., *Dnevnik*, I, prir. P. Krestić, Beograd 2011]

Милошевић Р., *Тимочка буна 1883. године*, Београд 1923. [Milošević R., *Timočka buna 1883. godine*, Beograd 1923]

Недељковић М., Станковић М., *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, Крагујевац–Топола 1988. [Nedeljković M., Stanković M., *Delovodni protokol Karađorđa Petrovića*, Kragujevac–Topola 1988]

Никетић Г., *Казнени законик и кривични судски поступак*, Београд 1924. [Niketić G., *Kazneni zakonik i krivični sudski postupak*, Beograd 1924]

Николић А., *Биографија верно својом руком написана*, Београд 2002. [Nikolić A., *Biografija verno svojom rukom napisana*, Beograd 2002]

Николић Д., *Кривични законик Кнежевине Србије*, Ниш 1991. [Nikolić D., *Krivični zakonik Kneževine Srbije*, Niš 1991]

Програми и статути српских политичких странака до 1918. године, прир. В. Крестић и Р. Љушић, Београд 1991. [*Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, prir. V. Krestić i R. Ljušić, Beograd 1991]

Тодоровић П., *Крвава година*, прир. Л. Перовић, Београд 1991. [Todorović P., *Krvava godina*, prir. L. Perović, Beograd 1991]

Трбић В., *Мемоари*, I, Београд 1996. [Trbić V., *Memoari*, I, Beograd 1996]

Христић Н., *Мемоари 1840–1862*, прир. В. Христић, Београд 2006. [Hristić N., *Memoari 1840–1862*, prir. V. Hristić, Beograd 2006]
Ценић М., *Испод земље или моја тамновања*, Београд 1983. [Cenić M., *Ispod zemlje ili moja tamnovanja*, Beograd 1983]

Литература – Secondary Works

Klein P., *Prison Methods in New York State*, New York 1920.
Lewis O. F., *The Development of American Prisons and Prison Customs 1776–1845*, Albany 1922.
Meriwether L., *Afloat and ashore on the Mediterranean*, New York 1892.
Reynolds J. N., *The Twin Hells*, Chicago 1890.
Carpenter M., *Reformatory Prison Discipline*, London 1872.
Collins P., *Dickens and Crime*, Indiana University Press 1994.
Арсенијевић Баталака Л., *Историја српског устанка*, I, Београд 1898. [Arsenijević Batalaka L., *Istorija srpskog ustanka*, I, Beograd 1898]
Веснић М., *Антрополошко-криминалистичка школа*, Отаџбина XVIII (1888). [Vesnić M., *Antropološko-kriminalistička škola*, Otadžbina XVIII (1888)]
Владисављевић С., *О почецима уређивања Топчидера у излетничку и парк шуму*, Годишњак града Београда XXXVI (1989). [Vladisavljević S., *O počecima uređivanja Topčidera u izletničku i park šumu*, Godišnjak grada Beograda XXXVI (1989)]
Вучо Н., *Топчидерска економија 1851–1928*, Годишњак града Београда XXVIII (1981). [Vučo N., *Topčiderska ekonomija 1851–1928*, Godišnjak grada Beograda XXVIII (1981)]
Грубач М., *Телесна казна у Србији 1804–1873*, Београд 2004. [Grubač M., *Telesna kazna u Srbiji 1804–1873*, Beograd 2004]
Жујовић М., *Поглед на стање наших казнених завода за 1883–1884–1885. год.*, Бранич, бр. 2 (1887). [Žujović M., *Pogled na stanje naših kaznenih zavoda za 1883–1884–1885. god*., Branič, br. 2 (1887)]
Жујовић М., *Нови казнени завод у Босни*, Бранич, бр. 1–2 (1888). [Žujović M., *Novi kazneni zavod u Bosni*, Branič, br. 1–2 (1888)]
Јанковић И., *Апсеници суда Окружја београдског 1837–1841*, Српске студије 6 (2015) [Janković I., *Apsenici suda Okružja beogradskog 1837–1841*, Srpske studije 6 (2015)]
Јовановић В., *Тајна полиција Кнежевине Србије*, Београд 2012. [Jovanović V., *Tajna policija Kneževine Srbije*, Beograd 2012]
Јовановић С., *Влада Милана Обреновића*, I, Београд 1990. [Jovanović S., *Vlada Milana Obrenovića*, I, Beograd 1990]
Јовановић С., *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1990. [Jovanović S., *Ustavobranitelji i njihova vlada*, Beograd 1990]
Каниц Ф., *Србија земља и становништво*, I, Београд 1987. [Kanic F., *Srbija zemlja i stanovništvo*, I, Beograd 1987]
Караџић В., *Живот и обичаји народа српскога*, Беч 1867. [Karadžić V., *Život i običaji naroda srpskoga*, Beč 1867]
Мирковић З., *Казна лишења слободе у Србији 1804–1860. године*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2013). [Mirković Z., *Kazna lišenja slobode u Srbiji 1804–1860. godine*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu 1 (2013)]
Мирковић З., *Смртна казна и казна трчања кроз шибе у Србији 1804–1860*, Београд 2013. [Mirković Z., *Smrtna kazna i kazna trčanja kroz šibe u Srbiji 1804–1860*, Beograd 2013]

Никић Љ., *Џамије у Београду*, Годишњак града Београда, V, 1958. [Nikić Lj., *Džamije u Beogradu*, Godišnjak grada Beograda, V, 1958]

Никић Љ., *Ко је аутор плана Београда из средине XIX века*, Годишњак града Београда VII (1960). [Nikić Lj., *Ko je autor plana Beograda iz sredine XIX veka*, Godišnjak grada Beograda VII (1960)]

Поповић М., *Београдска тврђава*, Београд 2006. [Popović M., *Beogradska tvrđava*, Beograd 2006]

Поповић М., *Београдска Видин капија*, Наслеђе 14 (2013). [Popović M., *Beogradska Vidin kapija*, Nasleđe 14 (2013)]

Поповић М., *Пројекти Николе Доксата де Мореза за реконструкцију београдских утврђења 1723–1725*, Годишњак града Београда XXX (1983). [Popović M., *Projekti Nikole Doksata de Moreza za rekonstrukciju beogradskih utvrđenja 1723–1725*, Godišnjak grada Beograda XXX (1983)]

Vladimir Jovanović

ORIGINS OF THE BELGRADE PENITENTIARY INSTITUTION

Summary

The history of the Serbian penal system is closely connected with the question of Criminal Law enforcement and management of convicted individuals. The ordinary way to deal with the most notorious Serbian criminals (if not to simply place them before the firing squad) was to put them in chains and send them to serve prolonged sentences in some of the few convict facilities of the 19th century. The only problem with that solution was a serious shortage of space, needed to accommodate a surge of new convicts in the second half of the 19th century.

Known for its capability to find a flexible solution, Serbian authorities at the time of the Regency were sometimes prone to exploit even old medieval forts, instead of using vast sums of money to deal with the same problem. Founded in late 1868, the Belgrade Penitentiary Institution was the most unusual among the state prisons. Also, it was the most populated prison centre for convicted criminals in the Principality of Serbia. It was based in the centre of the oldest city fortress, not far from the state borders and in the closest proximity of the civilian quarters. Almost one thousand of the hardest convict were placed under its roof. Curiously enough, those convicts were not kept in well-organised prison premises or even cells. Instead, they were simply crammed in the old parts of the Belgrade fort, in a place specifically known as *casemates*. There, they could be kept in large joint prison chambers, with no regard to their previous conviction, age or personal criminal biographies.

The main reason for upholding this unusual solution was the lack of modern prison capacities and, of course, financial reasons. However, the political pressure to find a safe place to isolate the ever-larger convict community was the main reason to use this old and dark fortress dungeon in future years. For almost five decades it was the only convenient place, spacious enough to place vast numbers of proved criminals, most of whom were murderers, robbers, thieves and brigands.

Nonetheless, it was obvious that this solution had many unfortunate shortcomings. Tuberculosis, typhoid fever and other contagious diseases went hand in hand with numerous infectious influences among prisoners. Those disadvantages became even more frequent due to the very architectural position

of the *casemates*. The lack of strict disciplinary measures enabled an easy and frequent pass of criminal knowledge among the inmates, and led to numerous cases of recidivism. Needless to say, this old-fashioned type of congregate prison was abandoned a long time ago, in most of the modern European states. Unfortunately enough, the case of Serbian prisons was quite the opposite. Several official reform efforts to improve the prison system were rejected, one after another, in the course of several decades. Being too expensive and too complicated for the government to give its approval and to institute them, *casemates* of the Belgrade fortress were in use for almost half a century, until the very beginning of the First World War. They were the main reason for the outburst of criminal ideology by the end of the 19th and first decades of the 20th century Serbia.

Keywords: imprisonment, Criminal Code, Topčider, Belgrade fortress, cell system, reform, casemates.

Чланак примљен: 14. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 16. 06. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 261–279
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 261–279
UDC: 631.15:633.15(497.11)"15/18"
DOI: 10.34298/IC1968261G

Gordana GARIĆ PETROVIĆ[*]
Institute of History
Belgrade

MAIZE CULTIVATION IN SERBIA: A HISTORICAL PERSPECTIVE[*]

Abstract: The paper discusses the adoption and spread of maize cultivation in the territory of present-day Serbia. A hundred years had passed from the first mention of maize growing to the moment when maize became the second most important cereal grain, and in some parts of the country the most important. The adoption of maize production was profound and lasting. It changed the basic nutrition of the majority of the population. By the end of the 19th century, maize fields represented 31 percent of cultivated land in Serbia. Increased production of maize resulted in surpluses and export.

Keywords: maize, agriculture, Serbia, Balkans.

[*] gordana.garic.petrovic@iib.ac.rs

[**] The paper represents the extended version of the conference paper presented at the Rural History Conference, KU Leuven, Belgium, 11–14 September 2017. It refers to the territory of today's Republic of Serbia while the timeframe starts with the beginning of maize growing. It relies on the sources and literature related to agriculture and the spread of the maize culture in the Ottoman Empire, Habsburg Monarchy and the Principality (Kingdom) of Serbia. Among the most important sources are the Ottoman cadastral lists which were the basis for crop pattern determination for certain Serbian areas used as examples of the maize culture impact on the then prevailing agrosystem. Some of surveys made by the Habsburg administration are available in addition to the Ottoman lists. A well-developed statistical office of the Principality (Kingdom) of Serbia published several agrarian surveys made during the 19th and the beginning of the 20th century containing data on cultivation and trade of maize and other agricultural products.

The discovery of the New World introduced Europe to new plants whose expansion brought changes to agrosystems, eating habits and many other aspects of life in most European countries. These changes were gradual and slow in some areas, while in others they were relatively quick. The area of today's Republic of Serbia belongs to the latter group. A hundred years had passed from the first mention of maize growing to the moment when maize became the second most important cereal grain, and in some parts of Serbia the most important. [1]

The adoption of maize cultivation was a major milestone in the agricultural system in the territory of Serbia. The breeding of maize started at the end of the 16th century and gained its momentum during the 17th century. Along with beans culture, it spread very quickly over the Balkan Peninsula, becoming a staple food of rural people. In the 19th century, for which there are statistical data, maize represents one of the most important crops grown in the territory of the Principality (Kingdom) of Serbia.

Studies in the history of Serbian agriculture have not been able to determine how maize got to Serbia. Some claim that it came from America to the Balkan Peninsula through Italy and the Adriatic Sea, where Venetians bred and used maize on their estates. According to others, maize was first introduced by the Turks, and its expansion progressed from the south to the north.[2] At the end of the 16th century, travel writers crossing the Balkan Peninsula noted fields of maize and the use of maize in nutrition near Constantinople, in today's Albania and in Dubrovnik.[3] These notes are only a few decades later from the first remark on maize cultivation on the European soil dating from 1523.[4]

The Ottoman cadastral lists from the 16th century, which are the main sources for Serbian agricultural history of the day, record only contributions in the most important cereals grown back then – wheat, barley, rye and oats. Wheat, barley and rye were cultivated as winter and spring crops. In addition to these, mixed seeds of barley and wheat (*mešanica, sumješica*) and mixed seeds of rye

[1] О. Зиројевић, *Јело и пиће*, Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, Београд 2005, 239; Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014, 120–121; О. Срдановић-Бараћ, *Српска аграрна револуција и пољопривреда Србије од Кочине крајине до прве владе кнеза Милоша (1788–1839)*, Београд 1980, 158.

[2] *Poljoprivredna enciklopedija*, t. 2, Zagreb 1970, 46; З. Његован, *Пољопривреда средњовековне Србије*, Београд 1997, 105–106.

[3] B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću*, Priština 1971, 471.

[4] For further information on maize domestication and dispersal of this plant around the world see (with further readings): D. Bonavia, *Maize: origin, domestication, and its role in the development of culture*, Cambridge University Press 2013, 251.

and wheat (*suražica*) were also grown. All mentioned cereals were used in human nutrition. Their breeding was recorded in monastery charters of medieval Serbia as well.[5] In the part of Serbia that belonged to the Kingdom of Hungary prior to the Ottoman conquest, the main cereals were wheat and barley. Rye was grown to a smaller extent, while oats and millet were used as fodder plants.[6]

The breeding of these traditional sorts of cereals continued after the Ottoman government was established in the conquered countries, and the production of cereals was the most important branch of agriculture.[7] In central areas of the Balkan Peninsula cereal production had surpluses, which were partly exported from the territory of the Ottoman Empire. This export was not free and was under control of the state.[8]

Maize is found in Serbia at the end of the 16th century as a garden plant. According to one manuscript dating from 1682, maize was brought to Serbia by Greek merchants in 1576.[9] In the first half of the 17th century, maize was grown on Kosmaj mountain, near Belgrade, and at the end of the same century, its import from the Balkans is frequently mentioned at the Hungarian customs offices.[10] During the 17th century, the growing of maize in the territory of today's Serbia experienced fast expansion, suppressing the breeding of other true cereal grains. That was confirmed in Ottoman and Austrian surveys made during the 18th century. This crop was particularly spread along mountain areas. In 1714 maize was grown twice as much as wheat in the mountainous area of Eastern Serbia.[11] Widespread presence of maize is confirmed by Austrian earliest statistical data originating from the third decade of the 18th century. The Austrian administration made a survey in areas gained after the war with the Turks. This survey was conducted in 1722. It shows that maize was planted on 31% of the land under cereals in the Austrian Kingdom of Serbia, territory bordered by the rivers Sava, Danube, Poreč, Great and West Morava and Drina.

---

[5] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004, 81–84.

[6] P. Engel, *Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary (895–1526)*, I. B. Taurus, London–New York 2005, 57.

[7] Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак*, Београд 2004, 88–89; D. Amedoski, *Društveno-ekonomski odnosi u Kruševačkom sandžaku od sredine XV do kraja XVI veka*, Filoofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu 2013 (PhD thesis), 18–20.

[8] B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću*, 291–292; idem, *Београд као житно тржиште и житарство шире београдске околине у XVI веку*, Годишњак Музеја града Београда 4 (1957) 64, 67.

[9] Ђ. Радић, *Све о кукурузу*, Београд 1872, 4.

[10] O. Zirojević, *Biljni i stočni fond u vreme turske vladavine*, Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva, Sarajevo 2010, 118.

[11] О. Зиројевић, *Јело и пиће*, 239.

It also indicates that at the time maize was grown in a higher ratio in the districts of Rudnik (41.81%), Jagodina (42.74%), and Kragujevac (41.09%).[12]

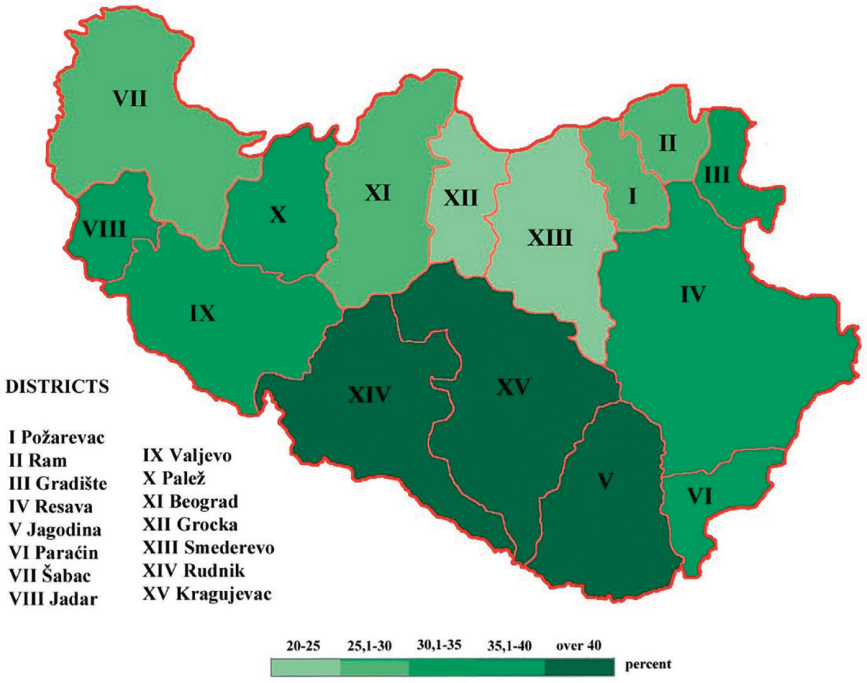

Figure 1: Map of districts in the Austrian Kingdom of Serbia ranked according to the ratio of maize cultivated areas to land planted in other cereals

Later Ottoman surveys show that maize was still an important crop.[13] The spread of maize cultivation went from the south to the north. This route is evidenced by the Serbian term for this plant *kukuruz* which came from the Turkish term *kokoroz* (*momoroz*).[14] From the Balkan Peninsula maize found its way to the northern territories and entered the Hungarian and Romanian

[12] J. Langer, *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717–1739*, Mittheilungen des k. k. Kriegsarchiv, Vol. III, Wien 1889, 239–240.

[13] О. Зирojевић, *Дело у нуће*, 239.

[14] P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 2, Zagreb 1972, 229. This plant was also called: kukuruza, trakinja, turčinak, turščica, turska pšenica, golokud, (p)čenka, rumetin, moruza, türkischer Weiz, grano turco, misir, urmetin, fermentun, furmentin(a), carevica, carevka, kolomboć. O. Zirojević, *Biljni i stočni fond u vreme turske vladavine*, 118.

languages.[15] In southern parts of the Habsburg Monarchy, maize was grown as a garden plant for a long time. On feudal properties, it was planted by serfs on fallow land free from taxation.[16] Maize was planted to a greater extent at the beginning of the 19th century, when the so-called Canadian sort became popular in Banat for being more profitable for growing and trade.[17] By the middle of the century, maize became one of the most important crops. By 1869, it occupied 20% of all land under the cereals in present-day Vojvodina.[18]

Comparing the Ottoman censuses and 19th-century agricultural surveys for the Belgrade area, we can conclude that maize completely suppressed the grain mixture, while all other cereals were cultivated in a smaller percentage than in the 16th century.[19]

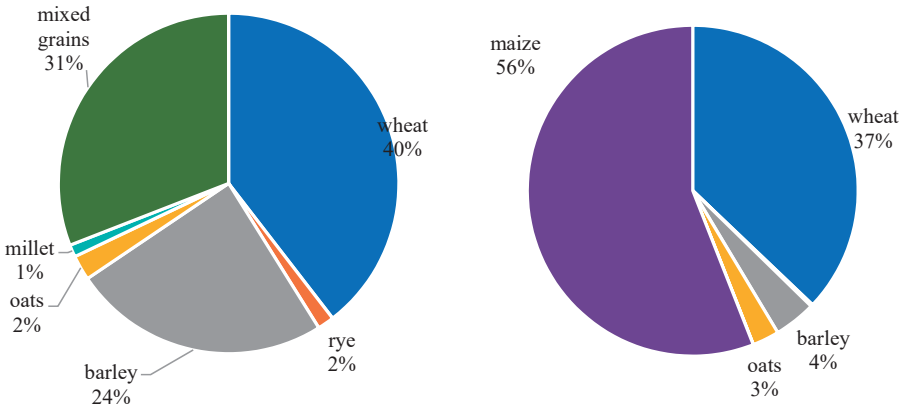

Figure 2: Production of cereals in the districts (nâhiye) of Železnik and Belgrade in 1536 and in the district (okrug) of Belgrade in 1901[20]

[15] Hungarian term for maize *kukorica* came from South Slavic languages. *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest 2006, 412; P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 2, 229.

[16] A. Hegediš, K. Čobanović, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Novi Sad 1991, 237.

[17] А. Хегедиш, *Аграрни односи у Торонталској жупанији и Банату 1779–1848*, Нови Сад 1987, 111.

[18] В. Јакшић, *Статистична збирка из србских крајева*, Београд 1875, 284.

[19] D. Amedoski, *Društveno-ekonomski odnosi u Kruševačkom sandžaku*, 18–20; *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Статистика краљевине Србије, књ. IX, Београд 1897, 260–261.

[20] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда: катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, књ. 1, Београд 1964, 247–397; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 5, Београд 1904, 225–227.

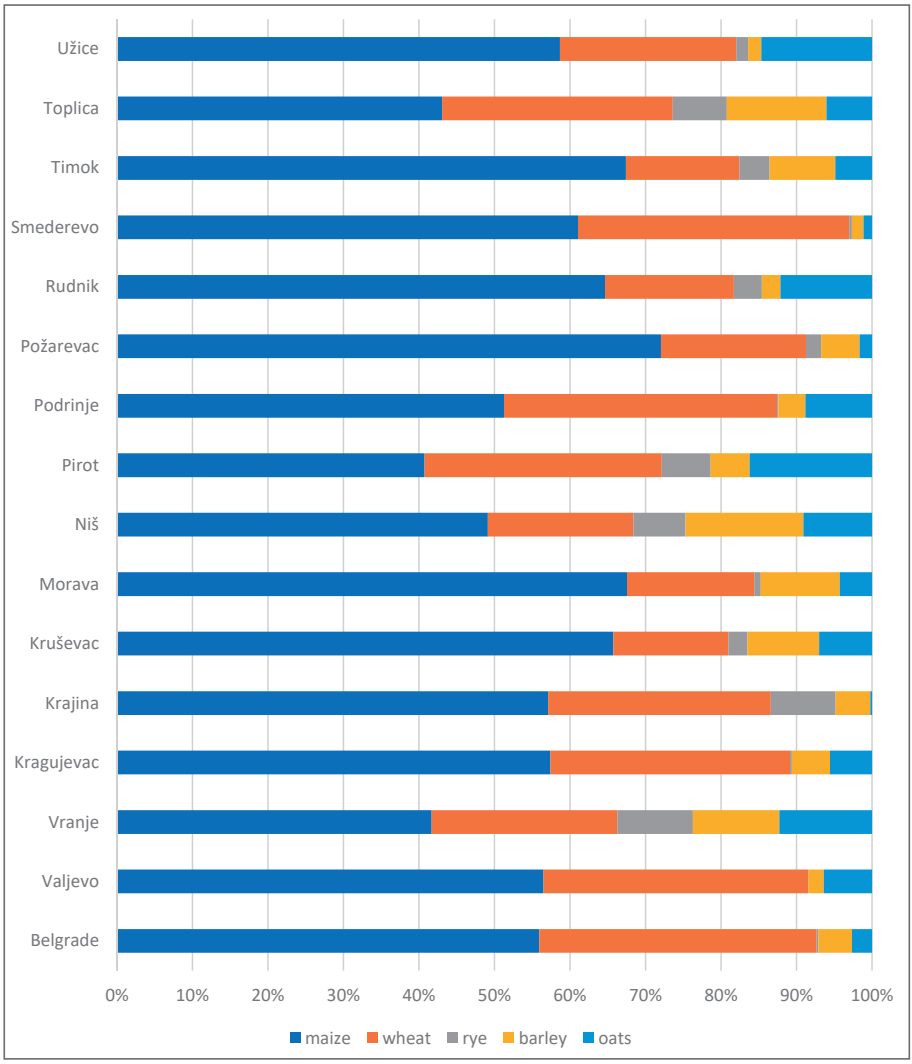

Figure 3: Ratio of yields of the main cereals in the districts of the Kingdom of Serbia in 1901[21]

Maize was accepted and expanded due to a lesser risk of damage, especially heavy rain. Also, unlike wheat and other cereals of bread-making quality, maize sowing requires a significantly smaller portion of the seeds. Because of that, in the first half of the 19th century in some parts of the Principality of Serbia maize grains represented more than 80% of total cereal

[21] *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 6, 225–226.

production. In the middle of the 19th century the proportion of areas planted with stubble cereals and maize was settled. So, during the second half of the same century, maize was planted on around half the area intended for cereals.[22]

Maize growing influenced not only the crop pattern, but also nutrition of the rural population, crop rotation, agricultural seasonal activities and auxiliary buildings in rural households. "Proja" – maize bread became the basis of rural people's nutrition. It suppressed the traditional bread resembling Italian focaccia noted by foreign travel writers.[23] In addition to maize bread, a maize flour porridge named *kačamak* became a new staple food. In peasant households, maize was cooked, baked and fried as well. Maize flour replaced wheat flour and bran in the preparation of *kiselica*, an old fermented beverage. Maize was also used instead of millet in the preparation of *boza*, fermented beverage brought to the Balkans by the Turks.[24]

The importance of maize for human nutrition was so large that in 1836 the Principality of Serbia established communal maize storages with the intention to prevent famine in the case of a bad harvest or a natural disaster. This famine prevention system was maintained with interruptions until World War I. The food for communal storages was collected from taxpayers who were obliged to give a certain amount of cereals, most often maize. In 1854, this obligation amounted to 50 ounces (63 kg) of maize.[25] One century later, the consumption of maize in human nutrition in Serbia was still high and it was 238 kg per capita, which was 120 kg more than the average in the Kingdom of Yugoslavia.[26]

In addition to its use for human nutrition, maize was used in huge quantities for pig fattening, which was important because pigs were the main product of Serbian export trade. Unripe maize, cut from the flowering period to

---

[22] Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 120; Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији (1878–1912)*, Београд 2017, 114.

[23] О. Зиројевић, *Јело и пиће*, 239.

[24] С. Мијатовић, *Српска народна јела (са прилогом о пићима) у Левчу и Темнићу*, Српска народна јела и пића, књ. 1, Српски етнографски зборник, књ. 10, Београд 1925, 36–37, 44; С. Тројановић, *Старинска јела и пића*, Српски етнографски зборник, књ. 2, Београд 1898, 25, 30, 66, 69; С. Грбић, *Српска народна јела и пића из Среза бољевачког*, Живот и обичаји народни, књ. 14, Београд 1925,193, 208; О. Зиројевић, *Јело и пиће*, 253.

[25] Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије*, 270–271; Б. Јованчић, *Општински кошеви са резервом хране у Србији од 1830. до 1930. године*, Зборник 6–7 (1991) 196–209.

[26] М. Николић, *Југославија и светска производња и промет кукуруза*, Београд 1931, 35–36.

the formation of embryos, was used as food for cattle and horses. All parts of maize plant were used, even stacks. After the maize harvest, they were bound, stored and used as animal food during winter.[27]

A wide use of maize was enabled by the spacious area of its cultivation. Maize was grown in almost the entire territory of Serbia, excluding only high mountain areas where it could not fully mature. It was planted mostly on the fertile ground in valleys of great rivers, such as the Morava, Sava and Danube and their tributaries, where humidity and fertile deposits were particularly beneficial for its growth.[28] On this alluvial soil it was sown on the same tilled land for many years, sometimes even ten years in a row. Maize was sown on freshly cleared land, as well as on fields after clover and alfalfa. On inclined areas and less fertile land, the most common crop rotation was used – alternate sowing of maize and stubble cereals. The crop rotation with alternate growing of maize and winter wheat was particularly frequent. In that way, maize filled the void that existed due to the relatively limited planting of spring cereals.[29]

In addition to the crop rotation, maize brought innovations in the system of seasonal agricultural activities as well. Late autumn and early spring ploughing of the land intended for maize, as well as two different types of hoeing called "dusting" (*prašenje*) and "covering" (*zagrtanje*) were introduced. Land intended for maize planting got a special name – maizefield (*kukuruzište*). The centuries-long maize growing resulted in established practices for the selection and preservation of seeds, the planting method depending on the later use of the yield, the planting of traditional side crops (pumpkins and beans), the manner of harvesting and keeping the yield. In the second half of the 19th century, all these activities were considered to be traditional work of Serbian peasants. That work was related to certain religious holidays and as such was noted and described in the ethnological literature written at the time.[30] A number of folk customs related to magic, divination, cult and folk medicine which included maize were also noted. This plant has its folk holiday – St. Andrew's Day.[31]

---

[27] С. Мијатовић, Т. Бушетић, *Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, Живот и обичаји народни, књ. 14, Београд 1925, 8, 12, 41–43; Ђ. Радић, *Све о кукурузу*, 43, 78, 80–86; Ђ. Радић, *Воћа при газдовању српском народу*, Нови Сад 1867, 54.

[28] М. Николић, *Кукуруз: употреба, особине, врсте, сорте и гајење*, Београд 1927, 55.

[29] М. Николић, *Југославија и светска производња кукуруза*, 23, 25; *Poljoprivredna enciklopedija*, 53; Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 100.

[30] Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 104–105, 107.

[31] В. Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, Сабрана дела из српске религије и митологије, књ. 4, Београд 1994, 127–130.

In the rural household, a special maize-conservation building was established named *koš* or *salaš*, skillfully built of wattle to exploit natural conditions such as wind. There are also many references to the tradition of maize cultivation, such as numerous terms referring to dried maize leaves used for filling pallets and pillows, as well as the terms referring to maize stalk, used for animal feeding and as cover for smaller economic buildings within the rural household.[32]

With the expansion of agricultural mechanization in the 19th century, modern tools and machinery related to maize cultivation began to be used in Serbia in addition to traditional tools such as hoe. Some of them were imported, like grain cleaning machines, and some were produced in Serbia – choppers, ploughs and covering machines.[33]

In the Principality (Kingdom) of Serbia maizefields occupied about a third of all cultivated land during the second half of the 19th century.

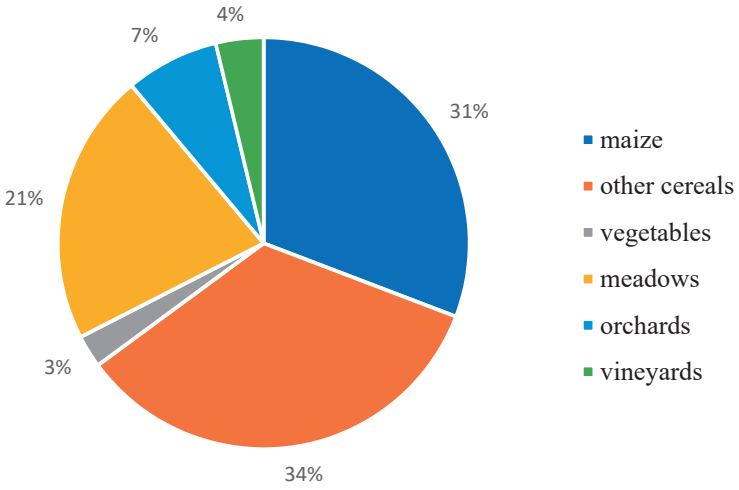

Figure 4: Structure of cultivated land in the Kingdom of Serbia in 1900

Proportionally, maize production was high. It increased from year to year, from 167,000 tons in 1847 to 740,000 tons in 1910. This production growth was a result of enlargement of the maize sown area from 167,000 ha

[32] Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 43, 110–111.
[33] Д. Спасић, *Употреба прашача и огртача при гајењу кукуруза*, Београд 1890, 1–40; Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 51, 102.

in 1847 to 583,000 ha in 1910, enabled, among other things, by the state's expansion in 1878.[34]

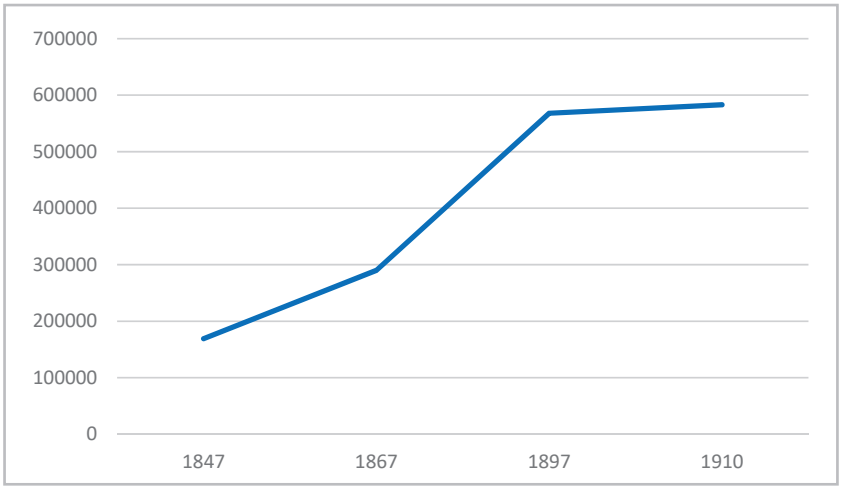

Figure 5: Maize cultivated areas in hectares in Serbia (1847–1910)[35]

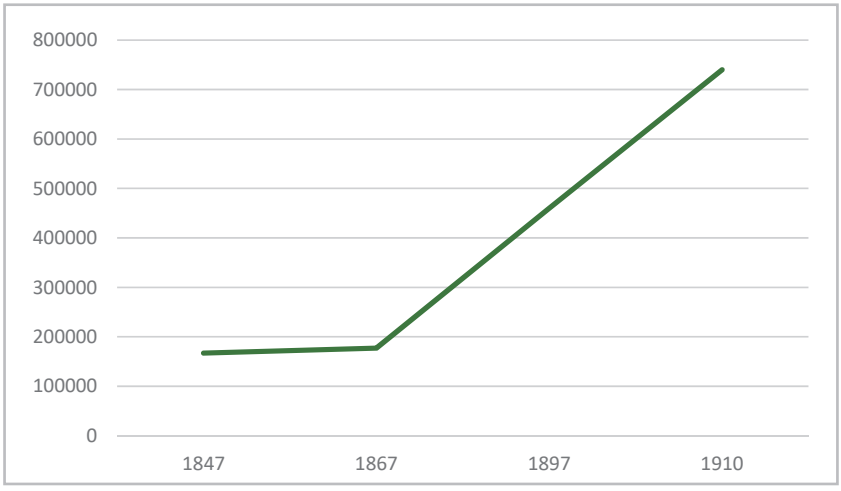

Figure 6: Maize yields in tons in Serbia (1847–1910)[36]

[34] В. Јакшић, *Статистична збирка из српских крајева*, 302.
[35] *Два века развоја Србије: статистички преглед*, Београд 2008, 121.
[36] *Ibidem.*

With such maize production, the Kingdom of Serbia became one of the leaders in Europe. Considering the amount of maize produced per capita, which in 1867 was 2.44 hl, Serbia was far above the European average of 0.39 hl.[37] Large production also allowed the export of surpluses, so that during the last decade of the 19th century total of 279,649 tons of maize was exported. At the same time, only 2,740 tons of the same product was imported.[38]

Development of the milling industry and export trade led to increased demand for wheat which led to a reduction in maize production. Nevertheless, maize has remained one of the most important agricultural plants in Serbia.[39]

Besides maize and wheat, Serbia exported other agrarian products, and the basis of its economy was agricultural production. Therefore, when the national school system was established in the 19th century, there was a need for establishing special agricultural schools for peasant children. By 1914, six such schools were founded. Those schools offered agriculture classes and lessons about proper maize cultivation using methods that were new and modern at the time. There were adequate teaching tools, as well as arable land, machines and tools for practical learning. The Agricultural School in Kraljevo, specialized in training in the cultivation of crops, had a collection of 48 different varieties of maize, a seeding machine, and chopper for maize stalks.[40]

A significant number of textbooks, professional and scientifically popular books in the field of agriculture were published for the needs of agricultural schools, as well as for the broader readership audience during the second half of the 19th and early 20th centuries. By the beginning of the 20th century, 369 titles were published in the Serbian language on various agricultural topics. Đorđe Radić's book *Sve o kukuruzu* (*All About Maize*), published in 1872, was among them.[41] The author, who is the first Serbian graduated agronomist, described his own experiments with maize, and those experiments are the first description of inter-cultivar hybridization.[42]

Tests and experiments related to the cultivation of different maize breeds were subsequently continued on experimental fields that belonged to agricultural schools, state agricultural institutions and local agricultural stations. Since 1898, grain quality has been examined at the Agricultural Chemical

[37] *Ibidem*.

[38] *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. 5, 336.

[39] Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 195.

[40] Г. Гарић Петровић, *Извештај Сретена Л. Поповића из 1886. године о Ратарској школи у Краљеву*, Мешовита грађа – Miscellanea 37 (2016) 89.

[41] О. Срдановић-Бараћ, *Библиографија српске пољопривредне књиге Србије и Војводине у XIX веку*, Београд 1965, 11–63.

[42] Ђ. Радић, *Све о кукурузу*, 15–19; *Poljoprivredna enciklopedija*, t. 2, 56.

and Research Station in Belgrade. Local maize species were examined in that station in the early 20th century.[43]

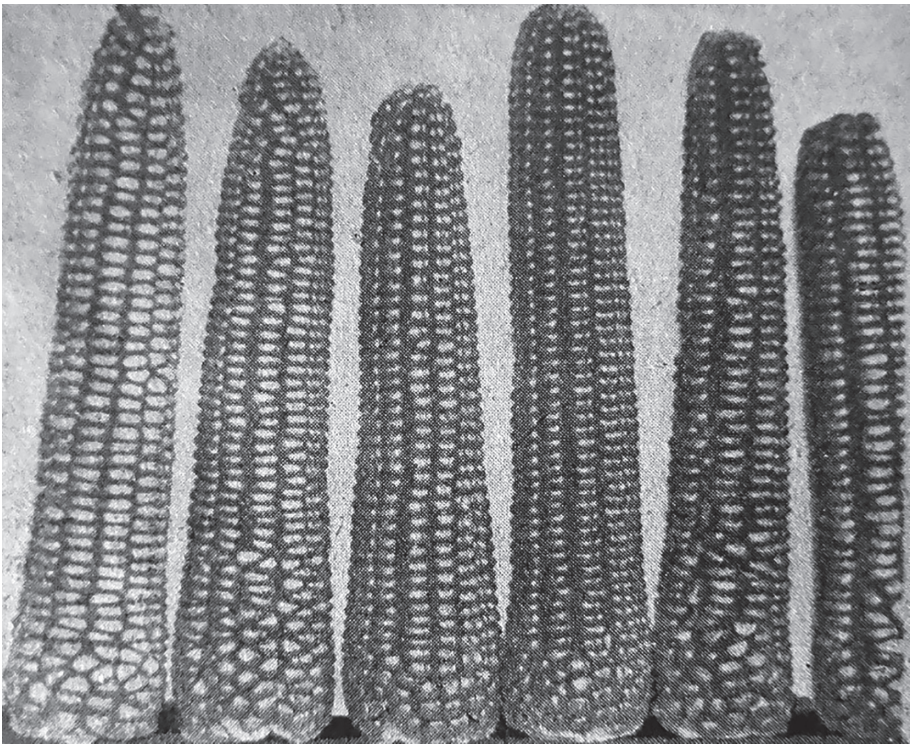

Figure 7: Maize varieties grown in the Valley of Resava

The most widespread maize species in Serbia were common maize (zea mays vulgata) and the so-called "white food" (zea mays vulgaris var. alba) with their varieties. They got different local names depending on the area they were grown on.[44] Zuban (zea mays indentata) and Italian cinquantin were grown on state agricultural properties.[45]

[43] М. Бајић, *Анализе пољопривредних производа*, Београд 1911, 128–130.
[44] М. Николић, *Кукуруз*, 44, 48, 131–140.
[45] Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 110.

The still traditional way of cultivation gave the products a significant quality confirmed at various exhibitions abroad. Thus, at the World Exhibition in Antwerp in 1885, the Kingdom of Serbia received 159 medals, prizes and diplomas for its products. Serbian maize got three silver medals, seven bronze medals and nine commendations. Seventeen years later, 142 maize specimens were presented at the Balkans exhibition in London.[46]

In the Kingdom of Yugoslavia, ten stations for testing, control and selection were operating with the effort to improve maize cultivation. The Agricultural Experimental and Control Station in Topčider continued its work as well, and one of its duties was to examine maize quality.[47]

A large part of the newly formed country had a long tradition of maize production and export, which was continued in the Kingdom of Yugoslavia. Therefore, in the period between the two world wars, Yugoslavia was one of the most important European producers of maize, taking the third place with an average annual production of 2,654,000 tons in the period from 1921 to 1928. The major part of this production was consumed in the country.[48]

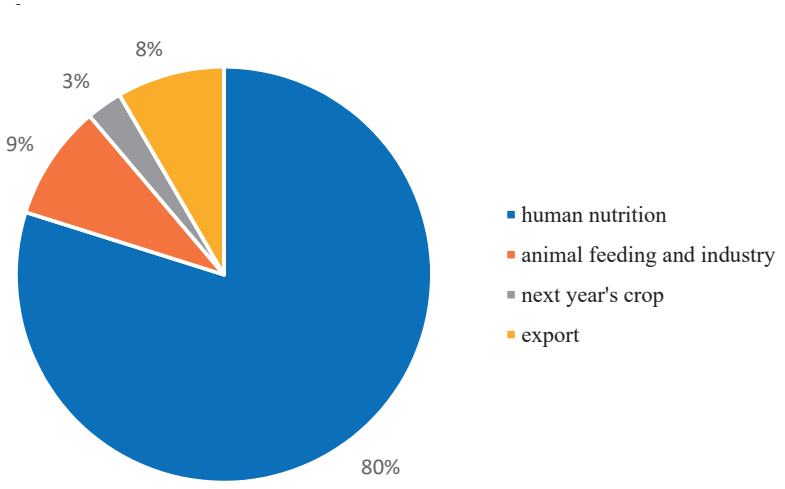

Figure 8: Structure of maize consumption in the Kingdom of Yugoslavia

[46] *Ibidem*, 107–108.

[47] *Извештај о раду пољопривредних, огледних, контролних и селекционих станица (од оснивања до краја 1932)*, вол. 1, Београд 1936, 100–197.

[48] М. Николић, *Југославија и светска производња кукуруза*, 65, 82.

The new momentum in maize production began in 1945. New hybrids and agrotechnical measures boosted maize production.

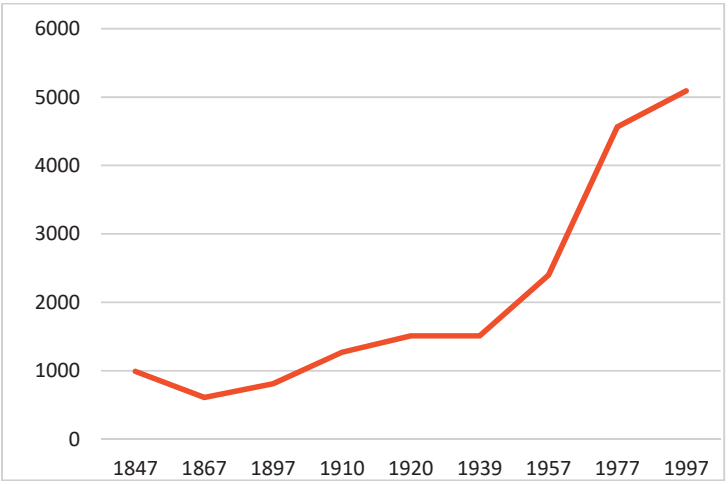

Figure 9: Maize yields in kg per ha in Serbia (1847–1997)[49]

This improvement was mainly possible due to the establishment of the Federal Plant Breeding and Production Institute. It was later transformed into the Maize Institute "Zemun Polje", which began its work on creating self-fertile inter-cultivar hybrids during the sixth decade of the last century. In 1960 this Institute began to collect local maize populations from the territory of former Yugoslavia. Today, this bank contains 6,000 specimens, which makes it one of the ten greatest banks in the world.[50]

[49] *Два века развоја Србије*, 121.
[50] С. Становић, Д. Игњатовић-Мицић, Н. Делић, В. Колчар, *Институт за кукуруз „Земун поље"*, Београд 2015, 1–2, 8.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Извештај о раду пољопривредних, огледних, контролних и селекционих станица (од оснивања до краја 1932), вол. 1, Београд 1936. [*Izveštaj o radu poljoprivrednih, oglednih, kontrolnih i selekcionih stanica (od osnivanja do kraja1932)*, vol. 1, Beograd 1936]

Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893 године, Статистика краљевине Србије, књ. IX, Београд 1897. [*Popis obrađene zemlje u Kraljevini Srbiji 1893 godine*, Statistika Kraljevine Srbije, knj. IX. Beograd 1897]

Статистички годишњаци Краљевине Србије, књ. 1–12, Београд 1893–1913. [*Statistički godišnjaci Kraljevine Srbije*, knj. 1–12, Beograd, 1893–1913]

Шабановић Х., *Турски извори за историју Београда: катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, књ. 1, Београд 1964. [Šabanović H., *Turski izvori za istoriju Beograda : katastarski popisi Beograda i okoline 1476–1566*, knj. 1, Beograd 1964]

Литература – Secondary Works

Amedoski D., *Društveno-ekonomski odnosi u Kruševačkom sandžaku od sredine XV do kraja XVI veka*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu 2013. (PhD thesis)

Bonavia D., *Maize: origin, domestication, and its role in the development of culture*, Cambridge University Press 2013.

Engel P., *Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary (895–1526)*, I. B. Taurus, London–New York 2005.

Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete, Budapest 2006.

Hegediš A., Čobanović K., *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Novi Sad 1991.

Hrabak B., *Izvoz žitarica iz Osmanskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću*, Priština 1971.

Langer J., *Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717–1739*, Mittheilungen des k. k. Kriegsarchiv, Vol. III, Wien 1889, 159–247.

Poljoprivredna enciklopedija, t. 2, Zagreb 1970.

Skok P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj. 2, Zagreb 1972.

Zirojević O., *Biljni i stočni fond u vreme turske vladavine*, Naučno djelo akademika Branislava Đurđeva, Sarajevo 2010, 117–124.

Бајић М., *Анализе пољопривредних производа*, Београд 1911. [Bajić M., *Analize poljoprivrednih proizvoda*, Beograd 1911]

Благојевић М., *Земљорадња у средњовековној Ср*бији, Београд 2004. [M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 2004]

Два века развоја Србије: статистички преглед, Београд 2008. [Dva veka razvoja Srbije: statistički pregled, Beograd 2008]

Гарић Петрови Г., *Земљорадња у Србији (1878–1912)*, Београд 2017. [G. Garić Petrović, *Zemljoradnja u Srbiji (1878–1912)*, Beograd 2017]

Гарић Петровић Г., *Извештај Сретена Л. Поповића из 1886. године о Ратарској школи у Краљеву*, Мешовита грађа – Miscellanea 37 (2016) 85–121. [Garić Petrović G., *Izveštaj*

Sretena L. Popovića iz 1886. godine o Ratarskoj školi u Kraljevu, Mešovita građa – Miscellanea 37 (2016) 85–121]

Грбић С., *Српска народна јела и пића из Среза бољевачког*, Живот и обичаји народни, књ. 14, Београд 1925, 171–336. [Grbić S., *Srpska narodna jela i pića iz Sreza Boljevačkog*, Život i običaji narodni, knj. 14, Beograd 1925, 171–336]

Зиројевић О., *Јело и пиће*, Приватни живот у српски земљама у освит модерног доба, Београд 2005. [O. Zirojević, *Jelo i piće*, Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba, Beograd 2005, 233–258]

Јакшић В., *Статистична збирка из србских крајева*, Београд 1875. [Jakšić V., *Statistična zbirka iz srbskih krajeva*, Beograd 1875]

Јованчић Б., *Општински кошеви са резервом хране у Србији од 1830. до 1930. године*, Зборник 6–7 (1991) 196–209. [Jovančić B., *Opštinski koševi sa rezervom hrane u Srbiji od 1830. do 1930. godine*, Zbornik 6–7 (1991) 196–209]

Мијатовић С., *Српска народна јела (са прилогом о пићима) у Левчу и Темнићу*, Српска народна јела и пића, књ. 1, Српски етнографски зборник, књ. 10, Београд 1925, 5–69. (S. Mijatović, *Srpska narodna jela (sa prilogom o pićima) u Levču i u Temniću*, Srpska narodna jela i pića, knj. 1, Srpski etnografski zbornik, knj. 10, Beograd 1925, 5–69)

Мијатовић С., Бушетић Т., *Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу*, Живот и обичаји народни, књ. 14, Београд 1925. [Mijatović S., Bušetić T., *Tehnički radovi Srba seljaka u Levču i Temniću*, Život i običaji narodni, knj. 14, Beograd 1925]

Миљковић Катић Б., *Пољопривреда Кнежевина Србија (1834–1867)*, Београд 2014. (Miljković Katić B., *Poljoprivreda Kneževine Srbije (1834–1867)*, Beograd 2014]

Миљковић-Бојанић Е., *Смедеревски санџак*, Београд 2004. [E. Miljković-Bojanić, *Smederevski sandžak*, Beograd 2004]

Николић М., *Југославија и светска производња и промет кукуруза*, Београд 1931. [Nikolić M., *Jugoslavija i svetska proizvodnja i promet kukuruza*, Beograd 1931]

Николић М., *Кукуруз: употреба, особине, врсте, сорте и гајење*, Београд 1927. [Nikolić M., *Kukuruz: upotreba, osobine, vrste, sorte i gajenje*, Beograd 1927]

Његован З., *Пољопривреда средњовековне Србије*, Београд 1997. [Njegovan Z., *Poljoprivreda srednjovekovne Srbije*, Beograd 1997]

Радић Ђ., *Воћа при газдовању српском народу*, Нови Сад 1867. [Radić Đ., *Voća pri gazdovanju srbskom narodu*, Novi Sad 1867]

Радић Ђ., *Све о кукурузу*, Београд 1872. [Radić Đ., *Sve o kukuruzu*, Beograd 1872]

Спасић Д., *Употреба прашача и огртача при гајењу кукуруза*, Београд 1890. [Spasić D., *Upotreba prašača i ogrtača pri gajenju kukuruza*, Beograd 1890]

Срдановић-Бараћ О., *Библиографија српске пољопривредне књиге Србије и Војводине у XIX веку*, Београд 1965. [Srdanović-Barać O., *Bibliografija srpske poljoprivredne knjige Srbije i Vojvodine u XIX veku*, Beograd 1965]

Срдановић-Бараћ О., *Српска аграрна револуција и пољопривреда Србије од Кочине крајине до прве владе кнеза Милоша (1788–1839)*, Београд 1980. [Srdanović-Barać O., *Srpska agrarna revolucija i poljoprivreda Srbije od Kočine krajine do kraja prve vlade kneza Miloša (1788–1839)*, Beograd 1980]

Становић С., Игњатовић-Мицић Д., Делић Н., Колчар В., *Институт за кукуруз „Земун Поље“*, Београд 2015. [Stanović S., Ignjatović-Micić D., Delić N., Kolčar V., *Institut za kukuruz „Zemun Polje“: juče, danas, sutra*, Beograd 2015]

Тројановић С., *Старинска јела и пића*, Српски етнографски зборник, књ. 2, Београд 1898. [Trojanović S., *Starinska srpska jela i pića*, Srpski etnografski zbornik, knj. 2, Beograd 1898]

Хегедиш А., *Аграрни односи у Торонталској жупанији и Банату 1779–1848*, Нови Сад 1987. [Hegediš A., *Agrarni odnosi u Torontalskoj županiji u Banatu 1779–1848*, Novi Sad 1987]

Храбак Б., *Београд као житно тржиште и житарство шире београдске околине у XVI веку*, Годишњак Музеја града Београда 4 (1957) 59–70. [Hrabak B., *Beograd kao žitno tržište i žitarstvo šire beogradske okoline u XVI veku*, Godišnjak Muzeja grada Beograda 4 (1957) 59–70]

Чајкановић В., *Речник српских народних веровања о биљкама*, Сабрана дела из српске религије и митологије, књ. 4, Београд 1994. [Čajkanović V., *Rečnih srpskih narodnih verovanja o biljkama*, Sabrana dela iz srpske religije i mitologije, knj. 4, Beograd 1994]

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ

УЗГОЈ КУКУРУЗА У СРБИЈИ: ИСТОРИЈСКА ПЕРСПЕКТИВА

Резиме

Прихватање културе кукуруза представљало је велику прекретницу у земљорадњи на тлу Србије. Узгој кукуруза започиње већ крајем 16. а замах добија у току 17. века. Заједно са културом пасуља, веома се брзо раширила по Балканском полуострву постајући основ исхране сеоског становништва. Пре појаве кукуруза, у Србији су се узгајала стрмна жита о којима су нам сачувани подаци у средњовековним и османским изворима.

Кукуруз се на подручју Србије јавља крајем 16. века и то као баштенска биљка. Према једном рукопису из 1682. године, кукуруз су у Србију донели грчки трговци 1576. године. У првој половини 17. века је узгајан на планини Космају, у близини Београда а крајем истог века често се помиње његов увоз са Балкана на мађарским царинарницама. Током 17. века узгој кукуруза је на простору данашње Србије узео пун замах, потискујући узгој стрмних жита. То потврђују и османски и аустријски пописи вршени током 18. века. Ширење узгоја кукуруза одвијало се са југа ка северу. Са Балканског полуострва он доспева и у области које су припадале средњовековној мађарској држави.

У областима јужно од Саве и Дунава кукуруз постаје главно хлебно жито. Прихватање и ширење ове културе било је узроковано и чињеницом да је постојао мањи ризик од штете, а за сетву кукуруза био је потребна знатно мањи проценат семена него код стрмних жита.

Кукуруз је врло брзо потпуно потиснуо узгајање проса, мешанице и суражице. Он не само да је изменило до тада устаљену заступљеност појединих култура у укупној обрађеној површини и количини приноса, већ је донело велике промене у начину исхране сеоског становништва, плодореду, организацији сезонских радова и појави нових помоћних зграда у домаћинству.

Кукуруз је коришћен у људској исхрани, као и за исхрану животиња. Широку употребу кукуруза омогућио је пространи ареал његовог узгоја. Вишевековни узгој кукуруза резултирао је устаљивањем појединих радова који су већ у другој половини 19. века сматрани традиционалним радовима српских сељака, а кукуруз је имао и свој празник – дан Св. Андрије.

У Кнежевини (Краљевини) Србији површине под кукурузом су током 19. века представљале највећи део ораница. Сразмерно томе и производња кукуруза је била висока а Краљевина Србија је спадала међу веће произвођаче кукуруза у Европи. По количини произведеног кукуруза по глави становника који је 1867. године износио 2,44 hl она се налазила далеко изнад европског просека од 0,39 hl. Велика производња омогућила је и извоз вишкова.

Прва истраживања кукуруза везана су за Ђорђа Радића, нашег првог агронома. Он је у својој књизи "Све о кукурузу", која је штампана 1872. године, први описао међусортну хибридизацију.

У Србији је био најраспрострањенији жути осмак и бели осмак. На државним пољопривредним добрима узгајани су секлерски (секелски) зубан и италијанки чинкватин.

Прави замах у унапређењу производње кукуруза започиње 1945. године, када је основан Савезни завод за оплемењивање и производњу биља. Из њега је настао Институт за кукуруз „Земун Поље", који је током шесте деценије прошлог века започео стварање самооплодних међусортних хибрида. У њему данас чува 6.000 узорака и спада међу десет највећих на свету.

Кључне речи: кукуруз, пољопривреда, Србија, Балкан.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 08. 10. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 281–303
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 281–303
УДК: 329:94](497.11)“1882/1883“
DOI: 10.34298/IC1968281P

Мирослав Д. ПЕШИЋ[*]
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Ниш

СТРАНАЧКЕ БОРБЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ 1882–1883. ГОДИНЕ[*]

Апстракт: У раду је приказана страначка борба у Краљевини Србији 1882–1883. године. Формално организовање политичких странака почетком 1881. године представља почетак новог периода у политичком животу Србије. Главна карактеристика политичког живота у Србији осамдесетих година 19. века састојала се у огорченој борби између радикала и напредњака, у којој се на страни напредњака ангажовао и краљ Милан Обреновић. Он је био главна сметња што радикали, иако већ 1882/83. најбројнији у народу, нису успели ни тада, ни годинама потом да дођу на власт, него су дуго времена били прогањани. У намери да спречи радикализам у Србији, краљ Милан се све више противио увођењу либералних реформи и отворено показивао привржености увођењу личног режима.[1]

Кључне речи: Радикална странка, страначке борбе, Напредна странка, Народна скупштина, избори.

Уставом из 1869. године уведен је представнички систем у Србији, који је створио неопходне политичке предуслове за организовање модерних политичких странака. Редовно одржавање избора и учешће

[*] miroslav.pesic@filfak.ni.ac.rs

[**] Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Модернизација западног Балкана* (Ев.бр. 177009).

[1] Сви датуми у тексту дати су према новом календару, осим ако није другачије наведено.

Народне скупштине у процесу доношења закона утицали су на лакше повезивање политичких истомишљеника са њиховим политичким лидерима, којима је приликом избора било важно да успоставе што чвршће односе са својим бирачима.[2] Након доношења Устава из 1869. године либерали се окупљају под вођством Јована Ристића, а нешто касније долази до окупљања опозиционих младоконзерваtиваца. У исто време појавила се трећа политичка групација – присталице и следбеници Светозара Марковића. Младоконзервативци су водили порекло од уставобранитељских конзервативаца. За разлику од њих, група младоконзервативних политичара била је надахнута либерално-демократским идејама, тј. њихов конзервативизам је био у знатној мери разблажен либерализмом.[3] Скупштински избори од октобра 1874. године имали су велики значај за историју политичких странака у Србији. После тих избора у Скупштини се појавило неколико политичких групација: Светоандрејски либерали предвођени од стране Јеврема Грујића, Ристићеви либерали, конзервативци Јована Мариновића, зачеци младоконзервативаца и народњака, будућих радикала.[4] Процес организовања политичких странака убрзали су млади интелектуалци окупљени око листа *Видело*, а повезани са народњацима у Народној скупштини. После оставке Ристићеве владе 31. октобра 1880. године, владу су образовали младоконзервативци на челу са Миланом Пироћанцем (2. новембар 1880 – 3. октобар 1883. године). Младоконзервативци и радикали заједно су наступали против либерала. Углавном су кандидовани они људи који су били „љути" противници Ристићеве владе. О њиховој страначкој припадности, тј. да ли су нагињали младоконзервативцима или радикалима није се водило рачуна. Иако није ушао у нову владу, Никола Пашић није прекинуо савезништво са младоконзервативцима, јер су му били потребни у борби против Ристића и његових либерала, које је сматрао највећим непријатељима. Међутим, да не би дошло до забуне, тј. да би бирачи знали „ко је ко у коалицији, зашта се ко бори" и да би младоконзервативце унапред обавезао да се држе датих обећања, Пашић је издао проглас *Пријатељима народа*, који је објављен у *Виделу* 20. новембра 1880. године.[5]

---

[2] Д. Јанковић, *Рађање парламентарне демократије. О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1997, 131.

[3] *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, прир. В. Крестић, Р. Љушић, Београд 1997, 109.

[4] С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ.1, Београд 1990, 204–205.

[5] В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ.1, Београд 1990, 354.

Предизборна коалиција радикала и младоконзерваtиваца показала се оправданом, јер је однела победу над Ристићевим либералима који су од 128 посланичких места освојили само седам[6]. После победе на изборима 12. децембра 1880. године младоконзервативни прваци ставили су до знања радикалима да им савез више није потребан. Ово потврђује чињеница да ни после заједничке победе на изборима нико од радикала није ушао у владу Милана Пироћанца, тј. да се ништа није променило у саставу Пироћанчеве владе која је остала једнопартијска.[7]Ситуацију је додатно погоршао кнез Милан Обреновић који није хтео да Никола Пашић буде потпредседник Скупштине, иако се Пашић по броју освојених гласова налазио на другом месту. Приликом избора председништва Скупштине највећи број гласова је добио младоконзерваtивац Алекса Поповић – 141, Никола Пашић – 134, а Милан Кујунџић – 128 гласова. Краљевим указом за председника Скупштине је постављен Алекса Поповић, а за потпредседника Милан Кујунџић. За секретаре Скупштина је изабрала Марка Петровића, Милана Жуњића, Ристу Поповића, Николу Крупежевића, Љубомира Молеровића и Лазара Петровића.[8]

Други редовни сазив Народне скупштине састао се 19. јануара 1882. године. После три прелиминарна састанка свечано отварање седница Народне скупштине обављено је кнежевом беседом 22. јануара 1882. године.[9] За председника Скупштине поново је изабран Алекса Поповић, а за потпредседника Милан Кујунџић. У већини скупштинских одбора изабрани су посланици из владајуће Напредне странке, док представника опозиције није било ни у одбору за адресу.[10] У скупштини су прочитана два нацрта адресе: одборски и опозициони. Док је нацрт одборске адресе био обична парафраза престоне беседе, у нацрту адресе опозиције се захтевала промена Устава, увођење самоуправе „кроз све гране унутрашњег државног живота и једноставније државно уређење“. На скупштинској седници 27. јануара Милан Кујунџић је прочитао адресу већине. Између осталог у адреси већине је стајало: „Племенитост си своју засведочио, Господару племенитом владалачком мудрошћу, којом си угашене домове толиких жртава политичких подиго, оживео и на општи напредак одушевио. /.../ Народно ће представништво оваквој родољубивој предусретљивости и са

[6] С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ.2, Београд 1990, 47.

[7] А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића 1868–1891*, Београд 2008, 154.

[8] *Стенографске белешке Народне скупштине 1880/81*, књ.1, Београд 1881, 14–16.

[9] А. Раденић, *Радикална странка и тимочка буна*, књ.1, Зајечар 1988, 296.

[10] Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ.1, Београд 1947, 467.

своје стране изаћи савесно на сусрет са свом озбиљношћу, увиђавношћу и готовошћу. А снагу у раду даваће Народном представништву непоколебљива љубав и оданост Теби, Господару, срећи Твога дома, слава Твога имена и напретку народа српског.“[11] Радикали су саставили своју адресу, која се у потпуности разликовала од оне коју је влада предложила. Председник Народне радикалне странке Никола Пашић је прочитао адресу скупштинске мањине.

У адреси мањине се наводи: „Господару, признајемо, да су политичке слободе, донесене у последњој скупштинској сесији, покренуле на боље наш политички развитак; но тешко нам пада што морамо отвореном искреношћу признати, да су многи у истој сесији донесени економски и финансијски закони веома тегобни за одржање наше економске независности и по даљи развитак нашег народног газдинства. Уговор о грађењу железнице при извршивању своме показао је многе непотпуности, и многе зебње, исказане на прошлогодишњој скупштини, почеле су се обистињавати, и прошлогодишњи финансијски закон о новим изборима изведени су на основи, која је противна духу и особинама нашег народа, и показивали су се при својој примени веома теретни, и створили у земљу толику забуну, да се влада вашег Височанства латила и расписа, да њима преиначава постојеће законе, што је произвело још већу забуну и неспоразум у народу.“ За адресу већине гласало је 99 посланика, док се за адресу мањине изјаснило 50 посланика. Према устаљеној пракси адресу су потписивали сви посланици без обзира на страначку припадност. Међутим, овог пута су радикали одбили да потпишу адресу већине. Осим што нису потписали адресу, радикалски посланици су одбили да учествују у делагацији која је кнезу Милану требало да преда адресу. Радикал Димитрије Катић је одговорио председнику Скупштине Алекси Поповићу кад га је овај позвао да учествује у делегацији, да „неће да се прими учешћа у предаји адресе“, јер су је посланици већине „сами правили па нека је и сами носе и предају Кнезу.“[12]

Случај са адресом је био почетак огорчене борбе између радикала и напредњака у којој се на страни напредњака ангажовао и кнез Милан Обреновић. Понашање радикалских посланика у вези са адресом је узнемирило кнеза Милана, који је читаву ситуацију искористио да би напао радикале. Вест о паду Генералне уније 30. јануара 1882. године додатно је погоршала ионако затегнуте односе између власти и опозиције. Телеграфским путем вест о паду Генералне уније је стигла у редакцију *Самоуправе* касно увече 31. јануара 1882. године. Пера Тодоровић наводи

[11] *Стенографске белешке Народне скупштине за 1880/81*, књ. 1, 24.
[12] Р. Милошевић, *Тимочка буна, Успомене*, Београд 1923, 30–31.

да је „Уредништво одмах те ноћи спремило ванредан број и сутрадан запрепашћена Србија је у том броју читала чланчић под насловом „Тешко земљи“, који је почињао са „Великаши, проклете вам душе!“ и у коме се даље разлагало како је падом Генералне уније Србија оштећена с 40 милиона динара, како је свака жива душа у Србији задужена с преко 30 динара, а свака пореска глава с 15 дуката и да све има да се плати на суво и забадава.“ Никола Пашић је у име радикалне групе посланика 7. фебруара 1882. године поднео интерпелацију председнику владе, захтевајући одговор на питање, да ли је влади из поузданих извора познато финансијско стање Генералне уније а затим је у 12 тачака образложио да је банкротством Генералне уније, Србија претрпела велику штету. На крају интерпелације, Пашић је захтевао од владе да се изјасни „какве мере мисли да предузме да заштити српске интересе.“[13] У интерпелацији се захтевало да влада у року од два дана одговори на постављена питања. Заступник министра финансија, министар просвете и црквених дела Стојан Новаковић је одговорио на поднету интерпелацију. Он је рекао да је влада, без обзира на поднету интерпелацију, имала намеру да Скупштину обавести о стању српских финансија после пропасти „Генералне Уније“. После банкротства Генералне уније влада је одмах упутила у Париз министра финансија Чедомиља Мијатовића „и према извештајима којима располаже Србија нема узрока бојати се, да би се њени интереси падом Уније повредили“. Влада је одбила да на интерпелацију одговори у року од два дана, захтевајући од Скупштине да се интерпелација „не прими као хитна, него да се одговор на њу одложи донде, докле се ствар не расчисти толико, колико је за јавност потребно“.[14]

---

[13] П. Тодоровић, *Крвава година*, прир. Л. Перовић, Београд 1991, 93.

[14] Интерпелацију су потписали: Никола П. Пашић, Павле Вуковић, Марко Петровић, Димитрије Катић, Арса Дреновац, поп Милан Ђурић, Аврам Сандић, Новак Милошевић, Петар Васић, Петар Стефановић, Владислав Павловић, Михаило Смиљанић, Милош Симић, Василије Павић, Павле Радивојевић, Филип Милојковић, Раша Милошевић, Иван Протић, Коста Таушановић, Васа Стошић, Љуба Дидић, Димитрије Ристић, Станоје Динић, Риста Ђисић, Живко Миленковић, Поп Маринко Ивковић, Димитрије Цветаковић, Максим Милутиновић, Маринко Марковић, Вујца Тодосијевић, Смиљко Ћирић, Благоје Божић, Таса Ђикић, Стеван Грнчаревић, Алекса Станојевић, Ранко Тајсић, Лала Николић, Глигорије Поповић, Риста Поповић, Јован Николић, Станко Петровић, Стојан Станковић, Ђорђе Милетић, Милосав Степановић, Ђурђе Ћоровић, Андрија Перуничић и Сима Несторовић (*Никола Пашић у Народној скупштини*, књ.1, прир, Л. Перовић, Београд 1997, 713).

Два дана касније, 9. фебруара 1882. године Никола Пашић је поднео још једну интерпелацију „председнику министарства и министру спољних послова о преношењу уговора склопљеног са Генералном унијом“. Радикали су захтевали одговор на питање да ли влада има намеру да уговор који је био склопљен са Генералном унијом, пренесе на неко друго финансијско друштво које би завршило изградњу железничке пруге. Пашић је захтевао од председника Скупштине да интерпелацију прогласи за хитну „јер кад се ствар сврши онда је излишан одговор“. Председник Скупштине је одговорио да ће интерпелацију предати председнику владе и да ће о његовом мишљењу обавестити Скупштину.[15] Партијске страсти се нису смириле ни после проглашења Србије краљевином 6. марта 1882. године. *Самоуправа* је пропратила проглас краљевине овим речима: „Са гледишта општих српских интереса и међународнога значаја наше државе Радикална странка очекује да ће се овим актом, који има историјске важности за српски народ, боље ујемчити и на сигурнији пут извести вођење наше спољне политике, и у том смилу поздравља ову одлуку Народне скупштине не пропуштајући да и у овој значајној прилици изјави: како Радикална странка у свима спољним и унутрашњим питањима, нарочито у тешком финансијском питању, остаје и даље у свему на гледишту за које је до сад била срећна наћи толико свесног и толико живог одобравања у народу.“[16]

Уредништво *Самоуправе* је 9. марта 1882. године објавило чланак под називом *Дакле нећемо тако*! У њему су радикали оштро напали напредњаке да су дозволили Генералној унији да емитује државне обвезнице пре него што су радови на изградњи железнице почели. „Вама је главно да сазнате шта је са банкротством вашег солидног Бонтуа, шта ће бити са железницом и штетом и хоће ли ваш Чеда једном посигурно одредити какав у вторник или петак кад ће доћи, те да се ви смирите и опозицију умирите.“[17] Пошто влада није одговорила на поднете интерпелације, Никола Пашић је 15. марта 1882. године поново упутио захтев влади да у року од 24 сата одговори на поднете интерпелације или ће у супротном опозиција напустити Скупштину. Влада је на Пашићеву интерпелацију одговорила 16. марта 1882. године. У одговору се наводи да Пашићево питање „у себи садржи претњу, да он и његово друштво у Скупштини не може даље остати, ако влада не одговори за 24 сата на извесне већ поднешене интерпелације. Оваква питања пропраћена претњама влада Краљева не прима.“[18]

---

[15] *Исто*, 718–719.
[16] *Самоуправа*, бр. 36 (23. фебруар/7. март 1882).
[17] *Самоуправа*, бр. 37 (25. фебруар/9. март 1882).
[18] *Никола Пашић у Народној Скупштини*, књ.1, 765–766.

Оставку на посланичке положаје поднео је 51 радикал и два либерала. Том приликом председник Скупштине је рекао: „Мада већина решава у друштву опет она нема права да потре све своје дужности према мањини.“ Опозиција не може рећи да јој је скупштинска већина забранила да слободно искаже шта мисли, али њена је дужност да се покорава већини, јер без тога „нема напретка у друштву“. Колективну оставку опозиционих посланика председник Скупштине је окарактерисао као покушај опозиције да онемогући нормалан рад парламента.[19] У ванредном броју од 17. марта 1882. године *Самоуправа* је објавила чланак *Влада је одговорила*, у коме је оптужила напредњачку владу да је српски народ оштетила за најмање 18–20 милиона динара. „Влада не даје одговора, јер шпекулира да се вештом каквом досетком извуче из одговорности. Влада не даје рачуна, јер је уверена да кад би рачуна дала да би себе за навек упропастила, а и народу српском показала да га је њеном лакомисленом радњом увукла у нове и још теже заплете но што су постојали после рата.“[20] По Уставу из 1869. године био је предвиђен трочетвртински кворум за пуноважан рад парламента. Рачуница радикалских посланика била је јасна. Изласком 53 посланика, Скупштина би изгубила кворум за рад, па је једино законито решење било да се Скупштина распусти и да се распишу нови избори. Крња Скупштина се прогласила за надлежну да распише изборе за 53 упражњена посланичка места. Краљу Милану и напредњачкој влади је било јасно да после банкротства Генералне уније не би добила већину на изборима „па су се стога одлучили на незаконит поступак“.[21]

За упражњена посланичка места избори су заказани за 27. мај 1882. године. Уочи избора влада је у већини округа поставила своје окружне начелнике. У „*Српским новинама*“ објављен је краљев указ којим је постављено шест нових начелника, који су имали задатак да напредњачким кандидатима обезбеде победу. За начелника Чачанског округа постављен је Коста Ј. Радовановић, Крушевачког Атанасије Петровић, Ужичког Милован Браловић, Ћупријског Алимпије Богић, Јагодинског Милоје Јовановић и Крагујевачког Мијаило Миловановић.[22] Почетком априла 1882. године краљ Милан је кренуо на путовање по Србији, тј. да агитује за напредњаке, а против радикала. Свуда је нападао радикале за које је говорио да „беже и напуштају скупштину као кукавице“.[23] Тако је, на пример, у Драгачеву

[19] *Исто*, 768.
[20] *Самоуправа*, бр. 42 (5/17. март 1882).
[21] *Историја српског народа*, V/1, Београд 1994, 64 (Ч. Попов).
[22] *Српске новине*, бр. 58 (13/25. март 1882).
[23] М. Трифуновић, *Историја Радикалне странке од постанка до 1917. године*, Београд 1998, 98.

окупљеним грађанима рекао „да они имају неког посланика који осам година долази на Скупштину, но да га краљ никад није видео. Замолио је народ да не верује лажним апостолима и да не бирају хрђаве кметове за посланике.“ У депутацији за дочек краља Милана Обреновића у Чачку био је изабран и Ранко Тајсић. На улазу у зграду Окружног начелства Ранка Тајсића је зауставио официр који му је пренео наређење краља Милана да га не жели примити. Локална власт у Чачку не само да није дозволила Ранку Тајсићу да поздрави краља, него му је наложила да напусти град. Капетан среза Драгачевског Љуба Јевремовић је наредио Ранку Тајсићу да одмах напусти Чачак. Тајсић је пандуру који је дошао да му саопшти наређење капетана изјавио: „Иди Милошу па кажи твом капетану да ја из Чачка нећу да идем док мој домаћи посао не свршим. Ако ме ико силом нападне, силом ћу га и одбити.“[24] Власт је забранила збор Радикалне странке у Гучи на коме је требало да говори Ранко Тајсић.[25]

На све веће нападе краља Милана Обреновића радикали су одговарали тиме што су подстицали непослушност сељака према владајућем режиму. Сељаке су саветовали да поцепани и дроњави дочекују краља „да би му показали како је под напредњацима народ осиротео и оголео“.[26] Да би пребацио одговорност на радикале да нису хтели да дочекају краља Милана Обреновића, окружни начелник Браловић је заповедио сељацима да краља не дочекују у Ужицу, већ у околним селима како би се оптужили радикали да нису хтели да дочекају краља. Окружни начелник Браловић је послао извештај о краљевом доласку суседним општинама и наредио да се сељацима дозволи да краља дочекају у Ражану, Косјерићу и Буковима на граници између Ваљевског и Ужичког округа. У Буковима је краља дочекала мала група сељака. Незадовољан дочеком, краљ је упитао председника општине А. Поповића: „Шта значи ово, г. Председниче? Кад сам, као књаз, са Намесништвом овамо пролазио, било је на овоме месту више света да ме дочека и поздрави, но што има букава у планини; сад међутим, нема никог!“ Председник је одговорио краљу да је ово радикалски крај и да је за све крив радикалски посланик Новак Милошевић. Састанак краља и сељака у Брајковићу био је буран. Кад је председник Општине Сеча Река Јевта Симеуновић почео говор, краљ га је зауставио: „Нећу да те слушам. Је ли те поп Новак научио? Одлази!“ Затим се окренуо маси и казао: „Ваш је посланик побегао из Скупштине. Ја нећу да ми га више шаљете.“ Том приликом су два угледна домаћина из Карана Доса Костић и

[24] Д. Тодоровић, *Народни трибун Ранко Тајсић*, Београд 1983, 160–162.
[25] *Самоуправа*, бр. 63 (22. април/4. мај 1882).
[26] С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, 146.

Павле Бакрачић одговорили краљу: „Хоћемо попа Новака!“ Краљ се толико изнервирао да је одбио да посети Ужице. У каснијем разговору са Новаком Милошевићем, у Нишу 1885. године, краљ Милан је рекао да је променио план, јер је у међувремену сазнао да су Ужичани на улазу у град написали: „Господару овуда је пролаз за Босну!“ У Ужице је дошао и аустријски генерал из Вишеграда да поздрави краља Милана.[27]

Бивши председник Скупштине Алекса Поповић је унапред обавестио краља Милана о припремама за његов дочек у Ужицу. Саопштио је краљу да је свештеник Милан Ђурић изабран да га поздрави и да је на улазу у варош написано: „Херцеговац срце стеже, заклетвом се теби веже и Босна и Херцеговина и Србија стара твоја бити мора.“ Изабрана је депутација од 20 људи која је требало да замоли краља да посети Ужице. На челу те депутације био је Стојан Поповић. Депутација је кренула за Пожегу и дочекала краља у селу Жудовине. Стојан Поповић је поздравио краља који му је том приликом рекао: „Хоћу да чујем жеље и потребе народне, али то хоћу да чујем из уста народних, а не њих неколицине као нпр. поп Новака.“ Тако је, на пример, приликом посете Шапцу, краљ изгрдио учитеља из Богатића Михаила Јовића да несавесно обавља свој посао и да се меша у политику. Том приликом краљ је рекао. „Ако се не поправе таки учитељи, онда шта их снађе нек себи припишу.“[28]

Напредњачка полиција се користила свим средствима да би онемогућила победу радикалских првака. Председник Радикалне странке Никола Пашић је активно учествовао у предизборној кампањи. Зајечарци су га са великим одушевљењем дочекали. Да би помогао прогоњеним радикалима, Главни одбор странке је на седници 27. и 28. марта 1882. године донео следећу одлуку: да месни одбори саставе спискове ухапшених радикала и да о томе обавесте Главни одбор странке. „*Самоуправа*“ је отворила посебну рубрику за прикупљање добровољних прилога. Образован је посебан фонд за „потпомагање гоњених радикалаца“, којим је у складу са чл. 7 и 23 Статута странке руководио Главни одбор странке.[29] Преко штампе радикали су највише нападали „триумвире“ напредњачког кабинета: Пироћанца, Гарашанина и Стојана Новаковића. Министра просвете и црквених дела Стојана Новаковића су оптуживали да је отпустио најбоље учитеље „не хајући ни мало за то што су то готово најбољи учитељи, што они раде свој учитељски посао тачно и на задовољство свију

[27] *Политика*, бр. 6914 (29. јул 1927); С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, 146–147.

[28] *Самоуправа*, бр. 60 (15/27. април 1882).

[29] *Самоуправа*, бр. 48 (18/30. март 1882).

пријатеља школе и њенога напретка, и што тиме очевидно наноси велику и непроцењиву штету школи и омладини што учи“. За Гарашанина су говорили да командује полицијом „најважнијом бојном снагом у изборној борби /.../ и он је као и његов друг Столе пустио у дејство сву своју вештину, сву своју умну снагу, да бојну снагу распореди како се најбоље може, овако како ће најсигурније моћи ићи у изборни бој“.[30]

У предизборној кампањи представници Радикалне странке су се залагали за увођење парламентарног система владавине, тј. да изборна права грађана буду изнад права „свих државно правних чинилаца у земљи“. Захваљујући томе, радикали су успели да током 1882. године задобију већинску подршку народа, упркос свим притисцима власти. Напори напредњачке владе да уз помоћ полиције придобије бираче остали су узалудни. Веровање напредњака да ће од радикала преотети десетак посланичких мандата „било је више него илузорно.“[31] *Самоуправа* је у чланку *Јел Могуће?*, објављеном два дана уочи избора, оптужила владу да прикрива штету насталу банкротством Генералне уније и да је емитовала државне обвезнице за покриће настале штете. Бирачи су се позивали да воде рачуна о томе за кога ће да гласају „јер ако народ пашаље аманаше тј. напредњаке онда нека плаћа, јер онда ће сам бити крив и нико му на свету не може помоћи кад сам тако хоће“.[32] За разлику од званичног извештаја напредњачке владе да је Србија успела да наплати дугове пропале Генералне уније, радикали су тврдили да је земља оштећена за 18 милиона и 500.000 динара у вези са изградњом железничке пруге, а када је у питању лутријски зајам још 3.666.600 динара. Укупно 22.166.000 динара. „Народ српски оштећен је кад је уговор са Бонтуом закључен био, и та штета сада јасно на видик изилази.“[33] Радикали су позивали бираче да гласају за оне кандидате „који су показали толико увиђавности да су предсказали сву ону несрећу која нас је постигла од Бонтуа; једном речи бирајте старе посланике радикалне који су подавали оставке“. За напредњаке су говорили да би учинили све како би што дуже остали на власти „јер знајте да се ту тера шпекулација с вашим поверењем“.[34]

На изборима од 27. маја 1882. године у већини места кандидати Радикалне странке су однели победу. Стојан Протић наводи да је на накнадним изборима од 27. маја победила скупштинска опозиција.

[30] *Самоуправа*, бр. 55 (3/15. април 1882).
[31] А. Раденић, *нав. дело*, 362.
[32] *Самоуправа*, бр. 74 (13/25. мај 1882).
[33] *Самоуправа*, бр.72 (9/21. мај 188).
[34] *Самоуправа*, бр.73 (11/23. мај 1882).

„Опозиција је добила од народа поново поверење.“[35] Напредњаци нису успели да освоје дванаест посланичких мандата колико им је било потребно за трочетвртинску већину у Народној скупштини, јер су радикали од 50 изабраних посланика освојили 45, а напредњаци само пет посланичких мандата.[36] Тако је, на пример, у Зајечару са 353 гласа поново победио Никола Пашић, у Крушевцу са 474 гласа изабран је поново Арса Дреновац, у Књажевцу је победио Алекса Станојевић, у Пироту Раша Милошевић. За посланика Моравског среза је изабран радикал Станко Петровић, у Свилајнцу Димитрије Катић, у Голупцу Риста Поповић, у Бајиној Башти Сима Милошевић, у Ужицу поп Милан Ђурић, у Чачку Ранко Тајсић, у Крагујевцу Владисав Павловић, у Сокобањи Љуба Дидић. Слична ситуација је била и на осталим бирачким местима.[37] Према указу од 2. јуна 1882. године Народна скупштина је требало да настави рад, али су новоизабрани посланици опозиције по други пут поднели оставку на посланички мандат, тј. одбили да учествују у раду Народне скупштине.[38] Краљ Милан је 5. јуна 1882. године примио у аудијенцију вођење радикалске прваке. Том приликом предочио је радикалима да „интереси земаљски захтевају да се партијске борбе ублаже и да би радикална странка могла покушати кад је при изборима победила да нађе удесан пут измирења“. Покушај краља Милана да приволи радикале да остану у Скупштини није уродио плодом. Радикали су одлучили да истрају у својој намери да натерају краља да распусти Скупштину и распише нове опште изборе.[39] Изабрани радикалски посланици су „Одбору за пријављивање посланика и испитивање њихових пуномоћија“ 6. јуна поново поднели оставку. Том приликом су се захвалили бирачима на указаном поверењу и истакли да „неће ући у Скупштину, која није више уставни и законити представник народни: јер би уласком својим одобрили и потврдили оно, што је неуставно и незаконито /.../ и по томе сматрамо као једини пут, који нам патриотизам и свест о уставности у овој прилици налажу тај, да вратимо своја пуномоћија народу, који нам их је и дао, и с тога вам јављамо, да овај наш акт сматрате као оставку на наша посланичка места...“ [40]

---

[35] С. Протић, *Одломци из уставне и народне борбе у Србији*, књ.1, Београд 1911, 108.

[36] С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, 149.

[37] *Самоуправа*, бр. 76 (16/28. мај 1882). – Резултати избора.

[38] Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд 1939, 95.

[39] *Самоуправа*, бр. 79 (25. мај/6. јун 1882).

[40] *Самоуправа*, бр. 80 (27. мај/8. јун 1882). – Одбору за пријављивање посланика и испитивање њихових пуномоћија.

Влада Милана Пироћанца је због тешког пораза на изборима понудила оставку, али је била одбијена од краља Милана Обреновића. И напредњачки клуб се изјаснио против оставке владе.[41] Напредњачки клуб је на седници 6. јуна 1882. године донео одлуку да влада настави свој рад и да се распишу други допунски избори, с тим да се за посланике прогласе они кандидати који буду други по броју освојених гласова. Краљевим указом од 8. јуна расписани су накнадни избори за 12. јун 1882. године.[42] Радикали су позвали бираче да на изборима 12. јуна гласају за исте посланичке кандидате за које су гласали и 27. маја 1882. године. На овим изборима напредњаци су освојили само два мандата и опет нису имали већину у Народној скупштини. На 33 бирачка места гласачи су се изјаснили за бивше радикалске посланике. *Самоуправа* је у чланку *Шта сад?* објавила да је „180.000 пореских глава у два маха и на супрот свима власничким ујдурмама најсвечаније изјавило: одобравамо потпуно и готови смо да подупремо снажан радикални правац.“[43] Упркос великом успеху радикала, власт је поништила њихове мандате, док је за посланике прогласила напредњачке кандидате који су на изборима освојили незнатан број гласова. Њих су радикали прозвали „двогласцима“.[44]

Према званичном саопштењу владе од 21. јуна 1882. године на изборима 12. јуна изабрани су претежно напредњачки посланици „на место оних“ који су одбили да уђу у Народну скупштину.[45] Скупштина

[41] У тренутку када је Пироћанац поднео оставку, дошли су у име клуба Напредне странке Милан Кујунџић и Марко Милојковић и позвали Гарашанина, Новаковића и Милана Пироћанца да дођу у клуб странке. Том приликом су „нападнути једногласно зато што намеравају оставити управу“. Пироћанац наводи „да кад се од свих чланова клуба чуло да они траже да влада остане морали смо попустити“ (М. Пироћанац, *Белешке*, прир. С. Рајић, Београд 2004, 29).

[42] Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), Дневник Милана Ђ. Милићевића, бр. 9327, од 25. маја/6. јуна и 27. маја/8. јуна 1882, књ. XI, 1620–1622.

[43] *Самоуправа*, бр. 84 (3/15. јун 1882). – Шта сад?

[44] Ј. Продановић, *нав. дело*, 473.

[45] За варош Јагодину изабран је Димитрије Маринковић, трговац из Јагодине, за срез Крајински округа Крајинског Јован Поповић из Србовлаха и Михаило Поповић из Кобишнице, за срез Гружански округа Крагујевачког Рудоња Недић из Кутлова и Сима Здравковић из Чукојевца, за срез Крагујевачки Јован Гавриловић из Поскурица, за срез Лепенички округа Крагујевачког Стојан Васиљевић, свештеник из Раче, за варош Алексинац Мита Аранђеловић, трговац из Алексинца, за срез Пожаревачки округа Пожаревачког Живко Стевановић из Брежана, за срез Моравски округа Пожаревачког Станојло Драгуљевић, свештеник из Поповца и Милош Милутиновић, трговац из Жабара, за срез Голубачки округа Пожаревачког Милутин Поповић, свештеник из Бикотинаца,

је наставила свој рад 19. јуна 1882. године. Министар унутрашњих дела Милутин Гарашанин је 21. јуна поднео Скупштини предлог измена и допуна Закона о штампи. „Искуство стечено за последњу годину дана показало је да је данашњи закон о штампи непотпун у извесним својим деловима." Гарашанин је позвао посланике да усвоје предложене измене у Закону о штампи из 1881. године како би се омогућио несметан рад државних органа власти „јер ни једно дело до сада није могло бити судом коначно расправљено".[46] Скупштина је 24. јуна 1882. године усвојила измене и допуне Закона о штампи из 1881. године. Члану 10 Закона о штампи из 1881. године је додата одредба којом се забрана листа предвиђала и за ширење идеја које су „управљене против постојећег државног и друштвеног реда (нихилизам, социјализам, комунизам или дела означена у параграфу 91 кривичног закона)." Према Закону из 1881. године лист се могао забранити само ако је садржао увреду владара, његове породице и ако је позивао на насилну промену власти и друштвеног уређења земље. Измене Закона о штампи увеле су и прекид застарелости. „Преступи како према овом закону, тако и према кривичном учињени штампом застаревају за три месеца, а злочини за годину дана, рачунајући од дана кад су учињени, или ако је ислеђење предузето од дана последњег акта власти." (Чл. 40.) Ранији закон је оптуженим новинарима допуштао да се бране са слободе, док је изменама Закона било предвиђено да се оптужени стави у притвор. Против ове одлуке оптужени се могао жалити Касационом суду.[47] Нови Закон о штампи изазвао је неслагање међу истакнутим представницима Напредне

за варош Лозницу округа Подрињског Пипо Поповић, за срез Азбуковачки округа Подрињског Крсман Ђукић, трговац из Љубовађе, за срез Подгорски округа Ваљевског Марко Јанчић, трговац из Лопатња, за срез Тамнавски округа Ваљевског Петар Стевановић, свештеник из Кожура, за срез Посавски округа Ваљевског Игњат Гудурић из Обреновца, за варош Крушевац Сима Савић из Крушевца, за варош Пирот Милош Стевановић из Пирота, за варош Зајечар округа Црноречког Милан Симић, члан Општинског суда, за срез Зајечарски округа Зајечарског Урош Милошевић, трговац из Вражогринаца и Алекса Здравковић, трговац из Рготине, за срез Бољевачки округа Зајечарског Илија Стојановић из Бољевца и Младен Зајкеса из Злота, за варош Књажевац Никола Вељковић, прота из Књажевца, за срез Тимочки округа Књажевачког Ђорђе Пешић из Јелашнице, за варош Ужице Стеван Јовановић, трговац из Ужица, за срез Црногорски округа Ужичког Василије Цвијовић из Бјелотића (*Српске новине*, бр. 127 (11/23. јун 1882); А. Раденић, *нав. дело*, 372).

[46] Архив Србије, фонд Народне скупштине (АС), Фонд Народне скупштине (НС), Ф1–115 – Измене и допуне закона о штампи из 1881. године.

[47] Ј. Продановић, *нав. дело*, 479–480; А. Раденић, *нав. дело*, 377–378; АС, НС, Ф1–115.

странке. Милан Ђ. Милићевић наводи да је приликом претреса овог Закона у клубу Напредне странке дошло до жучне расправе између Милутина Гарашанина и Мите Ракића. Гарашанин се правдао да је морао да поднесе измене Закона о штампи због опасности од нарушавања јавног реда и мира у земљи. Мита Ракић је поднете измене прокоментарисао на следећи начин: „Ми хоћемо да саранима своје име и као људи и као партија. Ово неколико људи на власти увртело себи у главу да је свако Бизмарк, и у Бизмарковим приликама." Чланови странке Милан Ђ. Милићевић, Љубомир Молеровић, Мита Маринковић, Мита Ракић, свештеник Никола Крупежевић и Сава Обрадовић оштро су протестовали против новог Закона о штампи, јер се „тиме не постизава оно што се жели и наш углед сарањује пред светом и пред народом".[48]

Напредњачка влада је 30. јуна 1882. године поднела предлог Закона о установљењу чувара јавне безбедности. Закон је донет по хитном поступку 3. јула 1882. године. То је била коњичка жандармерија коју је Пера Тодоровић назвао „сејмени", према једном роду јаничарске полиције. Пера Тодоровић наводи да су насиља „сејмена" над становништвом источне Србије била посебно тешка током 1883. године. „Ова 1883. година могла би се донекле с разлогом назвати и сејменска година".[49] Милутин Гарашанин је 25. јуна 1882. године поднео предлог о изменама чланова 5, 6 и 13 Пословника о раду Народне скупштине. Овим изменама је требало омогућити несметан рад парламента, тј. спречити опозицију да врши опструкцију парламента. Укинуте су колективне оставке посланика. Предлог измене Пословника о раду Народне скупштине је предвиђао кажњавање посланика новчаном казном од 1.000 динара због одсуства са скупштинских седница услед којих би рад Скупштине био угрожен, тј. Скупштина би изгубила кворум за рад. Овај предлог закона је изазвао жучну расправу у Скупштини. Милан Ђ. Милићевић наводи „да су против тога били многи. У борби се раздражиле страсти", па су многи посланици захтевали распуштање Скупштине. Упркос свему, Скупштина је усвојила предложене измене Закона о пословном реду 27. јуна 1882. године.[50]

Радикали су крајем 1881. године у већини места у Србији успели да отворе месне одборе странке.[51] На седници Главног одбора странке

[48] АСАНУ, бр. 9327, Дневник Милана Ђ. Милићевића, од 10/22. и 11/23. и 12/24. јуна 1882. године, књ. XI, 1627–1628.

[49] П. Тодоровић, *нав. дело*, 108; Д. Јанковић, *нав. дело*, 282.

[50] АСАНУ, бр. 9327, Дневник Милана Ђ. Милићевића, од 14/26. и 15/27. јуна 1882. године, књ. XI, 1629.

[51] Пера Тодоровић наводи да су радикалски агитатори приликом уписивања нових чланова говорили сељацима који су се плашили да се упишу у странку: „Ево брате

од 17. јула 1882. године је одлучено да се први главни скуп странке одржи од 7. до 9. августа 1882. године у Крагујевцу.[52] На том скупу, одржаном на Илијиним водама у Крагујевцу, усвојен је програм, статут и изабран први Главни одбор странке, у који су ушли: Никола Пашић, Пера Тодоровић, Раша Милошевић, Коста Таушановић, Гига Гершић, Светомир Николајевић, Светозар Милосављевић, Стева Стевановић, Јован Јошка Симић, а као заменици: Јован Ћаја, Стојан М. Протић, Коста Борисављевић и Милан Банковић. За председника Главног одбора изабран је Никола Пашић, председник Радикалског посланичког клуба, за кога је Раша Милошевић навео „да је већ 1878. године постао гравитациона тачка и центар за народне посланике опозиционе радикалне групе и за све радикалне елементе ван ње.“[53] Председник странке Никола Пашић је у свом говору на првом Главном скупу радикалне странке бранио народни суверенитет, јер „у Европи нема народа, који би заслужио да буде неограничени суверен у својој држави као народ српски. Јер нема у Европи ни једне државе, коју је створио сам прости народ. Гуњац и опанак ослободио је ову земљу од силног турског ропства. /.../ Гуњац и опанак – то је народ српски, створио је ову државу краљу, одржава је знојем и трудом, чува је животом и имањем, унапређује знањем и искуством.“[54]

Главни скуп је донео одлуку о оснивању среских и окружних одбора странке. Разлог за ову одлуку треба тражити у отежаној кореспонденцији између Главног одбора и све већег броја месних одбора странке, којима је требало слати закључке и упутства Главног одбора, материјале за упис нових чланова итд.[55] Поред месних одбора предвиђено је оснивање и среских одбора преко којих би се лакше спроводиле одлуке Главног одбора странке. У ту сврху Главни одбор је 27. септембра 1882. године упутио писмо месном одбору у Алексинцу у коме је захтевао оснивање среских одбора „који ће стајати у вези са окружним и главним одбором“. У писму се апелује на оне месне одборе и чланове странке који нису основали среске одборе да то иураде. „Многи месни одбори и чланови наше странке помнили су значај донешеног закључка и одмах приступили

потврдила власт.“ Према Тодоровићу „већ при крају ове 1881. године наши помесни одбори почели су замрежавати целу Србију“. (П. Тодоровић, *нав. дело*, 91.)

[52] АСАНУ, бр. 9777, Записници седница Главног одбора Радикалне странке од 30. маја/11. јуна до 28. новембра/10. децембра 1882. године.

[53] *Илустровани радикални алманах: Грађа за педесетогодишњу историју Народне-радикалне странке и политичку историју Србије*, књ. 1, Београд 1924, 55.

[54] *Записник рада Прве главне скупштине Народне радикалне странке*, Београд 1882, 12–13.

[55] Д. Јанковић, *нав. дело*, 350.

послу и образовали среске одборе, али многи други одбори и наши другови још нису извршили исто али је стављено дужност.“ Објашњава се значај добре организације странке „јер кад наступе изборна борба или кад се народ позове /.../ да да своје мисли, онда се појављује резултат шта је која странка /.../ урадила и спремила“.[56]

Политички сукоб радикала и напредњака интензивирао се после Главне скупштине Народне радикална странке. Искључена из Скупштине, Радикална странка је кренула у агитацију по Србији у којој је ширила „револуционарни радикализам код сиромашних српских сељака“.[57] Опасност од организованог отпора сиромашног сељаштва и његове Радикалне странке још више је зближила напредњаке и краља Милана Обреновића.[58] Краљ је замерао радикалима због њиховог додворавања широким народним масама, величања сељака као јединог истинитог представника српског народа и њихове теорије „о суверености народа“, коју је тумачио као посебно демагошко средство радикала у придобијању народних маса.[59] На прилику да се обрачуна са радикалима, краљ Милан није дуго чекао. У Саборној цркви, 23. октобра 1882. године, Јелена Илка Марковић, удовица Јеврема Марковића, је покушала да убије краља Милана.[60] Атентат је краљу послужио као згодна прилика да се обрачуна са радикалима. Захтевао је да се по сваку цену утврди веза између Јелене Илке Марковић и радикала и да се „тако земља ослободи црвене авети“.[61] Јелена Илка Марковић је на саслушању изјавила да је хтела да убије краља Милана како би осветила свог покојног мужа Јеврема Марковића и спасла земљу од његове тираније.[62]

---

[56] АС, Лични фонд Милутина Гарашанина – 276.

[57] В. Нинчић, *Пера Тодоровић*, Београд 1956, 84.

[58] Д. Јанковић, *нав. дело*, 220.

[59] С. Рајић, *Милан Обреновић – краљ политичар*, Зборник МС за историју 79–80 (2009) 46.

[60] АСАНУ, бр. 14556, Заоставштина Драгослава Страњаковића, бр. 14556/8 – Политичке борбе у Србији. Радикална странка – стварање и рад.

[61] В. Казимировић, *нав. дело*, 403.

[62] Таса Ј. Миленковић који је водио саслушање Јелене Марковић је у свом *Дневнику* записао: да је Јелена Марковић на саслушању изјавила да нико осим ње није умешан у атентат, јер „нисам хтела, нити сам потребе имала, да још кога у ову моју ствар увлачим“. Јелена Марковић је после атентата била сигурна да је убила краља Милана, али када јој је Миленковић рекао да је краљ жив и неповређен, она је викнула: „Је ли могуће да мрскога тиранина нисам погодила... Ах... моја несрећна рука... како ме издаде.“ (Т. Миленковић, *Дневник*, књ.1, прир. Ж. Алексић, Београд 2000, 276–277.)

После атентата краљ је говорио Гарашанину и Пироћанцу о потреби зближавања напредњака и либерала, како би се радикалима који су кренули револуционарним путем стало на пут. Замерао је напредњацима и либералима „што се међусобно гложу и пуштају тиме да елементи нереда ојачају“.[63] Пошто није успео да натера напредњаке и либерале „на заједнички рад, краљ је почео да се понаша као рањена звер и био је спреман на суспендовање свих слободоумних закона које је Пироћанчева влада донела годину дана раније“. На седници Министарског савета од 7. октобра 1882. године, краљ је издао налог влади да предузме енергичне мере против радикала „на шта су му министри одговорили“ да у борби против радикала не могу „излазити из оквира закона“.[64] Председник владе Милан Пироћанац је одбио краљев предлог о затварању Главног одбора радикалне странке. „Ми нисмо хтели пристати, да се после атентата Јелене Марковић угледнији радикали стрпају масом у затвор, па да се тек после траже докази за њихово саучешће.“[65] У то време долази до преговора између радикала и либерала ради потписивања споразума о заједничком деловању против напредњачке владе. Либерали су посебно инсистирали на споразуму у нади да ће своју позицију ојачати како у односу на краља тако и у односу на народ. Доношење одлуке о будућем споразуму Главни одбор Радикалне странке је препустио месним радикалним одборима, који су се изјаснили против споразума. Месни одбори у Ивањици, Горњем Милановцу, Бољевцу, Ваљеву, Нишу, Крушевцу, Пожаревцу, Каменици, Алексиначкој Бањи, Крагујевцу и Смедереву су се изјаснили против, док су одбори у Ужицу, Ћуприји и Алексинцу гласали условно. Шабачки одбор се изјаснио за споразум, док је Месни одбор у Свилајнцу препустио одлуку Главном одбору странке.[66]

Трећи редовни сазив Скупштине за 1883. годину састао се 7. децембра 1882. године. Краљевим указом за председника Скупштине је постављен Милан Кујунџић, а за потпредседника Милош Глишић. Скупштина је отворена престоном беседом 15. децембра 1882. године.[67] У престоној беседи, краљ је похвалио рад претходног скупштинског сазива и обећао доношење нових закона: о општој царинској тарифи, о оснивању Народне банке, о Берзи ефеката и земаљских производа, о

[63] М. Пироћанац, *Белешке*, 39.
[64] С. Рајић, *нав. дело*, 47–48.
[65] М. Пироћанац, *Наша завршна реч (поводом дискусије о политици кнеза Михаила)*, Београд 1896, 58.
[66] АСАНУ, бр. 9778, Записници седница Главног одбора Радикалне странке 1883. године.
[67] Ј. Продановић, *нав. дело*, 488–449.

оснивању посебних одељења у оквиру Управе фондова „за осигуравање ужитака, издржавања и капитала, као и за осигурање противу пожара, не сужавајући при том слободу таквих радња од стране приватних завода за осигуравање“. На престону беседу Скупштина је 20. децембра 1882. године одговорила адресом која је била обична парафраза беседе. У адреси је истакнуто да ће Народна скупштина „верно тумачити осећања народна /.../ да се слободне установе не проигравају лакомисленошћу појединаца, но да се стално омогући уставан опстанак српске краљевске круне“. Посланик Станојло Драгуљевић је изјавио да се у адреси уопште није говорило о народним потребама и захтевао је да адреса садржи „шира и слободнија права о нашим економским односима“.[68] Народна скупштина је за кратко време донела неколико важних закона: Закон о основним школама који је увео обавезно основно образовање, Закон о црквеним властима, Закон о Народној банци, Закон о устројству војске и друге. Пошто су јој поднети сви законски предлози, Скупштина је указом од 12. јануара 1883. године распуштена, док је краљ истог дана новим указом сазвао Скупштину у ванредно заседање за 13. јануар 1883. године. Ванредни сазив је трајао до 23. јануара 1883. године.[69]

У престоној беседи од 23. јануара 1883. године краљ је изјавио да је веома задовољан радом Народне скупштине, јер су народни посланици „успели да у свим гранама народнога живота створе земљи поуздану основицу, из које ће се успешним развитком природно и кроз дуго време тећи последице нове једне епохе и животу Србије“.[70] После распуштања Скупштине изабране 1880. године, расписани су избори за септембар 1883. године. Напредњачка влада је са изгубљеном популарношћу и опалим политичким угледом ушла у нове парламентарне изборе крајем лета 1883. године.[71] Напредњаци су се хвалили да је последња Скупштина за кратко време донела више закона, него све раније Скупштине заједно. Противзаконити поступци напредњачке владе у вези са радом Народне скупштине изазвали су велико незадовољство широких народних маса, које је почело да се исказује у виду физичког отпора на „неприхватљиве мере и поступке власти“.[72] До честих сукоба између радикала и напредњака

[68] *Скупштинске беседе краља Милана о стопедесетогодишњици рођења (1854–2004)*, прир. Д. Ковачевић, М. Самарџић, Нови Сад 2005, 125–129; Ј. Продановић, *нав. дело*, 489.

[69] Ч. Митриновић, М. Н. Брашић, *нав. дело*, 96.

[70] *Скупштинске беседе краља Милана о стопедесетогодишњици рођења*, 136–137; *Српске новине*, бр. 8 (12/24. јануар 1883).

[71] Д. Јанковић, *нав. дело*, 282–283.

[72] А. Раденић, *нав. дело*, 410.

долазило је нарочито у источној Србији. Пошто су сељаци у Поречу одбили да жигошу стоку, напредњаци су из Неготина послали 50 „сејмена“ да приморају сељаке Поречког среза да жигошу стоку. У селу Црнојци „сејмени су истукли 12 грађана на мртво име“.[73] Слободан Јовановић наводи да су се избори за „Скупштину приближавали сред опште узрујаности. Изгледало је да земља стоји не пред изборима, него пред грађанским ратом.“[74]

На изборима који су били одржани 19. септембра 1883. године, напредњачка влада је доживела тежак пораз. Бирачи су у већини места гласали за радикалске посланике кандидате. Први извештај о разултатима избора стигао је из Зајечара где се Пашић канидидовао за посланика. „До овог часа на Пашића гласова 144, на либералног 5.“ Пера Тодоровић наводи да су резултати избора били познати до седам сати увече. Победу су однели радикали. Према извештају *Самоуправе*, радикали су освојили 76, либерали 23, а напредњаци 35 посланичких места.[75] Напредњаци су се трудили да умање изборну победу радикала. Према њиховом извештају радикали су добили 57, либерали 11, напредњаци 35 посланичких места. Тачан број страначки опредељених посланика се није могао утврдити, јер су избори на многим бирачким местима били поништени. Сасвим је сигурно да се у посланички клуб Радикалне странке уписало 72 посланика, док се овај број повећао после неколико дана. Влада Милана Пироћанца је 3. октобра 1883. године поднела оставку коју је краљ најзад уважио. Угледни професор и председник Касационог суда Никола Крстић је у свом *Дневнику* забележио: „Не доводи се у сумњу да су при изборима радикали победили, да је изабрано највише радикалних кандидата и да само може бити говора о већем или мањем броју радикалне већине, опет зато влада чини све што јој је у власти и што би могла чинити, само да је за себе добила већину.“[76] За тежак пораз своје странке на изборима 1883. године, Милан Пироћанац је навео неколико узрока: повећање пореза „што ниједан народ радо не прима“, несавесна и безобзирна опозиција, чију је пропаганду финансирала Русија „јер нема сумње да су и либерали и радикали за време трогодишње борбе много пара утрошили, а ни једни ни други нису имали својих пара за агитацију и штампу“, неспособна полиција која није била у стању да стане на пут опозицији и краљево одбијање да пристане на промену Устава из 1869. године.[77]

---

[73] *Исто*, 414.

[74] С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, 178.

[75] П. Тодоровић, *нав. дело*, 123.

[76] Н. Крстић, *Дневник. Јавни живот*, књ.3, *од 2/14. јануара 1877. до 21. децембра/2. јануара 1888. године*, прир. М. Јагодић, Београд 2006, 119.

[77] М. Пироћанац, *Белешке*, 108.

Уместо да се споразуме са радикалима који су освојили највећи број гласова, краљ Милан је поверио мандат за састав нове владе старом полицајцу и бирократи Николи Христићу. На челу владе Христић се налазио од 3. октобра 1883. године до 19. фебруара 1884. године.[78] Долазак Николе Христића на чело владе *Самоуправа* је прокоментарисала на следећи начин: „Сви ми знамо што значи долазак на власт Николе Христића. Христић је човек који се родио у неуставности, одрастао у неуставности и владао у неуставности. /.../ Његов долазак на управу то је објава рата младој српској уставности, то је повратак у најцрњу реакцију...“[79]

Самоуправа је објавила велики број чланака уперених против председника владе Николе Христића. Непрекидно се понављало да „Христић није дошао да шири парламентаризам у Србији“, већ да учврсти постојећи полицијско-бирократски систем владавине. Сукоб између радикала и Христићеве владе је био неизбежан – „само се чекало време и место боја“.[80] Најзначајнији догађај за време краткотрајне владе Николе Христића била је Тимочка буна, која је избила у јесен 1883. године. Корене те буне требало би потражити у политичким односима између радикала – краља Милана и напредњака, почев од краја 1881. године, о којима је већ било речи.[81] Уз помоћ полиције, Христићева влада је на скупштинским изборима одржаним 6. фебруара 1884. године обезбедила напредњацима апсолутну већину у Народној скупштини, у којој је било изабрано само неколико опозиционих посланика. Однос између краља Милана и председника владе Николе Христића убрзо се погоршао због Христићевих захтева да се владини посланици одреде без обзира на њихову страначку припадност. Краљ Милан није пристао на то, већ је тражио да они буду постављени из редова напредњака. Слободан Јовановић наводи да „Христић није научио да влада партијски него бирократски и када је увидео да краљ и Скупштина желе партијску владу, он је дао оставку,“ 19. фебруара 1884. године.[82]

---

[78] Ј. Продановић, *нав. дело*, 493.

[79] *Самоуправа*, бр. 118 (22. септембар/4. октобар 1883).

[80] П. Милосављевић, *Тимочка буна 1883. године, Тимочка буна 1883. и њен друштвено политички значај за Србију XIX века*, Зборник радова, Београд 1986, 13.

[81] Д. Јанковић, *нав. дело*, 284.

[82] С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, 202.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Србије. [Arhiv Srbije]
- Фонд Народна Скупштина АС, НС. [Fond Narodna skupština]
- Лични фонд Милутина Гарашанина. [Lični fond Milutina Garašanina]

Архив Српске академије наука и уметности. [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti]
- Дневник Милана Ђ. Милићевића. [Dnevnik Milana Đ. Milićevića]
- Заоставштина Драгослава Страњаковића. [Zaoštavština Dragoslava Stranjakovića]
- Записници седница Главног одбора Радикалне странке 1882. године. [Zapisnici sednica Glavnog odbora Radikalne stranke 1882. godine]
- Записници седница Главног одбора Радикалне странке 1883. године. [Zapisnici sednica Glavnog odbora Radikalne stranke 1883. godine]

Извори – Primary Sources

Записник рада Прве главне скупштине Народне радикалне странке, Београд 1882. [*Zapisnik rada Prve glavne skupštine Narodne radikalne stranke*, Beograd 1882]

Илустровани радикални алманах: *Грађа за педесетогодишњу историју Народне-радикалне странке и политичку историју Србије*, књ. 1, Београд 1924. [*Ilustrovani radikalni almanah: Građa za pedesetogodišnju istoriju Narodne-radikalne stranke i političku istoriju Srbije*, knj.1, Beograd 1924]

Крстић Н., *Дневник, Јавни живот*, књ.3, *од 2/14. јануара 1877. до 21. децембра/2.јануара 1888. године*, прир. М. Јагодић, Београд 2006. [Krstić N., *Dnevnik*, *Javni život*, knj.3, *od 2/14. januara 1877. do 21. decembra/2. januara 1888. godine*, prir. M. Jagodić, Beograd 2006]

Миленковић Т., *Дневник*, књ. 1, прир. Ж. Алексић, Београд 2000. [Milenković T., *Dnevnik*, knj. 1, prir. Ž. Aleksić, Beograd 2000]

Милошевић Р., *Тимочка буна*, *Успомене*, Београд 1923. [Milošević R., *Timočka buna, Uspomene*, Beograd 1923]

Никола Пашић у Народној скупштини, књ. 1, прир, Л. Перовић, Београд 1997. [*Nikola Pašić u Narodnoj skuštini*, knj. 1, prir. L. Perović, Beograd 1997]

Пироћанац М., *Белешке*, прир. С. Рајић, Београд 2004. [Pirоćanac M., *Beleške*, prir. S. Rajić, Beograd 2004]

Програми и статути српских политичких странака до 1918. године, прир. В. Крестић, Р. Љушић, Београд 1997. [*Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, prir. V. Krestić, R. Ljušić, Beograd 1997]

Скупштинске беседе краља Милана о стопедесетогодишњици рођења (1854–2004), прир. Д. Ковачевић, М. Самарџић, Нови Сад 2005. [*Skupštinske besede kralja Milana o stopedesetogodišnjici rođenja (1854–2004)*, prir. D. Kovačević, M. Samardžić, Novi Sad 2005]

Стенографске белешке Народне скупштине 1880/81, књ.1, Београд 1881. [*Stenografske beleške Narodne skupštine 1880/81*, knj. 1, Beograd 1881]

Тодоровић П., *Крвава година*, прир. Л. Перовић, Београд 1991. [Todorović P., *Krvava godina*, prir. L. Perović, Beograd 1991]

Новине – Newspapers

Политика. [*Politika*]
Самоуправа. [*Samouprava*]
Српске новине. [*Srpske novine*]

Литература – Secondary Works

Историја српског народа, V/1, Београд 1994. [*Istorija srpskog naroda*, V/1, Beograd 1994]
Јанковић Д., *Рађање парламентарне демократије. О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1997. [Janaković D., *Rađanje parlamentarne demokratije. O političkim strankama u Srbiji XIX veka*, Beograd 1997]
Јовановић С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 1, Београд 1990. [Jovanović S., *Vlada Milana Obrenovića*, knj. 1, Beograd 1990]
Јовановић С., *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, Београд 1990. [Jovanović S., *Vlada Milana Obrenovića*, knj. 2, Beograd 1990]
Казимировић В., *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, књ. 1, Београд 1990. [Kazimirović V., *Nikola Pašić i njegovo doba 1845–1926*, knj. 1, Beograd 1990]
Милосављевић Р., *Тимочка буна 1883. године*, Тимочка буна 1883 и њен друштвено политички значај за Србију XIX века, Зборник радова, Београд 1986. [Milosavljević P., *Timočka buna 1883. godine*, Timočka buna 1883 i njen društveno politički značaj za Srbiju XIX veka, Zbornik radova, Beograd 1986]
Митриновић Ч., Брашић М., *Југословенске Народне скупштине и Сабори,* Београд 1939. [Mitrinović Č., Brašić M., *Jugoslovenske Narodne skupštine i Sabori*, Beograd 1939]
Нинчић В., *Пера Тодоровић*, Београд 1956. [Ninčić V., *Pera Todorović*, Beograd 1956]
Пироћанац М., *Наша завршна реч (поводом дискусије о политици кнеза Михаила)*, Београд 1896. [Pirećanac M., *Naša završna reč (povodom diskusije o politici kneza Mihaila)*, Beograd 1896]
Продановић Ј., *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ.1, Београд 1947. [Prodanović J., *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, knj. 1, Beograd 1947]
Протић С., *Одломци из уставне и народне борба у Србији*, књ. 1, Београд 1911. [Protić S., *Odlomci iz ustavne i narodne borbe u Srbiji*, knj. 1, Beograd 1911]
Раденић А., *Радикална странка и тимочка буна*, књ. 1, Зајечар 1988. [Radenić A., *Radikalna stranka i timočka buna*, knj. 1, Zaječar 1988]
Рајић С., *Милан Обреновић. краљ политичар*, Зборник МС за историју 79–80 (2009) 43–58. [Rajić S., *Milan Obrenović, kralj političar*, Zbornik MS za istoriju 79–80 (2009) 43–58]
Тодоровић Д., *Народни трибун Ранко Тајсић*, Београд 1983. [Todorović D., *Narodni tribun Ranko Tajsić*, Beograd 1983]
Трифуновић М., *Историја Радикалне странке од постанка до 1917. године*, Београд 1998. [Trifunović M., *Istorija Radikalne stranke od postanka do 1917. godine*, Beograd 1998]
А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића 1868–1891*, Београд 2008. [Šemjakin A., *Ideologija Nikole Pašića 1868–1891*, Beograd 2008]

Miroslav D. Pešić

POLITICAL FIGHTS IN THE KINGDOM OF SERBIA IN 1882–1883

Summary

At the beginning of 1881, modern organized political parties in Serbia emerged: the People's Radical, Progressive and Liberal. By that time, the deputies performed individually at the National Assembly, and after 1881 they acted in accordance with the party program, respecting party discipline. Along with King Milan Obrenović, the Radical Party already turned into one of the decisive factors in the political life of the country in 1882. The political crisis caused by the collapse of the "General Company" in February 1882 could not be overcome, as radical deputies abandoned the assembly and thereby stripped it of legitimacy. The parliamentary system ceased functioning in the country, since the constitutionally envisioned quorum could not be secured. This situation led to large polarization in the country, which increasingly took on the form of an open conflict, since at the beginning of 1882, all means for political co-operation between the Progressive Party and the Radical Party were exhausted. The polarization in Serbia quickly pushed both sides into direct confrontation. Demanding the consistent implementation of its program, and having the vast support of the broad masses, the Radical Party represented a threat to the entire social and political order, which was finally manifested in the outbreak of the Timok Rebellion in 1883.

***Keywords*:** Radical party, political fights, Progressive Party, National Assembly, elections.

Чланак примљен: 13. 02. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 03. 06. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 305–330
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 305–330
УДК: 373.5:629.5](497.2)(=163.41)“18/19“
DOI: 10.34298/IC1968305G

Владимир И. ГАМЗА*
Николаевский национальный университет
им. В.А. Сухомлинского
Николаев
Украина

ЮЖНОСЛАВЯНСКИЙ ПАНСИОН ТОДОРА МИНКОВА И ВОСПИТАНИЕ В НЕМ СЕРБСКИХ И ЧЕРНОГОРСКИХ ЮНОШЕЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Абстракт: В статье рассматриваются некоторые аспекты воспитания сербских и черногорских юношей в Южнославянском пансионе Тодора Минкова во второй половине XIX – начале XX века. Это учебно-воспитательное заведение было создано в г. Николаеве в 1867 году с целью получения балканскими юношами среднего образования в местной гимназии. В 1892 году после завершения деятельности пансиона в Николаеве Тодор Минков открыл новый пансион в Гродненской губернии как класс для подготовки южных славян к поступлению в российские военные корпуса.

Ключевые слова: Сербы, Черногорцы, Болгары, пансион, Тодор Минков, гимназия, воспитанники, военные корпуса.

Южнославянский пансион был создан в 1867 г. в городе Николаеве[1] известным болгарским возрожденцем Тодором Минковым. Это учебно-воспитательное заведение сыграло значительную роль в деле образования южных славян во второй половине XIX – начале XX века. Пансион стал кузницей балканских элит, внесших существенный вклад в освобождение своих народов от иноземного владычества, возрождение и построение независимых государств.

* gamzavi@ukr.net

[1] В настоящее время является областным центром в Южной Украине.

История Южнославянского пансиона включает два периода: основной, длившийся четверть века в Николаеве (1867-1892 гг.) и «белорусский» (1892-1906 гг.), в течение которого в семейном имении Тодора Минкова под названием Ровины, что находилось поблизости городка Дрогичин Гродненской губернии, он функционировал как подготовительный класс для военных учебных заведений.[2]

В пансионе за все время его функционирования проживали и воспитывались около 800 юношей, впоследствии образовавших значительную часть балканской интеллигенции, а имена не менее 50-и из них вошли в национальные и международные энциклопедии. Состав заведения был мультинациональным. Наряду с болгарами, составлявшими абсолютное большинство в пансионе воспитывались сербы, черногорцы, украинцы, русские, чехи и молдаване.

Обобщенные сведения о Южнославянском пансионе появились еще во времена его деятельности. Посетивший заведение в 1870 г. известный ученый-славист Нил Попов в докладе, прочитанном на заседании Славянского Благотворительного комитета в Москве, дал весьма высокую оценку проекту Минкова.[3] В Болгарском историческом архиве хранится анонимная рукопись документа под названием «Образование славян как средство духовного и политического сближения их с Россиею». Судя по стилю написания и приведенным фактам автором документа был сам Тодор Минков.[4] Первое подробное исследование истории Южнославянского пансиона осуществил его выпускник, болгарский ученый, политик и государственный деятель Петар Абрашев. В 1909 г. он издал работу в форме комментариев к документам из архива Т.Минкова,[5] а

---

[2] Государственных документов на право собственности Тодора Минкова на имение Ровины не обнаружено, однако в воспоминаниях его учеников и современников содержатся сведения о том, что оно действительно принадлежало основателю пансиона и его второй супруге Елизавете Михайловне (П. Абрашев, *Южно-славянският пансион в Николаев*. (Материали за историята на пансиона и биографията на неговия директор). Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XXV. Нова редица кн. VII, София 1909, 75; Национальная библиотека «Кирил и Методий» – Болгарский исторический архив (НБКМ-БИА), фонд 605, опись 1, архивная единица 1, № 2114).

[3] Н. Попов, *Славянский пансион в Николаеве (читано на заседании Славянского Благотворительного Комитета в Москве 18-го октября 1870 года)*, Московские Университетские известия, № 9 (1870) 421–453.

[4] Национальная библиотека «Кирил и Методий» – Болгарский исторический архив (НБКМ-БИА), фонд 29, опись 1, архивная единица 1, № 1–6.

[5] П. Абрашев, *Южно-славянският пансион в Николаев*.

также художественную книгу воспоминаний об обучении в Николаевской гимназии и жизни в пансионе.[6] Отдельные главы в своих воспоминаниях пансиону посвятили болгарские деятели Добри Ганчев[7] и Михаил Греков.[8] Много позднее в 1970 г. появилась документальная повесть о пансионе и его основателе, написанная Спиридоном Тодоровым.[9]

Южнославянский пансион был создан в период, когда активизировались попытки «великих сил» усилить свое влияние на Балканском полуострове. После Крымской войны (1853-1856 гг.) в геополитическом треугольнике «Россия – Западная Европа – Османская империя» традиционное взаимное противостояние сторон охватило среди прочих и гуманитарную сферу. Формирование собственных креатур и агентов влияния на Балканах стало неотъемлемой частью латентной политики России и западных держав, причем в реализации этих целей особое место отводилось образовательным стратегиям. Со своей стороны нарождающаяся балканская интеллигенция и предприниматели стремились использовать предоставляемые извне возможности для образования молодежи и приобщения ее к культурным и политическим ценностям стран-покровительниц.

В российских политических кругах посчитали целесообразным обучать славянских юношей на территории самой России, сконцентрировав их в одном месте. Выбор пал на судостроительный и портовый город Николаев, в котором находился штаб главного командира Черноморского флота и портов. При этом петербургские чиновники руководствовались несколькими аргументами. По их мнению в южном городе у выходцев со сравнительно теплых Балкан легче бы проходила адаптация к климатическим условиям, а благодаря его провинциальному характеру юноши не подвергались бы соблазнам разгульной жизни. Но еще большее значение имели факторы, связанные с необходимостью оградить южных славян от влияния различной политической пропаганды, которая имела место в крупных университетских городах – С. Петербурге, Москве и Киеве. Что касается Одессы, то по оценке статс-секретаря, министра народного просвещения А.В. Головнина она «представляла весьма много неудобств по причине постоянного наплыва в этот город как славянских пришельцев весьма сомнительного образа мыслей, так и

[6] П. Абрашев, *Южно-славянския пансион на Ф.Н. Минкова в Николаев. (Спомени)*, София 1909.

[7] Д. Ганчев, *Спомени 1864–1887*, София 1939.

[8] М. Греков, Спомени, София 1971.

[9] С. Тодоров, *Тодор Николаевич Минков. 1830–1906. Живот, дейност, заслуги*, София 1970.

всякого рода людей разных наций, имеющих лишь самое вредное влияние на учащуюся молодежь».[10] Также предполагалось, что в отличие от Киева, где «преобладал западно-польский элемент», в Николаеве как и соседнем Херсоне не существовало угрозы ополячивания или украинизации балканской молодежи.[11]

Еще одним поводом для организации обучения южных славян именно в Николаеве стало упразднение штурманской роты вследствие запрета держать России военный флот на Черном море по условиям Парижского мирного договора. На ее месте и решили открыть в 1862 г. мужскую гимназию с казенным пансионом на 40 воспитанников. Согласно «высочайше утвержденному» предложению А.В. Головнина «по мере выбытия из пансиона воспитанников Черноморской Штурманской роты принимались на вакансии пансионеров исключительно дети из славян, сербов и болгар, по выбору Министерства Иностранных Дел». Южным славянам соответственно передавались и государственные стипендии на проживание в пансионе. Первоначально утвержденная смета пансиона предусматривала содержание 40 воспитанников.[12]

Осенью 1863 г. в Николаев прибыл уроженец болгарского города Рущук, участник Крымской войны Тодор Минков, которого по рекомендации чиновников внешнеполитического ведомства назначили на должность надзирателя за южными славянами в казенном пансионе. Однако через два года по инициативе Николаевского губернатора генерал-адъютанта Б. Глазенапа, поддержанной руководством гимназии пансион закрыли, а балканских юношей распределили на проживание в частные квартиры. Это решение объяснялось тем, что воспитываясь в семьях «добропорядочных граждан» они быстрее интегрируются в российскую среду: выучат русский язык, приобщатся к мещанскому быту, воспримут местные нравы и т. п. В действительности же южные славяне оказались в немецких семьях, где по понятным причинам звучала преимущественно немецкая речь. Тодор Минков, решительно выступил против расформирования пансиона и, используя свои связи в политических верхах, добился в феврале 1867 г. возобновления его

[10] Российский государственный исторический архив (РГИА), фонд 733, опись 147, архивная единица 15, № (лист) 194.

[11] П. Оджаков, *Южнославянския пансион на г-на Тодора Николаевича Минкова в Россия – гр. Николаев.* Материяли из историята на учебното дело в България, св. 2, редактор Н. Ив. Ванков, София 1905, 45.

[12] РГИА, ф.733, оп. 78, а.е. 1068, № 147.

работы, но уже как частного заведения, в котором он совмещал должности директора и содержателя.[13]

Проявив блестящие администраторские способности, Т. Минков успешно встроил свой проект в образовательный комплекс, включавший на практике кроме пансиона еще три николаевских учебных заведения: классическую гимназию, реальное училище, а также уездное училище. Инновационность подхода Тодора Минкова состояла в том, что его пансион был интегрирован в систему, условно объединявшую несколько учебных заведений, каждое из которых имело свою специфику.

В заведении Минкова воспитывалось немалое число сербов и черногорцев. Определить их персональный состав непросто, поскольку в большей части сохранившихся документов данные о национальном происхождении воспитанников не приводятся. Автор статьи определял имена и фамилии сербских и черногорских воспитанников на основании отдельных архивных документов, содержащих сведения о национальной идентификации, прямых и косвенных печатных источников, а также при помощи антропонимического анализа.

Подбор сербских и черногорских юношей на обучение в Николаеве осуществляли российские императорские консульства в Сербии, Черногории, Боснии и Герцеговине. Дипмиссии направляли списки отобранных кандидатов в Азиатский департамент, где по каждому предложению принималось окончательное решение. В Николаев прибывали юноши из Белграда, Моравицы, Мостара, Смедерево и Цетиньи.

Первые персональные сведения о сербах, получающих образование в Николаевской гимназии, относятся к 1865 году. Тогда в казенном пансионе воспитывались два серба – Федор Лукич и тринадцатилетний Иванович (имя неизвестно). Но уже в октябре этого же года Лукич был отчислен из гимназии за неуспеваемость и, получив на руки специальный билет для прохождения границ, покинул Николаев.[14]

Известно, что в 1867 г. во вновь открытом пансионе Т. Минкова воспитывались сербскоподданные Георги Филипович и Милан Соколович из Черногории. В 1868 г. заведение пополнилось выходцем из Цетиньи черногорцем Душаном Сундечичем, а в следующем году в первый класс

[13] РГИА, ф. 733, оп 78, а.е. 1069, № 27.

[14] Государственный архив Николаевской области (ГАНО), фонд 230, опись 1, архивная единица 5539, № 130.

гимназии поступили пансионеры Александр Миланович из Моравицы (Хорватия) и Георгий Новакович из Белграда.[15]

Более подробные сведения о пребывавших в пансионе сербах и черногорцах приводятся в общем списке воспитанников, составленном на основании однодневной переписи жителей Николаева в апреле 1875 года. Согласно этому документу тогда в пансионе проживали: 47 болгар, 2 русских, 2 араба, 1 чех, 1 грек, 1 молдаванин, 4 серба и 4 черногорца – всего 62 воспитанника. Из числа сербов на подготовительном отделении для поступления в классическую гимназию учились: Иван Иванович, Георги Георгиевич, Николай Предич готовился стать «реалистом», а Николай Вуличевич, которому исполнился 21 год уже посещал 6-й – выпускной класс реального училища. Выходцы из Черногории – Григорий Мартинович и Григорий Среданович проходили подготовку для дальнейшей учебы в гимназии, ровесники – Димитрий Пламенец и Александр Цицович заканчивали соответственно 5-й и 6-й классы реального училища.[16]

Очевидно, что сербы и черногорцы, как и многие болгары при разделении Николаевской гимназии в 1873 г. на два отдельных учебных заведения – классическую гимназию и реальное училище – отдавали предпочтение последнему. Такой выбор южных славян объяснялся следующими причинами. В реальном училище юноши наряду с гуманитарными предметами углубленно изучали дисциплины естественнонаучного характера, в частности математику, химию и физику, а также практиковались в черчении и рисовании. Получив политехническое образование, они становились инженерами, агрономами, землемерами, которые в то время были очень востребованы. Кроме того, имея начальное образование, будущие пансионеры, сразу поступали в 3-й класс реального училища, проходили сокращенный курс обучения, экономив при этом немалые средства. Некоторые юноши, как Иван Иванович из Смедерево, проучившись несколько лет в гимназии, затем переводились на учебу в реальное училище. Этот пансионер закончил и дополнительный седьмой класс, что давало ему право продолжить образование в университете. Однако Тодор Минков ориентировал многих балканских юношей, обучающихся на подготовительном отделении на поступление в классическую гимназию, поскольку получив в свое время гимназическое образование в Белграде, считал его наиболее престижным и испытывал к нему особый пиетет.[17]

---

[15] РГИА, ф. 733, оп 78, а.е. 1069, № 270–271.
[16] ГАНО, ф. 239, оп. 1, а.е. 34, № 42–43.
[17] П. Абрашев, *Южно-славянският пансион в Николаев*, 12.

На учебу в Николаев нередко прибывали слабо подготовленные юноши, не способные сразу поступить в средние учебные заведения. В таких случаях содержатель пансиона направлял их «на подтягивание уровня знаний» в Николаевское уездное училище. Часть расходов на доучивание, проходившее год или два приходилось оплачивать родителям учеников. Известно, что Яков Дакович проучился в уездном училище всего полгода, но из-за задолженности по оплате в июне 1869 г. был отчислен.[18]

Пансионеры-гимназисты обучались бесплатно, «реалистам» же приходилось платить «за право учения в училище» сравнительно небольшую сумму – 40 руб. в год. В самом пансионе Тодора Минкова большинство сербских и черногорских юношей воспитывались за счет казенных стипендий в размере 300 руб., но были и «своекоштные славяне», проживание которых в пансионе оплачивали родители или меценаты. К такой категории принадлежал Душан Сундечич. Его соплеменник Михаил Четкович относился к полустипендиатам Святого Синода.[19] Церковное ведомство выделяло половину суммы на оплату пребывания юноши в пансионе, а вторую – в размере 150 руб. покрывало Петербургское славянское общество. Симеон Говедарец был полустипендиатом Министерства народного просвещения, оставшуюся же часть оплачивал самостоятельно. Некоторые балканские юноши оказывались в пансионе Минкова благодаря славянским благотворительным обществам и комитетам, которые считали обучение «турецких славян» в России одним из важных направлений своей деятельности. В начале 80-х годов сербы Драгоман Михайлович и Афанасий Стойкович числились как «стипендиаты бывшего Московского славянского благотворительного общества», которое полностью оплачивало их воспитание в пансионе.[20]

Порой из-за бюрократической волокиты возникали проблемы с оформлением государственных стипендий для пансионеров. Подобные заминки чаще случались в первые годы деятельности пансиона. Так, учащийся гимназии Милан Соколович из Черногории казенную стипендию получил не сразу. Возможности самостоятельно оплачивать свое воспитание он, вероятно, не имел и в списках 1870 г. числился как «пребывающий временно даром». Это означало, что Тодор Минков содержал этого пансионера за свой счет.[21]

---

[18] ГАНО, ф. 131, оп. 1, а.е. 16, № 61, 91.

[19] П. Абрашев, *Южно-славянският пансион в Николаев*, 44.

[20] Государственный архив Одесской области (ГАОО), фонд. 5, опись 1, архивная единица 192, № 13–14.

[21] П. Абрашев, *op. cit.*, 44.

Успех деятельности Южнославянского пансиона во многом зависел от общей атмосферы и характера взаимоотношений между воспитанниками различных национальностей. Этнические различия в понимании Тодора Минкова должны были отступать на второй план перед общеславянской солидарностью. Разрабатывая документ «Об общих обязанностях воспитанников» он включил следующее положение: «Все воспитанники Южнославянского пансиона, несмотря на различие их наций, должны находиться между собой в отношениях братского товарищества. За обиды наносимые друг другу вследствие различия наций, а также бранные слова, драку… строго наказываются».[22] По всей видимости, содержателю пансиона удавалось не допускать конфликтов на национальной почве, во всяком случае, во всех известных источниках сведений о подобных проблемах не обнаружено. Петар Абрашев в своих воспоминаниях приводит собственный пример, когда ему и воспитаннику Станишичу (его он называет «или сербом или македонцем») выдали общие учебники, и они вынуждены были совместно учиться по ним в пансионе и в гимназии. При этом между учениками установились теплые дружеские отношения. Позднее Абрашев предложил избрать неформальным лидером группы пансионеров черногорца Михаила Четковича, отличавшегося по его словам не только физическими данными, но и «добрым нравом».[23]

Специфика пансиона Тодора Минкова состояла в том, что он осуществлял одновременно учебные и воспитательные функции. В специальных залах для занятий пансионеры готовили домашние задания, а в рекреационных помещениях их обучали пению и танцам. В заведении были организованы самодеятельный театр и хор, пользовавшиеся популярностью и за его стенами. Тодор Минков сформировал в пансионе солидную библиотеку, включавшую учебную и художественную литературу. При помощи своего наставника пансионеры издавали литературно-научный журнал «Братски труд». Несколько раз в месяц «инструктор фронтовой подготовки» из числа отставных армейских офицеров обучал балканских юношей основам военного дела.

Содержатель пансиона особое внимание уделял преподаванию языков. Учитывая слабую лингвистическую подготовку многих воспитанников, он организовал в своем заведении дополнительные занятия по французскому языку. Своеобразным был подход Тодора Минкова к

[22] Национальная библиотека «Кирил и Методий» – Болгарский исторический архив (НБКМ-БИА), фонд 29, опись 1, архивная единица 2, № 13.
[23] П. Абрашев, *Южно-славянския пансион на Ф.Н. Минкова в Николаев. (Спомени)*, 27, 111–112.

изучению его воспитанниками родных языков. В 1865 году, еще работая надзирателем в казенном пансионе, Минков обосновывал свое мнение по поводу преподавания в Николаевской гимназии болгарского и сербского языков, а также словесности. Он подчеркивал, что на учебу в Николаев южные славяне прибывали уже имея элементарные знания родного языка. Тодор Минков считал неоправданным отдельное преподавание болгарской или сербской литературы, поскольку на его взгляд «языки эти не достигли еще значительной степени в литературном отношении…, а то, что в настоящее время существует по этому предмету, может быть передано воспитанникам, основав при гимназии библиотеку из болгарских и сербских периодических изданий и книг». Минков советовал прежде всего включить в штат учебного заведения учителя греческого языка для изучения и понимания гимназистами «византийских древностей». Что же касается изучения болгарского и сербского языков, то он выражал готовность лично проводить занятия по этим предметам в воскресные дни и при этом ссылался на то, что он «родом болгарин, воспитывался же в Сербии...». Также Тодор Минков предлагал для совершенствования болгарами и сербами своих родных языков использовать метод взаимного обучения, предусматривавший передачу знаний от старших учеников младшим. Он высказал пожелание, чтобы российский консул в Белграде при представлении воспитанников для обучения в Николаеве «избрал одного, окончившего успешно 4-й класс сербской гимназии, чтобы в нем имел бы помощника для сербского языка».[24]

Фактически же место учителя сербского языка в уже частном пансионе Минкова занял получивший российское образование со степенью кандидата богословия Иван Пичета. В 1867 г. содержатель пансиона обратился к Николаевскому военному губернатору с прошением о выдаче паспорта на «прожитие в России турецкоподданному уроженцу Герцеговины, окончившему курс в Киевской Духовной Академии Ивану Пичете…».[25] В Белградской семинарии места для Пичеты не нашлось, и по просьбе директора Азиатского департамента Петра Стремоухова он оказался в заведении Тодора Минкова.[26] Поскольку в то время сербов и черногорцев в пансионе было совсем мало, Ивану Пичете довелось здесь учительствовать недолго. Но у него появилась возможность перейти на

[24] П. Абрашев, *Южно-славянският пансион в Николаев*, 9–11.
[25] ГАНО, ф. 230, оп. 1, а.е. 5972, № 66.
[26] К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1850-1870-е гг.* Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук, Москва 2015, 215.

работу в Полтавскую духовную семинарию, которую он со временем возглавил. Позднее ученый-богослов стал ректором Витебской семинарии. От брака с украинкой Марией Григоренко у него родился сын Владимир, ставший выдающимся историком-славистом, академиком АН СССР.[27]

Примечательно, что болгарский язык как и сербский также изучался в пансионе временно. Болгарскую грамматику, словесность, историю и географию с 1867 по 1871 гг. преподавал известный просвещенец Петар Оджаков.[28]

Проживая в Николаеве южные славяне постепенно интегрировались в местную среду. Они бывали в гостях у своих украинских и русских ровесников, ходили в театр, на балы и званые вечеринки, занимались репетиторской деятельностью. Также пансионеры регулярно посещали домовые церкви при учебных заведениях и службы в главных храмах города – соборах Григория Великия Армении и Рождества Пресвятой Богородицы.

Пансион Тодора Минкова в Николаеве был не только учебно-воспитательным заведением, но и южнославянским политическим форпостом в Российской империи. В заведении часто бывали известные балканские политики, ученые, общественные и религиозные деятели. Здесь обсуждались пути обретения полной политической независимости южных славян от Османской империи, собирались и хранились средства на организацию Апрельского восстания в 1876 г. в Болгарии. Отсюда Минков вел интенсивную и широкую корреспонденцию о «ходе славянских дел». Придерживаясь общеславянских идеалов, он тяжело переживал противоречия и раздоры, возникающие между болгарами и сербами и призывал их к солидарности и взаимопониманию. В письме к председателю славянского комитета И.С. Аксакову по поводу сербо-черногоро-турецкой войны, начавшейся летом 1876 г. он писал: «Правда, что Сербия занимает первое место в борьбе Славян за свободу, но успех зависит от единодушного натиска всех членов угнетенной семьи, а потому права каждого из них должны быть уважаемы, заслуги же его почитаемы».[29]

Тодору Минкову пришлось пережить кризисную ситуацию, когда во время сербско-болгарской войны 1885 г. часть его воспитанников болгар намеревалась прекратить учебу и отправиться на фронт. Благодаря личному

---

[27] Из мемуаров В. И. Пичеты «Моя жизнь до 1905 года». Л. И. Уткина (сост., предисл., науч. коммент.) Российские и славянские исследования, Т. 4 (2009) 301.
[28] П. Оджаков, *Южнославянския пансион на г-на Тодора Николаевича Минкова в Россия - гр. Николаев*, 41.
[29] П.Абрашев, *Южно-славянският пансион в Николаев*, 55.

авторитету и дипломатическим способностям наставнику юношей удалось отговорить их от действий, которые он посчитал авантюрой.[30]

Движимый идеей расширения возможностей получения южными славянами качественного образования Тодор Минков с большим энтузиазмом поддержал проект создания в Одессе пансиона для воспитания девушек – сербок и болгарок и принял участие в создании соответственной комиссии.[31] В 1874 г. при Славянском обществе святых Кирилла и Мефодия был открыт «Питомник славянских девиц», в который принимались девочки от 10 до 15 лет. Это заведение имело большую популярность на Балканах и находилось под покровительством супруги российского монарха.[32]

Управляя пансионом, Минков проявлял гибкость и придерживался политической корректности. Его воспитанник Добре Ганчев, ставший известным болгарским педагогом и ученым-мемуаристом в своих воспоминаниях писал о стремлении заведующего формировать состав воспитанников пансиона таким образом, чтобы он соответствовал названию южнославянского.[33] На протяжении всего периода деятельности пансиона Тодор Минков пытался привлекать сюда юношей из Западных Балкан, дабы заведение не приобретало исключительно болгарский характер. Однако число сербов и черногорцев не увеличивалось по нескольким причинам. В отличие от Болгарии учебное дело в Сербии развивалось более интенсивно, и наряду с гимназиями в городах Белград и Нови Сад в начале 70-х годов открылась гимназия в Смедерево. Необходимо учесть и тот фактор, что во второй половине XIX века на территории России практически уже не было сербских и черногорских поселений, откуда могли бы пополняться ряды пансионеров. К тому времени сербские анклавы в Новосербии и Славяносербии, сформированные в середине XVIII века на территории современной Украины в значительной степени были ассимилированы украинцами и русскими. Историки и этнологи отмечают, что на рубеже XIX-XX веков следы сербского этноса в этом регионе практически не прослеживались и о его проживании на военно-поселенческих территориях свидетельствовали лишь встречающиеся антропонимы сербского происхождения и старые ротные названия населенных пунктов.

---

[30] П. Абрашев, *Южно-славянския пансион на Ф.Н. Минкова в Николаев.* (*Спомени*), 74–75.

[31] П. Абрашев, *Южно-славянският пансион в Николаев*, 51.

[32] ГАОО, Ф. 5, оп. 1, а.е. 1220, № 1–14.

[33] Д. Ганчев, *Спомени 1864*–1887, 13.

Судьбы сербских и черногорских юношей, воспитывавшихся в Николаевском пансионе складывались по-разному. Часть из них после окончания учебы возвращалась в родные места, пытаясь найти там применение своим знаниям. Порой выпускники включались в общественную и революционную деятельность. К примеру, Георги Филиппович откликнулся на приглашение Цетинского комитета Омладины присоединиться к делу национального освобождения.[34]

Некоторые воспитанники Минкова оставались в Николаеве, создавали здесь семьи и принимали российское подданство. Одним из них стал выпускник реального училища Николай Вуличевич. Известно, что его сын Борис Николаевич Вуличевич избрал военную стезю, воевал в Первой мировой войне, дослужился до генерал-майора, в годы гражданской войны стал участником белого движения на Севере России, впоследствии был захвачен красноармейцами и расстрелян.[35] Среди известных выпускников Николаевской гимназии и Душан Сундечич. Оставаясь черногорским гражданином, он сделал карьеру на российской железной дороге, руководил Саратовскими железнодорожными мастерскими.[36] На основании сравнительных биографических данных можно предположить, что именно воспитанник Минкова черногорец Александр Цицович стал известным генерал-лейтенантом, принимавшим участие в Первой мировой и гражданской войне в России. В 1918 году он перешел в армию украинской державы гетмана Скоропадского, был Киевским комендантом.[37]

В конце 80-х годов количество пансионеров существенно сократилось, что было связано с открытием гимназий в Болгарии. Тодор Минков все чаще принимал в свое заведение детей местных украинцев и русских, понимая, что пансион на практике перестанет отвечать названию южнославянского, да и вовсе может прекратить свое существование. Он предпринял попытку открыть при пансионе приготовительный класс для всех желающих поступать в средние учебные заведения и обратился с соответствующим ходатайством к попечителю Одесского учебного округа.[38] Однако судя по дальнейшим событиям разрешения

[34] . В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1850-1870-е гг.*, 216.

[35] *Офицеры русской императорской армии. Категория: Персоналии***.** http:// ria 1914. info/index.php?title.

[36] *Всероссийское Генеалогическое Древо. Служащие Рязанско-Уральской ж.д.(1866-1929 гг.)* http://vgd.ru/search/index.php?q

[37] *Нариси історії України. Цицович.* http://history.franko.lviv.ua/IIIc.htm

[38] ГАОО, ф. 42, оп. 35, а.е. 790, № 1–3.

он не получил и в 1892 году «николаевская» история Южнославянского пансиона закончилась.

Эта неудача не остановила Тодора Минкова. Имея огромный опыт педагогической, административной и политической деятельности, а также обладая к тому времени высоким чином действительного статского советника, он сумел найти новое продолжение своего дела по образованию южнославянской молодежи, но уже в военной сфере. Т. Минков заметил общую тенденцию роста престижа военной профессии в конце XIX века. Что же касается молодых балканских государств, то для них в ходе военного строительства потребность в инженерах, артиллеристах и других специалистах стала особенно ощутимой. Обдумывая контуры своего нового заведения, Тодор Минков пришел к выводу о необходимости создать центр подготовки балканских юношей к поступлению в российские военные учебные заведения. При этом он учитывал фактор хорошо развитой системы военного образования в России. Пользуясь собственным авторитетом и обширными связями в столице, наставник славянской молодежи успешно пролоббировал открытие подготовительного заведения. Местом для создания пансиона Т. Минков выбрал родовое имение Ровины вблизи городка Дрогичин Гродненской губернии в Беларуси. После закрытия пансиона в Николаеве он переехал туда вместе со своей второй супругой Елизаветой Михайловной и детьми.[39]

Одно из первых упоминаний о новом проекте Т. Минкова содержится в письме директора Азиатского департамента МИДа графа Д.А. Капниста российскому министру-резиденту в Цетинье К.Э. Аргиропуло от 10 декабря 1892 года. Сообщая о выделенных правительством казенных стипендиях «сербским, болгарским, черногорским и босно-герцеговинским уроженцам» руководитель ведомства писал о том, что «для малолетних славян, предназначаемых в наши кадетские корпуса, открыт особый класс д.с.с. Минковым, который взял на себя обязанности готовить их к приемному испытанию». Граф также подчеркивал, что в соответствии с правилами, выработанными комиссией по образованию славянских студентов при Азиатском департаменте списки кандидатов должны были направляться в ее адрес не позже 15 апреля со всеми документами.[40]

Подготовительный класс в Гродненской губернии Тодор Минков превратил фактически в южнославянский пансион - II. Новое заведение как и в Николаеве имело частный характер, однако действовало на

---

[39] НБКМ-БИА, ф. 29, оп. 1, а.е. 9, № 1–6.

[40] В.Б. Хлебникова, *Жизнь черногорских студентов в конце XIX-начале XX века. Надежды и реальность. Черногорцы в России*, Москва 2011, 197 https: //inslav.ru/publication/chernogorcy-v-rossii-m-2011

основании правил, составленных вышеуказанной комиссией. В отличие от николаевского заведения воспитание и обучение юношей в Ровинах осуществлялось в одном здании. Главная задача пансиона состояла в подготовке южнославянских мальчиков к поступлению в кадетские корпуса (военные гимназии), выполнявшие начальную роль в системе военного образования. После окончания приготовительного класса воспитанники Минкова сдавали экзамены на поступление в военные корпуса в Санкт-Петербурге, Москве, Симбирске, Воронеже, Варшаве, Сумах, а также Полтаве. Проучившись в течение 7 лет в корпусах, юноши получали возможность продолжить образование в военных училищах. Вершиной военного образования в Российской империи являлись академии, куда отбирали наиболее талантливых и перспективных офицеров.

В эпистолярном наследии Тодора Минкова, хранящемся в Болгарском историческом архиве присутствуют списки южнославянских пансионеров, обучавшихся в Ровинах. Списки первого набора в приготовительный класс относятся к 1894-1895 учебному году. Однако, исходя из вышеуказанного письма директора Азиатского департамента, можно предположить, что первая группа южных славян села за учебные парты двумя годами ранее. Последний выпуск приготовительного класса состоялся в 1906 г., что было связано со смертью Тодора Минкова. В соответствии с имеющимися данными, за весь перид работы класса подготовку к поступлению в военные корпуса прошли около 165 человек. В действительности же количество пансионеров обучавшихся в пансионе было значительно большим, поскольку отсутствуют списки за 1895-1896 и 1896-1897 учебные годы. Кроме того существующие списки являются неполными, что подтверждается данными из других архивных фондов.[41]

По национальному признаку большинство воспитанников нового пансиона составляли болгары. Однако сербов и черногорцев в процентном соотношении к общему числу пансионеров училось заметно больше чем в николаевском пансионе – 24 процента (всего 39 юношей), причем преобладали черногорцы. Примечательно, что восточнославянские фамилии в имеющихся списках почти не встречаются.

В Ровины приезжали девяти – десятилетние мальчики, получившие минимальное образование в общинных, церковных и частных школах у себя на родине. Здесь будущие кадеты изучали Закон Божий, русский язык, чтение, грамматику, письмо, чистописание, арифметику. Также оценивались поведение и прилежание юных курсантов. Хотя программа подготовительного класса была рассчитана на один учебный год,

[41] НБКМ-БИА, ф. 29, оп. 1, а.е. 2, № 27–29.

отстающим юношам приходилось «подтягивать» свои знания до необходимого уровня в течение двух лет.

При создании нового пансиона Тодор Минков столкнулся с проблемой подбора квалифицированных учителей. В соседнем небольшом Дрогичине, как и во всем Кобринском уезде, куда входили Ровины, было непросто найти педагогические кадры, удовлетворявшие строгим требованиям Минкова. О претензиях к методам обучения, использовавшимися учителем русского языка писал в своих воспоминаниях выпускник пансиона болгарин Коста Тодоров.[42] Но Тодору Минкову удалось преодолеть кадровые проблемы и наладить учебный процесс на должном уровне.

Известно, что одними из первых юношей, поступивших в приготовительный класс из Сербии и Черногории в 1894 году были Александр Андолович и Владимир Георгиевич. Они прошли подготовку к поступлению в корпуса в течение одного года. Два года в пансионе провели Реля Брабич, Балти Джуркович, Михаил Ковачевич и Бориван Крецо.[43]

Персональный состав воспитанников свидетельствует о том, что в пансионе учились родственники многих деятелей, ранее обучавшихся в Николаеве. Очевидно, что сказывался авторитет Тодора Минкова. Ученик подготовительного класса Михаил Згурев, обращаясь в январе 1897 года к своему наставнику, известному болгарскому политику, министру Теодору Теодорову так описывал ситуацию в пансионе: «Здесь, слава Богу, все благополучно… Еще три месяца с половиной и поедем в Москву на экзамен, а некоторые поедут в Симбирск или в Полтав… Есть 48 прошений, очень многие желают поступить сюда, но очень трудно будет, чтобы здесь приняли кого-нибудь…». Перечисляя фамилии своих одноклассников, Згурев называет и их национальности: «… Брабич, Костич и Джурич сербы, а все остальныя болгары».[44] Важно учесть, что в 1897-1898 учебном году в пансионе проходили подготовку 20 юношей. Таким образом, количество желающих попасть в заведение Т. Минкова более чем вдвое превышало квоту мест, выделенных Комиссией.[45]

В новом пансионе прослеживалась клановость не только среди болгарских воспитанников, но и среди сербских и черногорских юношей. В классе проходили подготовку два Брабича, пять Джурковичей, шесть Поповичей, что свидетельствовало с одной стороны об определенном протекционизме при приеме в пансион, а с другой – о хороших условиях

---

[42] К. Тодоров, *Изповедта на една луда балканска глава*, София 1994, 10.
[43] НБКМ-БИА, ф. 29, оп. 1, а.е. 2, № 27–29.
[44] НБКМ-БИА, ф. 273, оп. 1, а.е. 850, № 1–2.
[45] НБКМ-БИА, ф. 29, оп. 1, а.е. 2, № 27.

проживания и обучения, о которых учащиеся сообщали своим ближайшим родственникам. В 1903-1904 учебном году в классе Т. Минкова учился Бакич (имя неизвестно), вероятно имевший родственное отношение к известному генералу А.С. Бакичу.[46]

Тодор Минков, исходя из опыта работы в Николаеве, придавал большое значение налаживанию хороших отношений с власть предержащими. Управляя своим заведением в Гродненской губернии, он использовал такой испытанный прием как содействие влиятельным лицам в получении наград. Зная о том, что в российской чиновничьей элите существовало стремление обзавестись черногорскими наградами, он просил возглавлявшего дипломатическую миссию России в Черногории тайного советника К. А. Губастова «устроить награду черногорским орденом» гродненскому губернатору действительному статскому советнику Н.А. Добровольскому.[47] Сам же Тодор Минков, имевший немало российских и болгарских наград, всегда носил на парадном мундире орден князя Даниила I, состоящий из креста и нагрудной звезды.

Абсолютное большинство мальчиков, закончивших класс в Ровинах, успешно сдавали вступительные экзамены и впоследствии становились кадетами, а заведение Т. Минкова приобретало все большую популярность. Так, в июне 1900 г. в письме Губастову Минков с гордостью сообщал о том, что все его воспитанники черногорцы достойно выдержали вступительный экзамен. Ранее Тодор Минков о хороших результатах экзамена уведомил телеграммой черногорского воеводу Симо Поповича.[48]

Содержатель пансиона всегда оставался верным своему принципу оказывать максимальное содействие и тем своим воспитанникам, у которых при поступлении в учебные заведения возникали трудности. Ходатайствуя за своих питомцев, Тодор Минков иногда прибегал к хитростям и уловкам. В вышеуказанном письме он подробно и откровенно рассказал российскому сановнику, каким способом он уладил проблему с поступлением в корпус в Петербурге его протеже Блажо Марковичу. Минков в частности писал: «Дело в том, что по метрике ему (Марковичу) показано всего 11 лет, но он как по росту, так и по виду выглядит, по

[46] НБКМ-БИА, ф. 29, оп. 1, а.е. 2, № 27–29.

[47] В. Б. Хлебникова, *Жизнь черногорских студентов в конце XIX-начале XX века. Надежды и реальность*, 202.

[48] В. Б. Хлебникова, *Жизнь черногорских студентов в конце XIX-начале XX века*, 202.

крайней мере, на 17-летнего юношу, на что обратили внимание в Корпусе, и вот чтобы уладить это дело, я решил рассказать им небылицу про то, что будто бы отца Марковича я лично знаю, и что он мужчина около 4 арш. роста, а между тем мать у него крохотная женщина и т.п…».[49] Неизвестно, что более повлияло на офицеров приемной комиссии – выдуманный рассказ Минкова или его личный авторитет, но в итоге Блажо Маркович стал кадетом, а в 1908 году этот юноша при поддержке славянского благотворительного общества уже готовился стать юнкером.

Известно, что воспитанники Т. Минкова Миодраг Милетич и Михаил Миткович учились в одном из старейших военных заведений – Петровском Полтавском корпусе.[50] В открывшийся в 1899 году Сумский кадетский корпус поступили Чедомир Груич, Жарко Милованович, Дмитрий Мичковец и Владимир Петрович,[51]а воспитанник Брабич стал кадетом Варшавского Суворовского корпуса.[52]

После окончания корпусов южнославянские юноши, как правило, продолжали учебу в военных училищах. Мечтой многих из них было попасть в готовившее офицеров пехоты наиболее престижное Александровское военное училище в Москве. Тут полное военное образование посчастливилось в частности получить Чедомиру Груичу, Боривану Крецо, Миодрагу Милетичу.

Некоторые сербы и черногорцы, надев офицерские погоны, переходили в российское подданство и осуществляли военную карьеру в России. Среди них воспитанник Минкова Деан Джуркович, принявший участие в Первой мировой войне в чине подпоручика. Всего через год он дослужился до капитана, получил ранение, а за воинскую доблесть был награжден орденом Святого Георгия.[53]Георгиевским крестом наградили и участника войны Чедомира Груича.[54]

---

[49] *Исто*, 201.

[50] *Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса. Полтава.* Электронная типография Г. И. Маркова. Панский ряд.1909. http://histpol.pl.ua/ru/petrovskij-poltavskij-kadetskij-korpus/4964-spisok-kadet-petrovskogo-poltavskogo-kad

[51] С. Яковлевич Кремер, *Сумский кадетский корпус 1900-1950. Рукопись. Приложения*, 6 http://militera.lib.ru/h/kremer_sj01/index.html

[52] *Суворовский кадетский корпус*. http://rial914.info/index.php?title

[53] *Георгиевские кавалеры Великой войны 1914-1918*. http: //cavalier.rusarchives.ru/awards?AwardRec_page=88

[54] С. Яковлевич Кремер, *Сумский кадетский корпус 1900-1950*.

Тодор Минков заботился не только о своих воспитанниках, но и с характерной для него настойчивостью содействовал в получении российского высшего образования и тем балканским юношам, которые получали среднее образование у себя на родине. Так, в 1893 г., побывав вместе с министром народного просвещения в Новой Александрии (Варшавский учебный округ), он оказался под впечатлением от открытого там Агрономического лесного института и сразу же обратился к К.Э. Аргиропуло с предложением направить туда учиться одного черногорца. При этом наставник южных славян взял на себя обязательство выхлопотать для него стипендию, так как в этом заведении обучение иностранцев за казенный счет не предусматривалось.[55]

Образовательный проект Тодора Минков шагнул далеко за рамки обыкновенного учебно-воспитательного заведения и по своей значимости вышел на европейские культурно-образовательные горизонты, сыграл заметную роль в подготовке балканских элит. Тема Южнославянкого пансиона и воспитания в нем сербских и черногорских юношей еще недостаточно изучена. Для того чтобы заполнить белые страницы в истории этого уникального заведения и с большей точностью проследить судьбы воспитанников Тодора Минкова необходимы интегрированные научные поиски ученых-славистов из разных стран.

[55] В. Б. Хлебникова, *Жизнь черногорских студентов в конце XIX-начале XX века. Надежды и реальность*, 186.

Приложения

Список

сербских и черногорских воспитанников Южнославянского пансиона, действовавшего в г. Николаеве (1867-1892 гг.) с указанием национальности и учебного заведения

1. Вуличевич Николай	серб	реальное училище
2. Георгиевич Георгий	серб	гимназия
3. Герич Урбан	серб	не установлено
4. Говедарец Симеон	не установлена	реальное училище
5. Дакович Яков	черногорец	уездное училище
6. Иванович	не установлена	не установлено
7. Иванович Георгий	серб	не установлено
8. Иванович Иван	не установлена	реальное училище
9. Костович	серб	не установлено
10. Лукич Федор	не установлена	гимназия
11. Мартинович Григорий	серб	гимназия
12. Миланович Александр	черногорец	гимназия
13. Михайлович Драгоман	не установлен	не установлено
14. Новакович Георгий	серб	гимназия
15. Пламенец Димитрий	черногорец	реальное училище
16. Предич Николай	серб	гимназия
17. Соколович Милан	черногорец	гимназия
18. Среданович Григорий	черногорец	гимназия
19. Станишич	серб	реальное училище
20. Стойкович Афанасий	серб	реальное училище
21. Сундечич Душан	черногорец	гимназия
22. Филиппович Георги	черногорец	гимназия
23. Цицович Александр	черногорец	реальное училище
24. Четкович Михаил	черногорец	гимназия

Список

сербских и черногорских воспитанников Южнославянского пансиона, действовавшего в Гродненской губернии (1892-1906 гг.) с указанием учебного года

1. Андолович Александр	1894-1895 учебный год
2. Бакич	1903-1904
3. Брабич Реля	1897-1898, 1898-1899
4. Брабич	1902-1903
5. Вукичевич Филип	1904-1905
6. Вукичевич-Саран Стефан	1904-1905
7. Георгиевич Владимир	1894-1895
8. Груич Чедомир	1904-1905
9. Джурич Ватзар	1894-1895
10. Джуркович Балти	1899-1900, 1900-1901
11. Джуркович Деан	1903-1904
12. Джуркович Марко	1899-1900
13. Джуркович Никич	1897-1898
14. Джуркович Спиридон	1905-1906
15. Драгович Георгий	1903-1904
16. Ковачевич Михаил	1899-1900, 1900-1901
17. Костич Бориван	1897-1898
18. Крецо Бориван	1903-1904, 1904-1905
19. Лазович Любомир	1904-1905
20. Маркитич-Саран Николай	1904-1905
21. Маркович Блажо	1899-1900
22. Милетич Миодраг(с)	1905-1906
23. Миличевич Николай	1903-1904
24. Милованович Жарко	1904-1905
25. Миткович Михаил	1904-1905
26. Михайлович Александр	1901-1902
27. Мичковец Дмитрий	1900-1901
28. Пантелич Георгий	1905-1906
29. Петрович Владимир	1901-1902
30. Попович Баки	1898-1899
31. Попович Георгий	1899-1900

32. Попович Дмитрий	1899-1900
33. Попович Жарко	1905-1906
34. Попович Милеван	1898-1899
35. Попович Пантелей	1903-1904
36. Радович Стефан	1900-1901
37. Рокосович	1903-1904
38. Ронасович Михаил	1902-1903
39. Янич Святослав	1902-1903

Тодор
(Федор Николаевич)
Минков

Тодор Минков с пансионерами.1882г.

Воспитанники Тодора Минкова перед зданием пансиона в Николаеве

Николаевская Александровская гимназия

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Государственный архив Николаевской области, Украина – Фонды: Николаевское Первое высшее начальное училище; Канцелярия Николаевского военного губернатора; Николаевский городской статистический комитет. [Gosudarstvennyj arhiv Nikolaevskoj oblasti, Ukraina – Fondy: Nikolaevskoe pervoe vyssee načaljnoe učilišče; Kanceljarija Nikolaevskogo voennogo gubernatora; Nikolaevskij gorodskoj statističeskij komitet]

Государственный архив Одесской области, Украина – Фонды: Управление Временного одесского генерал-губернатора; Канцелярия попечителя Одесского учебного округа. [Gosudarstvennyj arhiv Odesskoj oblasti, Ukraina – Fondy: Upravlenie Vremennogo odesskogo general-gubernatora; Kanceljarija popečitelja Odesskogo učebnogo okruga]

Национальная библиотека «Кирил и Методий» – Болгарский исторический архив, Болгария – Фонды: Тодор Николаев Минков; Теодор Иванов Теодоров. [Nacionaljnaja biblioteka «Kiril i Metodij» – Bolgarskij istoričeskij arhiv, Bolgarija – Fondy: Todor Nikolaev Minkov;Teodor Ivanov Teodorov]

Российский государственный исторический архив, Россия – Фонд Департамента народного просвещения. [Rossiskij gosudarstvennuj istoričeskij arhiv, Rossija – Fond Departamenta narodnogo prosveščenija]

Извори – Primary Sources

Абрашев П., Южно-славянският пансион в Николаев (Материали за историята на пансиона и биографията на неговия директор). Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XXV. Нова редица, кн. VII, Държавна печатница, София 1909. [Abrašev P., *Južno-slavjanskijat pansion v Nikolaev (Materiali za istorijata na pansiona i biografijata na negovija direktor*). Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina, kn. XXV. Nova redica, kn. VII. Duržavna pečatnica, Sofija 1909]

Всероссийское Генеалогическое Древо. Служащие Рязанско-Уральской ж.д. *(1866–1929 гг.)*. [*Vserossijskoe Genealogičeskoe Drevo. Služaščie Rjazansko-Uraljskoj ž.d. (1866–1929 gg.)*] http://vgd.ru/search/index.php?q

Георгиевские кавалеры великой войны 1914-1918. [*Georgievskie kavaleri velikoj vojni 1914–1918*] http: //cavalier.rusarchives.ru/awards?AwardRec_page=88

Из мемуаров В. И. Пичеты «Моя жизнь до 1905 года», Л. И. Уткина (сост., предисл., науч. коммент.), Российские и славянские исследования, т. 4 (2009) 301. [*Iz memuarov V. I. Pičeti «Moja žiznj do 1905 goda»*, L. I. Utkina (sost., predisl., nauč. komment.), Rossijskie i slavjanskie issledovanija, t. 4 (2009) 301]

Кремер С. Яковлевич, Сумский кадетский корпус 1900–*1950. Рукопись. Приложения*. [Kremer S. Jakovlevič, *Sumskij kadetskij korpus 1900–1950. Rukopis. Priloženija*] http://militera.lib.ru/h/kremer_sj01/index.html

Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса. Полтава. Электронная типография Г. И. Маркова. Панский ряд, 1909. [*Materiali k istorii Petrovskogo Poltavskogo kadetskogo korpusa. Poltava.* Jelektronnaja tipografija G. I. Markova. Panskij

rjad, 1909] http://histpol.pl.ua/ru/petrovskij-poltavskij-kadetskij-korpus/4964-spisok-kadet-petrovskogo-poltavskogo-kad

Нариси історії України. Цицович. [*Narisi istorii Ukraini. Cicovič*] http://history.franko.lviv.ua/IIIc.htm

Офицеры русской императорской армии. Категория: Персоналии. [*Oficeri russkoj imperatorskoj armii. Kategorija: Personalii*] http:// ria 1914. info/index.php?title

Попов Н., Славянский пансион в Николаеве (читано на заседании Славянского Благотворительного Комитета в Москве 18-го октября 1870 года). Московские Университетские известия, № 9 (1870) [Popov N., *Slavjanskij pansion v Nikolaeve* (č*itano na zasedanii Slavjanskogo Blagotvoriteljnogo Komiteta v Moskve 18-go oktjabrja 1870 goda*), Moskovskie Universitetskie Izvestija, №9 (1870)]

Суворовский кадетский корпус. [*Suvorovskij kadetskij korpus*] http://ria1914.info/index.php?title

Литература – Secondary Works

Абрашев П., Южно-славянския пансион на Ф.Н. Минкова в Николаев. (Спомени). Придворна печатница, София 1909. [Abrašev P., *Južno-slavjanskija pansion na F.N. Minkova v Nikolaev. (Spomeni)*. Pridvorna pečatnica, Sofija 1909]

Ганчев Д., Спомени 1864–*1887*, София 1939. [Gančev D., *Spomeni 1864–1887*, Sofija 1939]

Греков М., Спомени, София 1971. [Grekov M., *Spomeni*, Sofija 1971]

Мельчакова К.В., Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1850–*1870-е гг.* Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук, Москва 2015. [Meljčakova K.V., *Bosnija i Gercegovina v obščestvenno-političeskoj žizni Rossii v 1850–1870-e gg.* Dissertacija na soiskanie naučnoj stepeni kandidata istoričeskih nauk, Moskva 2015]

Оджаков П., Южнославянския пансион на г-на Тодора Николаевича Минкова в Россия – гр. Николаев. Материяли из историята на учебното дело в България, св. 2, редактор Н. Ив. Ванков, София 1905. [Odžakov P., *Južnoslavjanskija pansion na g-na Todora Nikolaeviča Minkova v Rossija – gr. Nikolaev*. Materijali iz istorijata na učebnoto delo v Bulgarija, sv. 2, redaktor N. Iv. Vankov, Sofija 1905]

Тодоров К., Изповедта на една луда балканска глава, София 1994. [Todorov K., *Izpovedta na edna luda balkanska glava*, Sofija 1994]

Тодоров С., Тодор Николаевич Минков. 1830–*1906. Живот, дейност, заслуги*, София 1970. [Todorov S., *Todor Nikolaevič Minkov. 1830–1906. Život, dejnost,zaslugi*, Sofija 1970]

Хлебникова В.Б., Жизнь черногорских студентов в конце *XIX-начале XX* века. Надежды и реальность. Черногорцы в России, Москва 2011. [Hlebnikova V.B., *Zhiznj* č*ernogorskih studentov v konce XIX-načale XX veka. Nadeždi i realjnostj.* **Č**ernogorci v Rossii, Moskva 2011] https: //inslav.ru/publication/chernogorcy-v-rossii-m-2011

Vladymyr Gamza

THE SOUTH SLAVIAN BOARDING SCHOOL OF TODOR MINKOV AND THE EDUCATION OF SERBIAN AND MONTENEGRIN YOUNG PEOPLE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

Summary

The article deals with the previously unknown aspects of education of Serbian and Montenegrin youths in the South Slavic boarding school of Bulgarian enlightener Todor Minkov in the second half of the 19th – early 20th century. This institution was created by the permission of the Russian monarch in 1867 in the city of Nikolaev with the aim of concentrating the South Slavic youth in one place for secondary education. Balkan youths studied in a classical gymnasium, real and district schools. The boarding school combined educational and training functions, and its students largely integrated into the Russian philistine life of the second half of the 19th century.

In 1892, after the completion of the boarding school in Nikolaev, Todor Minkov opened a new institution in the Grodno province in Belarus as a class for preparing Bulgarians, Serbs and Montenegrins for entry into the military corps. The South Slavic Guest House II lasted until the death of its founder and keeper in 1906.

The South Slavic boarding house of Todor Minkov became the forge of the Balkan elites, who made a significant contribution to the liberation of their peoples from foreign rule and the construction of young independent states.

Keywords: Serbs, Montenegrins, Bulgarians, boarding school, Todor Minkov, gymnasium, real school, pupils, military corps.

Чланак примљен: 30. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 28. 08. 2018.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 331–347
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 331–347
УДК: 327(497.11:560):323.1(=163.41)(497.115)"18/19"
DOI: 10.34298/IC1968331S

Милун СТИЈОВИЋ[*]
Историјски институт
Београд

ПРИЛОГ ОДНОСИМА СРПСКИХ КОНЗУЛА У ПРИШТИНИ СА ОСМАНСКИМ ВЛАСТИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ[**]

Апстракт: Отварање конзулата у Приштини означило је почетак званичног присуства Србије на Косову и Метохији. Примарни задатак Конзулата био је заштита српског народа и његових интереса на територији Старе Србије и Македоније**.** Циљ овога рада је да представи однос српских конзула у Приштини са представницима османске власти на Косову и Метохији, у којој мери су се ти односи мењали након персоналних промена на обе стране, да ли су ти односи утицали на персоналне промене, као и колико су се међусобни односи одражавали на могућности Конзулата да заштити српски народ на Косову и Метохији. Због обимности теме радом ће бити обухваћена делатност појединих конзула, која може осликати природу тих односа.

Кључне речи: Конзулат у Приштини, конзул, османске власти, мутесариф, Срби, Косово и Метохија.

Доласком Милутина Гарашанина на чело српске владе 1885. године[1], почиње да се води организована и активна национална политика према Османском царству и борба за постизање што бољег положаја Срба у

[*] milunstijovic@yahoo.com

[**] Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне* (Ев. бр. 177031).

[1] Датуми у тексту наведени су по новом календару, док су по старом календару једино датуми у напоменама, који на документима означавају време њиховог настанка.

Старој Србији и Македонији.[2] Закључивањем привремене конзуларне конвенције са Османским царством,[3] септембра 1886. године, Србија је добила могућност да у њему отвара конзулате. Године 1887. отворени су српски конзулати у Скопљу и Солуну, а 1889, заслугом Стојана Новаковића, српског посланика у Цариграду, у Приштини и Битољу.

Преко конзулата је Краљевина Србија спроводила своју националну политику и културну и просветну мисију на Косову и Метохији и у Македонији. Примарни задатак конзулата био је заштита српског народа и његових интереса на територији Старе Србије и Македоније.

На Косову и Метохији српски народ био је, пре свега, физички угрожен, а његов тежак положај добио је крајем XIX века готово неподношљиве размере. Турске власти с једне стране, с друге косовски Албанци ојачани мухаџирима, систематски су вршили насиља над Србима с циљем њиховог истребљења с ових простора. Убиства, пљачке, батинања, затварања и мучења невиних људи, уцене, паљења кућа, отимања имања и стоке, грабљења и напаствовања жена и деце, отмице и насилна турчења девојака, похаре цркава и злостављања монаха и свештеника – били су српска свакодневица која је водила све бројнијем покрштавању и исељавању, а Косовски вилајет постепено претварала у хомогену муслиманску целину. Чишћење Косовског вилајета од непоузданог, „велеиздајничког" српског становништва постало је константа султанове политике у Старој Србији.[4] Насилничко понашање Албанаца, који су и сопствене сукобе решавали насиљем (по принципима крвне освете), имало је у односу према Србима геноцидан карактер.[5] У периоду деловања Конзулата у просеку сваки други

[2] С. Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век)* : *драма једне цивилизације* : *Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад – Београд 2012, 131.

[3] О конзуларној конвенцији између Србије и Турске в. М. Војводић, *Конзуларна конвенција између Србије и Турске (1879–1896)*, Вардарски зборник 3 (2004) 9–39. Донето и у књизи М. Војводић, *Изазови српске спољне политике (1791–1918)*, Београд 2017, 111–142.

[4] Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Београд 2006, 103.

[5] М. Војводић истиче одлуку албанских главара још на првом састанку Призренске лиге 1878. године да Србију и Црну Гору врате у старе границе и сагоре и похарају (М. Војводић, *Србија и албанско питање крајем XIX века*, Србија и Албанци у XIX и почетком XX века, Београд 1990, 66). У Призренском санџаку су 1880. године постојале Лигине чете, чији је задатак био „да губе ђауре" (В. Бован, *Јастребов у Призрену*, Приштина 1983, 160). Нушић 1896. године шаље извештај Министарству да чисто српско село Чаглавица „букти у пламену" и да су га запалили Албанци не би ли се Срби раселили (Б. Перуничић, *Писма*, 200). И касније су се позиви на истребљење Срба понављали, као, на пример, 1899, када су оџе у џамијама

дан десило се неко насиље над Србима у Косовском вилајету. Насиља су се повећавала или смањивала у зависности од политичких прилика у Турској и у самом Косовском вилајету.[6] Жалбе Срба стизале су до дипломатских представника Србије и других хришћанских држава и то је, поред страха турских власти од стране интервенције, помогло Србима да упркос бројним убиствима, прогонима, исламизовању и др. опстану на овим просторима.[7]

Отварање конзулата у Приштини означило је почетак званичног присуства Србије на Косову и Метохији. Српска влада је у дипломатију слала веома образоване и угледне људе који су покренули снажну акцију помоћи српском народу, али и борбе за очување српског националног бића, као и просветног и културног уздизања. У периоду деловања конзулата у Приштини сменило се једанаест конзула,[8] међу којима су били и Бранислав Нушић, Светислав Симић, Милан Ракић и др.[9] Захваљујући њиховим извештајима у Србији је почела да се ствара права слика о стању на Косову

узвикивале: „Сваког Србина… на кога сумњате, одмах убите!“ (Б. Перуничић, *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*, Београд 1985, 388). Конзул Марковић 1903. извештава да војници јавно прете Србима покољем зато што се жале властима на њих (*Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914* (*ДСПКС*), 1–1, прир. А. Раденић, Београд 1991, бр. 231), а конзул Спалајковић 1905. да су Албанци склопили заверу да истребљују Србе једног по једног и да се, пошто се одреди жртва, извршилац бира коцком (*Задужбине Косова* : *Споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987, 691). Албанци су 1905, по налогу својих главара, у сваком селу поставили комите да сваког Србина на кога наиђу убију, а донели су и одлуку да се ниједан Србин не сме заштитити (*Задужбине*, 690 и *ДСПКС*, 1–3/2, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2014, бр. 313). Покрет за организовано убијање Срба проширио се и на Призренски округ, у коме су Албанци међу собом одредили људе који ће ког, и то највиђенијег, Србина убити (*Задужбине*, 693). О геноцидним намерама према српском становништву и таквој пракси в. М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009, 209–217, *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989 (Д. Батаковић), 271–280.

[6] М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 207.

[7] *Исто*, 217. Истраживања су потврдила оно што се налази и у конзулским извештајима. Тако у једном непотписаном извештају упућеном Сави Грујићу 13. августа 1904. године стоји да су „од Колашина наовамо настали јаки зулуми а највише у пећкој и гиланској околини, јер у последњој има највише српских села и доста имућнијих сељана, те су стога Арбанаси овде највише навалили, не само због богатих пљачки, него да би тиме приморали Србе на бегство и затим им приграбили и земље“ (*ДСПКС*, 1–2, прир. А. Раденић, Београд 1998, 574).

[8] Шефова Конзулата у различитим звањима.

[9] Поред наведених дипломатских представника у Приштини су службовали Лука Маринковић, Тодор Станковић, Милан Новичић, Сима Аврамовић, Михаило

и Метохији. На основу њих је српска влада могла да интервенише и код великих сила и у Цариграду, како би заштитила српски народ.

Срби су отварање Конзулата дочекали с одушевљењем. Они су у њему видели свог јединог правог заштитника, што је он и био, иако често није имао моћ да их заштити од страдања.[10]

Албанци су, међутим, на тај чин гледали као на директну провокацију и покушај надгледања албанског деловања.

Турске власти су сматрале да су врата Конзулата она врата кроз која ће Србија ући на Косово. У Конзулату су Турци, како је Бранислав Нушић писао, видели „само агенцију која припрема завере да једног дана отвори српској војсци границу".[11] Они су се с неповерењем, а једно време и отворено непријатељски, опходили према Конзулату и конзулима.

Сложеност задатка пред којим су се нашли српски конзули у Приштини захтевала је од њих живу активност у односима са турским властима, албанским главарима, са конзуларним представницима других земаља, као и предузимање палијативних мера, као што су слање оружја за самодбрану српском становништву, организовање чета, поткупљивање албанских главара итд.

У овом раду ће бити речи о односима српских конзула са турским властима. Због обимности теме ограничили смо се на неколико конзула како бисмо осликали природу тих односа.

Септембра 1888. године, нешто више од годину дана уочи отварања конзулата у Приштини, седиште Косовског вилајета[12] премештено је из Приштине у Скопље, док је у Приштини остало само седиште санџака – на челу са мутесарифом,[13] тако да су конзули у Приштини (од османских власти) најчешће сарађивали са приштинским мутесарифима, доста ређе са мутесарифима осталих санџака у рејону Конзулата, док су односе са валијом,[14] углавном, одржавали генерални конзули у Скопљу.[15]

Марковић, Мирослав Спалајковић, Милан Пећанац и Милан Ђ. Милојевић. Именован је и Милојко Веселиновић, али он никада није преузео дужност.

[10] Р. Љушић, *Хроника подгорског села Исток*. Део 1, *Вујкина врата*, Београд 2011, 75.

[11] Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела (МИД), Политичко-просветно одељење (ППО), 1896, Р. 171; Б. Нушић – С. Новаковићу, пп број 285, 20. септембар 1896. године.

[12] Тада је вилајет био највећа административно-теритиријална јединица у Османском царству.

[13] Управник санџака.

[14] Управник вилајета.

[15] Више о административној подели Косовског вилајета (и о вилајетима уопште) видети у М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 1–15.

Званична дипломатска форма између Конзулата и османских власти углавном је поштована. Већ је први конзул Лука Маринковић извештавао како га је приштински мутесариф Хафиз Мехмед-паша одмах по његовом доласку у Приштину, и у приватној и у званичној аудијенцији, примио веома лепо. Приватно су разменили „највеће учтивости и скромне етикеције, подобне за ове случајеве свуда, а особито на оријенту“, а званично, приликом предаје мутесарифу царског фермана, уз највише почасти.[16]

Представници османских власти и Конзулата су одлазили једни код других на пријеме и били свечано и љубазно дочекивани.[17] Чак и у случају затегнутих односа, дошао би неко од мутесарифових чиновника, а дешавало се и да мутесариф пошаље чиновника да пренесе извињење што није дошао и у поверењу саопшти да је добио такву наредбу од валије. Тако је, на пример, 21. септембра 1904. године у Конзулату свечано прослављено крунисање краља Петра I. Мирослав Спалајковић извештава: „Цео тај дан није престајало долажење гостију у Консулат... По казивању овдашњих, до сад још није прошло кроз овај Консулат толико народа као што је приликом јучерашње светковине... Од представника турске власти дошао је, око 11 часова пре подне, Председник Административног одељења са терџуманом, да ми од стране Мутесарифа поднесе честитке. Сам Мутесариф, као што ми рече његов терџуман, није могао доћи и лично ме поздравити, због тога што је био заузет пословима. Познавајући љубазност Исмаил-Февзи-Паше (Мутесарифа), ја сам одмах помислио да је он морао добити какву наредбу са вишега места да тако поступи“.[18] Спалајковић је због тога упутио писмо мутесарифу, који је одмах ујутру послао терџумана да пренесе извињење и у поверењу саопштио да је добио такву наредбу од валије.[19]

На путовањима би конзулима биле одаване почасти. Тако Тодор Станковић у својим *Путним белешкама по Старој Србији* извештава о љубазности свих представника турске власти према њему.[20] У свим местима кроз која је пролазио на овом путовању указивани су му поштовање и почасти. У Гњилану га је, нпр., пред кућом угледног Муста--бега, код кога је био смештен, дочекао одред жандарма „са прописаним

[16] АС, МИД, Политичко одељење (ПО), 1889, ролна 102, И/31, Л. Маринковић – Ј. Грујићу, пов. бр. 1, 17. новембар 1889. године.

[17] Тако су, на пример, 15. марта 1892. године дочекани вицеконзул Тодор Станковић и писар Сима Аврамовић на свечаности поводом султановог рођендана, коју је организовао Бахри-паша (Б. Перуничић, *Писма*, 121–122).

[18] *ДСПКС*, 1–2, бр. 417.

[19] *Исто*.

[20] Т. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији (1871–1898)*, Београд 1910, 5–6.

почастима“, на улазу у двориште сачекао га је Муста-бег са браћом и целокупном послугом. У кући су га посетили турски угледници и прваци (заступник кајмакама, председник општине, кадија и др.) да му пожеле добродошлицу. У пратњи угледних бегова ишао је у посете виђеним Србима и Турцима.[21]

Иако су односи привидно били добри, већ је покушај прославе првог „политичког“ празника Краљевине Србије од отварања Конзулата показао праву слику. Бранислав Нушић, тада деловођа конзулата у Приштини, покушао је 6. марта 1890. године да празник – дан прогласа Србије за краљевину и ступање на престо краља Александра I, прослави свечано, те је, као најважније, предложио да се у цркви одржи служба. Замолио је мутесарифа да изда такво наређење, који је то лепо прихватио и обећао да ће наредити службу, да ће јој присуствовати и да ће наредити својим чиновницима да присуствују. Међутим, мутесариф је, након преписке са Скопљем, исте вечери јавио Нушићу да му се извињава и да је немогуће да испуни обећање, дакле да службе неће бити. Исте вечери је позвао проту, заступника председника општине, и забранио му да са свештенством и општинарима честита празник, као и да ишта каже о овом наређењу. Забранио је и својим чиновницима да дођу у Конзулат. У Конзулат су дошли само мутесариф, команданти гарнизона и резервиста, доктори, чиновници куће Алатини и угледни Турци, грађани, али и две велике групе припадника јеврејске општине у свечаним оделима, међу њима и сви одличнији приштински трговци. „Тек кад се спустио дубок мрак и кад је по улицама приштинским настало мртвило, увукло се лоповски неколико Срба у Консулат и њихова честитка у име свих Приштинских Срба, није била честитка, већ очајничка исповест њихових јада.“[22] Две године касније, међутим, прослава истог празника протекла је уз бројне турске званичнике – Бахри-паша је дошао у униформи с многобројним одличјима, с „читавим карабаном коњаника, пешадијских заптија и полицајаца“ прошао на коњу од конака до Конзулата. Поред њега и његовог тумача били су његови чиновници, официри тамошњег гарнизона у „потпуно парадном оделу“, као и „приличан број грађана

[21] *Исто*, 5–7. Турску љубазност Т. Станковић је примао с опрезом: „Можда су ми турске власти одредиле Муста бегову кућу за преноћиште из велике пажње наспрам консула суседне краљевине… а можда су то чиниле и зато, да се тако окружен Турцима, не бих могао састајати са нашим сународницима, те да не бих могао сазнати шта се у Гњилану и гњиланској кази збива“ (*исто*).

[22] АС, МИД, ПО, 1890, ролна 110, И/9, Б. Нушић – С. Грујићу, пов. бр. 33, 25. фебруар 1890. године.

Турака“, а дошли су и представници грчке колоније, изасланици јеврејске општине и бројни Срби.[23]

Конзули су користили сваку прилику да обавесте турске власти о зулумима над српским становништвом. Једна од основних делатности конзула била је да интервенцијама код турских власти помогну Србима и олакшају им живот. О томе Нушић, у свом извештају Стојану Новаковићу, каже: „Односно предмета зулума ја сам изабрао овај пут: за веће ствари и теже, обраћам се Посланству, за мање Консулату у Скопљу, а за оне, које се свакодневно дешавају посредујем по могућству сам код овдашњег мутесарифа и у многим случајевима помажем доста“.[24] Међутим, и те интервенције често су биле контрапродуктивне, па кад се и пошаљу војничке патроле да тобоже хватају зликовце, а које броје и по 60–70 војника, оне се хране код мештана и потпуно их осиромаше.[25]

Непријатељски став Турака и њихова жеља да онемогуће рад Конзулата, нарочито су дошли до изражаја у догађајима везаним за убиство првог српског конзула Луке Маринковића. Турске власти су пронашле наводног Маринковићевог убицу, али су покушали да ово убиство оправдају лажном тврдњом да су га српски конзул и његов гаваз тукли. Озбиљна истрага, поготово о евентуалним налогодавцима, никада није спроведена.

Велика препрека успешном деловању Конзулата било је и то што је од првог дана надзиран, кретање конзула праћено, а Срби који долазе контролисани и застрашивани. Мутесариф Хафиз-паша је поставио полицију пред врата Конзулата, под изговором да се боји нереда ако нападну Турци, а заправо зато да види ко посећује првог конзула Маринковића. У таквим околностима Срби нису смели да долазе, осим по којег виђенијег грађанина, а и он је улазио кроз суседну српску кућу Коче Каракушевића. Каракушевић је такву услугу, као и виђање са конзулом, платио главом.[26] Претње људима који посећују Конзулат сваким даном су се повећавале. Због Мехмед Хафизове забране да се иде у српски конзулат људи су се, према Нушићевом сведочењу из 1890. (када је привремено боравио у Приштини), од њега склањали „као од каквог страшила“. Када је почела да прети и полиција – нарастао је и страх – свештеници су се склањали у олтар када Нушић наиђе, газде се повлачиле у радњу кад он купује, коме се он јавио, тај је обарао очи, чак су се и слуге и мајстори који

[23] Б. Перуничић, *Писма*, 119–120.
[24] *Исто*, 183.
[25] *ДСПКС*, 2–2/1, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, бр. 26.
[26] Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову 1812–1912*, Београд 1987, 84 и 249.

су долазили да нешто поправе плашили полиције. Јавила се једна општа претња: „Ко иде у Консулат тај је непријатељ цару".[27]

Са истим проблемима Нушић се сусретао и када је званично премештен у Приштину и преузео руковођење Конзулатом. Он тако, 1894. године, пише да се од доласка новог мутесарифа Мехмед Мухарем ефендије Конзулат осећа као под опсадом, а персонал Конзулата као да је ухапшен. „Од увек се, само на вештији начин, обраћала пажња од стране власти на она лица која долазе у Консулат, али се сад то чини на најдрастичнији начин. Онога ко изађе из Консулата одведу право у полицију на саслушање... То све иде дотле да већ ни свештеник несме да ми дође у кућу, да свети водицу... Данашњи мутесариф, човек фанатичан и конзервативнији, но и последњи приштински хоџа, отежаће својим поступцима до крајње мере положај Консулата".[28] После бројних жалби,[29] српска дипломатија је успела да постигне да се овај мутесариф уклони из Приштине („Додуше и овдашњи се народ, па и сами Арнаути жалили против њега Валији, који се овде бави").[30]

Било је и представника турске власти са којима се могло сарађивати. Тако Нушић, јуна 1894. године, на вест о премештању приштинског мутесарифа Сулејман Бахри-паше, каже да тиме „ми губимо већ стеченога и обвезанога пријатеља и у опште погодна човека с којим се могло до некле радити".[31]

Међутим, доласком следећег мутесарифа све се враћа на старо.

Нушић, на пример, 16. октобра 1896. пише да је новопостављени приштински мутесариф након доласка позвао четири тамошња виђена грађанина, сваког појединачно, и запретио им тамницом ако ко прекорачи праг Конзулата. „Поставио је око Конзулата јаке страже и ко год изађе из Консулата са сокака се узме и води право у полицију."[32] За мутесарифом се, како пише Нушић, повео и „последњи амалин Турчин", те редом прете свакоме за кога знају да је икада улазио у Конзулат. Нушић пише и да је

[27] Б. Перуничић, *Писма*, 49.

[28] *Исто*, 163–164.

[29] АС, МИД, ППО, 1894, Р. 381, Б. Нушић – В. Ђорђевићу, пп. бр. 236, 5. октобар 1894; исти – истом, пп. бр. 259, 16. октобар 1894; Б. Нушић – С. Лозанићу, пп. бр. 260, 16. октобар 1894; Б. Нушић – В. Ђорђевићу, пов. бр. 103, 17. октобар 1894. године.

[30] АС, МИД, ППО, 1894, Р. 217 (XIV), Б. Нушић – В. Ђорђевићу, пов. бр. 134, 1. децембар 1894. године.

[31] АС, МИД, ППО, 1894, Р. 217 (VII), Б. Нушић – С. Лозанићу, пп бр. 74, 29. мај 1894. године.

[32] Б. Перуничић, *Писма*, 220.

пекар отказао да му носи хлеб, а млекар млеко, а да у дућане не примају гавазе и момке које пошаље да нешто купе.[33] После две недеље извештава министра да већ 18 дана нико није ушао у Конзулат и да је јасно да је сада мутесариф и Турцима забранио улазак.[34] Писар Стеван Матијашић обавештава српског конзула у Скопљу Михајла Ристића како у Конзулат не смеју да долазе ни њихови редовни достављачи, ни плаћени агенти, који ће пре да се одрекну награде за услугу него да се усуде и дођу, а не долази му ни његов први комшија.[35]

Након нових Нушићевих жалби, међутим, посланик у Цариграду Владан Ђорђевић јавља да је једном успео да „скине Нушићу с врата" једног мутесарифа, али да то не може понављати онолико пута колико би Нушић желео.[36] Нушић 2. новембра 1896. предаје дужност[37] и напушта Приштину.[38]

Један од ретких турских чиновника у чије су поштење и праведност веровали српски конзули био је пећки мутесариф Сулејман-паша.[39] Он је, како пише Сима Аврамовић, „гвозденом својом руком завео у Пећи такав ред и мир какав се одавно тамо запамтили нису" и Пећ је за његово време била много слободнија од Приштине. Управо због такве своје политике, која није одговарала Албанцима, који су се непрестано жалили султану, Сулејман-паша је био смењен. На његово место постављен је Али-паша, који није имао ни одважности, а ни овлашћења да се супротстави албанском насиљу.[40]

---

[33] *Исто*.

[34] *Исто*, 223.

[35] АС, МИД, Конзулат у Скопљу, ф. 12, С. Матијашић – М. Ристићу, пов. бр. 66, 30. октобар 1896. године.

[36] Б. Перуничић, *Писма*, 224.

[37] Архив Југославије, Др Војислав Јовановић Марамбо (335), ф. 1199, Извод привремених примања и издавања Краљ. Консулата у Приштини по коме је г. Бранислав Нушић предао дужност г. Стевану Матијашићу, бр. 906, 21. октобар 1896. године.

[38] Б. Перуничић, *Писма*, 225.

[39] „То је средовечан човек, черкез, коме се на лицу огледа честитост и одлучност… Кад сам му похвалио његово управљање и енергично држање у Пећи и жалио, ради оног народа што отуд одлази, он ми, као човек коме је савест мирна, рече: 'Шта ћете, ја сам радио поштено и праведно, али…' Судба, судба! – рече он чисто руским нагласком и с изразом лица, који је, и кроза смешење, казивао огорченост ради те незаслужене судбе" – пише конзул Аврамовић министру иностраних дела Вујићу, 30. априла 1901. године (B. Peruničić, *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913*, Beograd 1988, 59–62).

[40] B. Peruničić, *Svedočanstvo*, 40, 113.

Конзул Спалајковић је, као и Нушић, имао великих проблема са турским властима. Он 1905. извештава Пашића како су полицајци који дежурају пред Конзулатом почели свакога ко у њега улази да испитују ко су, одакле су и шта траже у Конзулату – с циљем да се осујете људи да долазе у Конзулат, јер се знало да су разлози њиховог доласка жалбе на неправедне поступке власти и албанске зулуме. На његову оштру примедбу мутесарифу, овај је одговорио да је добио такво наређење јер је дужан да брине о сигурности конзула.[41]

Турске власти су ометале и путовања конзула у дубину рејона, па су тако на сваки начин настојале да осујете Спалајковићево и Ракићево[42] путовање у Пећ јуна 1905. године, једне од најтежих година за Србе у Косовском вилајету.[43] Тамо ни један конзул до тада није успео да оде, а када је Спалајковић ипак спровео своју намеру у дело и отпутовао, власти му нису обезбедиле адекватну пратњу, нити заштиту. Ракић је сматрао да турске власти срамоте српског конзула остављајући га без пратње од Приштине до Пећи и не одајући му дужне почасти, те тврдио „да тако наш народ, видећи како се поступа са званичним преставником Србије изгуби и оно мало вере у снагу и моћ Србије која није кадра да заштитити свога консула, а камоли њих – турску рају“.[44] Као опомену Спалајковићу због овог путовања и као демонстрацију силе, одмах по њиховом доласку у Пећ, пећки мутесариф је наредио да се приведе бивши учитељ из Пећи Бојко Мирковић, који је био у Спалајковићевој пратњи. Упркос конзуловом протесту и захтеву да се одмах пусти, мутесариф је наредио да се стражарно спроведе у своје село Бању. На путу је Мирковић убијен. По званичној верзији, убили су га албански одметници, а по мишљењу официра и страже која је била на увиђају, Бојка су убили жандари који су га спроводили.[45]

Позивајући се на Краљевску повељу, која му је као конзулу дата и која му гарантује слободно вршење дужности, Спалајковић је упозоравао да се не сме дозволити да турске власти употребљавају речи „не допустити“, „не пристати“, „забранити“, као што су то чинили у службеним актима у којима је реч о Спалајковићевом путу. „Попустили се Турцима у овој прилици, ниједан српски преставник неће бити више слободан у својим кретањима

[41] *ДСПКС*, 1–3/1, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2014, бр. 113.

[42] Са њима је, поред гаваза, путовао и Никола Т. Јанковић, дијурниста Конзулата (*ДСПКС*, 1–3/2, бр. 393).

[43] В. о томе С. Недељковић, *Немирна 1905. на Косову и Метохији*, Зборник МС за историју 93 (2016) 71–88.

[44] *ДСПКС*, 1–4/1, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2014, бр. 12.

[45] *ДСПКС*, 1–3/2, бр. 393.

и биће у сваком одсуднијем моменту, изложен турским шиканеријама најординарније врсте“.[46] Да одустане од одласка у Дечане нису га нагнала убеђивања мутесарифовог изасланика, већ налог из Београда.[47]

Власти у Цариграду су биле разљућене Спалајковићевим путовањем у Пећ. Посланику Симићу су изразиле незадовољство због конзуловог поступка и изјавиле да одбијају сваку одговорност за било шта што би га задесило.[48] Велики везир је чак рекао црногорском отправнику послова да ће учинити све да спречи албански напад на црногорску границу, али да је за све крив „онај лудак од српског конзула“ у Приштини.[49]

Односи се ни касније нису поправљали, а османске власти се нису мириле са Спалајковићевим боравком у Приштини. Тако је главни инспектор Хилми-паша, марта 1906. године, српском конзулу у Солуну Љотићу, након изношења жалби на Спалајковићево деловање,[50] рекао: „Господин Спалајковић је, без спора, врло интелигентан, али млад и преко мере ватрен човек“ и предложио да о ствари обавести свог министра, који ће вероватно „сам закључити, да г. Спалајковић може бити, свуда иначе, много кориснији својој отаџбини, но у Приштини“.[51] У том тренутку Спалајковић се није налазио у Приштини јер је, оценивши да је мудрије да се удаљи, затражио допуштење да дође у Београд.[52] Након његовог

---

[46] *ДСПКС*, 1–4/1, бр. 11.

[47] Један од присутних Срба сећао се како је, по мутесарифовом налогу, виши турски официр дошао да Спалајковића одговори од пута за Дечане: „Официр је указивао консулу на несигурност овог пута, и да му власт не може гарантовати за његов живот, и предочавао му компликације и непријатности, који би по обе владе настале ако би се десила катастрофа. Консул се енергично и дуго бранио одлагању пута, изјављујући да је Дечане највећа српска светиња и да се он, и по цену живота, не може у друштву појавити ако би кукавички одустао од свог похода за Дечане. Најзад, с обзиром да му ово путовање није дозвољено од српске владе, о чему је добио у Пећи извештај из Приштине, консул је одустао од посете Дечанима“ (*Савременици о Косову и Метохији 1852–1912*, прир. Д. Батаковић, Београд 1988, 375–376).

[48] АС, МИД, ППО, 1905, р. 455, Ђ. Симић – Ј. Жујовићу, пп бр. 475, 17. јун 1905. године.

[49] АС, МИД, ПО, 1905, ролна 284, И/13, Ђ. Симић – Ј. Жујовићу, 27. јун 1905. године (документ није нумерисан).

[50] Том приликом зато што се мутесариф жалио како му је Спалајковић рекао да планира да са гостима путује током празника и да ће употребити лично оружје уколико му представници власти буду правили сметње или препреке.

[51] *ДСПКС*, 2–1/1, бр. 314.

[52] АС, МИД, Конзулат у Приштини (несређена грађа), В. Антонић – М. Спалајковићу, 14. март 1906. године. Уочи одласка Спалајковић је послао одговор

повратка у Приштину, Хилми-паша је, јуна 1906, у разговору са конзулом у Битољу Станојевићем, који му је изнео и проблеме из рејона конзулата у Приштини, изјавио да не може да узме у разматрање никакве жалбе које би дошле од приштинског конзулата и његовог шефа (већ да се све жалбе упућују директно њему, што је, наравно, било немогуће). Изразио је жаљење због Спалајковићевог повратка и рекао да због тога штету може имати само Србија. Рекао је и да је наредио мутесарифу да забрани турским поданицима да одлазе у Конзулат у Приштини док је ту садашњи конзул.[53]

Било је јасно да је Спалајковићев останак у Приштини немогућ и он је убрзо, 29. августа 1906, напустио Приштину.[54] Добио је унапређење и постао шеф Конзуларног одељења.

И поред свега, сви српски конзули су настојали да успоставе добре односе са турским властима. Доста успеха имао је конзул Тодор Станковић, који је у два наврата руководио Конзулатом, а који је живео у Нишу, и дуго, пре ослобођења, био турски чиновник, те је добро познавао и турски менталитет. Он је настојао да пажњом и одликовањима придобије османске власти. Тако је, на пример, настојао да придобије приштинског мутесарифа Бахри-пашу предлогом да му се додели неко високо српско одликовање 1892. године, али тај план није реализован због сукоба конзула у Приштини и Скопљу.[55] Шест година касније, приликом свог другог боравка у Приштини, Станковић је сугерисао Министарству

на допис Министарства којим је замољен за мишљење о условима под којима би Србија требало да обнови конзуларну конвенцију с Турском. У њему је жучно, наводећи примере кршења одредаба конвенције, инсистирао да српско-турски конзуларни односи морају бити успостављени искључиво на основу режима капитулација и да не сме бити говора ни о каквом реципроцитету. Капитулације су, тврдио је, „опште међународно правило, освештано и практиком и теоријом“, у коме су европске државе пронашле „најјачу гарантију Хришћана од фанатизма, пристрасности и опште интелектуалне и моралне инфериорности Нехришћана“. Увиђајући да је тако оштар начелни став далеко од стварности, признао је да се не могу очекивати све повластице које проистичу из капитулација, али је тврдио да се мора захтевати што више од њих; уколико се не успе у томе, предлагао је да се претходна конвенција, коју није требало ни закључивати, уопште не обнови, чиме би Србија барем добила „потпуну слободу за расправљање свакога конкретног питања са Турском“. (*ДСПКС*, 2–1/1, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2006, бр. 292; М. Спалајковић, *Консуларна конвенција између Србије и Турске*, Архив за правне и друштвене науке 1 (1906) 150–156, 255–259). У Министарству, међутим, Спалајковићево гледиште није било прихваћено.

[53] *ДСПКС*, 2–1/2, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2006, бр. 646.

[54] *ДСПКС*, 2–2/1, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2006, бр. 125.

[55] М. Јагодић, *Српско-албански односи*, 313.

да се одликује Ферик Сулејман Наки Бин Баки-паша из Пљеваља, који се „показао као наш велики пријатељ и човек … Одликовањем бисмо њему показали нашу захвалност, а Аустријанцима да водимо рачуна о својим пријатељима“.[56] Одликовање му је додељено, произвело је одличан утисак, а Станковић се више пута служио сличним методама. У добрим односима са турским властима остао је и након одласка из Приштине.

Сличне методе примењивали су и други конзули, па и они који су често имали лоше односе са турским властима. Тако Нушић јавља да су на залагање Бахри-паше четири српска ђака примљена у школу у Цариграду, а да је за то „заслужно поред њихових успеха на испитима и одликовање пашино од ‘наше стране’”.[57]

У немирним временима по османску власт мутесарифи су умели да дођу и на консултације у Конзулат. Спалајковић извештава Министарство о једној таквој посети 1905. године, када га је посетио приштински мутесариф и „у највећем поверењу, саопштио… своју забринутост о ситуацији у санџаку, као и своју немоћ да спречи недогледне последице које би евентуално могле наступити, услед Арнаутског покрета који почиње хватати и овај санџак”, а који има широке размере и у коме се почиње назирати политичка идеја „која им је са стране добачена”. Спалајковићев савет је био да се заузме енергичан став према Арнаутима и не дозволи им се окупљање у близини вароши ни под каквим изговором. Мутесариф је одговорио да му за енергичније мере треба оружана сила, коју он нема, те је замолио Спалајковића да оде у Солун и лично реферише главном инспектору Хилми-паши о ситуацији у санџаку и о неисправностима команданта овдашње жандармерије.[58]

Како власт углавном није реаговала на злочине и насиља која су Албанци вршили над српским становништвом, или је реаговала врло благо, конзули су предлагали неке енергичније мере – снабдевање Срба оружјем, организовање убистава најокорелијих зликоваца итд. То су све, ипак, биле појединачне акције. Остало је, дакле, да се, не апелујући на турску власт него без ње, па чак и против ње, нађе начин да се побољша стање ствари, како је писао Ракић Пашићу 1907. године, детаљно износећи предлоге за будући рад Конзулата и заузимајући став да се „дипломатским

---

[56] АС, МИД, ППО, 1898, Р. 136, Т. Станковић – В. Ђорђевићу, пп бр. 278, 7. септембар 1898. године.

[57] АС, МИД, ППО, 1894. Р 469, Б. Нушић – Ђ. Симићу, пп бр. 8, 15. јануар 1894. године.

[58] *ДСПКС*, 2–1/2, бр. 383.

корацима на Порти не може стварно ни трајно помоћи народу у овим крајевима“.[59]

Поред свих напора да се мирним, дипломатским путем, али и повременим другачијим, оштријим мерама поправи положај српског народа, српска влада у томе није имала значајнијег успеха. С једне стране, Порти је било веома стало до добрих односа с Албанцима, који су им били ослонац и у унутрашњој политици (користећи их да држе „непоуздане“ Србе у покорности) и у спољној политици (користећи њихову оданост муслиманској вери и држави). С друге стране, власт је била исувише слаба да заштити интересе хришћана и када је то хтела. Сами односи између српских конзула и представника османске власти јесу имали значаја, али и за време најбољих односа није долазило до битнијег побољшања положаја српског становништва.

Треба истаћи да Србија својим деловањем није чинила ништа да угрози опстанак нашег народа на тим просторима, као и да је помагала колико је то било у њеној моћи да се положај Срба бар донекле поправи, а свакако је велики успех постигла издејствовавши да митрополити буду Срби, као и на плану школства и очувању националне и верске свести Срба. Међутим, показало се да Србија није успела политичким средствима и дипломатским путем да трајно побољша положај српског народа, нити да реализује своје циљеве у Старој Србији и зато је ушла у рат за ослобођење српског народа од турске власти.

[59] *ДСПКС*, 2–3/1, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2004, бр. 1.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Архив Југославије, Др Војислав Јовановић Марамбо (335). [Arhiv Jugoslavije, Dr Vojislav Jovanović Marambo (335)]

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Конзулат у Приштини (АС, МИД, Конзулат у Приштини). [Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih dela, Konzulat u Prištini (AS, MID, Konzulat u Prištini)]

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Конзулат у Скопљу (АС, МИД, Конзулат у Скопљу). [Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih dela, Konzulat u Skoplju (AS, MID, Konzulat u Skoplju)]

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење (АС, МИД, ПО). [Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih dela, Političko odeljenje (AS, MID, PO)]

Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко-просветно одељење (АС, МИД, ППО). [Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih dela, Političko-prosvetno odeljenje (AS, MID, PPO)]

Извори – Primary Sources

Peruničić B., *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913*, Beograd 1988.

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914 (*ДСПКС*), 1–1, прир. А. Раденић, Београд 1991. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914* (DSPKS), 1–1, prir. A. Radenić, Beograd 1991]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, 1–2, прир. А. Раденић, Београд 1998. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, 1–2, prir. A. Radenić, Beograd 1998]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, 1–3/1, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2014. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, 1–3/1, prir. Lj. Aleksić-Pejković, Beograd 2014]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, 1–3/2, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2014. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, 1–3/2, prir. Lj. Aleksić-Pejković, Beograd 2014]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, 1–4/1, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2014. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, 1–4/1, prir. Lj. Aleksić-Pejković, Beograd 2014]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, 2-1/1, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, 2-1/2, prir. Lj. Aleksić-Pejković i Ž. Anić, Beograd 2006]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, 2–1/2, прир. Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2006. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, 2–1/2, prir. Lj. Aleksić-Pejković, Beograd 2006]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, 2–2/1, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, 2–2/1, prir. Lj. Aleksić-Pejković i Ž. Anić, Beograd 2006]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, 2–2/2, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, 2–2/2, prir. Lj. Aleksić-Pejković i Ž. Anić, Beograd 2006]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, 2–3/1, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2004. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, 2–3/1, prir. Lj. Aleksić-Pejković i Ž. Anić, Beograd 2004]

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914, 2–3/2, прир. Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2004. [*Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, 2–3/2, prir. Lj. Aleksić-Pejković i Ž. Anić, Beograd 2004]

Задужбине Косова : *Споменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд 1987. [*Zadužbine Kosova* : *Spomenici i znamenja srpskog naroda*, Prizren–Beograd 1987]

Перуничић Б., *Писма српских конзула из Приштине (1890–1900)*, Београд 1985. [B. Peruničić, *Pisma srpskih konzula iz Prištine (1890–1900)*, Beograd 1985]

Поповић Ј., *Живот Срба на Косову 1812–-1912*, Београд 1987. [J. Popović, *Život Srba na Kosovu 1812–1912*, Beograd 1987]

Савременици о Косову и Метохији 1852–1912, прир. Д. Батаковић, Београд 1988. [*Savremenici o Kosovu i Metohiji 1852–1912*, prir. D. Bataković, Beograd 1988]

Станковић Т. П., *Путне белешке по Старој Србији (1871–1898)*, Београд 1910. [Stanković T. P., *Putne beleške po Staroj Srbiji (1871–1898)*, Beograd 1910]

Литература – Secondary Works

Батаковић Д., *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Београд 2006. [Batakoviċ D., *Kosovo i Metohija u srpsko-arbanaškim odnosima*, Beograd 2006]

Бован В., *Јастребов у Призрену*, Приштина 1983. [Bovan V., *Jastrebov u Prizrenu*, Priština 1983]

Војводић М., *Србија и албанско питање крајем XIX века*, Србија и Албанци у XIX и почетком XX века, Београд 1990. [Vojvodić M., *Srbija i albansko pitanje krajem XIX veka*, Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka, Beograd 1990]

Војводић М., *Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова*, Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност, Београд 2007. [Vojvodić M., *Srbija i Srbi na Kosovu i Metohiji od Berlinskog kongresa do Balkanskih ratova*, Kosovo i Metohija : prošlost, sadašnjost, budućnost, Beograd 2007]

Јагодић М., *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*, Београд 2009. [Jagodić M., *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878–1912)*, Beograd 2009]

Косово и Метохија у српској историји, Београд 1989 (Д. Батаковић). [*Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji*, Beograd 1989 (D. Batakoviċ)]

Љушић Р., *Хроника подгорског села Исток*. Део 1, *Вујкина врата*, Београд 2011. [Ljušić R., *Hronika podgorskog sela Istok*. Deo 1, *Vujkina vrata*, Beograd 2011]

Недељковић С., *Немирна 1905. на Косову и Метохији*, Зборник МС за историју 93 (2016). [Nedeljković S., *Nemirna 1905. na Kosovu i Metohiji*, Zbornik MS za istoriju 93 (2016)]

Спалајковић М., *Консуларна конвенција између Србије и Турске*, Архив за правне и друштвене науке 1 (1906). [Spalajković M., *Konsularna konvencija između Srbije i Turske*, Arhiv za pravne i društvene nauke 1 (1906)]

Терзић С., *Стара Србија* : *(XIX–XX век)* : *драма једне цивилизације* : *Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад–Београд 2012. [Terzić S., *Stara Srbija* : *(XIX–XX vek)* : *drama jedne civilizacije* : *Raška, Kosovo i Metohija, Skopsko-tetovska oblast*, Novi Sad–Beograd 2012]

Milun Stijović

A CONTRIBUTION TO THE RELATIONS BETWEEN SERBIAN CONSULS IN PRIŠTINA WITH OTTOMAN AUTHORITIES IN KOSOVO AND METOHIJA

Summary

The opening of the consulate in Priština in 1889 marked the beginning of the official presence of Serbia in Kosovo and Metohija. The primary task of the Consulate was to protect the Serbian people. One of the ways of doing so were interventions with the Ottoman authorities. However, the authorities were mistrustful and, for some time, even openly inimical to the Consulate and consuls. A great obstacle to the successful work of the Consulate was the fact that it was controlled from the first day. The consuls' movements were followed and even hindered, and the Serbs who arrived were controlled and intimidated.

Some representatives of the Ottoman authorities could be cooperated with. Such were the mutessarif of Peć Suleiman Pasha and the mutessarif of Priština Suleiman Bahri Pasha. However, with the arrival of the following mutessarif, everything would become as before.

Despite all efforts to improve the position of the Serbian people through peaceful, diplomatic means, and with occasionally different, stricter measures, such as the armament of the Serbs etc., the Serbian government was not particularly successful. On the one hand, the Porte valued highly good relations with the Albanians, who were their support both in internal politics (they were used to keep the "unreliable" Serbs obedient) and external politics (their devotion to the Muslim faith and state was used). On the other hand, the Turkish authorities were too weak to protect the interests of the Christians even when they wanted to. The relations between Serbian consuls and representatives of the Ottoman authorities were important, but even at the time when those relations were at their best, the position of the Serbian population did not improve much. The only possibility to permanently secure a better life for the Serbian people was their liberation.

Due to the comprehensiveness of the topic, the paper covers the activity of some consuls, which can illustrate the nature of those relations.

Keywords: Consulate in Priština, consul, Ottoman authorities, mutessarif, Serbs, Kosovo and Metohija.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 09. 09. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 349–382
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 349–382
УДК: 94(497.11)"1912/1918":929 Краков С.
DOI: 10.34298/IC1968349

Биљана СТОЈИЋ[*]
Историјски институт
Београд

СТАНИСЛАВ КРАКОВ У РАТОВИМА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ (1912–1918)[*]

Апстракт: Ратно искуство Станислава Кракова, илустративно на много начина, пружа одличну базу за истраживање како његове историјске улоге, тако и историје балканских и Првог светског рата. Као добровољац у балканским и млад подофицир у Првом светском рату, Кракова је судбина провела кроз преломне моменте историје ослободилачких ратова 1912–1918. Краковљев животни пут се нашао испреплетен са најважнијим политичким и војним личностима тога времена, а он је као минуциозан посматрач све догађаје брижљиво забележио у дневницима и описао у каснијим романима и новелама. Његов богати литерарни дар је описима дао људску и животну црту. Циљ рада је да Краковљеву колоритну и истовремено трагичну личност сагледамо из угла историографије, али без оптрећења његовим идеолошким уверењима која је развио у периоду после Првог светског рата. Рад је заснован на рукописним заоставштинама Станислава Кракова похрањеним у Народној библиотеци Србије и Архиву Југославије, његовим објављеним радовима и литератури.

Кључне речи: Станислав Краков, балкански ратови, Први светски рат, Солунски фронт, Србија, Југославија, Аустроугарска.

Данас се на спомен Станислава Кракова одмах намеће питање може ли наука, у овом случају историјска, додати његовом животопису нешто ново, пружити другачији осврт који ће на нов начин осветлити његов готово филмски живот. Национални херој Првог, издајник Другог светског

[*] biljana.stojic@iib.ac.rs

[**] Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне* (Ев. бр. 177031).

рата, за себе је говорио да је „путујућа трагедија“, и „сувишни човек из 25. часа“. Био је човек са 18 одликовања, 14 рана, три смртне пресуде.[1] После Првог светског рата и напуштања војске посветио се новинарству.[2] Био је пасионирани скупљач уметнина (имао је колекције египатског накита и грчких старина), филателиста и нумизматичар. У међуратном периоду је изградио највећи приватни музеј, који су посећивали чланови династије и „сав грађански“ Београд. Горку страну живота је спознао у емиграцији, у коју је отишао августа 1944. године са остацима владајућег апарата Милана Недића. Скривао се по планинским сврatиштима Швајцарске и Француске, једно време је живео под лажним именом, са лажним занимањем и лажном народношћу. Због својих идеолошких уверења, сарадње са Миланом Недићем и Димитријем Љотићем био је анатемисан од савременика и заборављен од потомака. До смрти, 15. децембра 1968. године, је остао у уверењу да је за трагичност његове и судбине његове земље, која је нестала у вихору Другог светског рата, одговоран искључиво Запад и до последњег тренутка је веровао да ће се вратити у отаџбину.[3]

---

[1] Синтагму о „сувишним људима из 25. часа“ смислио је румунски писац Виргил Георгију (Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Београд–Лозана–Земун 1997, 11–12).

[2] После одласка из војске посветио се књижевности и новинарству. Године 1924. завршио је Правни факултет и започео новинарску каријеру као репортер *Политике*. Брзо је прешао у *Време*, где је од извештача напредовао до главног уредника и директора. У време Милана Стојадиновића, 1936, добио је отказ, али је наставио да пише репортаже са путовања као спољни сарадник. Уређивао је и лист *Наша крила* (1926), а 1939. је покренуо лист *Телеграм*, који је уређивао до 9. јула 1940. године, када је именован за директора Радио Београда. На том месту је остао све до Априлског рата. Хонорарно је сарађивао са неколико страних агенција, међу којима је *Sud-Est agence de presse*, румунском новинском агенцијом са седиштем у Паризу. Током окупације је био уредник листова *Ново време* (1941–1944), *Обнова* (1942–1944) и *Записи* (1943–1944) (Архив Југославије (АЈ), Збирка Станислава Кракова (102), фасцикла 1, *Време*, 1. јануар 1936; АЈ, 102–1–1, Уговор о служби закључен између Радио Београда, с једне стране, и Станислава Кракова, новинара из Београда, с друге стране, 9. јула 1940; АЈ, 102–1–1, Главни Ђенералштаб Уредништво Ратника, Бр. 99, 15. фебруара 1938; АЈ, 102–1, Врховна инспекција војне силе – Опште одељење, Пов. Ђ. О. Бр. 2134, 11. јула 1940; *Време*, „Г. С. Краков постављен за директора Београдске радио-станице“, бр. 6629, 10. јул 1940, 5; Небојша Берец, *Стопама Станислава Кракова*, Братство 21 (2017) 163–204).

[3] Из земље је успео да изнесе само мали део драгоцености, највећи део је заплењен. Живео је у немаштини. Када му је 1955. у Паризу у саобраћајној несрећи погинула

Према књижевним мерилима Станислав Краков спада у ред најважнијих представника Модерне, експресионистичког правца. Краковљев књижевни сегмент живота временски је кратак (1919–1931), али по својим дометима и естетској вредности трајно га је сврстао у ред српских писаца од имена и значаја. Био је део Београдске књижевне заједнице *Alpha* и групе окупљене око листа *Зенит*. Целокупан стваралачки опус утемељио је на искуству из ратова 1912–1918. године, који су га обликовали као писца, али и као човека. Први објављени прозни текст био је „Смрт капетана Ранђића", одломак из романа *Кроз буру*, штампан у часопису *Мисао* 1919. године.[4] Затим је објавио низ приповедака, путописа, репортажа, критичких текстова о књижевној, филмској и позоришној уметности. Објављивао је у листовима: *Прогрес*, *Зенит*, *Критика*, *Радикал*, *Време*, *Трибуна*, *Српски књижевни гласник*, *Будућност*, *Наша крила*, *Алманах Јадранска стража* и др. Објавио је романе: *Кроз буру* (1921), *Крила* (1922), путопис *Кроз Јужну Србију* (1926) и мемоарску ратну прозу *Наше последње победе* (1928). Рукопис романа *Човек који је изгубио прошлост* није сачуван. У ред историјско-публицистичких дела спадају књиге: *Пламен четништва* (1930) и *Престолонаследник Петар* (1933). У емиграцији је објавио две књиге о Милану Недићу: *Генерал Милан Недић. На оштрици ножа* (1963) и *Генерал Милан Недић. Чаша пуна чемера* (1968).[5]

Краков је био и пасионирани филмофил. Из те пасије произашла је сарадња са бројним домаћим и страним филмофилима, а врхунац је снимање филма *За част отаџбине* (1930), који се у завршној верзији појавио под именом *Голгота Србије*.[6] Међутим, заједно са књижевним

супруга Иванка Иванић Краков, био је принуђен да сакупља добровољне прилоге за сахрану (Милица Арсенијевић Краков, *Сећање на оца*, у: С. Краков, Живот човека на Балкану, 9; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 12).

[4] Капетан I класе Миленко Ранђић погинуо је на Кривој Феји (Народна библиотека Србије (НБС), Рукописно одељење (РО), Архива Станислава Кракова (АСК), Р 707/I/1–39).

[5] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 415. Министарство војске и морнарице је одмах откупило 500 примерака путописа *Кроз Јужну Србију* за потребе војске. Требало је да по један примерак буде разаслат командама генералштабних одељења широм државе (НБС, РО, АСК, Р 707/III/5, Мин. Војске и Морнарице –'Ђенералштабни одсек – Оперативни одсек – Г. С. Кракову, Ђ. Бр. 28382, Београд, 15. августа 1926).

[6] Филм који је најављен као „уметничка сензација" премијерно је приказан 25. марта 1930. Прва верзија је била без звука, а касније је филм дорађен, па је 1938. године емитована коначна, звучна верзија (*У Београду се израђује велики филм*

опусом и филм је гурнут у заборав. У јавности се поново појавио почетком 1990-их, са новим ратним искушењима. Филм је први пут емитован почетком 1992. године у Сава Центру, са циљем, како су то новине пренеле, „да ободри несрећни народ у времену стрепње данашње“.[7] Као писца, пажњи јавности опет током 1990-их вратио га је књижевни историчар Гојко Тешић, када је, уз дозволу Краковљеве ћерке Милице Арсенијевић Краков, сабрао и публиковао аутобиографски спис *Живот човека на Балкану* и збирку приповетки *Црвени пјеро и друге новеле*.[8] За Тешићем су дошли други лингвисти, књижевници и историчари књижевности, од којих је највећи допринос дао Мирко Демић организацијом научног скупа посвећног Кракову, сабирањем и публиковањем две књиге путописа.[9]

„За част Отаџбине“, који ће најбоље изразити наше напоре и борбу за слободу, Време, бр. 2887 (6, 7, 8. и 9. јануар 1930) 5; С. Краков, *Путописи II. Кроз земљу наших царева и краљева*, прир. Мирко Демић, Београд 2018).

[7] Приликом овог емитовања филм је преименован у *Голгота Србије* (*Када се судбина наруга… Голгота Станислава Кракова*, Држава 15 (1992) 28).

[8] Аутобиографија *Живот човека на Балкану* се темељи на Краковљевим записима који су му били доступни у емиграцији. Текст који су Милица Арсенијевић Краков и Гојко Тешић приредили 1997. не одговара Краковљевим дневницима и белешкама који се данас чувају у оквиру Архиве Станислава Кракова у Рукописном одељењу Народне библиотеке Србије. Под сигнатуром Р 707/I/1 заведен је дневник који је водио од августа 1914. до 28. децембра 1915. исписан на 102 странице. Део од странице 103. до 119. је насловљен као: *Епизоде из ратова 1912, 1913, 1914. и 1915. год*. Тај део *Дневника* садржи анегдоте из ратова, конципиране као кратке приче које су већ имале своје наслове: *Зец*, *Мртва стража*, *Дулек*, *Мед*, *Са Биљега* итд. Од странице 119. у *Дневнику* се наставља са описом повлачења 1915. Први унос је 29. децембра, када се описује пут ка Скадру и улазак у град 1. јануара 1916. Дневник се прекида од странице 135. до 137, где је Краков пописао губитке 1. вода 4. чете 2. батаљона 17. пешадијског пука у рату са Бугарима 1915. Губици су разврстани у категорије: *Погинули*, *Рањени*, *Нестали*, *Предали се*, *Побегли* и *Дошли на Крф*. Од странице 138. до 142, описује укрцавање у Драчу и пловидбу до Крфа. Дневник се завршава Краковљевим доласком на Крф, који је он назвао „крајем албанске Одисеје“ (НБС, РО, АСК, Р 707/I/1–142); С. Краков, *Црвени пјеро и друге новеле*, сабрао Г. Тешић, Београд 1992.

[9] *Станислав Краков: авангарда, маргина, наслеђе: зборник радова о стваралаштву Станислава Кракова (1895–1968)*, ур. М. Демић, Крагујевац–Инђија 2015; С. Краков, *Путописи*, прир. М. Демић, Београд 2017; С. Краков, *Путописи 2. Кроз земљу наших царева и краљева*, прир. М. Демић, Београд 2018.

Порекло и рани живот

Станислав Краков је рођен 16/29. марта 1895. године у Крагујевцу, где је његов отац Сигисмунд (Зигмунд), пољски емигрант, радио као војни лекар 14. пешадијског пука. Сигисмунд је дошао у Србију из Француске 1885. године као добровољац у српско-бугарском рату.[10] После рата се настанио у Србији где је 1892. године оженио Персиду Недић, сестру Милана, Милутина и Божидара Недића.[11] Породица Недић је водила порекло од кнеза Станоја из Зеока код Лазаревца, кога су дахије међу првима погубиле и тиме убрзале избијање Првог српског устанка 1804. године. Потомци кнеза Станоја – Станојевићи ородили су се са породицом кнеза Александра Карађорђевића, тако да је Краков, по мајчиној линији, био даљи рођак краља Петра I, чијем крунисању је присуствовао 1904. године. Опет преко мајке, Краков је био у сродству и са Димитријем Љотићем и дипломатом Константином Фотићем.[12]

Због очеве службе породица Краков се често селила. У Кладову је завршио четврти разред основне школе, док је прву годину гимназије у Београду провео код ујака Недића, да би му се 1907. године придружили родитељи. Сигисмунд је добио намештење лекара 18. пешадијског пука, али је оболео од туберкулозе и преминуо 1910. године. Бригу над петнаестогодишњим Станиславом и његовом мајком преузели су ујаци Недићи, од којих ће Милан имати најдоминантнији утицај на његову личност и животни пут.[13]

---

[10] AJ, 102–1–1, Извод из књиге уписаних рођених и крштених српске православне цркве крагујевачке, храма Успења пресвете Богородице у Крагујевцу; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 12. Краков се у познијим годинама посветио проучавању свог порекла по оцу. Породица је била племићког порекла. Родословом се могла пратити до1665. и Јана Кракова, који је био носилац церемонијалног мача за време краља Михаила Висњовјецког (НБС, РО, НБС, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/IIа/4).

[11] AJ, 102–1–1, Извод из књиге венчаних српске православне цркве Нове Крагујевачке, тек. бр. 33, 4. мај 1938. Персида ће доживети дубоку старост, умрла је у децембру 1940. Током Првог светског рата се преудала за Ивка Ивковића, председника Апелационог суда (*Захвалност породица Краков, Недић и Ивковић*, Време, бр. 6786 (14. децембар 1940) 6).

[12] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 19, 21.

[13] *Исто*, 24, 29.

Први балкански рат

Ратна сага Станислава Кракова почела је са избијањем Првог балканског рата, када се, као ученик седмог разреда Друге мушке гимназије, добровољно пријавио у војску. Због година није уврштен у регуларне трупе, али је послат за болничара у куршумлијској војној болници, у коју је стигао 18. октобра.[14] У Куршумлији га је затекла вест о званичном почетку рата. Испред споменика изгинулим борцима из рата 1878. године добошар је 19. октобра прочитао ратну прокламацију краља Петра. Краков је истог тренутка одлучио да се не јави у болницу, већ да се прикључи првој комори која је ишла ка граници и даље ка првој линији фронта. Сутрадан, 20. октобра прикључио се комори 4. артиљеријског пука који је био у саставу Треће армије под командом његовог крштенег кума генерала Божидара Јанковића. Заједно са 4. пуком се из Куршумлијске Бање пребацио на Мало Косово и даље наставио пут ка Приштини. У град је ушао првог дана ослобођења 23. октобра, одмах за четницима војводе Војислава Танкосића. Из Приштине се 16. новембра пребацио у Скопље, у Прву армију регента Александра која је била на правцу Куманово–Скопље–Битољ.[15] Заједно са II телеграфским

[14] НБС, РО, НБС, *Ратни Дневник Станислава Кракова 1912–1913*, Р 707/I/1а–1–3. У радовима Небојше Берца наводи се да је Краков био четник под командом Војина Поповића *Војводе Вука*. Међутим, тај податак се не налази у другој литератури, а Краков га не наводи у делу *Дневника* у којем описује учешће у балканским ратовима. Сматрамо да се том наводу не може поверовати, тим пре јер је одред Војводе Вука на почетку Првог балканског рата био на планини Козјак и борио се у Кумановској бици. Са друге стране, неоспорно је утврђено да је Краков прво био на Косову, да се из Приштине пребацио у Скопље. Од четничких одреда на Косову је био Лапски одред, под командом Војислава Танкосића, који је учествовао у бојu на Мердарима (15–19. октобар) и први ушао у Приштину. Доиста, Краков спомиње неколико четничких епизода, попут оне од 16/29. октобра када је један Арбанас убо ножем у леђа поручника-комиту Милана М. Поповића, док се грлио са другим Арбанасом, својим повереником. С обзиром на то да је међу Танкосићевим четницима било ђака и омладине из свих српских крајева, није искључено да је Краков до средине новембра, када се пребацио у Скопље, био у Лапском четничком одреду (Владимир Илић, *Четнички одред војводе Војина Поповића Вука у Првом балканском рату*, Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану, ур. Владимир Стојанчевић, Београд 2007, 175–182; Урош Шешум, *Четници у Првом балканском рату 1912. године*, Српске студије 3 (2012) 63–82).

[15] НБС, РО, АСК, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/I/1а–14–15; Р 707/I/1а–21, 59; Р 707/I/1а–83.

одељењем Прве армије међу првима је ушао у ослобођени Битољ.[16] У Битољу је 20. новембра присуствовао свечаном дефилеу трупа и уласку престолонаследника Александра у град.[17]

У Београд се вратио по завршетку македонске кампање и склапања примирја потписаног на линији Чаталџа 4. децембра.[18] Вратио се, како је сам истакао, „као нека знаменита личност", огрнут мундиром Фети-паше, команданта турског 7. корпуса, пораженог у Кумановској бици.[19] Према сопственом признању теже му је пало поновно привикавање на школу, него ратовање. Међу школским друговима постаје славан након што је *Илустрована ратна кроника* објавила његову фотографију у мундиру Фети-паше, опасан редењиком са два реда метака, турском пушком и шајкачом. *Кроника* наводи да је „овај храбри дечак" као добровољац-болничар учествовао у сукобу са Арнаутима код Приштине, да је са друговима ушао у Битољ. Истовремено је лист најавио објављивање његовог ратног *Дневника*, што се до краја излажења овог листа, ипак, није десило.[20]

Други балкански рат

У јеку српско-бугарског спора ђак Станислав Краков је 23. маја поново напустио школу и кренуо пут Куманова, где је био стациониран 18. пешадијски пук, у којем је његов отац некада службовао. Пук је пронашао на Страцину, на пола пута од Куманова до границе. Ту се 10. јуна сусрео са

---

[16] Н. Берец, *Станислав Краков: једна биографија*, Зборник МС за друштвене науке 157–158 (2016) 637–668. Ратни дневник Краков почиње са 3/18. октобром и поласком из Београда, а завршава са 18. новембром, када је са II телеграфским одељењем кренуо пут Прилепа и даље ка Битољу (странице 1–88). *Дневник* се ту прекида, са реченицом да је воз прошао кроз Овче поље и наставља се са *Успомене из рата 1913. године*. *Станислав Краков, добровољац у XVIII пешадијском пуку* (странице 89–111). Овај део *Дневника* започиње са 17/30. јуном, а завршава са 4/17. јулом, када је из Скопља кренуо возом назад у Београд (НБС, РО, АСК, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/I/1а–88).

[17] НБС, РО, АСК, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/I/1б–12.

[18] Биљана Стојић, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017, 177.

[19] Првог дана школе разредни старешина Стева Фотић га је извео пред катедру и захвалио му се, у име читаве школе, јер је служио на част Другој мушкој гимназији, из које је отишао у рат као једини добровољац (С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 30).

[20] *Илустрована ратна кроника* 14 (2/15. децембар 1912) 16.

генералом Павлом Јуришићем Штурмом, командантом Дунавске дивизије, који га је узео за ордонанса и обећао да ће га пустити у рат уколико до њега дође. Међутим, 17. јуна је оболео од заушки и не дочекавши рат хитно је враћен кући у Београд.[21] На прву вест о почетку рата, залечен од заушки, поново се упутио на југ. Био је, како је записао, „наоружан до зуба“ брзометном турском пушком и реденицима пуним муниције.[22] Код Криве Паланке се прикључио 1. чети 1. батаљона Дунавске дивизије I позива као ордонанс.[23] Затим је 9. јула прешао у 4. батаљон, стациониран на Светим Водама, којим је командовао капетан Милан Завађил. Заједно са 4. батаљоном у бици на Калин-камену задобио је своју прву ратну рану. Куршум му је закачио десно уво.[24]

По окончању балканских ратова за учешће и допринос остваренима победама награђен је са три одликовања.[25] Такође, искуство два балканска рата било је кључно да га предодреди за војничку каријеру. Тринаестог октобра 1913. године примљен је у 46. класу Војне академије, која је, због великих губитака у ратовима, уместо дотадашњих 30 примила чак 232 питомца.[26] Војничку каријеру му је још 1906. године предсказао краљ Петар I на сусрету у Брестовачкој бањи, када је његов отац кратко време био његов лични лекар. Примљен је као други у класи, иако је био нижи од прописаног минимума и остао глув на десно уво, због рањавања на Калин-камену. Био је поносан што су, заједно са њим, у 46. класу били примљени и Срби из тек ослобођене Македоније, Војводине и других крајева Аустроугарске. Међу питомцима су се нашла и двојица муслимана из Босне. Много година касније у свом аутобиографском спису *Живот човека на Балкану* шаљиво је приметио да се по саставу те класе наслућивала будућа Југославија.[27]

---

[21] НБС, РО, АСК, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/I/1б–20; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 32–33.

[22] У односу на Други балкански рат Краков наводи две верзије. Ову верзију не налазимо у рукопису *Дневника*, који започиње са 29. јуном и поновним одласком ка Куманову и 18. пуку (НБС, РО, АСК, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/I/1а–91).

[23] Краковљевом првом четом је командовао капетан Живојин Росић, а 1. батаљоном коњички потпуковник Витомир Цветковић (НБС, РО, АСК, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*); *Исто*, Р 707/I/1б–1).

[24] *Исто*, Р 707/I/1б–11; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 32–33, 35, 38.

[25] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 53.

[26] AJ, 102–1–1, Решење Главне контроле надлежне по тражењу г. Станислава С. Кракова, пешадијског поручника у пенсији, № 10.483, 8. августа 1921.

[27] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 50–51; 60.

Први светски рат: до војничког слома Краљевине Србије

Пуцањ Гаврила Принципа у Сарајеву на Видовдан 1914. године прекинуо је Краковљеве безбрижне кадетске дане и најавио нови рат, страшнији од претходна два. Краков је тек био завршио прву годину Академије, са чином питомца-каплара. У највећем рату који је свет до тада видео половина Краковљевих другова са Академије ће се „упознати са ефемерном славом, означеном са *пао на пољу части*“. Краков је после рата писао да се таква „јуначка слава“ најбрже заборављала, због чега је често преиспитивао оправданост погибељи. Ипак, те дилеме није било 1914. године, када је позив за одлазак у нови рат примио са највећом одговорношћу. За Кракова и читаву његову генерацију то није био обичан позив, праћен патриотским фразама, већ је тај рат био „једно војничко и национално *вјерују*“.[28]

Почетак ратних операција га је затекао на војној вежби у Скопској Македонији, одакле је хитно враћен у Крагујевац, а отуда упућен у источну Србију. Био је одређен за ађутанта батаљона у 9. пешадијском пуку другог позива, стационираном на обали Дунава код Великог Градишта. У батаљону је упознао браћу Рибникар, Владислава и Дарка. Обојица су служили као резервни капетани. Владислав му је био командир чете, и баш ће му он прорећи каријеру новинара речима: „Ви сте, Краков, војник, али за рат. Нећете ви остати у војсци у миру. То не одговара вашем темпераменту. Ви сте рођени за новинара.“ Командант батаљона био је Радослав Петковић, брат песника Владислава Петковића-Диса, који је на Кракова оставио утисак врло суморног, тужног човека, који се никада не смеје.[29]

У првој години рата, првенствено у Церској бици, Краковљева 46. класа је претрпела велике губитке. Преко 20 питомаца је погинуло, а више од 40 рањено. У циљу очувања официрског подмлатка, Врховна команда је преостале питомце повукла са прве линије фронта и упутила их за командире чета резервних трупа у позадини. Истовремено их је унапредила у наредничке чинове.[30] Сходно тој одлуци Краков је упућен у Пирот, у 3. пук резервних трупа. Ту је 13. октобра 1914. године

---

[28] *Исто*, 56–58.

[29] Владислав Рибникар није поживео да види остварење предсказања које је дао Кракову. Његов брат Дарко је погинуо на Дрини 31. августа, а дан касније и Владислав на планини Рожањ (С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 59–60, 62–63).

[30] *Исто*, 60–61.

краљевим указом произведен у чин потпоручника.[31] Сматрајући себе већ прекаљеним војником тешко је подносио живот у позадини. Писао је неколико молби Министарству војном да буде враћен на фронт. Молба му је услишена 2. децембра 1914. године, када је одређен за водника 1. батаљона 17. пешадијског пука, који је био стациониран на Мишару.[32]

На Мишару је остао до краја септембра 1915. године, не дочекавши трећи аустроугарски напад који је почео 5. октобра. Одлуком штаба Дринске дивизије његов батаљон је упућен на југ – у Владичин Хан, у који је стигао 1. октобра. Стационирана на граници са Бугарском, његова јединица је била задужена да прати покрете са друге стране. Сви су наговештаји били да се Бугари спремају за рат. Трупе су добијале појачања, било је спорадичних инцидента, попут заробљавања патрола које би залутале преко границе, пресретања писама. Краковљев батаљон је први примио налет Бугара, који су 14. октобра, без објаве рата, напали српске пограничне трупе.[33] У тренутку избијања рата Краковљев батаљон је био стациониран на обронцима Власине, у Кривој Феји.[34] Ту у Кривој Феји 16. октобра задобиће другу ратну рану. Метак му је готово разнео леву руку. Ипак, одбио је да буде одмах евакуисан у превијалиште, јер метак није погодио кост.[35] Повучен је сутрадан, упућен у војну болницу у Нишу, путем преко Владичиног Хана и Лесковца.[36]

По доласку у Ниш пажњу са задобијене ране одвукле су му бројне пароле попут: „Soyez bienvenus, nos amis, nos alliés!“ исписане у част доласка савезничке војске. Источна армија (L'Armée D'Orient) евакуисана са Галипоља током лета, од краја септембра започела је искрцавање у Солуну одакле је требло да се преко Македоније пробије на север и споји са српском војском. Убрзо ће се испоставити да су поруке добродошлице

[31] АЈ, 102–1–1, Решење Главне контроле надлежне по тражењу г. Станислава С. Кракова, пешадијског поручника у пенсији, № 10.483, 8. августа 1921.

[32] АЈ, 102–1–1, Допис С. Кракова Министарству војске и морнарице – Ађутантском одељењу, 10. марта 1941; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 64. Први део радње романа *Кроз Буру* смештен је на обали Саве у време епидемије тифуса, па претпостављамо да је инспирисан догађајима и личностима из времена Краковљевог боравка на Мишару, док се други бави Пиротом, борбама на граници са Бугарском и повлачењем према Косову (С. Краков, *Кроз буру*, Београд 1921).

[33] НБС, РО, АСК, Р 707/I/1–23; Р 707/I/1–27; Р 707/I/1–29.

[34] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 86–87.

[35] АЈ, 102–1–1, Допис С. Кракова Министарству војске и морнарице Ађутантском одељењу, 10. марта 1941; НБС, РО, АСК, Р 707/I/1–34; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 90.

[36] НБС, РО, АСК, Р 707/I/1–40, 41.

биле залуд исписане јер савезничка француско-британска армија, којом је командовао француски генерал Морис Сарај, никада није стигла до Ниша, па чак ни до Скопља.[37]

У нишкој болници је остао до 21. октобра, када је затражио отпуст да би отишао у Јагодину да види мајку. На путу до тамо приметио је велику узнемиреност становништва које је бежало према Крушевцу и даље ка југу. Убрзо је за народом и војска започела одступање. Притиснуте са три стране влада и Врховна команда су у Призрену 24. новембра донеле одлуку да се не прихвати капитулација, већ да се изврши извлачење целокупне војске преко Албаније и Црне Горе ка јадранској обали, где су савезници обећали да ће послати помоћ.[38]

Трупе које су биле концентрисане на крајњем истоку земље, према Бугарској, започеле су повлачење према Косову и Метохији крајем октобра, како не би остале одсечене. Трећи батаљон Станислава Кракова, у који се вратио са одсуства 27. октобра, на челу са мајором Милорадом Матићем, повлачио се из Лесковца правцем реке Ветернице. На том путу Краков је командовао водом, који је штитио одступницу.[39] Све време повлачења Краковљев батаљон је одбијао нападе Бугара. На челу вода је 23. новембра ушао у Приштину, где се са сетом присетио да је свега три године раније у тај исти град умарширао као победник, а сада је део војске у расулу: „То више није била војска која је одступала. То је био народ који је напуштао земљу“. Ту у Приштини је срео 12 калуђера из Студенице, који су носили саркофаг Стефана Првовенчаног, што је њему био знак да „и историја напушта Србију“.[40]

На излазу из Србије сваки војник је имао са собом 1–2 бомбе, 200 грама проје и неколико конзерви, које су понели из Приштине. Уместо воде, жвакали су снег, или га топили и правили чај. Већи проблем је био недостатак хране за коње, који због снега нису могли да пасу, па су се прехрањивали кором са дрвећа и грањем.[41] Како је пут одмицао, глад их

[37] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 94–95; исти, *Кроз буру*, 199; B. Stojić, *French military missions in Serbia during 1915*, The Great War, ed. by Dalibor Denda, Christian Ortner, Belgrade–Wien 2016, 265–276.

[38] Милан Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније*, Историјски часопис XIV–XV (1963–1965) 231–307; Б. Стојић, *Генерал Пијарон де Мондезир и српска Голгота*, Век српске Голготе (1915–2015), I, ур. Урош Шуваковић, Далибор Елезовић, Косовска Митровица 2016, 405–427.

[39] НБС, РО, АСК, Р 707/I/1–60; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 104–106; исти, *Кроз буру*, 210, 214.

[40] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 108–109.

[41] НБС, РО, АСК, Р 707/I/1–81, 85; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 110.

је све више пратила. Прелазећи преко Албаније изгладнели војници су из очаја мењали своје пушке и за парче проје.[42] Са сваким кораком дух и морал су напуштали његове саборце, али не и Кракова. У *Животу човека на Балкану* је записао да је војнике храбрио речима: „Заклетва не зна за границе, као ни Отаџбина, јер је она у нама, у нашим срцима“.[43] Духом није клонуо ни када је током повлачења, 15. децембра оболео од тешког облика колере, због чега је недељу дана провео на опоравку у Плаву, у кући једног старог Турчина.[44]

Ипак, призори које је затицао при повлачењу нису ни Кракова остављали равнодушним. Ту у планинским недођијама спознао је колико је мала вредност људског живота, као и то да је прелазак из живота у смрт тих и готово неосетан. Потресан је његов опис умирања војника од хладноће: „У тој шумици прошли смо поред седам огњишта тихе смрти. Људи изнурени и гладни, као и ми, заспали су синоћ крај ватре и више се нису пробудили. Са последњим одблеском догорелог жара угасио се и њихов живот. Људи и не примећују више тај прелаз из живота у смрт. Гасе се тако лако и брзо да се не може рећи да су умрли. Они су само престали да живе.“[45]

Као минуциозан посматрач, Краков скреће пажњу и на појаву дезертерства, која се у српској војсци пренебрегавала и прећуткивала. У рукопису *Дневника* и у *Животу човека на Балкану* пише о стрељању групе војника, који су у околини Плава покушали бекство из својих чета, које су припадале Краковљевом 17. пешадијском пуку. На брзину одржано суђење, у којем је Краков био најмлађи судија, било је само фарса, пошто се пресуда за дезертерство унапред знала – смрт. На смрт је било осуђено осам, а на условну слободу 12 војника.[46] Међутим, командант

[42] НБС, РО, АСК, Р 707/I/1–102; Р 707/I/1–85).

[43] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 111.

[44] У рукопису *Дневника* стоји да је кућа била у власништву „старог Турчина“, док у *Животу човека на Балкану* наводи да је боравио „у кући локалног арнаутског бега“ (НБС, РО, АСК, Р 707/I/1–97; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 120–123).

[45] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 140.

[46] Међутим, Краков даје две верзије овог догађаја, које се разликују у неколико детаља. У *Животу човека на Балкану* наводи да је број осуђених на смрт стрељањем био шест, а четрнаест условно ослобођених, док у *Дневнику* наводи 21. У рукопису *Дневника* нема поетичних момената нити описа његових моралних дилема. Наредба је извршена без много преиспитивања. Такође, у *Дневнику* не наводи ниједно име нити наводи сцену побуне капетана Петра Тешовчића (НБС, РО, АСК, Р 707/I/1–98, 99).

пука пуковник Алекса Стојшић је сматрао да од ове групе војника треба начинити пример за све остале. По његовом наређењу, група од 21 дезертера изведена је пред стрељачки вод на пољани поред Плавског језера и погубљена: „Један метак пиштећи одскаче у ваздух и за њим као бачена експлозијом лети десетину метара увис једна шајкача, потом као погођена птица пада натраг на крвави снег.“ [47]

Опоравак и реорганизација на Крфу. Солунски фронт

Страдање српске војске се није зауставило доласком на јадранску обалу. Умирање исцрпљених војника на обали мора и њихов пренос на острва Крф и Видо оставили су најмучнији утисак на Кракова у читавој епопеји повлачења: „Један српски песник Бојић, који сада живи у једном шатору под маслинама, већ је крстио то огромно гробље без ограде, без парцела, без чувара, без споменика и без гробова: *плава гробница*. Нема праве епидемије. Неколико случајева тифуса, нешто више дизентерије, а у *плаву гробницу* је спуштено, само у овом месецу, фебруару, 11.000 скелета. То је масовна смрт са закашњењем.“[48]

У опоравку и реорганизацији, Краков и српска војска су на Крфу провели четири месеца. Реорганизација се одвијала под будним оком француског генерала Пијарона де Мондезира, који је у децембру 1915. године именован од стране француске Врховне команде за шефа специјалне мисије при српској војсци.[49] Услед великих губитака, Мондезир је донео одлуку да се укине дотадашња подела на први и други позив и да се српска војска сведе на шест дивизија, подељених у три армије. Прву армију су чиниле Моравска и Вардарска, Другу Шумадијска и Тимочка, док је Трећа била састављена од Дунавске и Дринске дивизије. Даље се свака дивизија делила на по две бригаде (укупно 12), што је била нова формација за српску војску. Свакој од шест дивизија био је придодат по један пук трећег позива, а краљевска гарда је, као и пре, остала под директном командом регента. Коњица је остала независна, изузимајући по један ескадрон који је био додељен свакој од шест дивизија. Дивизије су још добиле и по један артиљеријски пук, састављен од једне групе

[47] Пуковник Стојшић је осудио на смрт и пуковског кувара, који је денунцирао своје ратне другове (С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 124–135).
[48] *Исто*, 148.
[49] Б. Стојић, *Генерал Пијарон де Мондезир*, 405–427.

пољских топова калибра 75 мм, две групе брдских топова типа 80 мм и једне групе од две батерије калибра 120 мм.[50]

Реорганизација је ефективно започела почетком марта, када су последње јединице српске војске пребачене на Крф. У том тренутку укупно бројно стање српске војске износило је 125.000 војника, од којих је њих 400 још увек било болесно, а 4.000 реконвалесцената.[51] Реорганизација је окончана до средине априла, када је француска средоземна морнарица преузела на себе дужност превеза армије на Солунски фронт. Бројно стање српске војске је у том тренутку износило 120.000 војника. И после реорганизације Краков је остао у саставу свог старог 17. пешадијског пука Дринске дивизије. Убрзо по доласку у Солун поново је оболео, овога пута од тропске маларије.[52]

Почетком августа 1916. године Краковљев пук је из Солуна послат на Островско језеро, где је учествовао у биткама на Горничеву и Цегану. На самом почетку битке за Кајмакчалан, 18. септембра Краков је рањен у леву ногу и враћен у Солун на опоравак. Ово четврто рањавање од почетка ратне епопеје била је срећна незгода за Кракова, будући да је међу 30.000 жртава, колико је српску војску коштала битка за „Врата Отаџбине“, био и значајан део људства његовог 17. пешадијског пука. Од почетка рата 17. пук је четири пута губио готово целокупно људство и три пута је изнова обнављан. Међутим, после жестоких битака вођених од јесени 1916. до јануара 1917. године пук је био толико десеткован да је одлучено да се расформира, јер није више било људи да га попуне. Из пука се на списку мртвих налазило 64 официра и 1.720 подофицира и војника. Око 800 преживелих сабораца одлучило је да симболично сахрани пуковску заставу 1. фебруара 1917. године у селу Петелино.[53] Преживели официри и војници из 17. пешадијског пука разврстани су у друге јединице. Краков је додељен батаљону руских стрелаца под командом мајора Сергеја Александровича. Размештен је на дужност ађутанта у 4. чети 1. батаљона 4. пешадијског пука, а захваљујући знању руског језика постао је официр за везу између Дринске дивизије и руске бригаде.[54]

---

[50] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, IV фаза. Опште одступање српске војске – пребацивање из Албаније на острво Крф*, XIV, Београд 1928, 1–15.

[51] Пијарон Мондезир, *Албанска голгота. Успомене и ратне слике*, Београд 1936, 66.

[52] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 157, 159, 161.

[53] *Исто*, 161,184–185, 190; 17. пук је био један од најтеже пострадалих током борби око Шапца у августу 1914. године (НБС, РО, АСК, Р 707/I/1–21).

[54] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 203, 205. Четврта руска специјална бригада је 6. децембра 1916. ушла у састав Дринске дивизије. Заједно са српском

Вест о ослобођењу Битоља 19. новембра 1916. године затекла је Кракова на опоравку у Солуну. Није му промакао детаљ да је град ослобођен на исти дан кад и 1912. године, када је, заједно са телеграфским одељењем Прве армије, ушао у тада „последњу ослобођену варош на македонском ратишту“. Четири године раније српска војска је долазила са севера и Битољ је био крајња тачка њеног продирања на југ. Ослободиоци из 1916. године су дошли са југа и Битољ је био њихова прва ослобођена варош. Та невелика Србија простирала се на скромних 2.000 квадратних километара са око 60.000 становника.[55]

Када се крајем новембра 1916. године вратио на фронт, дочекао га је нови облик рата – рововски рат изнуривања.[56] Фронт је био без правих борби, а дивизије су се истопиле са обе стране.[57] У рововском рату позиције су биле исте: „Кретало се само два три километра лево или десно, напред или назад, ишло се из ровова у земунице, где су становале резерве, и из земуница опет у ровове где се живело најчешће у грмљавини, где су се ноћи претвориле у дан а дан у ноћ“. Најтеже је било током сезоне киша, када су војници добијали осећање „да су на дну уклетога котла из кога се не излази“. У тим данима меланхолије и апатије и најмања ситница их је радовала или бар одвлачила пажњу од тегобне свакодневице. Било да су то домаћи зечеви уместо залеђеног меса из Аустралије или чак бизарне смрти њихових сабораца: „Људи кад гину, на крају постану весели. Можда и полуде. […] Ужас кад премаши јачину има сасвим необичан учинак на живце. Тако су се тада војници сулудо кикотали.“[58]

Снагу да истрају давала им је вера да их у домовини чекају њихови најмилији. Упркос ратним страхотама, породица је и даље била светиња, која се поштовала с обе стране фронта. Краков пише да су Бугари знали да из својих ровова скотрљају издубљена стабла у коме су била писма из Србије. Током читања писама никада се није смејало, а са обе стране је пређутно прекидана ватра. Осим вере у победу радило се и на одржању борбеног духа. У тренуцима затишја, војници су подучавани новим

војском учествовала је у борбама, да би се потом учврстила на Старавину где је остала наредних шест месеци. У јуну две руске бригаде су извучене из састава српске војске, обједињене у 2. специјалну пешадијску дивизију под командом генерала Дитерихса који је био подређен главнокомандујућем Источне армије генералу Сарају (Бранко Богдановић, *Браћа по оружју*, Београд 2015, 525–526).

[55] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 194, 197.

[56] С. Краков, *Наше последње победе. Од Кајмакчалана до Ријеке на челу јуришног вода*, Београд 2010, 17.

[57] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 197.

[58] С. Краков, *Наше последње победе*, 13–16; исти, *Крила*, Београд 1922, 65–66.

техникама и тактикама. Припремани су за нове изазове, попут рата хемијским једињењима, слати да у јуришним одредима упадају у бугарске ровове и отуда доводе заробљенике. Те мере су биле врло ефикасне јер: „Само очекивање налета и покрета унапред давало је такву снагу и збијеност нашим редовима, какву друге трупе […] нису имале. За две године рововског рата у три пука у којима сам узастопно служио није било ни једног јединог случаја предаје“.[59]

Дужност официра за везу са руском дивизијом Краков је обављао све до јануара 1918. године, када су руске јединице, после Октобарске револуције, повучене са положаја, и када је на Солунски фронт стигло више хиљада добровољаца из Северне Америке. Сваки батаљон сваког пука добио је по једну чету – увек четврту, која је била састављена искључиво од добровољаца, или како их је Краков називао, америчких Југословена.[60] Они су подигли борбени дух већ доста исцрпљеним војницима. Краков се дивио тим људима: „Који су дошли из далеког света, непознати а исте крви и истих жеља, вођени једино пожртвованом идејом“. Иако добровољци нису имали ратног искуства, вођени само патриотским жаром, њихове чете су брзо постале елитне јединице.[61] У новој реорганизацији, Краков је одређен за водника у 4. чети 2. батаљона 5. пешадијског пука Дринске дивизије.[62] Командант пука био је Божидар Загорчић, а командант батаљона потпуковник Љубомир Максимовић, познатији под надимком *Љуба Бог*. Прво познато лице које је срео у новом батаљону био је његов рођак Димитрије Љотић. Били су два различита темперамента, а на тренутке се Кракову чинило да су његово аскетство и религиозност пука поза. Упркос разликама, брзо су се спријатељили и Краков га је до краја живота доживљавао као свог најбољег пријатеља. У батаљону је Љотић познат као *Мита Филозоф*, а Краков као *Књижевник*.[63]

Још од 1912. године, иако само дечак, Краков је предано водио ратни дневник и у њему описивао све битне догађаје и људе. Писање је било његов бег од сурове свакодневице. Писао је са циљем да живот на фронту престане да буде стварност и постане фикција неког романа. На фронту је покренуо и свој лист првенац – *Рововац* са духовитим поднасловом „Рововска коса на 150 метара од Бугара“. Текстове је писао

[59] С. Краков, *Наше последње победе*, 15–16.

[60] Детаљније о руским јединицама на Солунском фронту видети Б. Богдановић, *Браћа по оружју*.

[61] С. Краков, *Наше последње победе,* 18.

[62] АЈ, 102–1–1, Допис С. Кракова Министарству војске и морнарице – Ађутантском одељењу, 10. марта 1941.

[63] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 218–219.

и илустровао руком, а батаљонски писар их је преписивао у 10 примерака. Лист је укинут после свега четири броја, због репортаже, коју је објавио у 2. броју 8. децембра, о измишљеном протесту „коња, мазгова и магараца на Кајмакчалану“.[64] Начелник штаба Дунавске дивизије потпуковник Милан Б. Завађил, потписан као уредник који је пређутно подржавао Кракова у његовом подухвату, оценио је да је писање *Рововца*, ипак, превише смело за дате прилике.[65] Ту на падинама Могленских планина у пролеће 1918. године Краков је завршио и свој први роман *Кроз буру*. Рукопис је дао на читање тројици штабних лекара, који су га позитивно оценили и прогласили Кракова „способним за књижевност“. Охрабрен похвалама, одмах је почео да пише други роман, који је назвао *Крила*, а који је замислио као „историју солунских авантура и смрти другова.“[66]

Пробој Солунског фронта, ослобођење и уједињење

Краковљеве литерарне подухвате прекинула је одлука савезника и српске Врховне команде да се војска спреми за одлучујући пробој фронта, договорен за средину септембра 1918. године.[67] Описујући ту одлуку Краков каже: „Две године чекамо ми овај дан, овај сат и ускоро и минут

[64] Први број је објављен 2, други 8, трећи 18. и последњи, четврти 25. децембра 1916. године (http://velikirat.nb.rs/items/show/4033, погледано 12. марта 2019); *Један митинг*, Рововац 2 (8. децембра 1916) 4–6.

[65] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 220; Наташа Јовановић, *Рововац (1916) рукописни лист Станислава Кракова*, Књижевна историја 154 (2014) 979–1005.

[66] *Крила* спадају у категорију историјског романа. Роман је писан без отаџбинске епске патетике, националног усхићења и поноса, у њему нема историјских личности, класичног описа ратишта, историјских чињеница и детаља, нема чак ни главног јунака. Маса је та која има статус главног јунака. Гојко Тешић сматра да је посебност овог романа у авангардном контексту и у дефетизму који уноси у национални патриотски миље, због чега сматра да су *Крила* најизразитији антиратни роман (Гојко Тешић, *Ко је био Станислав Краков*, у: С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 416–417).

[67] Одлука о великој офанзиви, коју ће предводити српска војска потпомогнута са две француске дивизије и француском тешком артиљеријом, донета је на састанку генерала Франше Д'Еспера и начелника српске Врховне команде војводе Живојина Мишића 30. јуна 1918. године (*Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. г, 1918. година*, *III период рововске војне. Припреме за офанзиву*, XXVI, Београд 1935, 96–97; Франше Д'Еспере, *Мемоари. Солунски фронт, Србија, Балкан, Централна Европа 1918–1919*, прир. Војислав Павловић, Нови Сад 2018, 59).

када ћу дићи увис руку и спустити је испред себе као путоказ ка оном врху пред нама који је још сав у диму и пламену. За нама стоји вечност рововског рата и наше напуштене колибе од борових облица украшене исечцима голих жена из *La vie parissienne*. За нас је ово последњи јуриш у овом окамењеном свету Могленских планина. Можда ће их бити по другим бреговима и равницама, али овде никад више.“[68] Годинама касније, на свечаности поводом 20. годишњице ослобођења Руме сетио се речи једног француског војног писца Дега, који је рекао да је 15. септембар и почетак битке на Добром пољу, после Марне, можда најзначајнији датум целога Светског рата.[69] Правац напада 5. пука била је Градешничка коса, а Краковљев батаљон је ступио у борбу 16. септембра.[70]

Пошто је фронт пробијен, на путу од Градског за Прилеп, Краковљева чета је одређена за претходницу. Краков је своју чету називао изгубљеном, пошто је била одвојена од главнине војске и марширала километрима испред. „Изгубљена“ Краковљева чета је 9. октобра прва стигла до Велеса, где је радосно дочекана од становника, који су војнике окитили цвећем и љубили им руке.[71] Новоослобођену варош је 10. октобра посетио генерал Франше Д’Еспере. У Велесу се сусрео са војводом Мишићем и генералом Паул-Проспером Анријем, командантом француске Источне армије.[72]

Без задржавања, и Краковљева чета је наставила марш ка северу. На Нагоричинском вису код Куманова Краков је био сведок да се читава бугарска 4. дивизија предала команданту Дринске дивизије пуковнику Крсти Смиљанићу. Услов предаје је био да војници оставе целокупно наоружање и оду кућама голоруки. Тридесет хиљада Бугара је, како сведочи Краков, пријатељски махало српским војницима, срећни што нису одведени у заробљеништво. На одласку су говорили: „До виждане, братко, создравие.. ние отиваме дома“.[73] Био је то њихов последњи сусрет са бугарском армијом, која је, примирјем потписаним у Солуну 29. септембра, дефинитивно била избачена из рата.[74]

---

[68] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 224.

[69] AJ, 102–4–9, Говор Станислава Кракова на свечаности поводом 20 година од ослобођења Руме, 5–6. новембар 1938.

[70] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 223, 228.

[71] *Исто*, 232–233, 240. Истога дана у град су ушли Французи, који су од Кракова и његове чете тражили да одглуме улазак у Велес зарад снимања за војни журнал. Ту сцену је Краков касније ставио у свој филм *Голгота Србије*.

[72] Ф. Д’Еспере, *Мемоари*, 109.

[73] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 248–249.

[74] AJ, 102–4–9, Говор Станислава Кракова на свечаности поводом 20 година од ослобођења Руме, 5–6. новембар 1938.

Ступањем на тле предкумановске Србије војнике је, како пише Краков, обузело сасвим ново стање духа. Родољубље им је давало крила, па су незадрживо ишли напред. Падали су на колена и плачући љубили земљу. Тај необични гест остављао је стране војнике у чуду. О томе је говорио француски митраљезац Огист Албер из 176. пешадијског пука. Био је зачуђен да види грубог српског војника како клечи и љуби своју земљу и са сузним очима говори: „Земљо моја…“[75] Уз радост становништва, тријумфалне капије, цвеће и поклике војници су потиснули у сећање смрт и рат и по први пут, после три године изгнанства, осетили љубав и топлоту која им је највише недостајала.[76] На читавом ратном путу од пробоја Солунског фронта Кракову су реке остајале у сећању као границе и по њима је једну ратну епизоду одвајао од друге. Прелазак Вардара, прве реке на ослободилачком путу српске војске, значио је ослобођење Македоније, прелазак Мораве долазак у срце Србије, а прелазак Саве пут ка уједињењу.[77]

Војска се ни у једном граду није задржавала дуже од једног дана. Наређење је било увек исто – напред. Краковљев батаљон је 26. октобра стигао у Крагујевац. За њега је овај моменат био посебно емотиван јер се вратио у град у коме су се његови родитељи упознали, у коме је рођен и из кога је кренуо у рат. Ту у Крагујевцу се за њега затворио цео један животни круг. Први корак у новом животном кругу, не само за Кракова већ за припаднике његове генерације, био је прелазак српске војске на територију Аустроугарске.[78]

Краковљев батаљон је, заједно са 4. коњичким пуком и једном пољском батеријом, ушао у састав Колубарског одреда са наређењем на настави марш ка Шапцу, у који су ушли у сумрак 1. новембра. Истога дана је Прва армија под командом генерала Петра Бојовића ослободила Београд и тиме заокружила ослобођење целе државе. У зору, 2. новембра два рибара, и са њима др Жарко Миладиновић, прешли су Саву намерни да позову српску војску да пређе реку јер су се аустроугарске трупе повлачиле од обале. За прелазак преко реке, односно границе, потпуковник Љубомир Максимовић је одредио Кракова, али му је доделио нови вод

[75] Антоније Ђурић, *Солунци говоре – овако је било*, Београд 1982[4], 107–110.

[76] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 259. Краков описује свечане и радосне дочеке у Лесковцу, Врању и другим варошима и градовима кроз које су прошли. Једино је Топлица, која је даље проживљавала страхоте угушеног Топличког устанка, за Кракова била „земља ужаса, са људима који су заборавили да се смеју и да се радују“ (С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 252–253).

[77] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 259.

[78] *Исто*, 260–261; С. Краков, *Наше последње победе*, 81.

од војника из 3. чете капетана Тепавчића, састављен само од Србијанаца, пошто би, у случају заробљавања, добровољци, као аустроугарски грађани, били одмах стрељани. Рекао му је: „Ти ћеш имати ту част да будеш први српски официр који ће ступити на територију Аустро-Угарске, доносећи слободу.“[79] Формирана је 3. чета 2. батаљона 5. пешадијског пука, која је у зору 5. новембра прешла реку.[80] Ту своју последњу ратну авантуру Краков је описао речима: „Са десетак људи полазим да освајам једно царство“.[81]

Чамци су пристали у село Јарак, где су војнике на обали дочекале жене са жутим цвећем у рукама, јабукама, пешкирима и пољупцима. Улазак у Руму Краков је описао као „улазак у расцветали врт у лудилу радости“. Ту га је једна девојка окитила лентом у бојама српске тробојке. У граду их је дочекао чешки револуционарни пук, који је улазак српских војника поздравио интонирањем песме *Хеј, Словени.* Иако су се понели пријатељски, пред постројеним пуком од 600 људи Краков је пређутао чињеницу да је у град умаршировао са свега 34 војника.[82] Двадесет година касније, као почасни грађанин, на свечаности годишњице ослобођења града изјавио је: „Рума је за нас била победна капија кроз коју смо ушли у Југославију“.[83] Већ сутрадан, 6. новембра у заплењеном аустроугарском аутомобилу, заједно са др Миладиновићем, као чланом Српског револуционарног народног већа Срема, Краков је кренуо у обилазак села и вароши под Фрушком гором. Свуда је био исти радосни дочек људи који су желели да виде српског војника – симбола своје добијене слободе. У манастиру Врдник игуман је отворио ковчег са моштима Светог кнеза Лазара уз речи: „Само најдостојнијим подиже се овај поклопац да Кнез-мученик прими непосредно њихов целов. Ви који доносите слободу виши сте од краљева...” [84]

Током боравка у Новом Саду Краков је сазнао да је два месеца раније унапређен у чин поручника и да је за рањавање у Кривој Феји 1915. године добио Златну медаљу за храброст *Милош Обилић*. По повратку у Руму, 12. новембра сазнао је да је његов батаљон одређен да први прође кроз „читав југословенски део Аустро-Угарске и да први, пре Италијана,

[79] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 263.
[80] AJ, 102–4–9, Говор на двадесетогодишњицу од ослобођења града.
[81] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 263.
[82] *Исто*, 263, 266–267.
[83] AJ, 102–4–9, Говор Станислава Кракова на свечаности поводом 20 година од ослобођења Руме, 5–6. новембар 1938.
[84] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 269, 272.

избије на Ријеку и у Истру ради одржавања реда у Приморју." За тај задатак потпуковнику Максимовићу и његовом батаљону стављен је на располагање специјални воз, који је, окићен тробојкама и зеленилом, на тај поход кренуо истога дана. Свега три дана касније, 15. новембра српски војници су угледали свој крајњи циљ – Јадранско море. Улазак српске војске у град је поздравило око 30.000 грађана.[85] На железничкој станици у Сушаку српске војнике су дочекали гувернер Ријеке др Рикардо Ленц, православни свештеник Косановић, др Орлић, неколико чланова ријечког и истарских Народних вијећа, сви са тракама око руке у бојама српске и хрватске тробојке. У пратњи делегације био је батаљон састављен од војника ослобођених из заробљеничких логора, којим је командовао дотадашњи аустроугарски генералштабни потпуковник Петар Теслић.[86]

Међутим, славље је кратко трајало, пошто је италијански адмирал Ђузепе Рајнер, заповедник флоте од три ратна брода и крстарице *Емануеле Филиберто,* инсистирао да и италијанска војска уђе у Ријеку.[87] Дана 16. новембра одржано је неколико састанака између адмирала Рајнера и потпуковника Максимовића. Готово неизбежно крвопролиће је спречио француски капетан фрегате Жорж Диран-Вијеј, командант торпиљерке

[85] С. Краков, *Наше последње победе*, 90; исти, *Живот човека на Балкану*, 276. До промена у Ријеци је дошло 23. октобра када је избила побуна међу војницима Јелачићевог 79. пешадијског пука. Војници су отказали послушност, на касарни истакли хрватску заставу и ослободили политичке затвореника. Већ сутрадан, 24. октобра отпочели су преговори између ријечког начелника др Виа Млађег и Народног вијећа у Сушаку, коме је председавао др Андре Бакарчић. Дана 30. октобра постигнут је споразум и град је прешао у руке Народног вијећа у Сушаку. Управа града је прво поверена Константину Војчевићу, али је он смењен на интервенцију Народног вијећа СХС у Загребу, па је уместо њега постављен др Ленц. Њему је предата управа над Ријеком, док је Војчевићу поверена јавна сигурност (Ivan V. Perović, *Crtice iz okupiranog Sušaka. Na uspomenu desetogodišnjice smrti velikog apostola pravde i slobode Woodrowa Wilsona osloboditelja naroda i desetogodišnjice oslobođenja delte i sušačke luke prema vlastitim opažanjima*, Sušak 1934, 18–19).

[86] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 274. На појединим местима се наводи и као Ленац.

[87] Италијанска флота састављена од три брода под командом адмирала Ђузепеа Рајнера приспела је у Ријеку 4. новембра. Долазак пријатељске флоте, како се сматрало, поздрављен је од стране око 25.000 грађана, који су носили народне барјаке. На градском торњу је истакнута италијанска застава, која је убрзо замењена хрватском, али је она уклоњена после адмиралових протеста. На сусрету са др Ленцом, адмирал је изјавио да је његов задатак заштита сународника (I. V. Perović, *нав. дело*, 24).

Тураж, који се поставио као „одбојник између италијанске надмоћности и српске тврдоглавости“. Сутрадан је одржана импровизована међусавезничка конференција, којој су се, поред италијанског и француског команданта, придружила два америчка и један британски официр, који су на италијанским бродовима стигли са Пјаве. Савезнички официри су донели одлуку да се српска војска бродовима пребаци у Краљевицу, а да Ријека формално пређе у руке Италијана. То је требало да буде привремена одлука, донета са циљем да се спречи сукоб, а до коначне одлуке је договорено да у граду остане Теслићев батаљон. У присуству четири савезничка официра, адмирал Рајнер је дао реч да италијанска војска неће умарширати у град док не стигне коначна одлука савезника и српске Врховне команде. Ипак, чим су се два брода са српским војницима одвојила од пристаништа, са брода *Емануеле Филиберто* дат је сигнал да почне искрцавање италијанских војника. Истовремено је са корпус са око 25.000 војника, под командом генерала Сан Марцанија, запосео Ријеку са копна и пре него су бродови са српским војницима изашли на пучину.[88] Теслићев батаљон се задржао у граду свега два дана дуже. Опозван, упућен је у Загреб, а убрзо и расформиран.[89]

После повлачења у Краљевицу, српска војска је смештена у вилу која је претворена у штаб генерала Шарла Транијеа, који је попут српске војске у Ријеку дошао директно са Солунског фронта. Генерал Транијe је командовао батаљоном издвојеним из 11. колонијалне дивизије.[90] Генерал Франше Д’Еспере га је именовао за команданта француско-српских трупа на приморју. Француском и српском батаљону су придружени амерички и британски батаљони са Пјаве и сви заједно су чинили Међусавезнички окупациони корпус у Ријеци. Пошто је излечен од шпанске грознице, Краков је именован за представника српске војске у том корпусу, под непосредном командом генерала Транијеа. На том задатку Краков је остао до 20. децембра 1918. године. У тих месец дана, у више наврата

[88] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 280, 282.

[89] I. V. Perović, *нав. дело*, 26.

[90] Генерал Транијe је у пробоју фронта командовао бригадом. Заједно са Првом српском армијом његова бригада је прва ушла у Прилеп. На дан потписивања француско-немачког примирја, 11. новембра његова бригада је била стационирана у Смедереву, док је 11. колонијална дивизија под командом генерала Фареа већ прешла у Банат. Како је Клемансо војску уместо у правцу Беча и Берлина усмерио ка Цариграду из 11. колонијалне дивизије издвојена су два батаљона, први је послат у Ријеку, а други у Дубровник (Gustave Gouin, *L’armée D’Orient*, Paris 1931, Lettre-Préface du général Hanrys, commandant l’armée française d’Orient, 227, 261; А. Ђурић, *нав. дело*, 61–64.)

је на улицама Ријеке присуствовао сукобима између „Италијанаша“ и „Пројугословена“. Напустио је Ријеку мучен осећањима зебње и неизвесности.[91] Драматичне догађаје са приморја Краков је описао у новели *Победник* и сажео њихов епилог у реченици са пуно горчине: „Ријека је наш последњи тријумф и први пораз.“[92]

У новој држави

По наредби Врховне команде, 20. децембра је отпутовао у Загреб, са задатком да се јави пуковнику Милану Прибићевићу, шефу мисије за реорганизацију југословенске војске.[93] Први пут је Загреб посетио 14. новембра, на путу до приморја, када се њихов специјални воз само на кратко зауставио на загребачком железничком колодвору. За разлику од Винковаца, Брода и других градова кроз које су пролазили, у Загребу је тог новембарског јутра српску војску дочекао мук, равнодушност и свега неколико чланова Народног вијећа на челу са Светозаром Прибићевићем.[94] Ни други сусрет са главним градом Хрватске није Кракова импресионирао. Немири и непетост са приморја пратили су га до Загреба, будући да је дошао свега две недеље после крваво угушене побуне 5. децембра.[95] Напету атмосферу описао је у аутобиографији и у

[91] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 283.

[92] С. Краков, *Победник*, Црвени пјеро и друге новеле, 87–92; Драган Бабић, *Путујућа трагедија: Први светски рат и новеле Станислава Кракова*, Станислав Краков – авангарда, маргина, наслеђе. Зборник радова о стваралаштву Станислава Кракова (1895–1968*),* прир. М. Демић, Крагујевац 2015, 53–68.

[93] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 292.

[94] С. Краков, *Црвени пјеро и друге новеле*, 89.

[95] У Загребу је 5. децембра дошло до протеста војника из 25. пешадијске пуковније Угарско-хрватског домобранства и 53. пешадијске пуковније царске и краљевске војске и, са њима, једног броја грађана. Протестовали су против стварања Краљевства Словенаца, Хрвата и Срба и тражили хрватску републику. Међу присталицама уједињења се проширио глас да ови протестанти планирају напад на просторије Народног вијећа, стога је Гргур Анђелиновић, повереник Народног вијећа, на Трг бана Јелачића послао чланове удружења Хрватски сокол и добровољце, махом из Далмације, да заведу ред. У сукобу који је уследио погинуло је 13 особа (девет војника), док је 17 рањено (од чега 10 војника). Од владиних снага погинуо је један соколаш и два добровољца. Иако српска војска није учествовала у гушењу побуне, цео случај се негативно одразио на тек прокламовано уједињење, а 5. децембар се у потоњој историји Хрватске тумачио као прва отворена реакција против новостворене југословенске државе.

приповеци *Црвени пјеро*: „У вароши под нама – кључа. Једна подмукла атмосфера револуције угнездила се у овом граду трговаца, адвоката и сањалица још од слома Аустроугарске монархије. Обарање и стварање држава, постало је овде у Загребу, игра ђавољих работа.“ [96]

Ситуација се није значајније поправила ни наредних пет месеци, колико је провео у Загребу. Био је сведок и другог покушаја преврата, у фебруару 1919. године. Сцене које је тада видео оставиле су јак утисак на њега. Разјарена маса од 20.000 људи урлала је: „Доле Петар опанчар“, „Живела хрватска република“, „Доле српска војска“. Записао је: „Цео сат слушамо урлање тих узрујаних људи који носе са собом своју шимеру и своју неразумљиву мржњу према нама који то не можемо да схватимо. Један тешки неспоразум лежи између нас.“[97] Главни агитатор ових немира био је Стјепан Радић, кога Краков описује као „полуслепог политичара, вечитог бунтовника и незадовољника.“[98] Повод за овај протест била је подршка петицији предатој на Мировној конференцији у Версају којом

Догађај је највише политички инструментализован током постојања Независне Државе Хрватске (НДХ), када су, на 25. годишњицу од догађаја, 5. децембра 1941, тзв. Петопросиначке жртве сахрањене у заједничку гробницу на Мирогоју, а поглавник Анте Павелић је установио почасну бојницу и спомен-значку (Vladimir Geiger, Nikica Barić, *Odjeci i obilježavanja 5. prosinca 1918. u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Časopis za suvremenu povijest 3 (2002) 833–850).

[96] С. Краков, *Црвени пјеро и друге новеле*, 31–40; С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 294.

[97] Д. Бабић, *нав. дело*, 53–68. Остаје отворено питање да ли је Краков до овог закључка дошао накнадно, имајући проживљено искуство унутрашње политичке ситуације у југословенској држави, личног сукоба са Стјепаном Радићем, НДХ и свог емигрантског живота. Рукопис за *Живот човека на Балкану* Краков је спремао последњих година свог живота, а га је смрт омела да књигу сам објави.

[98] Нетрпељивост и сукоби Кракова и Радића ескалирали су кроз штампу. У интервјуу са Мусолинијем (1926) Краков је са омаловажавањем говорио о Радићу као о маргиналном политичару, хушкачу који нема никакав утицај изван сељаштва Хрватске. Овај чланак и многи други које је Краков објавио против Радића подстакли су га да каже „да југословенску спољну политику воде сами Јевреји – др Нинчић, Коста Кумануди и ето, Станислав Краков“. Ова изјава је надживела Радића који је погинуо 1928. и због ње је Краков имао доста проблема током окупације. У четири наврата 1941–1944. Гестапо је издавао налоге за његово хапшење, који су анулирани залагањем његовог ујака Милана Недића и пријатеља Ђорђа Роша.

се тражило да се издвоји из „Велике Србије, ослободи ропства и створи република по моделу Француске.“[99]

Крајем фебруара 1919. године мисија пуковника Прибићевића је укинута. Установљен је штаб Четврте армије, на челу са његовим ујаком, пуковником Миланом Недићем. Нова мисија која је по својим овлашћењима била „челична копча над узнемиреном и узрујаном Хрватском“ уселила се у исту зграду. У оквиру ње Краков је постао официр-ордонанс за шифру. Турбулентно стање у Загребу се наставило, па је у априлу пуковник Недић јављао Београду да има сазнања да Радић и његове присталице намеравају да прогласе хрватску републику пре окончања Мировне конференције и међународног признања Краљевства СХС. До преврата није дошло јер је Радић остао у затвору. У овом периоду пада и крај Краковљевог службовања у Хрватској. У мају је одређен за водника 1. чете у пешадијском батаљону Краљеве гарде у Београду.[100]

Међутим, ни на овој новој дужности није се дуго задржао. Средином лета је, по казни, прекомандован у 21. пук, који је био стациониран у Ђаковици – „југословенском Сибиру“, како је описао своје ново постављење. Батаљон, коме је додељен, био је стациониран у месту Морина. Краковљев задатак је био да, на челу одреда од 180 људи, продире на територију племена Шаља до виса Ђафа Колишит.[101] Гурнут у дивљину, у којој „људи нису сасвим изашли из средњег века“, на „ђавољој планини“, Краков је одлучио да прекрши строге војничке норме и побегне. Срећна околност је била да је Врховна команда тада расписала конкурс за формирање Ауто-команде моторизованих трупа, под заповедништвом пуковника Александра Дерока. Краков је био примљен, али није добио дозволу да напусти 21. пук. У Скопљу је самоиницијативно прибавио

---

[99] Le service historique de la Défense (SHD), État-Major de l’armée de terre, fond Clemenceu, 6 N 235, № 5051, Un sujet des relations entre les Serbes et les Croates, Vienne, 13 juillet 1919; Ibidem, № 5122, Suite à la rapport № 148 du 13 Juillllet 1919, Vienne, 21 juillet 1919.

[100] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 300, 308–309.

[101] Постоји неколико верзија како је „заслужио“ прекоманду у Ђаковицу. У *Животу човека на Балкану* пише о инциденту када је на балу, поводом рођендана краља Петра, случајно сео у ложу која је била намењена регенту Александру, због чега је навукао његов и гнев пуковника Петра Живковића. Друга верзија је била да се сврстао у групу српских официра који су протестовали јер су бивши аустроугарски официри преведени у југословенску војску са истим или вишим чиновима. Овај други разлог је касније навео као разлог за покушај самоубиства (С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 325–329).

потребне пропуснице и тајно се пребацио у Београд, где се ставио под заштиту пуковника Дерока.[102]

Цео случај је заташкан, али Краков ни у Ауто-команди моторизованих трупа, смештеној у Топчидеру, није нашао мир за којим је непрестано лутао. Од тренутка када је изгубила ореол, који јој је рат давао, војска је почела да гуши Кракова. У аутобиографији пише да се више није проналазио у војничком свету, који га је све теже притискао својим тврдим и уским стегама и правилима. Сву суморност сопственог живота Краков је сумирао у речима: „Имам двадесет и три године, а моја сећања су испуњена само мртвима – погинуо, убијен, умро од рана, разнет, жив спаљен… Само то могу да додам иза бескрајне листе другарских и пријатељских имена.“ [103]

После једне кратке и безначајне расправе са надређеним, потпуковником Андрејом Лазаревићем, Краков је дошао до закључка да је самоубиство једини излаз. Околности, као и психичко стање које је претходило покушају самоубиства, Краков је описао у новели *Како сам се убио*, објављеној 1926. године у листу *Време*.[104] Самоубиство је покушао 18. јуна 1920. године, пуцавши у срце из пиштоља једног од војника. Новине су пренеле вест да је разлог покушаја самоубиства неузвраћена љубав, док је он на испитивању навео „увређено достојанство човека и војника.“[105] Пензионисан је годину дана касније, 24. јуна 1921. године у чину поручника, али није преведен у резерву.[106] За разлог пензионисања наведена је „телесна неспособност проузрокована ранама.“[107] Одлуком Министарства војске и морнарице, а на основу Закона о добровољцима из 1928. године, признат му је статус добровољца-борца на основу учешћа и рањавања у рату са Бугарима 1913. године. У списак добровољаца је уписан под бројем 3.017.[108] Добровољачки статус је доживљавао као највећу почаст, па се једно време носио мишљу да се насели на Косову.

---

[102] *Исто*, 336.

[103] *Исто*, 299, 339.

[104] Прича је прештампана у: *Црвени пјеро и друге новеле*, 225–239.

[105] С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 343, 347.

[106] *Службени Војни лист – орган и издање Министарства Војнога и Морнарице*, ур. ђенералштабни пуковник Петар Ј. Марковић, бр. 24 (2. јул 1921) 1391.

[107] Иако није био преведен у резерву био му је одређен ратни распоред који је поништен 8. децембра 1939. године. Истим решењем је одређено да, у случају мобилизације, постаје саветодавни члан Института земаљске одбране (цивилна почасна служба) и одређује се за саветодавног члана при Врховној команди (АЈ, 102–1–1, Станислав Краков, директор Радио-Београда).

[108] АЈ, 102–1–1, Ђ. Д. Бр. 14469/38 год, 9. августа 1938.

Позивајући се на закон, који је добровољцима гарантовао доделу земље, 20. маја 1924. године обратио се Министарству аграрне реформе и тражио 10 хектара земље код Вучитрна. Навео је да би сам обрађивао земљу, али да би „послужио и као национални радник у тим крајевима“.[109] Није познато да ли је одбијен или се предомислио.

Иако је изашао из војне службе, у међуратном периоду стигла су многобројна признања његовим ратним заслугама. Поткрај рата је поред златне Обилићеве медаље за храброст испољену у биткама на Горничеву, Цегану и Кајмакчалану одликован и Орденом белог орла са мачевима IV степена. Држава је 1. децембра 1920. године установила *Споменицу за рат ослобођења и уједињења 1914–1918. год*, а Краков је као носилац *Споменице* потврђен у фебруару 1923. године.[110] Од укупно 18 ратних одликовања три су била страна. Одлуком румунског Министарства иностраних дела 25. марта 1922. године одликован је Орденом румунске круне официрског реда (L’officier de l’ordre de la Couronne le Roumanie).[111] У септембру 1930. године, на предлог француске амбасаде у Београду, од француског Министарства спољних послова добио је Официрску палму (Palme d’Officier de l’Instruction Publique).[112] Грчким Орденом Феникса III реда одликован је решењем од 23. новембра 1935. године.[113]

Војничко и ратно искуство одредили су Краковљев потоњи животни пут. Гојко Тешић је, сасвим исправно, приметио да је Краков године пресудне за психофизички развој човека провео у роговима и да су, ратови најдоминантније обликовали његов поглед на свет.[114] Опсесивно, на моменте чак и параноично, у свакој прилици бранио је тековине Првог светског рата.[115] Упркос бројним обавезама које је имао као новинар и уредник, увек је налазио времена за годишњице значајних датума. Био је један од организатора велике манифестације у Скопљу 15–16. априла 1934. године, када је обележено 20 година од ступања прве класе регрута

[109] АЈ, 102–1–1, Молба С. Кракова Министарству аграрне реформе, 20. маја 1924.
[110] НБС, РО, АСК, Р 707/III/1, Уверење, Бр. 1378, 26. фебруара 1923.
[111] НБС, РО, АСК, Р 707/III/14, № 990, Ministerul Afacerilor Străine – Cancelaria ordinelor, Accusé de Réception, Belgrade, 25 Mars 1922.
[112] НБС, РО, АСК, Р 707/III/13, Légation de France Belgrade, le 12 septembre 1930.
[113] НБС, РО, АСК, Р 707/III.
[114] Д. Бабић, *нав. дело*, 53–68.
[115] М. Демић, *Прослов*, Станислав Краков – авангарда, маргина, наслеђе. Зборник радова о стваралаштву Станислава Кракова (1895–1968), прир. М. Демић, Крагујевац 2015, 7–8.

из јужне Србије у српску војску.[116] Главни одбор манифестације односио се према Кракову као према „духовном помагачу манифестације, ратном официру и пријатељу Јужне Србије“. Изражавана је захвалност што је кроз *Време* промовисао манифестацију и њен значај. У знак захвалности Одбор је уписао Станислава Кракова у књигу почасних грађана „Царског Скопља.“[117] Рума га је изабрала за свог почасног грађанина на прослави 20. годишњице уласка српске војске, 5–6. новембра 1938. године. Са њим је био и његов ратни командант тада већ генерал Љубомир Максимовић.[118]

У аутобиографији *Живот човека на Балкану* Краков је без објашњења прескочио период између два светска рата и Други светски рат.[119] Објашњење Краковљеве ћерке било је да је њен отац у међуратном периоду оставио мноштво интервјуа, путописа, чланака, књига, који довољно говоре о том делу његовог живота, док је период рата описао у двема књигама о Милану Недићу, објављеним у емиграцији. Нама данас ово објашњење изгледа превише једноставно и у потпуном нескладу са Краковљевом природом да бисмо га олако прихватили.

Анализом његових новинских чланака и изјава не може се оспорити да се у међуратном периоду дивио европској десници. У интервјуу са Бенитом Мусолинијем октобра 1926. године са одушевљењем је писао да је од свих европских политичара које је срео једини он на њега оставио утисак „најпотпунијег државника чија фигура је имала нечег импозантног у себи.“ Посматрајући га, Краков је разумео зашто му је италијански народ дао поверење и неограничену власт над целом државом. Мусолинијеву Италију је поредио са националном дисциплином коју је имала предратна Немачка.[120] Због напада италијанске штампе на Југославију почетком 1930-их престројио се међу жучне критичаре Италије и фашизма, што га је довело до „црне листе“ званичног Рима.

---

[116] Манифестација је организована под покровитељством генерала Милана Недића, тада начелника штаба Треће армијске области која је обухватала јужну Србију и Македонију.

[117] AJ, 102–4, J–7–10, Одбор за прославу првих регрута јужне Србије 1914. год, Бр. 176, Скопље, 28. април 1934.

[118] AJ, 102–4–9, Председник Општине Рума Станиславу Кракову, 27. октобар 1938. Краков пише да је један град по њему назвао своју главну улицу, али име града не наводи. Може се претпоставити да је то била Рума.

[119] Аутобиографију је наставио са 22. априлом 1945. када се налазио у Брегенцу у Аустрији, у јеку потере за њим (С. Краков, *Живот човека на Балкану*, 352, 387).

[120] *Г. Мусолини говори уреднику „Времена“ Нептунским Конвенцијама и посети г. Бурова у Риму*, Време, бр. 1734 (17. октобар 1926) 5.

Са друге стране, дивљење према нацистичкој Немачкој никада није доведено у питање. У његовој збирци у Архиву Југославије могу се видети фотографије са прославе у Скопљу 1934. године на којима држи говор са шајкачом на глави и поносно салутира нацистички поздрав. На истим фотографијама се може видети да окупљени народ не да не види ништа спорно у исказаном поздраву већ да појединици опонашају Краковљев пример.[121] Такође је познато да је током 1930-их у више наврата посећивао Немачку, и да се тамо виђао са људима блиским Адолфу Хитлеру. Од 1936. године као хонорарни сарадник *Времена* имао је ексклузивно право на објављивање текстова о Немачкој. Милан Јовановић Стоимировић га декларише као германофила који је „вероватно добијао и новац са неке стране".[122] Ни његова уверења на домаћој политичкој сцени никада нису била упитна. Није се устручавао да подршку идејама ратног друга Димитрија Љотића изрази дрвеном палицом као што је учинио на скупу ЗБОР-а у Крагујевцу децембра 1936. Године, предводећи групу од 300 батинаша.[123] Примера је много, али ниједан нам не даје потпун одговор. Да ли је у питању чудна спрега патриотизма са тоталитаризмом или је Краков као монденска и авангардна личност следио дух епохе? А можда је и он сам дао одговор ставивши се у категорију „сувишних људи из 25. часа" и „лутајућих трагедија" који су на крају завршили на погрешној страни историје.

[121] Реакције су дошле касније од једног дела јавности, а у збирци је сачувано и неколико претећих писама.

[122] Н. Берец, *Стопама Станислава Кракова*, 163–204.

[123] Василије З. Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радиклане деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, Београд 2017, (докторска дисертација у рукопису), 507.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Le service historique de la Défense, État-Major de l'armée de terre, fond Clemenceu, 6 N 235.

Архив Југославије, Збирка Станислава Кракова, број фонда 102, фас. 1–4. [Arhiv Jugoslavije, Zbirka Stanislava Krakova, broj fonda 102, fas. 1–4]

Народна библиотека Србије, Рукописно одељење, Архива Станислава Кракова, Р 707/I–III. [Narodna biblioteka Srbije, Rukopisno odeljenje, Arhiva Stanislava Krakova, R 707/I–III]

НБС, Архива С. Кракова, *Ратни Дневник С. Кракова 1912–1913*, Р 707/I/1а–1–111. [NBS, Arhiva Stanislava Krakova, *Ratni Dnevnik S. Krakova 1912–1913*, R 707/I/1a–1–111]

Извори [Primary Sources]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, IV фаза. Опште одступање српске војске – пребацивање из Албаније на острво Крф, књ. XIV, Београд 1928. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca, IV faza, Opšte odstupanje srpske vojske – prebacivanje iz Albanije na ostrvo Krf*, knj. XIV, Beograd 1928]

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918. г, 1918. година, III период рововске војне. Припреме за офанзиву, књ. XXVI, Београд 1935. [*Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918. g, 1918. godina, III period rovovske vojne. Pripreme za ofanzivu*, knj. XXVI, Beograd 1935]

Д'Епере Ф., *Мемоари. Солунски фронт, Србија, Балкан, Централна Европа 1918–1919*, прир. В. Павловић, Нови Сад 2018. [D'Epere F., *Memoari, Solunski front, Srbija, Balkan, Centralna Evropa 1918–1919*, prir. V. Pavlović, Novi Sad 2018]

Ђурић А., *Солунци говоре – овако је било*, Београд 1982[4]. [Đurić A., *Solunci govore – ovako je bilo*, Beograd 1982[4]]

Када се судбина наруга... Голгота Станислава Кракова, Држава – лист за политику, културу и економију 15 (март 1992) 28. [*Kada se sudbina naruga... Golgota Stanislava Krakova*, Država – list za politiku, kulturu i ekonomiju 15 (mart 1992) 28]

Краков С., *Кроз буру*, Београд 1921. [Krakov S., *Kroz buru*, Beograd 1921]

Краков С., *Крила*, Београд 1922. [Krakov S., *Krila*, Beograd 1922]

Краков С., *Црвени пјеро и друге новеле*, сабрао Г. Тешић, Београд 1992. [Krakov, S., *Crveni pjero i druge novele*, sabrao G. Tešić, Beograd 1992]

Краков С., *Живот човека на Балкану*, Београд–Лозана–Земун 2009. [Krakov S., *Život čoveka na Balkanu*, Beograd–Lozana–Zemun 2009]

Краков С., *Наше последње победе. Од Кајмакчалана до Ријеке на челу јуришног вода*, Београд 2010. [Krakov S., *Naše poslednje pobede. Od Kajmakčalana do Rijeke na čelu jurišnog voda*, Beograd 2010]

Мондезир П., *Албанска голгота. Успомене и ратне слике*, превео са француског Љ. Миловановић, Београд 1936. [Mondezir P., *Albanska golgota. Uspomene i ratne slike*, preveo sa francuskog Lj. Milovanović, Beograd 1936]

Рововска коса на 150 метара од Бугара, Рововац (децембар 1916). [Rovovska kosa na 150 metara od Bugara, Rovovac (decembar 1916)] http://velikirat.nb.rs/items/show/4033

Новине - Newspapers

Држава – лист за политику, културу и економију (март 1992) 28. [*Država – list za politiku, kulturu i ekonomiju* (mart 1992) 28.]
Илустрована ратна кроника 14 (2/15. децембар 1912). [*Ilustrovana ratna kronika* 14 (2/15. decembar 1912)]
Рововац (децембар 1916). [Rovovac (decembar 1916)] http://velikirat.nb.rs/items/show/4033

Литература – Secondary Works

Geiger V., Barić N., *Odjeci i obilježavanja 5. prosinca 1918. u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*, Časopis za suvremenu povijest 3 (2002) 833–850.
Gouin G., *L'armée D'Orient*, Paris 1931.
Бабић Д., *Путујућа трагедија: Први светски рат и новеле Станислава Кракова*, Станислав Краков – авангарда, маргина, наслеђе. зборник радова о стваралаштву Станислава Кракова (1895–1968), прир. М. Демић, Крагујевац 2015, 53–68. [Babić D., *Putujuća tragedija: Prvi svetski rat i novele Stanislava Krakova*, Stanislav Krakov – avangarda, margina, nasleđe, zbornik radova o stvaralaštvu Stanislava Krakova (1895–1968), prir. M. Demić, Kragujevac 2015, 53–68]
Берец Н., *Станислав Краков: једна биографија*, Зборник МС за друштвене науке 157–158 (2016) 637–668. [Berec N., *Stanislav Krakov: jedna biografija*, Zbornik MS za društvene nauke 157–158 (2016) 637–668]
Берец Н., *Стопама Станислава Кракова*, Братство 21 (2017) 163–204. [Berec N., *Stopama Stanislava Krakova*, Bratstvo 21 (2017) 163–204]
Богдановић Б., *Браћа по оружју*, Београд 2015. [Bogdanović B., *Braća po oružju*, Beograd 2015]
Демић М., *Прослов*, Станислав Краков – авангарда, маргина, наслеђе, зборник радова о стваралаштву Станислава Кракова (1895–1968), прир. М. Демић, Крагујевац 2015, 7–8. [Demić M., *Proslov*, Stanislav Krakov – avangarda, margina, nasleđe, zbornik radova o stvaralaštvu Stanislava Krakova (1895–1968), prir. M. Demić, Kragujevac 2015, 7–8]
Драгосављевић В. З., *Идеолошки утицаји европског фашизма на југословенске интегралистичке покрете радиклане деснице у међуратном периоду (1921–1941)*, Београд 2017 (докторска дисертација у рукопису). [Dragosavljević, V. Z., *Ideološki uticaji evropskog fašizma na jugoslovenske integralističke pokrete radikalne desnice u međurantnom periodu (1921–1941)*, Beograd 2017 (doktorska disertacija u rukopisu)]
Илић В., *Четнички одред војводе Војина Поповића Вука у Првом балканском рату*, Први балкански рат 1912. године и крај Османског царства на Балкану, ур. В. Стојанчевић, Београд 2007, 175–182. [Ilić V., *Četnički odred vojvode Vojina Popovića Vuka u Prvom balkanskom ratu*, Prvi balkanski rat 1912. godine i kraj Osmanskog carstva na Balkanu, ur. V. Stojančević, Beograd 2007,175–182]
Живановић М., *О евакуацији српске војске из Албаније*, Историјски часопис XIV–XV (1963–1965) 231–307. [Živanović M., *O evakuaciji srpske vojske iz Albanije*, Istorijski časopis XIV–XV (1963–1965) 231–307]
Јовановић Н., *Рововац (1916) рукописни лист Станислава Кракова*, Књижевна историја 154 (2014) 979–1005. [Jovanović N., *Rovovac (1916) rukopisni list Stanislava Krakova*, Književna istorija 154 (2014) 979–1005.]

Краков С., *Путописи II. Кроз земљу наших царева и краљева*, прир. М. Демић, Београд 2018. [Krakov S., *Putopisi II. Kroz zemlju naših careva i kraljeva*, prir. M. Demić, Beograd 2018]

Краков С., *Путописи*, прир. М. Демић, Београд 2017. [Krakov, S., *Putopisi*, prir. M. Demić, Boegrad 2017]

Краков С., *Путописи 2. Кроз земљу наших царева и краљева*, прир. М. Демић, Београд 2018. [Krakov S., *Putopisi 2. Kroz zemlju naših careva i kraljeva*, prir. M. Demić, Beograd 2018]

Perović I. V., *Crtice iz okupiranog Sušaka. Na uspomenu desetogodišnjice smrti velikog apostola pravde i slobode Woodrowa Wilsona osloboditelja naroda i desetogodišnjice oslobođenja delte i sušačke luke prema vlastitim opažanjima*, Sušak 1934]

Станислав Краков: авангарда, маргина, наслеђе, зборник радова о стваралаштву Станислава Кракова (1895–1968), прир. М. Демић, Крагујевац–Инђија 2015. [*Stanislav Krakov: avangarda, margina, nasleđe, zbornik radova o stvaralaštvu Stanislava Krakova (1895–1968)*, prir. M. Demić, Kragujevac–Inđija 2015]

Стојић Б., *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017. [Stojić B., *Francuska i balkanski ratovi (1912–1913)*, Beograd 2017]

Стојић Б., *Генерал Пијарон де Мондезир и српска Голгота*, Век српске Голготе (1915–2015), књ. I, ур. У. Шуваковић, Д. Елезовић, Косовска Митровица 2016, 405–427. [Stojić B., *General Pijaron de Mondezir i srpska Golgota*, Vek srpske Golgote (1915–2015), knj. I, ur. U. Šuvaković, D. Elezović, Kosovska Mitrovica 2016, 405–427]

Stojić B., *French military missions in Serbia during 1915*, The Great War, ed. D. Denda, Ch. Ortner, Belgrade–Wien 2016, 265–276.

Тешић Г., *Ко је био Станислав Краков*, С. Краков, Живот човека на Балкану 1997, 415–418. [Tešić G., *Ko je bio Stanislav Krakov*, S. Krakov, Život čoveka na Balkanu 1997, 415–418]

Шешум У., *Четници у Првом балканском рату 1912. године*, Српске студије 3 (2012) 63–82. [Šešum U., *Četnici u Prvom balkanskom ratu 1912. godine*, Srpske studije 3 (2012) 63–82]

Biljana Stojić

STANISLAV KRAKOW IN THE WARS FOR LIBERATION AND UNIFICATION (1912–1918)

Summary

In the paper, we have reconstructed the war experience of Stanislav Krakow – a volunteer in the Balkan Wars, an officer in the First World War, writer and journalist after the war. By all means, Krakow was an outstanding person with extraordinary war experience and almost movielike life. In the six years-long war period Krakow was injured 14 times and honoured with 18 Serbian and foreign decorations for bravery. In many war episodes he played a very prominent role. He was in the unit that was first attacked by Bulgaria in autumn 1915 and participated in all battles at the Thessaloniki front in 1916–1918. When the Serbian and Allied army broke through the frontline, he was leading the unit that liberated Veles. The first unit, which crossed the Sava, liberated Ruma, Novi Sad and the entire Fruška Gora region, was under his command. He was in the division chosen to cross through Slavonia, Croatia, Dalmatia and finally reach the Adriatic Sea in Istria. With literary talent, Krakow was describing very meticulously the situation in Rijeka, tense relations with Italians and the outcome of that war adventure. Furthermore, he was a representative of the Serbian army within the Rijeka occupation corps under the command of French General Tranié. From Rijeka, he was transferred to Zagreb in the special military mission headed by Colonel Milan Pribićević. When the mission was disbanded in February 1919, he remained in Zagreb but now as part of a new mission under the command of his uncle Colonel Milan Nedić. In Zagreb, Krakow was the witness of a very tight anti-Yugoslav atmosphere, disappointment of one part of Croats with the new state, their separatist feelings, etc. Retired from the Army in 1922, he turned to a career of a journalist and writer and achieved significant success. Despite the fact that published during one decade even today he is considered one of the most prominent representatives of Expressionism in Yugoslavia. His entire literature relied on the war experience in 1912–1918. The research basis of this paper were documents, war journals and manuscripts stored in the Archive of Yugoslavia and the National Library of Serbia. Immense contributions to the research were Krakow's novels and shorts stories. His role in the Second World War, mainly close cooperation with Milan Nedić and Dimitrije Ljotić, and his

unambiguously pro-Nazi beliefs, are not examined in the paper. Krakow fled Yugoslavia in August 1944 and until its death in 1968 lived in France and Switzerland.

***Keywords*:** Stanislav Krakow, Balkan Wars, First World War, Thessaloniki front, Serbia, Yugoslavia, Austria-Hungary.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 18. 06. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 383–413
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 383–413
УДК: 338.43:355.225:94](497.113:435.5)“1914/1918“
DOI: 10.34298/IC1968383V

Горан ВАСИН[*]
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
Нови Сад

Ненад НИНКОВИЋ[*]
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
Нови Сад

РЕКВИЗИЦИЈЕ И КОНТРОЛА АГРАРА У СРЕМУ ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА[**]

Апстракт: Срем је од области у којима су у Аустроугарској живели Срби, са изузетком Босне и Херцеговине, током Првог светског рата највише страдао, услед борби 1914. и интернирања Срба из више од двадесет насеља. Током Великог рата у Срему су објављиване све државне наредбе прописане у циљу рационализације намирница, реквизиција свега што је потребно војсци и апровизације хране. У овој области, која је имала изразито аграрни карактер, све наредбе о максималним ценама и реквизицијама су остављале дубоке последице, јер су земљорадници, осим за личну прехрану, све вишкове морали да предају држави по прописаним ценама, а били су подстицани и на куповину обвезница ратног зајма. Слика српског земљорадника који на овај начин показује свој патриотизам била је нереална и појава великог броја дезертера и припадника зеленог кадра, током 1917. и 1918, упућује на суштинске промене које су се догодиле у ратно време, од којих је главна било схватање да срећу морају потражити у сопственој, а не аустроугарској држави. У раду

[*] goranvasin@yahoo.com
[*] nenadninkovich@yahoo.com
[**] Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике *Србије Војвођански простор у контексту европске историје* (Ев. бр. 177002).

се приказује економско стање Аустроугарске као и посебна ситуација у Срему, његове специфичности као микроцелине на којој су вођене ратне борбе, вршене реквизиције и апровизације.

Кључне речи: Први светски рат, Аустроугарска, Срби, Срем, реквизиције, максималне цене, глад.

Глад и сиромаштво у Аустроугарској 1914–1918.

После атентата на престолонаследника Франца Фердинанда заговорници рата са Краљевином Србијом су постали водећа странка у Бечу, у чему су уживали подршку Немачке. Спремајући се за предстојећи сукоб у Генералштабу Двојне монархије су рачунали да ће се са Србијом обрачунати у неколико недеља, а да ће потом, ако уопште дође до укључивања Русије у сукоб, моћи да пребаце трупе у Галицију и ту уз савезницу Немачку однесу победу. Овај план је пао у воду још у току његовог настанка, јер је Русија спремно извршила мобилизацију. Њене трупе су биле на граници онда када су аустроугарске улазиле у вагоне који су их водили на Југ и Исток.[1] Рат који није био брзо окончан, као и већи људски губици, временом су се одразили на индустријску производњу, цене хлеба и стање у пољопривреди. Први сукоби у августу 1914. донели су Бечу поразе, што се одмах одразило на економско стање у држави и несташице хране. Чим је отпочела мобилизација порасла је цена хлеба. У исто време број незапослених је порастао са 2,7% на 22,7%. Трговина и привреда су почеле да трпе губитке, између осталог, јер је војска запосела железницу, а према цивилном транспорту се понашала рестриктивно, што је за последицу имало тешкоће у снабдевању великих градова. Ратне операције у Галицији у јесен 1914, за које је морала да се користи железничка мрежа, довеле су постепено до озбиљних несташица хране. Утолико су борбе у Галицији биле важније, јер је она била главни снабдевач Двојне монархије прехрамбеним производима и сировинама, пошто је чинила око 1/3 плодне земље Монархије. Сукоб две армије довео је до тога да су у Галицији пољопривредна имања била уништена, а инфраструктура више није постојала. У источној Галицији нестало је око 40% коња и крава, а исти је био случај са 70% свиња. Последице тога су се осетиле у целој држави. Извори гаса и нафте били су девастирани.

[1] J. Keegan, *The First World War*, Canada 2000, 152–153; H. Srtachan, *The First World War*, Vol. I, New York–Oxford, 2003, 292–293; H. Münkler, *Der Grosse Krieg, Die Welt 1914–1918*, Berlin 2013, 110, 176–194.

Галиција је требало да даје 3/5 потреба Централних сила за нафтом и гасом а милиони литара нафтних деривата (уља) били су у јесен 1914. запаљени. Уз то, уследио је талас избеглица широм Аустрије. Због њиховог збрињавања је морало бити потрошено 2.400.000 круна, што је било око 2,36% БДП.[2]

Економска криза појачала је и анисемитизам, који је и иначе био један од компоненти политичког живота у Бечу од времена пре рата. Када се током прве ратне године око 50.000 јеврејских избеглица уселило у Беч, у граду су се појавиле табле са натписима да Јевреји иду назад кућама.[3] Главни талас избеглица на почетку рата је ишао из Галиције. У једном моменту, током 1915. у њој је живело свега 35,5% становика у односу на број пре почетка рата. Солидарност са избеглицама је била мала. Страх од глади и немаштине довео је до тога да су оне нерадо примане широм Монархије и да је већ нарушена мултинационална слика државе још више пољуљана несолидарношћу и несташицом намирница. Тако су политичка и економска криза наговештавале тешку зиму 1914/1915.[4] Иако је део избеглица у јесен 1914. кренуо ка Мађарској, Тисина влада је одбила да их прими, са објашњењем да је то унутрашњи проблем Аустрије. Испоставило се да је Иштван Тиса штитио велепоседнике и финансијере своје странке, занемарујући дугурочни ефекат односа са Бечом. Тако ће се економска криза много брже осетити у Бечу него у Пешти, имајући на уму изразито аграрни карактер Угарске и њен статус у продаји пољопривредних намирница у аустријском делу Монархије. Током 1915. у Аустрији је владао утисак да је Мађарска издала свог савезника и партнера у персоналној унији. Оваква Тисина политика и касније је дефинисана као ускогруда и себична, о чему се причало и приликом заседања Рајхсрата 1917. Незадовољство Мађара, које је годинама проистицало из немогућности да добију своју војску, преливало се на економске аспекте живота. Мађарске елите нису схватале реално стање да је Двојна монархија оптималнији оквир за њихово опстајање. Притешњена у мору Словена, са амбициозном Русијом на границама, уз свакако непријатељску Немачку и Аустрију у случају раздруживања

---

[2] M. Rauchensteiner, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy 1914–1918*, Wien–Köln–Weimar 2014, 159–169; Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*, Нови Сад 2018, 39–40.

[3] Г. Васин, Н. Нинковић, *Сумрак Двоглавог орла*, 127–132.

[4] P. Judson, *The Habsburg Empire, A New History*, Cambridge–London 2016, 385–403; H. H. Herwig, *The First World War, Germany and Austria-Hungary 1914–1918*, London–New Delhy–New York–Sydney 2014, 53–56, 96.

Монархије, Мађарска није имала изгледа да постане велика сила и кључни фактор Југоисточне Европе.[5]

Неразумевање између Беча и Будимпеште погоршавало је економско стање у држави, што се прво осетило у Бечу. Још од октобра 1914. расла је инфлација, храна је све теже набављана, а од новембра исте године несташице намирница су постале честе. Од априла 1915. бечка полиција је почела да забрањује улаз новом таласу избеглица и да оштрије проверава већ пристигле. Криза намирница, хране и мноштва других производа у Бечу настављала се из године у годину. Од пролећа 1915. почела је дистрибуција картица за храну (које су важиле само за хлеб и брашно), док је рационализација потрошње шећера, млека и кафе вршена од 1916, кромпира и пекмеза 1917, а меса током 1918, када су и за ове производе уведени бонови.[6]

До почетка 1916. инфлација је уништила некадашњу средњу грађанску класу. Цене хране су порасле током 1916. два и по пута. Радници у индустрији су трпели велик притисак. Део њих је мобилисан 1916, а други део је радио за плате које су биле сведене на око 35% примања из 1914. Квалитет најосновнијих намирница, а на првом месту хлеба, био је драстично погоршан. Исто је било и са месом, кафом, јајима, кобасицама, тако је готово сва храна била лошијег квалитета него пре рата. Број жена које су радиле у индустрији у Аустрији и Мађарској порастао је за око 35–40%, у неким мануфактурним пословима и до 65%. Ангажовање деце у индустрији и мануфактурама било је, такође, велико. Деца од 12. до 14. година радила су тешке послове, што је довело до њихове повећане смртности. Био је то део цивилних жртава, чији је број растао на целој територији Монархије. Само у Чешкој је од грипа и упале плућа умрло 467.000 људи. Дневне количине хране за децу и најмлађе биле су све мање како се ближио крај рата. Од априла 1917. у Угарској су нпр. у областима које су биле богате кромпиром дневне количине биле ограничене на 615 грама, док је у другим деловима ограничење било 331 грам. Производња ражи је пала на 35,5% вредности са почетка рата, овса на 18,4%, а јечма на свега 5,5%. Пољопривредна производња, по параметрима из 1913, била је опадању у сваком сегменту у просеку за око трећину.[7]

[5] H. H. Herwig, *The First World War*, 274–276; Г. Васин, Н. Нинковић, *Сумрак Двоглавог орла – Аустроугарска 1914, 1718–1918*, Године и годишњице јужнословенске историје, Бања Лука 2018, 122–127.

[6] H. H. Herwig, *The First World War*, 270.

[7] Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*, 59–60; L. Grebler, W. Winkler, *The Cost of the World War to Germany and to Austria-Hungary*, New Heaven 1940, 151.

Тешка зима 1916/1917, била је време када је стрпљење становника Монархије дефинитивно почело да попушта. Беч је током пролећа 1917. бележио рекордну глад и несташицу. Четврт милиона становника, односно 12% људи, стајало је свакодневно у редовима за хлеб. Иако је велики део земље био оријентисан ка пољопривреди, глад се брзо ширила, јер највећи део ораница током рата уопште није био у обрадивом стању. Отварање народних кухиња да би се помогло најсиромашнијима у почетку је доживљено са подозрењем, али се временом број оброка драстично повећао, посебно у Бечу.[8] Општа несигурност почела је да се испољава и кроз штрајкове индустријских радника. Глад је повећала број људи који су протестовали, па су штрајкови од друге половине 1916. постајали свакодневица широм Монархије. Готово да није било постројења које повремено није обустављало рад због лоших услова, мада је најчешћи разлог била несташица хране и недостатак следовања оброка на вишедневном нивоу. Чешка је предњачила по броју штрајкова, па је полиција често тражила политичке мотиве за њих, који се нису показали безазленим. Драматичан догађај се десио 21. октобра 1916. када је Фридрих Адлер (Friedrich Adler), син чувеног вође Социјал-демократа Виктора Адлера, убио министра-председника Штирга у хотелском ресторану у центру Беча.[9]

Полиција је пазила на свакодневе инциденте и крађе, а број ухапшених преступника био је већи из месеца у месец – њих преко 95.000 током 1917. (са великим бројем малолетника). Зато је полиција 1917. увела сталне претраге кућа и зграда у Бечу, јер је по дојавама примећено да људи краду храну или је крију и стварају залихе, што је било законом забрањено. Због свега реченог држава је покушавала да питање глади реши на уштрб окупираних територија. Експлоатација, реквизиције и присилни откупи постајали су део система који је требало да омогући даље вођење рата и обезбеђивање хране за престоницу. Окупација Србије и делова Пољске служила је дословно да се нахрани војска која је била стационирана у окупационој области и да се пошаље што већа количина намирница у друге. Процењује се да је окупација Србије и Пољске прехранила око 15% војника Двојне монархије. Домаће становништво било је приморано да готово све производе преда окупаторским војницима без надокнаде, што је довело

[8] L. Grebler, W. Winkler, *The Cost of the World War to Germany and to Austria-Hungary*, 153; *Die Habsburgermonarchie*, bd. XI, tb 2, *Die Habsburgermonarchie und der Ersteweltkrieg*, Wien 2014, 258–278.

[9] M. Rauchensteiner, *The First World War*, 905–931; Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Пречански Срби у Великом рату*, 74–75; H. H. Herwig, *The First World War*, 274.

до њиховог рапидног сиромашења. Стање у Србији било је врло лоше иако је њен управник генерал Севис-Салис (Ivan Salis Seewis) тврдио да је мирно успоставио управу и довео је под пуну контролу. Генерал Саркотић од Ловћена, управник Босне и Херцеговине, није био ни близу „мирних" метода нити се трудио да их примењује, него је користио преки војни суд у свакој прилици у целој Босни и Херцеговини и Црној Гори. Страдања цивила у Србији и Црној Гори била су велика током 1916, а после Топличког устанка 1917. у бугарској окупационој зони, настављена су још већим интензитетом.[10]

Пораз бољшевичке Русије крајем 1917. дао је слабу наду елитама Монархије да ће имати снаге за преокрет, да ће се рат привести крају победом Централних сила, односно да ће се економска криза ефикасно решити. Монархија је много очекивала од мира који је склопљен у Брест Литовску 3. марта 1918, али суштински није добила много. Државни врх није реално сагледао ситуацију, јер је део Украјине, из ког се очекивала храна, био под бољшевичком контролом, што је водило у сукобе. Са друге стране, током ратних година пољопривредни фонд Украјине био је уништен, тако да је Монархија добила мало жита, а велике проблеме са транспортом хране. У таквом стању цар Карло је наредио присилне реквизиције које су довеле до оружаних сукоба и чак бежања украјинских цивила под окриље бољшевика. Такође, бољшевичке власти су пустиле све ратне заробљенике (око 300.000) назад у Монархију што је подстакло војни и економски колапс, јер је њихов долазак уништио остатке покушаја да се питање хлеба реши на колико-толико успешан начин.[11]

Друга половина 1918. била је у знаку дефинитивног економског и полтичког краја Монархије. Социјални немири, зелени кадар и сиромаштво су натерали масе да крену у промену поретка. „Питање хлеба" било је подједнако важно за решавање опстанка Монархије, као и војни успеси или жеље народа за самоопредељењем. Поред свих нестабилности и криза, захваљујући економском просперитету, индустријском напретку и материјалној сигурности, Аустроугарска је опстајала, а почетком 20. века је доживела озбиљан напредак. Сиромаштво, ратне недаће, реквизиције, лоши услови живота били су подударни са војним неуспесима и

[10] А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987, 342–350; исти, *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*, Београд 2011, 560–573; M. Rauchensteiner, *The First World War*, 429–459; *Die Habsburgermonarchie*, Band XI/1, Wien 2016 (T. Scheer) 496–542.

[11] J. Leonhard, *Die Büchse der Pandora, Geschichte des Ersten Weltkrieg*, München 2014, 706–718; Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*, 76–78.

погрешним проценама расположења политичких елита мноштва народа који су живели у Монархији. Антисемитизам био је, такође, један од симбола овог тешког економског стања. Распад Аустроугарске донео је државама наследницама политичке, верске и економске проблеме који ће бити један од кључних симбола међуратне историје простора централне и југоисточне Европе.[12]

Прве реквизиције у Срему – 1914/1915.

Као што је већ констатовано, Аустроугарска није била економски спремна за рат који би дуже трајао. Од јула 1914. почела је њена борба за одржање какве-такве социјалне стабилности. У том циљу Беч се служио апровизацијом и реквизицијама – два узајамно повезана процеса. Држава је реквизицијама обезбеђивала сировине за војну индустрију и апровизацију тј. снабдевање храном свих који нису били њихови произвођачи. Влада је оба процеса представљала као патриотски чин, али док је патриотизам видљив на почетку рата, он је од 1915. пред глађу, страдањима и болестима, уступао место незадовољству и немиру. Почетне мере ратне привреде остале су у Срему у сенци хапшења и затварања виђенијих Срба. Она су почела још током Јулске кризе, али је број ухапшених повећан избијањем рата. Ситуација је постала тежа када су војници Друге армије почели да пристижу у Срем, док је у исто време спровођена мобилизација и транспорт трупа из Срема. Срби су чинили 56 % војника мобилисаних из Срема.[13]

Прве промене у свакодневном животу које је донео рат изазвале су страх за средства уложена у банке, па су многи почели да их подижу. То је за последицу имало промене на тржишту и повећање цена прехрамбених производа. Ни апели Владе, ни публиковање параграфа казненог закона, по којима се намерно повећање цена, нетачно мерење намирница и лихварење строго кажњавају, нису могли да спрече скок цена. Брзо колико и ратна дешавања мењале су се привредне околности у целој Аустроугарској. Локално становништво у Срему, без обзира којој нацији је припадало, било

[12] M. P. Judson, *The Habsburg Empire*, 425–442.

[13] Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић., *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*, Нови Сад 2018, 215–243, 287–301; G. Vasin, N. Ninković, *Identity and loyality of the Serbs in the Austro-Hungarian army 1914–1918 and their psychological characteristics according to Jovan Cvijić*, The Balkan peninsula of Jovan Cvijić: Historical background and contemporary trends in human geography, Belgrade–Loznica 2018, 172–173.

је оптерећено принудним радом у корист војске. Обављали су помоћне послове – транспорт намирница и муниције или набавку хране и пића. У атмосфери ратне психозе, негативне пропаганде и окривљивања Срба за све недаће, овај посао је код српског народа попримио облик насилног рада. Држава је прописала, бар на папиру, да сви који буду ангажовани на оваквим пословима за њих буду плаћени. Услед недостатка стоке за вучу за потребе војске и то је решавано коришћењем оне коју је поседовало локално становништво. Бан Хрватске и Славоније Иван пл. Шкерлец је 7. септембра 1914. наредио да се води тачна евиденција за преузете коње у војне сврхе, ради касније надокнаде, али судски процеси из 1915. говоре да та наредба није увек поштована. Ово се нарочито односи на време великог терора над Србима у Срему, после пораза аустроугарске војске у Церској бици и упада српске у Доњи Срем.[14] Тек је мањи део Срба, претежно из западног дела Срема, успео да наплати свој рад за војску.[15]

Догађаји који су оставили знатно дубље последице у Срему одиграли су се после покушаја српске војске да уђе на територију северно од Саве. После почетних успеха она је натерана на повлачење, а аустроугарске трупе су свој гнев усмериле на српске поданике у Срему. Хапшења, убиства, злочини готово у сваком насељу јужно од линије Сремска Митровица – Стара Пазова, били су увод у интернацију целокупне српске популације из више од двадесет насеља. Интернацију је пратило уништавње српске имовине и њена пљачка, у чему су војсци помагали мађарски и немачки становници Доњег Срема. Било је и примера спаљивања читавих села. Аустроугарска је за казну и због страха од сарадње сопствених српских поданика са Србијом, уништила део своје територије и раселила Србе, а њихова села препустила пропасти, управо у време када је економска стабилност државе била све важнија.[16]

Беч је покушавао да рационализацијом потрошње хране, наредбама и саветима о употреби намирница које су 1914. донеле велики принос, обезбеди сировине за исхрану. Тако је у јесен 1914. услед великог приноса шљива донет низ наредби које се односе на њихову употребу. Додатни разлог због којих се о њима писало посебно у Хрватској и Славонији

[14] ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Наредба бана Ивана Шкерлеца од 7. септембра 1914. бр. 21.012. Тако се, примера ради, 19. октобра 1914. жалио Румљанин Душан Радић да је од почетка рата до 23. октобра радио при војсци са два коња и колима, за шта је по дану требало да буде плаћен са 6 круна, али да није добио ништа. (ИАС, Магистрат трговишта Рума (у даљем тексту МТР), 247, 22/1915).

[15] ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Извештај из Грка, 18. октобар 1915.

[16] Г. Васин, Н. Нинковић, *Срем у Првом светском рату – лојалност и преки суд*, Сремска Митровица 2018, 49–74.

(са Сремом) је био тај да се овим воћем Аустроугари више нису могли снабдевати у Србији. Влада је сматрала да би суве шљиве и пекмез могли да служе као добар артикал за апровизацију, због чега су организоване установе за њихово допремање и транспорт. Препоручено је и сушење шљива, о чему су издата детаљна упутства. У Срему од ових наредби 1914. није било посебне користи, јер оне већином, услед казнене експедиције и расељавања Срба, нису спроведене или је то само делимично учињено. Сличне наредбе поновљене су септембра 1915, али са знатно мање пажње, јер је све препуштено Трговачкој и обртничкој комори у Загребу. Једино је прописана максимална цена шљива – 24 круне за сто килограма, уколико је производ био у добром стању.[17]

После интернирања Срба из Доњег Срема и успостављања контроле на левој обали Саве и Дунава, држава је могла поново да овај део своје територије укључи у ратну привреду. Када је постало јасно да рат неће бити брзо готов и да је потребно спремити се за зиму, захтевано је да се жене мотивишу у изради капа, грејача за колена и зглобове, као и разних делови зимске одеће. Са истим циљем је Трговачко-обртничка комора у Загребу тражила обавештења о кожусима и кожама које би могле бити употребљене за њихово прављење. Потом је, половином октобра 1914, од становника Хрватске и Славоније тражено да предају вишак кожуха у војне сврхе. Када је тог месеца спроведена мобилизација младића који до тада нису прошли војну обуку, наређено је да сами понесу што више топле одеће, а да ће, ако се испостави да је њихова одећа (од вуне и коже) добра, војска све откупити. Сличне наредбе су издате и у погледу крзнених предмета.[18]

За то време Срби из југоисточног дела Сремске жупаније су одвођени у интернацију, претежно у западну Славонију, где су ангажовани у фабричким пословима или на пољопривредним газдинствима, под тешким условима, због чега су многи умрли током 1914. и 1915. Ништа бољи није био положај ни оних интернираца који су задржани у Срему, о чему сведочи судбина њих око шест стотина који су били смештени у митровачку казниону. Рат је уништио митровачке улице, па су ови интернирци радили на њиховој оправци, при томе помажући, од октобра 1914, војсци у транспорту и копању ровова у Мачви. Влада је донела посебну наредбу да се они употребљавају у ове сврхе. Уз слабу храну, иако су сматрани затвореницима казнионе, живели су у Митровачкој гимназији и Женској школи, које до фебруара 1915. нису имале ни прозоре, док су интернирци

[17] *Banovac* (29. 8, 5. 9, 3. 10. 1914. и 18. 9. 1915).
[18] *Banovac* (3, 17. и 31. 10. 1914).

од одеће поседовали само летњу у којој су ухапшени. Ситуација им је поправљена тек у фебруару 1915. када је надзорник њихових чувара, Лука Видаковић, молио новог владиног градског повереника, др Мирка Кошутића, да се бар у објектима у којима су спавали ставе прозори како се интернирци не би смрзли.[19]

За потребе ратне привреде држава је поред намирница покушавала да обезбеди новац. У том циљу је већ у новембру 1914. расписан први ратни зајам. Појединцима и институцијама је понуђено да купе државне обвезнице, штампане у номиналној вредности од 50, 100, 1.000, 5.000 и 10.000 круна. Рок за упис зајма (куповину обвезница) је био између 16. и 23. новембра 1914. У тих недељу дана се за обвезницу од 100 круна номиналне вредности плаћало 97,50 круна стварне вредности. Камата је износила 6%, а износ од 100 круна је могао да се подигне пет година од куповине обвезнице. Ради зајма стваране су ратне зајмовне благајне. Да држава иде у правцу све веће финансијске нестабилности сведочи могућност куповине обвезница на рате, тако што би приликом уписа ратног зајма било плаћено 40%, а у две наредне рате по 30% цене обвезнице, с тим да рате за плаћање долазе на сваких десет дана. У овом случају обвезница од 100 номиналних је коштала 98 реалних круна. Иако је владала забрана за подизање улога из штедионица, дозвољен је изузетак ако се ова средства користе за ратне зајмове. Бан Хрватске и Славоније је маја 1915. расписао други ратни зајам, а 27. маја 1915. је продужио рок за његово скупљање.[20]

Од јесени 1914. у циљу снабдевања војске намирницама и обезбеђивања сировина и производа за апровизацију уследио је низ наредби. Школама је наређено да преко наставника мотивишу ученике како би брали и сушили лишће купине за чај, јер је он у зимским условима био неопходан војсци. Све је требало урадити пре првих мразева, а свака школа је до 15. октобра 1914. морала обавестити жупанију колико су у том послу њени ученици били успешни. Жупаније су на крају обавештавале о свему владу.[21] Ове наредбе су поновљене и у јесен 1915.[22] Када је у октобру 1914. почео период клања свиња, у Срем су стигли захтеви да се део меса одвоји

[19] ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Записник Краљевског судбеног стола Митровачког у Винковцима о саслушању надзорника затвореника Луке Видаковића од 12. јуна 1915; Допис Градском поглаварству у Митровици од 3. фебруара 1915; Записник о саслушању Фрање Подгајског у Краљевском судбеном столу у Загребу 4. јуна 1915. и Записник о саслушању Фрање Подгајског од 4. јуна 1915; Г. Васин, Н. Нинковић, *Срем у Првом светском рату*, 61–62.

[20] *Banovac* (14. и 21. 11. 1914, 27. 5. 1915).

[21] *Banovac* (26. 9. 1914).

[22] *Banovac* (25. 9. 1915).

за Црвени крст или рањенике по болницама у сремским градовима. Цене животних намирница су стално расле, због чега се очекивала интервенција државе, кроз прописивање максималних цена. Уз то, несташица разних намирница се све више осећала. Примера ради, било је тешко купити јаја, јер је Галиција била главни снабдевач Двојне монархије овим производом.[23]

Житарице, њихов узгој и производња брашна су имали током читавог рата посебан значај за државу. Недостатак радне снаге и потреба да се војска снабде житом довели су до препоруке да се у јесен 1914. сеје више житарица, јер је за узгајање кукуруза била потребна већа радна снага. Уследиле су прве реквизиције житарица, које у почетку нису спровођене строго.[24] Интернација српског становништва из Доњег Срема довела је до тога да је летина остала на пољима, а изостала је и јесења сетва, што је била основа за будуће проблеме.[25] Од јануара 1915. почеле су озбиљније реквизиције и прописивање максималних цена. У циљу реквизиција политичке општине и градска поглаварства су скупљала податке о залихама ражи и пшенице. Трговина житарицама је после објављивања максималних цена замрла, што је стварало проблем како у снабдевању војске тако и у градским апровизацијама.[26] Због потребе рационалног утрошка пшенице донета је наредба да се троши више кукуруза. Препоруку да се сеје пшеница, раж и јечам уместо кукуруза, пратила је друга да се у исхрани уместо хлеба користе купус, репа и кромпир. Циљ је био да се војсци реквизицијама од земљорадника обезбеде чисте житарице, док је земљорадницима препоручено да користе брашно мешано са разним нешкодљивим додацима. Бан Иван пл. Шкерлец је 9. јануара 1915. прописао максималне цене житарица. Сто килограма пшенице се плаћало 41 круну, ражи 32,50, јечма 29,50, а кукуруза 23. Брашно за тесто је коштало 68,68 круна, за кување 64,58. Цене осталих врста брашна, посебно када је реч

[23] *Banovac* (31. 10. 1914).

[24] *Banovac* (14. и 21. 11. 1914).

[25] Т. Искруљев, *Распеће српског народа у Срему 1914*, Нови Сад–Београд 2014, passim.

[26] Трговци нису куповали житарице по прописаним ценама, јер оне нису биле у складу са тржишним, што је довело до застоја у раду млинова. Како они нису радили, дошло је до несташице брашна. Држава је зато саветовала да се хлеб меси од мешаног брашна, препоручујући три комбинације: 1) 33% пшеничног, 17% јечменог, 50% кукурузног брашна, 2) 33% раженог, 17% јечменог, 50% кукурузног или 3) 17% пшеничног, 16% раженог, 17% јечменог и 50% кукурузног. Тако би цене брашна за хлеб биле у случају прве комбинације – 40,46 круна, друге – 39,09, а треће – 39,80, док је чисто пшенично брашно за хлеб коштало 48,30 круна (Banovac, 23. 1. и 6. 2. 1915).

о производу од мешаних житарица, су биле мање, у складу са старијом бановом наредбом од 1. децембра 1914. Ове цене су још увек биле обавезујуће само за трговину на велико, док су трговци, који су продавали брашно на килограме, сами формирали цену на основу тржишта. Наређено је и да се престане са употребом житарица за тов стоке.[27]

После прописивања максималних цена житарица и брашна, бан је 11. фебруара 1915. издао наредбу за њихов попис по домаћинствима, иза чега је следила реквизиција. Под вишковима су се подразумевале све количине које нису биле за сетву или за потребе домаћинства. Влада је у Сремској жупанији одредила посебног повериника за овај посао. Објављене су и казне за све који би крили вишкове житарица или брашна – двомесечни затвор и 600 круна. До краја жетве (1. август 1915) прописано је да за сваку одраслу особу буде остављено 80 килограма пшенице, ражи или јечма, а 100 килограма кукуруза. За децу до 10 година остављано је 40 килограма пшенице, ражи или јечма, а 50 кукуруза. Прописано је колико да се остави за сетву, а колико за исхрану пастува, ждребади и свиња, али је одлука о исхрани свиња у априлу поништена и за њу више није смео да се користи кукуруз.[28] Још раније су поништени уговори о трговини кукурузом склопљени између 15. и 23. фебруара 1915. и одређено је да држава залихе тада створене, реквирира. Наредни корак у контроли трговине житарицама је била забрана да се оне продају на њивама, у класу, јер је држава такву врсту трговине тешко контролисала.[29]

Владин повереник за Сремску жупанију приликом реквизиције житарица одређен је 18. маја 1915. Био је то Ото Ландесман, вуковарски трговац, који се поред контроле квалитета старао о транспорту и складиштењу реквирираних житарица у Вуковару, одакле је вршена апровизација за Срем. Приликом реквизиције котари су слали по једну особу као свог представника у свако насеље. За реквириране производе одређивана је цена коју су за њих добијали произвођачи. У мају 1915. је прописан ценовник за пшеницу (39 круна за сто килограма), раж (30 круна) и наполицу (35 круна). По новој наредби из маја 1915. земљорадници су могли задржати за исхрану чланова породице или раднике по 25

[27] Због бојазни од ширења сточних болести, али и како би се контролисао промет стоке, жупаније су дозвољавале да се животиње продају само на сајмовима и пијацама под ветеринарским надзором. То није спречило раст цена стоке и сточарских производа (Banovac, 23, 30. 1. и 6. 2. 1915).

[28] На јутро земље за сетву је остављано 102 килограма пшенице, 72 килограма ражи, 54 јечма, 67 зоби и 32 килограма кукуруза (Banovac, 20. 3. 1915).

[29] *Banovac* (27. 2, 24. 4. и 1. 5. 1915).

килограма ако су у питању одрасле особе и по 15 килограма ако се ради о деци до осам година. Ова количина жита је по оцени владе била довољна за исхрану до нове жетве. У случају да су земљорадници жито самлели, морало им је преко прописаног износа бити одузето брашно, али је оно требало да се похрани у котарским центрима (у Сремској жупанији их је било десет), а даље је о свему право одлуке имао сремски жупан Имбро пл. Хидегети.[30]

Пред жетву 1915. поновљена је забрана продаје житарица на класу. Да би жетва била успешно обављена дозвољено је привремено одсуство мушкараца из позадине фронтова. Позвана је и градска омладина у помоћ. У наредном периоду је прописано и колико житарица земљорадници могу задржати за себе за наредну годину. Тако је за месечну потрошњу требало оставити 18 килограма по члану домаћинства. Остављан је део за сетву, стоку, и раднике. Пшеница – раж или наполица (суражица) су у поменутој количини могли да буду заступљени са највише 80%, док је минимум 20% требало да чине јечам и кукуруз. Сви који нису производили житарице, морали су под надзором државе до 15. септембра 1915. да купе жито за своје породице (рачунајући време до 15. августа 1916). Становници градова могли су да купе 10 килограма по члану домаћинства (месечно), док су земљорадници куповали 18 килограма. У свим жупанијама, па и Сремској, продаја је централизована, уз константан надзор владе и бана Хрватске и Славоније, односно Господарског опскрбног удружења у Загребу, које је контролисало и апровизацију.[31]

У јеку жетве 1915. је прописана нова цена брашна. Она је била нешто нижа у Славонији и Срему, него у остатку државе. У Сремској жупанији је квалитетно пшенично брашно (тип 0) коштало 77,50 круна (док је у осталом делу Хрватске било 78). Хлебно брашно је коштало 41,74 круна, колика је била и цена ражаног. Наредба је подразумевала не само трговину на велико, него и мале радње, а важила је од 8. августа 1915. Знатно мањи принос и производња житарица него у предратним годинама подстакли су бана да у Славонији и Хрватској нареди млинарима да сваке недеље шаљу извештаје о сопственим залихама брашна. Поновљено је 28. августа да се житарице смеју продавати само владиним повереницима. Уз житарице, прописана је (4. августа 1915) и максимална цена шећера – 96,50 круна за 100 килограма.[32] Од 1. октобра 1915. важиле су нове цене брашна у Сремској жупанији. Квалитетно пшенично је коштало 78,50

[30] ИАС, МТР, 247, 5264. и 5424/1915.
[31] *Banovac* (26. 6, 3, 10. и 17. 7. 1915).
[32] *Banovac* (7, 14, 21. 8. и 4. 9. 1915).

круна, што је у односу на последњу наредбу било поскупљење од једне круне. Истовремено, хлебно брашно је коштало 43,74 круне.[33] У време брања кукуруза наређено је да нико без знања Господарског удружења у Загребу не сме продавати овај производ. Тада је прописано да за одраслу особу, за наредну годину, месечно треба одвојити 18 килограма, а за евентуално једну свињу 60 килограма кукуруза, јер је за више од тога требало добити дозволу Господарског удружења.[34]

Уз све мере које је влада спроводила како би обезбедила стабилност ратне привреде, цене животних намирница и индустријских производа (обућа, одећа, сапун) су константно расле.

Табела бр. 1. Разлика у ценама животних намирница у Славонији (са Сремом) и Хрватској[35]

Намирнице (100 килограма)	Цена у крунама	
	Август 1914.	Април 1915.
Маст	150	520
Пасуљ	24	90
Јечам	40	120
Рижа	40	120
Кисело зеље	20	50
Кромпир	9	16
Лук	40	100
Паприка	250	600
Кукурузно брашно	20	41

Држава је тежила да се из трговине што више искључе посредници и да се све купује од произвођача.[36] Борба против накупаца који су окарактерисани као беспосличари чију је радну снагу требало искористити у пољопривреди, била је посебно важна. У Руми је био присутан страх од њих јер су на пијаци и вашару примећени како убеђују земљораднике да им продају своју робу, чим би се ови појавили са њом. После су ту робу препродавали грађанима по већим ценама. Румљани су за накупце

[33] *Banovac* (4, 25. 9, 2, 9. и 23. 10. 1915).

[34] До 25. новембра 1915. цена кукуруза у клипу је износила 21,30, а у зрну 26,50 круна. Сваког 25. у наредним месецима је цена за оба производа повећавана за пола круне, ако је реч о зрну, а у клипу за 0,4 круне *Banovac* (6. 11. 1915).

[35] *Banovac* (15. 5. 1915).

[36] *Banovac* (5. и 19. 6. 1915).

сматрали и месаре, због чега је тражено да им жупан не дозволи да купују стоку на пијацама и вашарима пре 9 часова, него да до тог времена сваки појединац може куповати код произвођача.[37]

Недостатак меса је у Славонији и Срему донео нову забрану (25. јула 1915) по којој се месо није смело продавати два дана недељно, а забрањено је клање јагњаца млађих од годину дана и свиња испод 50 килограма.[38] Већ 12. октобра 1915. прописане су максималне цене по килограму живе ваге свиња (4 круне), меса (4,4 круне), пресне сланине (5 круна), сушене сланине и масти (5,4 круна). У новембру 1915. је забрањено да се ови производи извозе изван Хрватске и Славоније.[39] На крају године се могло констатовати да је током 1915. у Сремској жупанији заклано 4.988 говеда, 3.272 телета, 17.321 овца, 65 коза и 11.675 свиња. Од целе Хрватске и Славоније једино је у Загребачкој жупанији заклано више животиња него у Сремској.[40]

Поред реквизиција, апровизација и недостатка бројних производа, у Срему није било ни довољно радне снаге, услед интернације Срба. Ово становништво, незадовољно условима живота у интернацији, се самоиницијативно крајем 1914. и почетком 1915. вратило у Срем. Како нису могли да бораве у разрушеним и опљачканим кућама, настанили су се, претежно, код рођака или познаника. За њима су расписиване потернице, како би били враћени, али су резултати били слаби, јер је у Срему остао мали број војника, пре свега ландштурм јединица, које су чинили старији људи домаћег порекла. Држава је повремено толерисала повратке Срба, ако су имали гаранцију да ће о њима неко бринути, пре свега рођаци, који су се уз то обавезали да повратник неће бити на терету државе, него да ће бивши интернирци помагати у пољопривредној производњи.[41] Међутим, број оваквих особа је био релативно мали и већина се враћала у Срем без гаранција другог лица. Како је војна управа страховала од могуће сарадње повратника са српском војском, уз константну бојазан од ширења зараза, наређено је да буду по други пут расељени. У јануару 1915. су у армијској

[37] ИАС, МТР, 247, 5636/1915; Г. Васин, Н. Нинковић, *Срем у Првом светском рату*, 83–84.

[38] *Banovac* (11. 9. 191).

[39] ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Окружница бана Ивана Скерлеца од 4. октобра 1915. број 9.307; *Banovac* (23. и 30. 10. 1915).

[40] *Banovac* (6. 1. 1917).

[41] Меланија Николић из Руме је гарантовала да ће њен брат Илија Поповић из Шашинаца, који је био интерниран у Жљебић крај Копривнице, помагати њој у обради пет ланаца земље, јер јој је супруг мобилисан. Њеној молби је удовољено. Међутим, било је и молби са недовољним гаранцијама које су одбијене (ИАС, МТР, 247, 2215. и 3539/1915).

команди скупљени спискови интернираца који су се вратили у Срем – њих преко 13.000.[42] До марта 1915. је извршена друга интернација, док је онима који су остали у Срему забрањено кретање изван насеља.[43]

Друга интернација је оставила део Срема без српског становништва, а самим тим и без могућности обраде ораница, јер је оно овде било доминантна нација. Како није било довољно радне снаге ни у насељима изван расељеног подручја, 6. фебруара 1915. је наређено да се за обраду њива употребе затвореници митровачке казнионе, уз услов да буду под надзором и да то не погодује ширењу болести. У случају да се изнајмљују неком газдинству требало је за њих обезбедити плату (у корист Казнионе), алат и храну. Предност при добијању затвореника имали су велики поседи. Судови и затвори су добили рок до 15. априла 1915. да за ово пошаљу спискове затвореника.[44] Прецизирано је да затвореници са тежим преступима морају бити под чвршћим надзором, а војни преступници су на рад упућивани по посебном одобрењу. Наредбом управи митровачке казнионе је дозвољено да поред изнајмљивања затвореника за надницу узме и земљу на пола од земљорадника, док јој је закуп строго забрањен. Подразумевало се да ће на овим поседима радити затвореници.[45]

Поред затвореника све више је коришћена радна снага особа које нису до тада укључиване у ратну привреду. Ратна зима 1915/1916. која се приближавала и недостатак радне снаге довели су до позива ученицима и омладини да спреми што више плетеница од сламе, које су на фронтовима коришћене за изолацију од влаге и хладноће. Њих је требало послати на италијанско ратиште, а одређена је мала новчана надокнада за посао, док су земљорадници позвани да поклоне сламу. Стигло је и упутство са прописима како се праве плетенице.[46]

Све до јесени 1915. влада се претежно бринула о регулисању промета и ценама житарица и меса, али је друга ратна година довела до првих несташица метала и уља потребних за ратну индустрију. По

[42] AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, 19. 1. 1915.

[43] AT–OeStAKA, FA, NFA, Rayonskdo. Banat 900, Popis žitelja pravoslavne vjeroispovesti koji se imadu naknadno evakuirati, odnosno, koji su jur evakuisani, ali se kući povratili; Karlovčić–Petrovčić; Progar; ИАС, МТР, 247, 882/1915; Г. Васин, Н. Нинковић, *Срем у Првом светском рату*, 73–74.

[44] ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Окружница бана Ивана пл. Шкерлеца од 6. фебруара 1905, број 3.247/11.

[45] ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Земаљска влада, Одјел за правосуђе – Равнатељству кр. земаљске казнионе у Митровици, 11. фебруара 1915. број 3333/2.

[46] ИАС, МТР, 247, Наредба бана Хрватске Ивана пл. Шкерлеца од 12. децембра 1915. број III – 2925.

први пут у Сремској жупанији су се у јесен 1915. појавиле наредбе у погледу производње уља од семена бундеве, тако да бундеве нису смеле бити продаване трговцима, јер су се семенке морале продавати владиним повериницима, док је остатак биљке требало да се користи за исхрану стоке.[47] Наређена је реквизиција металног посуђа. Бан је успео да одложи одлуку угарског Министарстава за земаљску одбрану да реквизицији одмах подлежу и казани за ракију – њихово реквирирање је одгођено до 31. децембра 1915. Такође, прикупљани су у ратне сврхи, али још увек на добровољној бази, сви предмети од вуне и каучука који се више нису користили у домаћинствима.[48]

У јесен 1915. се појавио страх од могуће нелегалне трговине ораницама. Бан и влада су желели да то онемогуће, сем у случају да су некретнине и њиве прелазиле из једног у друго власништво локалног становништва. Срем је у том смислу био нарочито осетљиво подручје због страдања и интернације током 1914. и 1915. Зато је октобра 1915. хрватска влада затражила од Судбеног стола у Сремској Митровици и котарских судова из целе Жупаније да је известе о могућим недозвољеним трговинама ораницама. У упутству судовима је стајало да обрате пажњу на цену земље и да ли се народ у Срему задужује. Да би добили реалну слику све је требало да ураде незваничним путем и неформално се о свему обавесте од свештенка и учитеља.[49] Председници сеоских општина обавестили су судове да нема бојазни од продаје земље. Они су сведочили да трговина није могућа, јер нити ко може да прода, нити ко да купи земљу, пошто су мушкарци мобилисани. Указано је да се људи нису задуживали нити подизали кредите, а и код малобројних трговина некретнинама, оне су увек долазиле у земљораднички, домаћи посед. Цена се није разликовала од предратне.[50] За ралику од тога, цене стоке су константно расле, па су се Сремци издржавали њиховом продајом.[51]

---

[47] ИАС, МТР, 247, Наредба председника угарске владе Иштвана Тисе од 29. новембра 1915. број 4291.

[48] *Banovac* (6, 20. и 27. 11. 1915).

[49] ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Допис владе Хрватске, Славоније и Далмације број 21.894 од 10. октобра 1915.

[50] Око 2.000 круна по јутру.

[51] ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Одговори општина (Шашинци, Јарак, Дивош, Босут, Гргуревци, Грк, Мартинци, Кузмин) на допис број 21.894; Г. Васин, Н. Нинковић, *Срем у Првом светском рату*, 83–84.

Година великих реквизиција – 1916.

Остављајући 1915. иза себе Срби из Доњег Срема су се вратили у своје опљачкане и спаљене куће. Они су као и остали становници Срема морали да се суочавају са све већим трошковима, реквизицијама и забранама. Министарство пољопривреде је током 1915. извело више покушаја узгајања међукултура у виноградима и пошто је то дало добре резултате, у Сремску жупанију је стигла наредба за узгајање током 1916. пасуља, кромпира и репе у виноградима.[52]

О озбиљности економских проблема говори то што је 12. јануара 1916. бан објавио наредбу којом се уређује потрошња брашна и хлеба. Тако је прописано да особе дневно могу трошити 240 грама брашна, што је износило тек нешто више од 7 килограма месечно. Особе које су се бавиле тешким физичким радом имале су могућност, ако то дозволе власти, да утрошак брашна повисе на 300 грама дневно. У погледу хлеба рачунало се 7 грама хлеба као 5 грама брашна. Ова количина брашна је требало да се обезбеди из властитих залиха. У будуће су се брашно и хлеб могли куповати само уз исказнице за трошење истих, које су издавале локалне власти. На основу њих су могле куповати брашно и хлеб фабрике и постројења у којима су спремана јела за раднике. Сви који су поседовали вишак брашна или житарица, морали су их „продати“ управној области.[53] Недостатак хране се осетио у митровачкој казниони. Зато је прописано да се набави брашно и кажњеници хране само хлебом, мешањем пшеничног и кукурузног брашна. Дневно им је следовало по 750 грама хлеба за које је било потребно око 600 грама брашна.[54]

Прве две ратне године су смањиле резерве метала, тако да је до њих требало доћи новим реквизицијама. По први пут почетком 1916. почела је реквизиција звона у ратне сврхе. Жупаније и градска поглаварства у Загребу, Осијеку, Земуну и Вараждину издале су наредбе за њихов попис. Војска није тражила сва црквена звона, него две трећине тежине пописаних. Зато је требало направити селекцију и она звона која су била неопходна за богослужења или која су била од велике историјске вредности означити зеленом бојом како када дође време за то не би била одузета. Овакве наредбе су објављиване и касније. У августу 1916. требало је одузети звона у већ поменутим градовима у укупној тежини већој од 31 тоне. У Земуну је одређено да се скине 19 звона тешких 5.496

[52] ИАС, МТР, 248, 215–218/1916.
[53] *Banovac* (22. 1. 1916).
[54] ИАС, КСС, СМ, П, 1911–1914, Допис митровачкој казниони од 8. јануара 1916.

килограма. Део звона у Срему је остављен, а било је и оних око којих се водио спор и доказивана њихова историјска вредност.[55] У децембру 1916. бан је донео посебну наредбу за реквизицију бакра, наређујући да буду скинути бакарни кровови, олуци и украсни елементи на зградама.[56]

Да би била обезбеђена радна снага пред пролећне пољопривредне радове, донета је одлука 10. фебруара 1916. у погледу ангажовања ратних заробљеника у ове сврхе. Послодавци су за њих морали да положе јемство од 30 круна. Заробљеници су тражени од општинских поглаварстава, а један привредник није могао да узме мање од десет особа. Зато је тражена другачија уредба, како би могли да узму мање радника. У Храватској и Славонији је половином 1916. било распоређено свега око 4.000 ратних заробљеника који су коришћени у пољопривредним радовима. У циљу обезбеђивања радне снаге, али и нових војника, у јуну 1916. у Угарској је донета посебна наредба за ромско становништво, која је септембра 1916. проглашена у Хрватској и Славонији. Ромима је забрањен чергарски начин живота, због чега су пописани. Сви су добили легитимацију и са њом без дозволе политичких органа нису смели да напуштају општине. Одузети су им коњи, магарци и кола, који су предати у војне сврхе. Здрави мушкарци између 18. и 50. године су били мобилисани, а жене и неспособни за војску су присиљени на рад. Требало је да супруге мобилисаних добијају државну помоћ, због чега је одређено да више не смеју живети у конкубинату него да се мора обавити њихово црквено венчање, али у наредби није речено у којем обреду.[57]

У Срему је држава и даље највише бринула о пољопривредним производима, њиховој реквизицији и регулисању цена. Од 1. марта 1916. шећер је поскупео за 14 круна (на 100 килограма). Жетва 1916. је била повод да буде формирано Друштво за откуп житарица. Оно је радило у границама Хрватске и Славоније, а бан је извршио додатну централизацију и зато је приликом жетве требало пописати колики је принос са одређене парцеле, као и да се израчуна шта од тих житарица иде власнику земље (18 килограма по члану домаћинства месечно), а шта је предвиђено за реквизиције. То је био разлог да земљорадници општинама јављају шта

---

[55] Тако је сачувано звоно цркве у Лаћарку, чији је свештеник Милан пл. Младеновић због сарадње са командом српске војске био интерниран. Парохија је доказала да је звоно изливено 1805. због чега је имало историјски значај и остављено је цркви и током реквизиција 1917. (Н. Нинковић, *Српска православна црквена општина Лаћарак*, Сремска Митровица 2015, 134).

[56] *Banovac* (22. 1, 5. 8. и 23. 12. 1916).

[57] *Banovac* (25. 3, 10. 6. и 23. 9. 1916).

су посејали, а апровизациони одбори колико им је житарица потребно за наредних годину дана. Други вид контроле остварен је приликом вршидбе, јер су особе које су поседовале вршалицу морале да састављају спискове и обавештавају општинска поглаварства код кога су радиле и колико су житарица овршиле. Потом је уследио нови списак максималних цена брашна – најфиније пшенично је коштало између 95,50 – 96 круна (за сто килограма), брашно за кување од 59,50 до 60 круна, хлебно од 41 до 42,50, а ражано од 44,25 до 45,85 круна.[58] У време бербе кукуруза 1916. настављене су његове реквизиције, а земљорадници су морали сами, на одређена места да га допремају.[59] Одређена је стимулација за све оне који би вишкове кукуруза до 15. новембра 1916. пријавили комесарима за Срем – Резлеру и Месаровићу. Они би на максималну цену добијали још по 6 круна за 100 килограма кукуруза.[60] У децембру 1916. је наређено да се реквизиције брашна и жита не врше по млиновима и предузећима, него по домаћинствима.[61]

Као и за житарице и за сировине од којих се добијало уље је важила забрана трговине. Она је била дозвољена тек ако је реч о употреби у домаћинству или сетви. Сав вишак је морао да се „прода“ по максималним ценама Ратном деоничарском друштву са седиштем у Будимпешти (конопљино семе) или Угарској централи за индустрију уља и масти, односно Земаљској опскрби у Загребу (лан, ланено семе, сунцукрет и бундевске семенке). Исти закон је прописивао да се ово семе може у случају потребе реквирирати, за шта су наредбу могли да издају министар пољопривреде или бан. Бан је уједно бринуо да све оно што је прикупљено преко Земаљске опскрбе буде упућено у Будимпешту. Закон се односио и на сва друга уљана семена (горушица, буквица, грожђе, дуван, мак, рицинус, соја). Регулисан је транспорт семена или његових полупрерађевина.[62] Сви произвођачи уља од репице, лана, бундеве и сунцукрета су били дужни да залихе пријаве Угарској централи за индустрију уља, као и да им саопште колико планирају да га произведу у наредном периоду. Донета је и наредба о реквизицији и максималној цени терпентина (смоле) и терпентинског

[58] АСАНУК, МПА, П1459/ 1916, П769/1916, П733/1916. и П1701/1916; *Banovac* (24. 6, 8. 7. и 5. 8. 1916).
[59] ИАС, ГПСМ, ПК, упис 65/1916.
[60] ИАС, ГПСМ, ПК, Наредба владе од 31. октобра 1916. број 20840.
[61] *Banovac* (6. 12. 1916).
[62] ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Наредба Краљевског угарског министарства број 2.544/1916. од 9. августа 1916.

уља.[63] Због ратне војне индустрије бан је 16. јануара проширио у границама Хрватске и Славоније наредбе угарског министарства у корист употребе коже и гуме у ратне сврхе.[64] Трговина вуном и кожом је ограничена, а почеле су њихове реквизиције.[65] Извршене су рационализације у потрошњи шишарки, одређене су максималне цене за храстову и смрекову кору, екстракт храстовине и кестена.[66] Октобра 1916. захтевана је појачана производња канапа од конопље и предаја свих залиха овог производа (најкасније до 21. октобра 1916) држави. Ипак, домаћинства су била изузета од наредбе. Канап је требало предати општинским поглаварствима, која су све прослеђивала војсци.[67]

Под државном регулацијом нашли су се прехрамбених производи, као тестенине, шљиве и пекмез од њих.[68] Формирано је посебно тело за надзор промета пекмеза и сувих шљива – Седиште за шљиве, у које су своје представнике слали министар трговине, министар унутрашњих послова и бан Хрватске. Седиште је требало да откупљује ове производе, контролише њихов промет, као и да одређује цену.[69]

Током 1916. наставило се и са политиком ратних зајмова. Овог пута дато је и посебно упутство јер се рачунало да су претходни позиви били недовољно прецизни. Наглашено је да људи купују обвезнице номиналне вредности која ће им бити исплаћена после пет година, а до тада уживају камату. Номинално је камата била 6%, али пошто су обвезницу плаћали мање, камата је практично била 6,18% и исплаћивана је сваке године 1. маја и 1. новембра. За ратне зајмове могао је да се употреби новац уложен у штедионице, с том разликом, што у оним жупанијама које су страдале од упада српске војске, а то је био случај са Сремском, је дозвољено да се само 25% оваквих улога употреби за ратне зајмове.[70]

---

[63] ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Наредба Краљевског угарског министарства број 2.546/1916. од 9. августа 1916.
[64] ИАС, МТР, 248, 817/1916.
[65] *Banovac* (29. 1, 19. 2. и 11. 3. 1916).
[66] ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Наредба бана Ивана Скерлеца број 3.046. од 28. јуна 1918; 1.281, 1.281/1, 1.282, 1.283 од 13. јуна 1916; 3.078. од 22. јула 1916; 3.374/1. од 23. јула 1916; 11.763 од 5. септембра 1916; 10.338. од 5. септембра 1916.
[67] ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Наредба Краљевског угарског министарства број 20.251 од 7. октобра 1916.
[68] ИАС, ГПСМ, ПК, Наредба бана Ивана Скерлеца од 11. октобра 1916.
[69] ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Наредба Краљевског угарског министарства број 3.487/1916. од 18. октобра 1916.
[70] ИАС, МТР, 247, Исказ о ратним зајмовима.

Табела бр. 2. Цене обвезница номиналне вредности четвртог ратног зајма[71]

Вредност обвезница у крунама	Цена обвезница		Зарада од камате (6%)
	од 19. априла до 5. маја 1916.	од 5. до 23. маја 1916.	
50	48,60	48,75	3
100	97,20	97,50	6
1.000	972	975	60
5.000	4.860	4.875	300
10.000	9.720	9.750	600

У Сремској жупанији је познато како су обвезнице четвртог ратног зајма куповали Румљани. За њих су се уписивале фабрике, културна удружења, верске и образовне институције – Немачко удружење у Хрватској и Славонији (2.000 круна), Мала гимназија (250), Вересијско деоничарско друштво (250.000), затим, Српска штедионица (5.000), Српска кредитна задруга (500), Српска православна црквена општина (1.000) и (Српска) Румска штедионица (10.000). Фабрика Штајнер и Везл, која је припадала двема јеврејским породицама, купила је обвезнице у номиналној вредности од 30.000 круна. Појединци из овог града – њих 230, су купили обвезнице номиналне вредности 376.050 круна. Највише обвезница је купио католик Едвард Херцег, у номиналној вредности од 50.000.

Табела бр. 3. Број купаца ратних обвезница у Руми, маја 1916.[72]

Верска припадност	Број купаца	Вредност обвезница
Православци	96	50.100
Католици	99	271.450
Израелити	35	54.500

Срби су купили најмање обвезница, док је проценат Јевреја који су уписали ратни зајам у односу на проценат популације коју су чинили у Руми био изразито несразмеран.[73]

[71] *Banovac* (13. 5. 1916).

[72] ИАС, МТР, 247, Исказ о ратним зајмовима.

[73] Међу Србима који су тада куповали ратне обвезнице био је Мојо Медић, професор и зоолог, у то време директор Румске гимназије. Ј. Новаков, *Медић Мојо*, Српски биографски речник, 6, Нови Сад 1914, 353–354.

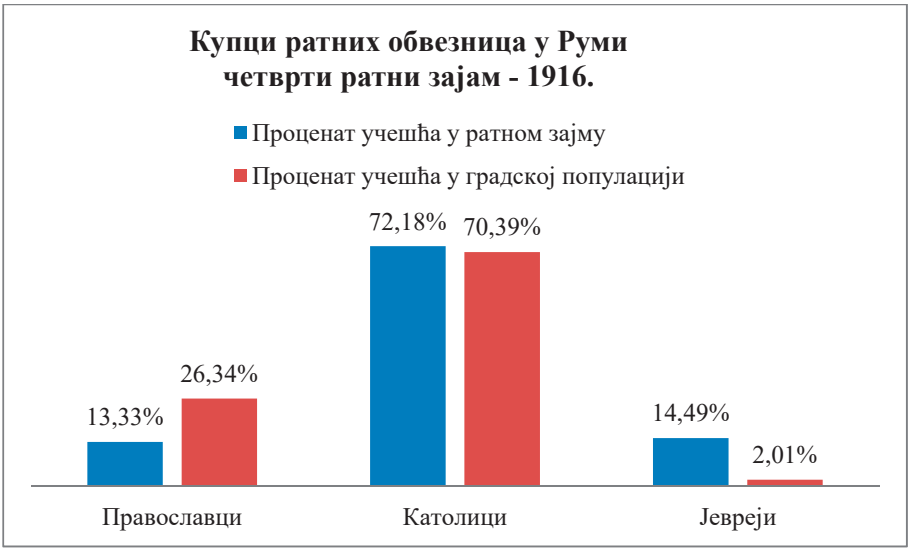

У интересу државе је било да регулише цену обуће и одеће, како би почела њихову реквизицију (половином 1916). У погледу обуће у децембру 1916. је због константног поскупљења ципела и опанака обављен попис њихових залиха. Нешто пре тога је услед недостатка материјала почела производња обуће са дрвеним ђоном. Истовремено забрањена је трговина платном, памуком и другим тканинама, а наређена реквизиција одела код привредника и трговаца чак и када је реч о одећи лошег квалитета. [74]

Главни проблем државе, чак и у земљорадничким крајевима, је и даље била храна, посебно јер је 1916. године у већем делу Славоније и Хрватске била неродна. Зато је у јесен 1916. под надзором господарских друштава у Загребу и Осијеку допремљен кромпир из Угарске. У Осијеку је Господарско друштво ускладиштило кромпир за Вировитичку и Сремску жупанију, одакле је требало да се апровизацијом продаје по цени од 24 круне за 100 килограма. Како би ситуација са исхраном била поправљена влада је у јесен 1916. у Сремској жупанији подстицала сејање житарица. Оне су те године засејане на 49.000 јутара више него 1915. али разлог за то није била мотивисаност, него чињеница да су у Доњи Срем враћени интернирци.[75]

[74] *Banovac* (30. 9. и 9. 12. 1916).
[75] *Banovac* (6, 20. 1, 26. 5. и 29. 7. 1916).

Од јесени 1916. ради рационализације потрошње доношене су посебне наредбе које су се тицале ресторана и кафана. У септембру 1916. прописано је да пиваре смеју производити само 35% количина пива које су производили 1911. и 1912. Оно се у гостионицама смело точити од 19 до 22 часа, а недељом и празником од 16 до 22 часа. Појединац је смео купити само пола литре пива у гостионици, а на улици литру. Ако неко од гостионичара прекрши ове наредбе кажњаван је са 5.000 круна или шест месеци затвора, уз затварање гостионице. Прописано је колико је максимално шећера могло да се даје у гостионицама – уз чашу пића 3 коцке, уз пола шољице 2 коцке, а уз цело пиће 4 коцке шећера.[76] Уследиле су наредбе у погледу меса тако да уторком и четвртком нису смела да се кољу говеда, а средом и петком да се месо ставља у промет. Осталих дана у гостионицама по особи се могло продати само једно мрсно јело, рачунајући и рибу. Поред тога, понедељком је забрањено кување јела на масти, било животињског, било биљног порекла.[77]

У сенци дезертера и зеленог кадра – 1917/1918.

Са 1916. нису се завршиле наредбе о максималним ценама, реквизицијама, прописима о храни, али су оне биле на подручју Сремске жупаније током 1917. ређе. То не значи да је стање било боље, напротив, појава зеленог кадра је сведочила да је економска сутуација постајала све тежа. О томе говори и чињеница да је у априлу 1917. прописана максимална цена сена и сламе. За 100 килограма сена се плаћало 30 круна, за зобену сламу 20, а за остале врсте 7,5 круна. Како су се смањивале количине посејаног жита, тако је ово постајала све драгоценија роба. У исто време снижена је максимална цена за ципеле, у просеку за око 14 круна. Уз то, залихе ципела су морале бити пописане а подаци јављени Средишту за ципеле у Будимпешти. Упућена је и наредба о скупљању вуне, а казне за скривање вуне и обуће су повећане на шест месеци затвора и глобу од 2.000 круна.[78]

Током марта и априла 1917. је по новинама било више гласина да је цена земље у Срему знатно порасла и достигла вредност између 2.000 и 3.000 круна, док је као куриозитет у новинама наведена продаја јутра оранице за 6.000 круна и винограда за 12.000. Разлог за куповину земље

[76] *Banovac* (16, 30. 9, 21. и 28. 10. 1916).
[77] *Banovac* (9. 12. 1916).
[78] *Banovac* (7, 21. 4, 5. 5. и 2. 6. 1917).

су савременици видели у томе што услед рата банке и финансијски заводи нису давали велике камате (између 2% и 3%) због чега су Сремци, уместо да улажу новац са малом каматом у банке, радије куповали земљу. Због све чешћих гласина о продаји земље у Срему марта 1917. из Загреба је тражена провера стања. Било је предлога изнетих у Сабору, да се донесу закони као у аустријском делу царства (из августа 1915), да се промет некретнина стави под надзор локалних представника власти јер су они познавали своју средину и бринули би да земља приликом трговине не дође у руке странаца него домаћих земљорадника. Локалне прилике у Срему су, срећом, биле другачије од оних које су стајале у новинама. Промет непокретне имовине је био слаб, а и када је до њега долазило све је завршавало у рукама домаћих људи. Истина је била само да су цене некретнина порасле али, што је било важно, да се становници још увек не задужују.[79]

Услед изузетно јаке зиме 1916/1917. вегетација је 1917. касније почела свој циклус, због чега је 5. маја 1917. донета наредба да се до жетве смање оброци хлеба и брашна на 200 грама брашна дневно. У међувремену је требало пописати становништво по општинама, како би се тачно знало колико жита се мора спремити за апровизацију. Поред тога, одређено је да се од 15. до 17. маја обаве пописи стоке и вршалица по политичким општинама и градовима, што је значило да ће се на основу пописа, већ током жетве, почети са реквизицијом. Потом су све житарице, укључујући и онај део који је коришћен за плату радника, стављене под забрану. Сељаци су били дужни да на време пожању и оврше све, при чему се вршидба морала пријавити општинском поглаварству. Ко не би поступао у складу са овом наредбом кажњаван је са шест месеци затвора и 2.000 круна. У априлу су формиране нове максималне цене житарица, па је за 100 килограма пшенице или кукуруза плаћано 60, а за остале житарице 52 круне. Хељда је коштала 150, пасуљ 100, грашак 120, сочиво 150, а боб 90 круна на сто килограма. Почетком жетве прописане су нове максималне цене.[80]

После жетве у Сремској жупанији су се спремали за прву велику бербу грожђа још од избијања рата. Виноградари су страховали од максималних цена вина јер се у том случају њихов улог у производњу не

---

[79] ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Упутство краљевским судбеним столовима и начелницима котарских судова од 13. марта 1917; ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Одговор на упутство краљевским судбеним столовима и начелницима котарских судова у вези са прометом некретнина; Г. Васин, Н. Нинковић., *Срем у Првом светском рату*, 93–95.

[80] *Banovac* (12, 19. 5, 21. и 28. 7. 1917).

би исплатио, али до њеног прописивања није дошло. Донета је и наредба да се са бербом винограда не сме почети пре 24. септембра. Ипак, грожђе је већином обрано раније.[81]

Поред жетве и бербе грожђа 1917. је у Сремској жупанији власт бринула о реквизицији гвожђа. Јуна месеца је наређено да се сви комади округлих гвоздених шипки и гвоздених ограда дебљине од 5 до 20 mm, морају предати у ратне сврхе. Потом је донета наредба да сва индустријска предузећа са машина скину делове који су направљени од бакра, олова или цинка, ако погон може радити без њих. Поновљена је наредба о реквизицији звона од бакра и бакарних легура са пречником већим од 25 cm. Ова звона су могла да остану само у власништву железнице, морнарице или ако су имала историјско-уметничку вредност. Цркве су позване да у најкраћем року предају звона војсци. За сваки килограм њиховог метала се плаћало 4 круне.[82]

И поред свих наредби које је држава током 1917. донела ситуација је била све тежа. О томе сведочи чињеница да су и кости дошле под надзор државе, јер су се могле употребљавати у индустрији. Сабиране су у градовима, а коришћене су за рафинисање шећера, производњу ђубрива и масти од које су се правили сапуни и свеће.[83]

Пошто је Срем и поред реквизиција располагао већим приносима пољопривредних производа, а у Далмацији, Босни и Херцеговини владала глад, у Срем и Славонију су током 1917. и 1918. упућена деца ради прехране. У Сремској жупанији је 1917. у 1.291 породицу удомљено 5.506 деце, а наредне године је њихов број износио 4.513.[84]

Политика одузимања и преноса намирница са територије Украјине, смањила је количину наредби о реквизицијама у Срему и Славонији, али оне нису потпуно нестале. У марту 1918. је министар за прехрану Угарске донео решење да се почне са реквизицијом свиња, али уз новину да ће сви који их добровољно пријаве као награду добијати по круну на килограм живе ваге. Истог месеца почела је реквизиција говеда, с тим да су власти морале да воде рачуна да се не реквирирају она који су потребна за општинске и градске послове.[85]

[81] *Banovac* (18. 8, 8. 9. и 6. 10. 1917).
[82] *Banovac* (9, 16. и 23. 6. 1917).
[83] *Banovac* (8. 9. 1917).
[84] M. Kolar-Dimitrijević, *Briga za gladnu dijecu Bosne i Hercegovine te Dalmacije u hrvatskom Srijemu te mađarskoj Vojvodini tijekom Prvog svijetskog rata*, Srijem u Prvom svijetskom ratu 1914–1918, Vukovar 1916, 311–335.
[85] *Banovac* (2, 16. 3, 27. 4, 25. 5, 6. и 13. 7. 1918). Из овог периода је сачуван један занимљив податак, да је месар из Инђије у Сурдуку купио свињу тешку 470

Одмах по завршетку жетве 1918. почеле су реквизиције и прописане нове цене, али је томе у Срему, нарочито у оном делу где су Срби били доминантно становништво, пружен велики отпор. Разлог за то треба пре свега тражити у броју дезертера и зеленокадроваца.[86] Дезертери се више нису крили, него су живели у својим селима. Првих недеља 1918. је спроведена регрутација младића рођених 1900. Многи од њих су се јавили у главно регрутно место – Осијек, добили оружје, а онда побегли у своја села, у Босутске шуме или Фрушку гору. Држава није имала снаге да их похапси, а у појединим покушајима су страдали или били рањени жандари.[87]

Број дезертера је нарочито повећан у лето 1918. када су многи Срби из Бачке прешли у Срем, где их је укупно било између 6.000 и 7.000. Њихово непријатељство је пре свега било усмерено против богатих Немаца. Срби из Срема се после одмора са Источног фронта из јуна 1918. више нису вратили у своје јединице него су дезертирали. Крајем августа 1918. је покушана акција њиховог хапшења у Доњем Срему коју је спровело 150 жандара из Руме, али је у њихове руке пало само 56 особа.[88] Напади дезертера су били све интензивнији, нарочито после жетве. Они су оштетили пругу, нападали жандаре и патроле, а убиства су постајала све чешћа. У септембру су се већ слободно са оружјем шетали не само по селима, него и по Руми и Сремској Митровици.[89] Богатим људима, посебно ратним профитерима, зелени кадар је септембра 1918. наметнуо неку врсту пореза. У селима по Фрушкој гори у другој половини септембра дезертери су постали власт, а њихови напади на државну имовину су били све чешћи. У тим превирањима, октобра 1918. су српске комите прешле у Срем, а на Саву је стигла војска Краљевине Србије,

килограма за 6.345 круна. За износ који је месар дао за свињу, пре рата је могао купити кућу са окућницом, њиву, пар коња или чак 60 свиња тешких око 120 килограма *Banovac* (30. 3. 1918).

[86] B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb 1977, 16–19; B. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, Novi Sad 1990, 93, 101; Г. Васин, Н. Нинковић, *Срем у Првом светском рату*, 94.

[87] B. Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar*, 117–120, 126; В. Томић, *Зелени кадар у Срему 1917/1918*, Зборник. Завичајни музеј Рума 1 (1997)35–139; Г. Васин, Н. Нинковић, *Срем у Првом светском рату*, 95.

[88] Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*, 313–314.

[89] ИАС, КСС, СМ, П, 1915–1918, Казнена пријава против Душана Ристића и Светозара Дедића; Записник о убиству Саве Симовљевића.

прелазећи убрзо на њену десну обалу. Изнурени војници и дезертери су се враћали у своја насеља, која више нису била у Аустроугарској него у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Требало је да прође још пуно времена како би зацелиле све ратне ране.[90]

Први светски рат је несумљиво оставио велике последице по све народе који су у њему учествовали, а Срби су имали ту несрећу да се нађу у војскама две непријатељске државе. Краљевина Србија је платила велику цену у људским животима, што је оставило несагледиве последице за будућност, а Срби из Аустроугарске – државе која је почела трагедију Великог рата и у њему починила бројне злочине не само над непријатељима него и над сопственим поданицима – су морали да издрже бројне видове дискриминације и притисака. Ситуација у Срему 1914. и 1915. је била у супротности са намерама Беча да осигура, колико је то могуће у ратним околностима, материјалну стабилност, јер су Срби из југоисточног дела ове области, интернирани, имовина им је уништена а њиве запуштене, управо када је требало производити што више житарица. Сремци су потом морали да издрже реквизиције, прописивање цена и друге видове мешања државе у живот поданика. Наредбе Загреба, Будимпеште и Беча у овом смислу су биле бројније током 1915. и 1916. него у наредном периоду, јер је 1917. и 1918. аустроугарска војска успела да део намирница надокнади заузимањем руске територије, али то није до краја искључило рационализације у унутрашњости. О тешком стању речито говори појава дезертера и зеленог кадра у Срему. Држава више није имала снаге да то спречи, него су дезертери у лето и јесен 1918. почели да преузимају власт у своје руке, придружујући се оним народима Аустроугарске који су своју слободу видели у рушењу њеног поретка.

[90] Д. Микавица, Г. Васин, Н. Нинковић, *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*, 314–315.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Feldakten, Neue Feldakten, (AT–OeStAKA, FA, NFA)
Историјски архив Срем. [Istorijski arhiv Srem]
Градско поглаварство Сремска Митровица, Прогласна књига (ИАС, ГПСМ, ПК) [Gradsko poglavarstvo Sremska Mitrovica, Proglasna knjiga (IAS, GPSM, PK)]
Краљевски судбени сто, Сремска Митровица, Председништво (ИАС, КСС, СМ, П) [Kraljevski sudbeni sto, Sremska Mitrovica, Predsedništvo (IAS, KSS, SM, P)]
Магистрат трговишта Рума (МТР) [Magistrat trgovišta Ruma (MTP)]
Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско-патријаршијски архив, Президијал (АСАНУК, МПА, П) [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnostinu Sremskim Karlovcima, Mitropolijsko-patrijaršijski arhiv, Prezidijal (ASANUK, MPA, P)]

Извори – Primary Sources

Искруљев Т., *Распеће српског народа у Срему 1914*, Нови Сад–Београд 2014. [Iskruljev T., *Raspeće srpskog naroda u Sremu 1914*, Novi Sad–Beograd 2014]

Новине – Newspapers
Banovac

Литература – Secundary Sources

Die Habsburgermonarchie, Band XI, Teil 2, Die Habsburgermonarchie und der Ersteweltkrieg, Wien 2014. (Rumpler H., Schmied-Kowarzik A.)
Die Habsburgermonarchie, Band XI/1/1, Wien 2016. (Scheer T.)
Grebler L., Winkler W., *The Cost of the World War to Germany and to Austria-Hungary*, New Heaven 1940.
Judson, M. P., *The Habsburg Empire, A New History*, Cambridge–London 2016.
Krizman B., *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb 1977.
Herwig Holger H., *The First World War, Germany and Austria-Hungary 1914–1918*, London–New Delhy–New York–Sydney 2014.
Hrabak B., *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*, Novi Sad 1990.
Keegan J., *The First World War*, Canada 2000.
Kolar-Dimitrijević M., *Briga za gladnu dijecu Bosne i Hercegovine te Dalmacije u hrvatskom Srijemu te mađarskoj Vojvodini tijekom Prvog svijetskog rata*, Srijem u Prvom svijetskom ratu 1914–1918, Vukovar 1916, 311–364.
Leonhard J., *Die Büchse der Pandora, Geschichte des Ersten Weltkrieg*, München 2014.
Münkler H., *Der Grosse Krieg, Die Welt 1914–1918*, Berlin 2013.

Rauchensteiner M., *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy 1914–1918*, Wien–Köln–Weimar 2014.

Srtachan H., *The First World War*, Vol. I, New York–Oxford, 2003.

Vasin G, Ninković N., *Identity and loyality of the Serbs in the Austro-Hungarian army 1914–1918 and their psychological characteristics according to Jovan Cvijić*, The Balkan peninsula of Jovan Cvijić: Historical background and contemporary trends in human geography, Belgrade–Loznica 2018, 167–180.

Zechlin E., *Die deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*, Götingen 1969.

Васин Г, Нинковић Н., *Срем у Првом светском рату – лојалност и преки суд*, Сремска Митровица 2018. [Vasin G., Ninković N., *Srem u Prvom svetskom ratu – lojalnost i preki sud*, Sremska Mitrovica 2018]

Васин Г., Нинкови Н., *Сумрак Двоглавог орла – Аустроугарска 1914, 1718–1918*, Године и годишњице јужнословенске историје, Бања Лука 2018, 122–144.

Микавица Д., Васин Г., Нинковић Н., *Пречански Срби у Великом рату 1914–1918*, Нови Сад 2018. [Mikavica D., Vasin G., Ninković N., *Prečanski Srbi u Velikom ratu 1914–1918*, Novi Sad 2018]

Митровић, А., *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 1987. [Mitrović, A., *Ustaničke borbe u Srbiji 1916–1918*, Beograd 1987]

Митровић, А., *Продор на Балкан и Србија 1908–1918*, Београд 2011. [Mitrović, A., *Prodor na Balkan i Srbija 1908–1918*, Beograd 2011]

Томић В., *Зелени кадар у Срему 1917/1918*, Зборник. Завичајни музеј Рума 1 (1997) 135–140. [Tomić V., *Zeleni kadar u Sremu 1917/1918*, Zbornik. Zavičajni muzej Ruma 1 (1997) 135–140]

Goran Vasin
Nenad Ninković

REQUISITIONS AND CONTROL OF AGRICULTURE IN SREM DURING WORLD WAR I

Summary

When Austria-Hungary attacked Kingdom of Serbia in 1914, it initiated a war which soon grew into a conflict on a world scale. However, Austria-Hungary was not ready for the war at the moment. Among the states of the Triple Alliance, it was the weakest one, and the success on the battlefield could have been expected only if the war had been short. Since this did not occur, after a few months of warfare and defeat on all fronts, Vienna understood that economy had to be adapted to new circumstances. Thus, as early as 1914, they started setting maximum prices for food articles above all, which was not enough, and the following years brought requisitions as well. As a region with a large Serbian population that had suffered greatly in 1914 and 1915, Syrmia felt all the horrors of the war. Serbs were depopulated, their property was a target of many pillages, and then ensued numerous requisitions, bans and legal acts in connection with the maximum prices. All of this was a fertile soil for the creation of the Green cadres, which were unusually strong in Syrmia, so that they had almost taken over the authority before the war was over.

Keywords: World War I, Austro–Hungary, Serbs, Srem, requisitions, the maximum price, hunger.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 15. 10. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 415–429
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 415–429
УДК: 94(497.11):305-055.2“1917“
DOI: 10.34298/IC1968415M

Божица Б. МЛАДЕНОВИЋ[*]
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Ниш

„ЉУБИЧИЦЕ, И ЈА БИХ ТЕ БРАЛА...”. „ЖЕНСКО ДРУШТВО” У ДНЕВНИКУ ТОШКА ВЛАХОВИЋА[**]

Апстракт: Драгоцене белешке, настале из пера Тошка Влаховића, студента филозофије, четничког војводе и команданта Крајинског одреда у Топличком устанку и покрету отпора, садрже податке о најважнијим догађајима од 31. јануара 1917, до погибије аутора 2. новембра исте године. Користећи дневник као вредан историјски извор који сведочи о времену када је написан, приказаћемо „женско друштво” у окупираној Краљевини Србији за време Великог рата. Кроз обраду три сегмента: однос жена према устаницима и борцима за слободу, према окупационој бугарској власти и њеним представницима и страдање жена за време окупације у Великом рату, покушаћемо да одговоримо на насловну тему.

Кључне речи: „Женско друштво”, Тошко Влаховић, дневник, Топлички устанак, герила, 1917. година.

Дневник Тошка Влаховића је огледало личности која га је писала, његовог виђења рата и ратног морала.[1] Аутор дневника био је студент

[*] bozica.mladenovic@filfak.ni.ac.rs

[**] Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту *Историјско наслеђе Балканског полуострва кроз векове (од антике до савременог доба)*, који се реализује на Филозофском факултету у Нишу.

[1] Дневник је постао плен бугарске војске после погибије Тошка Влаховића 2. новембра 1917. године у близини села Власова. Чува се у Централном државном архиву у Софији. (Централен държавен архив (ЦДА), Ф. 176 К, Министерство на външните работи и изповеданията (МВРИ) Опис (ОП.) 4, архивна единица (а.е.) 19, лист (л.). 3–48, 50–109, 110–118.

филозофије, руски и немачки ђак, паметан и скроман младић, патриота, лепо васпитан и образован.[2] И у ратним недаћама остао је идеалиста и борац за слободу до погибије. Влаховић је био интелектуалац који је и у шуми, усред непријатељских потера, читао *Огледе* Томаса Бабингтона Маколија,[3] „спој" борца и политичког комесара, човек до краја посвећен и одан „заједничкој ствари". После једног века, белешке у којима је аутор понудио реалну слику историјске стварности, постале су доступне истраживачима.[4]

У Влаховићевом дневнику, између осталог, наилазимо и на описе демографске катастрофе која је задесила српски народ у Великом рату. Окупирано српско друштво највећим делом чинило је женско становништво. Друга по бројности била су деца, док је мушкараца било у знатно мањем броју. Из пописа који је направила аустроугарска окупациона власт види се да су најбројнији били старији мушкарци, потом мушкарци млађих година (деца и дечаци).[5] Међу побројанима су и мушкарци неспособни за рат свих животних доба и они који се у јесен 1915. године нису повукли преко Црне Горе и Албаније са већином српске војске. У историографији је већ устаљен термин „женско друштво", који је први употребио академик Андреј Митровић. Овом фразом се лаконски објашњава демографска ситуација карактеристична за Велики рат и време које му је следило. Бројни мушкарци погинули су у борбама, други су ратовали на јужном фронту или су интернирани у логорима држава Централних сила (Бугарска и Аустроугарска). То је било неуобичајено

[2] Тошко Влаховић (Трмање 1892 – Власово 1917). Матурирао на Цетињу 1911. Студирао је филозофију, као стипендиста црногорске владе, у Русији и Немачкој. Једну школску годину, 1911/12. био је на студијама на Универзитету у Петрограду, а две школске године, од 1912. до лета 1914, на Универзитету у Јени. У Првом светском рату био је добровољац у Првом батаљону Колашинске бригаде, до капитулације Црне Горе. У Топличком устанку административни помоћник Косте Миловановића Пећанца и командант Крајинског одреда. (*Браћа Влаховић 1917*, прир. М. Влаховић, Београд 1987, 17–18.)

[3] Томас Бабингтон Маколи (1800–1859), британски историчар и виговски политичар. Његова најпознатија дела су: *Макијавели, Фридрих Велики*, *Милтон*, и *Историја Енглеске*. Меколијев приступ писању био је иновативан за његову епоху. Он је сјединио стил античких историчара (Тукидид, Тацит) и сазнајни, чињенични приступ 18. века који су примењивали његови претходници.

[4] Тошко Влаховић, *Уточишта ни код кога. Дневник из 1917. године*, (у даљем тексту: *Уточишта ни код кога*) прир. Б. Младеновић, Нови Сад 2018.

[5] Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens. Zusammengestellt auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 10. Juli 1916. in Gegenüberstellung zu jenen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Belgrad 1917.

друштвено стање, када жене млађих и средњих година, биолошки оптимално способне за репродукцију, нису имале брачног партнера.[6]

У дневнику је Тошко Влаховић писао и о женама и девојкама. Карактеристично је да је употребљавао израз „женске", који је тада био уобичајен у свакодневном говору. Изузетак је направио када је писао о неколико образованих жена и девојака, које су припадале грађанском слоју српског друштва. Када је време проводио са њима, у ретким приликама пре почетка устаничких борби, фебруара 1917. године, говорио је да је био „у друштву образованих дама".[7]

Место у коме је млађи Влаховић упознао „даме" било је село Бериље. На дановнику у Бериљу 14. фебруара налазили су се предводници покрета отпора – Коста Војиновић, Коста Пећанац, Јован Радовић...[8] Њима су у посету дошле „многе даме, жене из Прокупља и околине". Посебно је издвојио госпођу Ангелину Илић, учитељицу и националног радника, оснивача Кола српских сестара у Прокупљу. Њен супруг, народни посланик Илија Илић био је на фронту. Госпођа Илић је са својим пријатељицама дошла да пружи моралну подршку борцима за слободу. Влаховић није крио своје одушевљење: „Нигдје више женских образа нисмо нашли на окупу, те смо тај дан провели прилично пријатно у разговору и пјесми [...]"[9]

Други пут је Влаховић сусрео образоване жене и девојке у селу Коњарнику. Увече 17. фебруара су Војиновић, Пећанац, Радовић и Влаховић боравили у овом селу: „Велика маса очекиваше нас ту, нарочито женске, јер мушких, нарочито обвезника немаше много. Већим дијелом су на фронту. Женских нигдје није било толико на окупу као овдје." Поименично је издвојио госпођу Којовић, супругу капетана Љубомира Којовића, који је био официр у Другом пешадијском пуку „Књаз Михаило", познатијем као Гвоздени пук, попадију, „госпођу попа Васа" и госпођицу Пилетић, „кћерку

---

[6] Б. Младеновић, *Рат и приватност: Велики рат*, Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Београд 2007, 771.

[7] *Уточишта ни код кога*, 27.

[8] Јован Радовић (Баре код Колашина 1891 – Сарајево 1918). Матурирао у Београду 1911, потом студирао у Лајпцигу. У устанку организациони помоћник у штабу Косте Миловановића Пећанца, потом командант Пиротског одреда. Учествовао у борбама за ослобођење Србије и Црне Горе у октобру 1918. године. (*Браћа Влаховић 1917*, 17.) Радовић, кога су припадници покрета отпора ословљавали са професор, био је близак пријатељ Тошка Влаховића. Више о Јовану Радовићу: М. Влаховић, *Јован Радовић (1891–1918*), Београд 1992.

[9] *Уточишта ни код кога*, 24.

Блажа Пилетића."[10] Дружење са госпођама и госпођицом продужило се до зоре: „То вече смо пријатно провели и остали сједећи до испред зоре до кретања; нарочито смо се много смејали г.[осподину] Војиновићу кад је своје пјесме читао. Он и професор ријешише да приморају г[оспо]ђе и г[оспо]ђицу да нико не спава и збиља у томе и успјеше".[11] Сутрадан су челни људи српског покрета отпора наставили дружење са дамама из Коњарника. Оне су по договору („обећању"), 18. фебруара дошле у село Горњи Дреновац. Како је записао Тошко, „дођоше око пола дана, те тако и тај остатак дана проведосмо у друштву образованих дама".[12] Теме за разговор нису биле исцрпљене, али ово је био последњи сусрет младог четничког војводе са младим и образованим женама и девојком.

На страницама дневника аутор је, описујући свакодневицу, оставио драгоцене податке о српском друштву за време окупације у Великом рату. По његовим запажањима, последице рата и окупације имале су негативан утицај и произвеле су појаве које нису могле служити на част окупираном становништву. Овај историјски извор потврђује резултате ранијих истраживања да је то било расплуђено друштво, у коме је већински део становништва био непријатељски расположен према окупационој власти. Срби су били принуђени бруталном применом власти од стране окупатора да извршавају његове наредбе и поштују прописе. Због тога су односи између окупираних и окупатора углавном били конвенционални и сводили се у већини случајева само на обавезе. Већина Срба остала је хладна и без симпатија према новом режиму, изузимајући мали број оних који су учествовали у локалној власти и имали и необавезне односе са окупаторима.[13] Тошко Влаховић је забележио да су жене и девојке пружале помоћ и подршку учесницима покрета отпора и устаницима, али и да су постојале „женске" које су сарађивале са бугарском окупационом влашћу. Оне су шпијунирале и пријављивале Србе, своје комшије и сељане, због разних „прекршаја".[14]

---

[10] *Исто*, 27. Из поштовања према госпођици, Влаховић није написао њено име.
[11] *Исто*, 27.
[12] *Уточишта ни код кога*, 27.
[13] Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони 1916–1918*, Београд 2000, 59.
[14] Тошко Влаховић је искључиво боравио на територији која је била под окупацијом бугарске војске. То је подручје Војно-инспекцијске области Морава, са седиштем у Нишу.

Сараднице четника

У окупираној Краљевини Србији владао је терор и бруталност, пљачка и безакоње. Иако су биле пљачкане, малтретиране, оптерећене пољским и кућним пословима, већина жена је веровала да је окупација само привремено зло. У „женском друштву" је владао оптимизам по питању коначног исхода рата. Жене су и пре устанка пружале помоћ четницима, дајући им храну и преобуку. Већина жена и девојака је давала моралну и материјалну подршку четницима и прихватала их као легитимне представнике Краљевине Србије. Осим жеље за обнављањем независне српске државе и мржње према окупатору, било је присутно још различитих мотива за пружање помоћи и подршке борцима за слободу. У друштву које је доживело „демографску катастрофу", разумљива је оданост и лојалност припадница нежнијег пола према припадницима покрета отпора, изузимајући је потпуно из политичког контекста.[15]

Жене су на различите начине помагале четницима у устанку али и у периоду који је уследио по завршетку устаничких борби. Док је трајала борба против окупационе власти, жене и девојке су се нашле у улогама бораца, курира, болничарки... По окончању устанка, неке од њих су наставиле да четују у борбеном крилу српске гериле и да обављају курирске послове. Друге су пак пружале драгоцену помоћ у снабдевању животним намирницама, скривању и неговању рањених бораца.

Борци

У постојећој литератури је написано да су се жене и девојке бориле у Ибарско-копаоничком одреду, Јабланичком и Централном одреду. У Јабланичком одреду којим је командовао четнички војвода и капетан црногорске војске Милинко Влаховић, борила се Даница, девојка из села Стубла. У борбу је отишла заједно са вереником Милошем Ђуровићем.[16] По престанку устаничких борби Даница је наставила да четује са својим вереником. У дневнику се налазе подаци о даљим Даничиним активностима. Одељење Милоша Ђуровића боравило је на планини Кукавици. Изгледа да је у данима непосредно по пропасти устанка Ђуровић почео неки свој „рат". Он није „ухватио" везу са Милинком Влаховићем, који му је био претпостављени, него је одлучио да створи

[15] Б. Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917*(у даљем тексту*: Жена*), Београд 1996, 63.
[16] *Исто*, 71.

сопствену организацију. О овоме је Тошку Влаховићу 12. априла[17] вест донео четник Драгутин Митровић, који је био борац у Ђуровићевом одељењу.[18] Митровић је испричао да је наредник Ђуровић „произвео Даницу у чин наредника, а такође и тројицу из свог одељења, од којих је један био кувар". Новоизабрани наредници су потом изабрали Милоша Ђуровића за војводу. Остали борци били су врло незадовољни новим стањем у одељењу. Ђуровић је узурпирао власт да би задовољавао своје и Даничине потребе.[19] На основу расположивих извора првог реда не можемо ни потврдити ни негирати ову причу. Јасно је да су Милош Ђуровић и Даница наставили да четују, али податке о томе да нису поштовали строга правила за припаднике покрета отпора, чија је суштина била склад између речи и дела, нисмо пронашли у другим историјским изворима.

Курири

Жене и девојке су обављале „курирску службу" на слободној територији док су трајале борбе.[20] Такође су припаднице нежнијег пола наставиле са овим послом и у наставку активности борбеног крила покрета отпора. Белешке Тошка Влаховића то потврђују. Наиме, 11. маја је стигла патрола коју је послао у вишедневни обилазак и извиђања терена, са задатком да сазнају место боравка Косте Пећанца и да „се увере да ли је постојало неко писмо од њега за мене као што ме тог дана извести једна жена из Пасјаче".[21] Четнички војвода Пећанац је наставио стару праксу да поверљиве жене носе његова писма и наредбе другим командантима и четовођама.

Подршка и помоћ

Подршка и помоћ коју су четници добијали од жена у времену када за њих нигде није било уточишта, била је посебно драгоцена. Влаховићева

[17] Сви датуми у основном тексту су по новом календару, ако није другачије наглашено.

[18] *Уточишта ни код кога*, 44–45.

[19] Митровић је још испричао да „утиче на њега [Ђуровића] једино Даница, и да се једино о њој стара. Све што дође од хране узима за себе и Даницу, а за комору употребио је двојицу четника, којима је пушке одузео, а бисаге притоварио." (*Уточишта ни код кога*, 45.)

[20] Б. Младеновић, *Жене*, 29–30.

[21] *Уточишта ни код кога*, 53–54.

сведочанства су драгоцена због реалности у опису. Он је записивао примере који га нису остављали равнодушним. Студент филозофије је посебно био дирнут размишљањем и понашањем девојке Милеве Стевановић. Он је 21. августа 1917. написао: „Свануло беше када наиђем кроз село Чукуровце. Распитам се за Бугаре. [...] У овим обавештењима нарочито запазисмо девојку Милеву Стевановићеву која нам слободно, отворено и смело каза све што знаваше".[22] Такође је јаке емоције младог четничког војводе изазвао дочек приређен њему и његовим саборцима 18. јуна у селу Петровцу: „Вечеру добисмо из села Петровца које нас са таквим одушевљењем дочека као да им заиста тог тренутка доносимо слободу или као да не схватаху каква је опасност имати везе са комитама. Нарочито се истицаху женске својим слободоумним и отвореним понашањем, што је заиста служило на част потомцима чувених Дрекаловића".[23]

Мајке бораца су такође помагале. У дневнику је записано више примера, али смо издвојили два. Мајка четника Алексе Булатовића, „сирота без куће и кућишта" донела је два хлеба саборцима свога сина.[24] На Ускрс, 15. априла 1917. године ручак је спремила мајка четника Милорада Перовића и донела га борцима у Зоровачкој шуми.[25]

Сарадници окупатора

Срби и Српкиње су углавном били одани борцима покрета отпора у јесен 1916. и зиму 1917. Неповољне околности: страдање у устанку и по његовом сламању, утицале су на повећање броја становника који су сарађивали са окупатором. Они су учествовали у потерама заједно са бугарским и аустроугарским трупама, пријављивали људе који су на било који начин помагали организацију покрета отпора, српске војнике који се нису повукли преко Албаније... Из дневника се види да су сељани ревносно прихватили захтев окупационих власти да чувају села од уласка четника и обавештавају их о кретању истих. Резултат те агилности била су свакодневна страдања четника по слому устанка, када су били гоњени на сваком кораку.

Командант Крајинског одреда приметио је „опадање морала". Посебно је у пролеће четврте ратне године дошло до промене понашања

[22] *Исто*, 129–130.
[23] *Исто*, 71.
[24] *Исто*, 42.
[25] *Уточишта ни код кога*, 46.

становништва на територији којом је прошла казнена експедиција трупа Централних сила. „Шпијунажа се све више ширила, нарочито од стране жена, чији је морал био на најнижем ступњу", забележио је млађи Влаховић.[26] Једна жена („снаха деда Стојка") је, још док су трајале устаничке борбе, пријавила бугарској војсци да се у кући у селу Клајићу налазе четници. Бугарска артиљерија је у току дана више пута гађала кућу. Када су се борци Крајинског одреда увече вратили са положаја „код куће нема никог, свесни су били дела које су учинили".[27] На Видовдан четврте ратне године мештани Широких Њива доживели су својеврсну тортуру „парењем и пљачкањем" због оптужбе неке жене из села.[28]

Две жене су своју помоћ и сарадњу са припадницима окупационих сила платиле главом. Обе су животни пут окончале у мају 1917. године. Једна се звала Милуника и живела је у селу Обилићу. Њу су мештани тужили Влаховићу, који је послао патролу да је доведу „да је саслушам за неке ствари". Милуника је, по оптужбама, пријављивала Бугарима своје сељане, сакрила 15 бугарских војника када су били поражени у Житном Потоку за време устанка. Такође су је оптужили „да живи с кметом и да је са њим имала једно ванбрачно дете иако има свог мужа." Четници који су били у патроли говорили су бугарски. Милуника им је отворила врата, „али када виђе ко је пође са њима до врата, гурне последњег четника низа степенице, затвори за њима врата, па лати секиру да се брани од Срба. Четници поломе прозоре и сасеку је насред собе и ту оставе мртву".[29]

Друга жена, Роска из Драговца, осуђена је на смрт зато што је била оптужена да је доушник и љубавница бугарским војницима. Патрола која је извршавала задатак обавестила је команданта да је убила „једну покварену жену [...] Роску". Роска је убијена „а два Бугарина која су код ње стално била остадоше у Драговцу плачући за својом швалерком и дрхтећи од страха да и њих може то постићи".[30] Њено убиство требало је да послужи као опомена другим женама које су се слично понашале.

Крајински одред је у лето 1917. године преживљавао тешке дане. Сељани су чували села и пријављивали кретање четника, а судећи по подацима из овог историјског извора, и жене су „драговољно" ступале у интимне односе са бугарским војницима. Белешка настала 14. јула сведочи о томе: „Кад смо улазили у село сеоска стража у јачини 8 људи дочека

[26] *Исто*, 55.
[27] *Исто*, 34.
[28] *Исто*, 83.
[29] *Уточишта ни код кога*, 52.
[30] *Исто*, 55.

нас прописно на улазу наоружани секирама и батинама. Кад их запитах против кога носе секире рекоше ми да смо им наредили да убију комите њиме чим им виде (држаху нас за Бугаре премда ми сви имасмо српско одело и чак српски говорасмо). Тако исто сељаци одмах помислише да су Бугари па се пограбише ко ће веће услуге да им учини али чим видеше да смо Срби одједанпут почеше молити да их не убијамо, да им женске не дирамо, премда у село нико од четника не беше отишао, него бесмо сви на окупу и један мало слободнији додаде: „Зар се плашите толико од Срба који ево готово после две године први пут у наше село долазе, а стидите се признати да у селу има десет женских које ће, да простите, скоро родити што су драговољно имале посла с Бугарима."[31]

У лето (23. јул) једна жена се уплашила од „наоружаних људи". [32] Влаховић није написао да ли су се борци из његовог одреда преобукли у бугарско војничко одело или су носили српско, па је нејасно од кога је заправо „женска" побегла. Два дана раније, Влаховић је, обучен у бугарско војничко одело, кренуо са патролом путем од Доње ка Горњој Каменици: „[...] Успут наиђосмо на многе раднике. Не бесмо никоме досадили, нарочито женским. Две женске кад нас угледаше с брдашца, запеваше: „Љубичице, и ја бих те брала, немам драгог коме бих те дала." То су певале све док смо ми премакли за брдо."[33] Песма девојачка била је упућена бугарским војницима, јер оне нису могле знати да су то у ствари српски борци за слободу. Отуда је ваљда и иронична забелешка да у бугарском оделу нису досадили, нарочито женама.

Одред Тошка Влаховића се стално сусретао са проблемом набавке хране. Командант је уредно плаћао за животне намирнице које су биле потребне за исхрану. Пролеће, лето и јесен Влаховић је запамтио по сталном гладовању. Било је мало људи који су смели да продају храну четницима. На Петровдан је Тошко записао: „Закуцамо на врата од једне мале куће и отвори нам једна баба. Пошто је њена кућа била мала а она сама без парчета хлеба наредимо јој да нас одведе до неке повише куће где ће она јавити да нам отворе. Тако и учини, пођемо до најближе куће на неких 50 корака и баба се јави суседима објаснивши им ко тражи да им се отвори. Уместо да отворе врата жене потрчаше на прозор па чак с другог и трећег спрата почеше викати по целом селу".[34]

---

[31] *Исто*, 97.
[32] *Исто*, 103.
[33] *Уточишта ни код кога*, 103.
[34] *Исто*, 95.

Викање, запомагање, кукање, закључана улазна врата кућа – тако су се жене „браниле" од четника, који су углавном ноћу долазили у села да купе хлеб и понеку животну намирницу. Лето је прошло са мало хране, уз коришћење дивљег воћа да би се заварала глад. И у јесен су прилике биле сличне. Некада су добијали комад „овсенице промешане са камењем",[35] заправо хлеб који су јели становници села. Оскудица и немаштина је била присутна у сваком селу и у већини домаћинстава.

Женска „ларма" је 25. септембра погодила у срце младог четничког војводу: „Јавимо се само код једне куће у Гајтану. Читава дрека и ларма од неких женских. Коре нас предајом осталих четника па се боје да ћемо и ми тако учинити. Казаше да су ту ноћ јавили Бугарима за наш долазак те да морају и они вечерас. Псовању краја нема и с оним ко нас посла овуда и где смо чули да има комитске државе. За храну не даду ништа".[36] Село Гајтан је било једно од насеља које је највише пострадало у казненој експедицији бугарске војске 21. и 22. марта 1917. године. Влаховић је, вероватно имајући то на уму, разумео овакав поступак жена и са борцима отишао гладан из села.

Страдање жена

Одребде међународног позитивног права штитиле су и посебно третирале цивилно становништво у рату.[37] То је бугарска окупациона власт потпуно ниподаштавала. Влаховићеве белешке сведоче о великом страдању цивилног становништва у казненој експедицији трупа Централних сила и о бруталним казнама које су примењиване према женској популацији.[38]

[35] *Исто*, 104.
[36] *Исто*, 143.
[37] М. Милојевић, *Повреде Хашких и Женевских конвенција у Србији*, Зборник радова Историјског института Србија 1917. Године, Београд 1988, 21–35.
[38] Аутор дневника је уредно и редовно записивао дневне догађаје и због тога да би за генерације које долазе оставио податке о суровости окупационог режима. Посебно о мукама, патњама и страдању девојака и жена.

У дневнику се налазе подаци о убиствима[39] и тучи жена.[40] Поред бугарских војника и комита, Влаховић је као учесника у једном злочину навео и Србина, који је био кмет.[41] Жене и девојке биле су жртве сексуалног злостављања. Подаци које налазимо сведоче о девијантним појавама које су се јављале у организацији покрета отпора. Наиме, већ је забележено у историографији,[42] а сада је поново потврђено да су Српкиње силовали и четници. Овога пута четници под командом Тодора Митића Слишанског. Дневник настао пре више од једног века неумољиво оптужује: „Пет четника Тоше Слишанчета дошли у то село (Бублица) и силовали једну честиту Српкињу. Ти ниткови и данас живе називајући се „српским четницима".[43] Осим овог злочина, Влаховић је забележио: „Жале се кметови да се четници Тоше Слишанског крећу сувише јавно, да су сваког дана по селима, нарочито да јуре женске, због чега и долази војска, па су последњих дана многи ухапшени".[44]

Жене и девојке биле су сексуално злостављане од припадника окупационе власти. Овакво понашање војника регуларних бугарских трупа забележено је од почетка окупације Краљевине Србије, када су се силовања дешавала спорадично. После угушења великог народног устанка појава је постала масовна.[45] Четници су, када је стицај околности то омогућавао, покушавали да заштите жене и девојке од напаствовања.

---

[39] Бугарски војници стрељали су Магдалену Николић, супругу народног посланика Гаврила Николића. Тошко је 6. априла сазнао за њену смрт. „[...] казиваху и страхоте и недела почињена у суседним селима, као и у Лебанима, где су чак и болничарку гђу Магу која је лечила и њихове рањенике стрељали." (*Уточишта ни ког кога*, 41.) Међу сурово убијенима била је и мајка четовође Милорада Перовића. Она је стално помагала свом сину и његовм борцима. Више пута им је доносила ручак и давала животне намирнице. Убијена је неколико дана после Ускрса. (*Уточишта ни код кога*, 47–48.)

[40] За 5. фебруар у бележници стоји да су Бугари жестоко казнили жену коју су ухватили да носи ручак четницима. Ударили су јој 50 батина, а она ''опет не признала''. (*Уточишта ни код кога*, 21).

[41] Описујући смрт мајке Милорада Перовића, Влаховић је записао да је у њеној ликвидацији помагао кмет Аксентије Аранђеловић, који се хвалио да је „дошао с комитама [бугарским] до куће Милорада Перовића у Зоровац, где је његова мајка заклана [...]". (*Уточишта ни код кога*, 47–48.)

[42] Б. Младеновић, *Комитски преки суд*, Зборник радова Историјског института Србија 1917. године, Београд 1988, 81–94.

[43] *Уточишт ни код кога*, 133.

[44] *Исто*, 133.

[45] Б. Младеновић, *Жена*, 91–96.

Последњег дана јуна 1917. Тошко је записао да га је вођа патроле Радосав Поповић обавестио да су се сукобили са бугарским војницима код села Новог Момчилова и Границе четири дана раније: „Неколико коњаника силовало сестру и снаху четника А. Лазовића који се с том патролом баш ту налазио. Они напали и отворила се борба. Бугарима дошли у помоћ коњаници из Обилића, јер је ту логоровао један ескадрон". У сукобу је погинуо један и рањен један бугарски војник. Командант одреда је подржао своје борце из патроле: „У овом случају морао би сваки да се освети овим нитковима, да виде да још неког има од кога треба да се боје. Што ми више ћутимо, они више нереда праве".[46]

Официри бугарске војске, судећи по овом историјском извору, нису се трудили да обуздају своје војнике. Напротив! Наилазимо на податке да су војници силовали девојчице од десет до дванаест година.[47] Официри су понекад својим понашањем давали погрешан пример подређенима. Командант бугарске јединице која је била стационирана на Славничкој Чуки био је „и сувише безобразан човек, нарочито у опхођењу са женскима, шиљао војнике те су му доводили све најљепше женске из околине да силује од којих су многе од таквог зулума и у шуму побегле".[48]

Бугарска војска и њихове паравојне формације апсолутно нису поштовале одребде међународног права које су се тицале заштите приватне својине. О томе је потресна сведочанства оставио Тошко Влаховић. Он је, као савременик силне пљачке и уништавања имовине у казненој експедицији и времену после ње, оставио ове редове: „Желели су и хтели [Бугари] да окупиране крајеве опусте скроз и скроз. Са пљачком никако не престајаху. Још увек свлачаху бабе да им траже паре, одузимаху из куће све па опет продаваху. Претресаху жене које иду за Лесковац па им одузимаху и последње парче хлеба из торбе."[49] На Ђурђевдан је приметио: „Бугари су много претили са претресом шума, али су мало то извршавали, него се више муваху по селима, да би што појели и опљачкали, пошто беху гладни као пси, јер је немогуће живети с 450 грама сува хлеба и другом војнику а камоли Бугарину који у једном селу (наравно српском) 12 пута ручава."[50] Десетак дана касније бугарски војници су спалили два села, Малу и Велику Црквицу.[51] У пожару је сагорео вишегодишњи труд сељана и они су постали бескућници без игде ичега.

[46] *Уточишта ни код кога*, 84.
[47] *Исто*, 56.
[48] *Исто*, 53.
[49] *Исто*, 50.
[50] *Исто*, 53.
[51] *Исто*, 56.

Две недеље пред погибију Тошко Влаховић је сазнао о неком „протесту" од стране српске владе или владе неких неутралних држава (вероватно Швајцарске, која је била седиште Црвеног крста), упереном против „бугарских поступака и недела по Србији". Бугарска окупациона власт је била принуђена да одговори на ове оптужбе и због тога су „приморали све жене у Прокупљу и гђу Илије Илића" да изјаве како је њима „веома добро с Бугарима и да су оне више но задовољне оваквим начином владавине". Студент филозофије је прокоментарисао: „Лепо оправдање!!!"[52]

Дневник Тошка Влаховића настајао је у тешком времену, када је императив био преживети. Живот се претворио у непрекидну и немилосрдну борбу за очување голе егзистенције. У тој борби се на моменте заборављало на „више циљеве", патриотизам, отаџбину... Управо то чини овај историјски извор драгоценим. Дневник је истинит, реалистичан, сликовит. Богатством примера којима је Тошко Влаховић илустровао „одступања од правила" приказао је тамне и светле стране живота „женског друштва" за време окупације.

[52] У*точишта ни код кога*, 153.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Централни државни архив у Софији (Централен държавен архив (ЦДА) [Centralni državni arhiv u Sofiji]
- Министарство спољних послова и вере (Министерство на външните работи и изповеданията (МВРИ)) [Ministarstvo spoljnih poslova i vere]
Војни архив [Vojni arhiv]
- Пописник 7 [Popisnik 7]

Извори – Primary Sources

Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens. Zusammengestellt auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 10. Juli 1916.in Gegenüberstellung zu jenen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910, Belgrad 1917.

Браћа Влаховић 1917, прир. М. Влаховић, Београд 1987. [*Braća Vlahović 1917*, prir. M. Vlahović, Beograd 1987]

Влаховић Т., *Уточишта ни код кога. Дневник из 1917. године*, прир. Б. Младеновић, Нови Сад 2018. [Vlahović, T., *Utočišta ni kod koga. Dnevnik iz 1917. godine*, prir. B. Mladenović, Novi Sad 2018]

Дневник Косте Миловановића Пећанца од 1916. до 1918. године, прир. Б. Младеновић, Београд 1998. [*Dnevnik Koste Milovanovića Pećanca od 1916. do 1918.godine*, prir. B. Mladenović, Beograd 1998]

Литература – Secondary Works

Влаховић М., *Јован Радовић (1891–1918*), Београд 1992. [Vlahović, M., *Jovan Radović (1892–1918)*, Beograd 1992]

Милојевић М., *Повреде Хашких и Женевских конвенција у Србији*, Зборник радова Историјског института Србија 1917. године, Београд 1988, 21–35. [Milojević M., *Povrede Haških i Ženevskih konvencija u Srbiji*, Zbornik radova Istorijskog instituta Srbija 1917. godine, Beograd 1988, 21–35]

Митровић А., *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 2017². [Mitrović A., *Ustaničke borbe u Srbiji 1916–1918*, Beograd 2017²]

Младеновић Б., *Град у аустроугарској окупационој зони 1916–1918*, Београд 2000. [Mladenović B., *Grad u austrougarskoj okupacionoj zoni 1916–1918*, Beograd 2000]

Младеновић, Б., *Комитски преки суд*, Зборник радова Историјског института Србија 1917. године, Београд 1988, 81–94. [Mladenović, B., *Komitski preki sud*, Zbornik radova Istorijskog instituta Srbija 1917. godine, Beograd 1988, 81–94]

Младеновић Б., *Рат и приватност: Велики рат*, Приватни живот код Срба у двадесетом веку, Београд 2007, 771. [Mladenović, B., *Rat i privatnost: Veliki rat*, Privatni život kod Srba u dvadesetom veku, Beograd 2007, 771]

Božica B. Mladenović

"LJUBIČICE, I JA BIH TE BRALA ...". "Women's Society" in the diary of Toško Vlahović

Summary

Toško Vlahović was a student of philosophy at the universities of St. Petersburg and Jena, the Chetnik duke and the commander of the detachment of Krajina in the Serbian resistance movement and Toplica uprising. In his war diary, he recorded impressions of the female part of the population of the Kingdom of Serbia during the occupation in the Great War (1915–1918). For members of the tenderer sex, girls and women, Vojvoda Vlahović used the term "ženske" which was then used in everyday life.

The occupied Serbian society, which was to a certain extent divided, is presented realistically. Women and girls provided help and support to participants in the resistance movement and rebels, but there was also a small number of "chicks" who collaborated with the Bulgarian occupying authorities. This cooperation was reflected in the informative activities, i.e. reporting of compatriots for various "violations". Vlahović witnessed the massive suffering of the civilian population during the criminal expedition of the troops of the Central Powers, which followed the breakup of the uprising movement. In the diary he recorded the pain and suffering of girls, women (younger, middle-aged, and elderly). Women were victims of abuse of Bulgarian soldiers and *komitadji*. But, sometimes, members of the Serbian resistance movement were also abusers. Women were raped, beaten, mistreated, sometimes killed.

Toško Vlahović's notebooks were written in difficult times, when the imperative was to survive. Life turned into a continuous and merciless struggle for the preservation of bare existence. In this fight, at times, the "goals", "patriotism", "the fatherland" were forgotten... This makes this historical source valuable. The diary is accurate, realistic, picturesque. The author, using the richness of the examples of the "deviations from the rule", illustratively presents the dark and bright side of the life of the "Women's Society" during the occupation.

Keywords: "Women's Society", Toško Vlahović, diary, Toplica uprising, resistance movement, 1917.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.
Чланак коначно прихваћен за објављивање: 16. 09. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 431–458
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 431–458

ПРИКАЗИ

Anthony Kaldellis, *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium*, Harvard University Press, Cambridge, MA, London 2019, 373 pp.

Најновија монографија Антонија Калделиса, професора и шефа Катедре за класичне науке на Државном универзитету Охаја (Ohio State Univesity) у Колумбусу, Охајо, САД, и једног од најзначајнијих и најутицајнијих византолога данашњице, доноси резултате ауторових нових истраживања сложене проблематике византијског идентитета, започетих пре више од једне деценије фундамнталним делом *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 2007, у којој је формулисао тезу о Византијском царству као „националној држави римског народа", коју је потом развијао и у својим другим делима, попут *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2015, и низу научних радова. У монографији *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium* аутор пружа дубљи и свакако најнепосреднији увид у проблематику етничког идентитета становника Византијског царства и полемику која ју је пратила у последњих век и по постојања византологије као академске дисциплине.

У уводном делу (*Preface*, pp. IX–XV), аутор упознаје читаоца са тематиком свог излагања, постављајући питање шта значе „етницитет" и „царство" у случају Византије и указујући на неопходност да се ти феномени истраже у светлости научног поимања етничког идентитета какво су развиле друштвене науке у другој половини XX века, а затим поставља тај проблем много непосредније, користећи као илустрацију његове комплексности тешко схватљиву чињеницу да су савремени византолози склони да лако препознају и идентификују мањинске етничке групације у оквиру Царства, попут Јермена, Словена, Арабљана, Јевреја, Франака, али не и већинско становништво, које се у свим изворима и у свим раздобљима јавља под једним јасним и препознатљивим именом Римљана. Основни текст монографије је подељен на два дела: *Part I. Romans* (pp. 1–120) и *Part II. Others* (pp. 121–268), који су, опет, подељени на више поглавља, од којих свако на низ мањих тематских целина. Прво

поглавље првог дела носи назив *A History of Denial* (pp. 3–37) и у њему аутор најпре доноси пет пажљиво одабраних примера из извора који на најбољи начин осветљавају римски *етнички* идентитет већинског становништва Византијског царства, да би затим посветио пажњу хиљадугодишњем порицању те чињенице, од франачких царева и папа IX века, преко средњовековних немачких владара, до модерних научника, од епохе просветитељства до данас, који су уместо средњовековних одредница „Грци" и „Грчко царство", нетачних, али ипак етнички одређених, почели да користе вештачки и идентитетски неутрални термин „Византија", „Византијско царство", „Византинци", негирајући онима на које се то име односило било какав етнички иденитет и уместо тога инсистирајући на мултиетничности и „универзалности" њиховог царства или пак пренаглашавајући важност њиховог хришћанског и православног верског одређења у односу на етничко, прелазећи преко њиховог у историјским изворима свеприсутног римског имена простом констатацијом да су се „Византинци увек називали Римљанима", али да то, заправо, нису били. Посебно је интересантна и ауторова теза да сам појам „Византија" улази у употребу у научним круговима у пуном смислу заправо тек средином XIX века, после пораза Русије у Кримском рату (1854–1856).

Друго поглавље, *Roman Ethnicity* (pp. 38–80), почиње са још три примера из извора на основу којих се види да је одредница „Римљанин" у Византијском царству имала јасан етнички смисао и да је означавала припадника једне јасно одређене етничке заједнице. Аутор даље упозорава да „етницитет" није биолошка, него социолошка категорија и да се према томе не може говорити о „чистим" народима, што би заправо представљало расизам, него да сваки народ обухвата и припаднике и потомке припадника других народа, који су се временом интегрисали у оквир већинске заједнице и асимиловали. Управо у неразумевању тог процеса аутор проналази разлог због кога византолози лако препознају мањинске заједнице у Византијском царству, док с друге стране пропуштају да идентификују већинску, римску, пошто она према тим мерилима не би могла бити „чиста". Ко су онда, заправо, били ти византијски Римљани? Аутор не потцењује значај тзв. *Каракалиног Едикта* (*Constitutio Antoniniana*) из 212. године, којим су сви слободни поданици Римског царства учињени римским грађанима, за развој и ширење римског идентитета међу становницима Царства, али истиче и да је процес којим су припадници различитих народа које су Римљани током векова покорили и сами постали Римљани у много већој мери био производ друштвене интеграције и културне асимилације него правних

норми, јер је и тада и касније у Царству било и оних који, иако римски грађани, нису били Римљани. Византијски Римљани су, према томе, били јасно одређена етничка заједница, римски *genos*, свесна свог сопственог идентитета и своје различитости у односу на друге народе, управо као и савремене нације. Њихов идентитет је био римски, развијен у првим вековима хришћанске ере захваљујући интеграцији и асимилацији разних народа у оквиру Римског царства и негован у потоњим столећима, све до раздобља османске владавине. Као такав он је био препознат и изван граница Царства, међу Арабљанима, на пример, који су увек и без изузетка „Византинце“ сматрали Римљанима (Rūm), па чак у једној прилици, из разлога политичке природе, и од стране великог западноевропског владара, цара Фридриха II у његовом писму цару Јовану III Ватацу из 1250. године, где је, како аутор истиче, „назвати свог кореспондента његовим правим етничким именом“ искоришћено као „ванредни чин ласкања“.

Последње поглавље првог дела књиге зове се епонимно, *Romanland* (pp. 81–120). У њему аутор поближе расправља о кључним аспектима римског идентитета већинског становништва Византијског царства, тј. о оним одликама које су некога чиниле *Римљанином*. Византијске Римљане је повезивала једна заједничка *римска* култура, чији су основни чиниоци били заједничка отаџбина, језик и вероисповест. Аутор најпре посвећује пажњу имену те отаџбине византијских Римљана, за коју се већ од IV века у изворима користи једноставно име *Романија* (грч. Ῥωμανία), „земља Римљана“, на енглеском *Romanland*, а које су, иако свеприсутно у текстовима које проучавају, савремени научници искључили из своје употребе, опредељујући се за друге, мање прикладне називе, попут назива „Византија“, премда су, парадоксално, спремни да га употребе када пишу о територијама Царства које су после Четвртог крсташког рата биле под латинском владавином. Аутор скреће пажњу и на чињеницу да је сам тај назив потекао у пучкој средини, међу припадницима обичног народа, као израз њиховог сопственог осећања припадности римској етничкој заједници. Када је у питању језик, аутор истиче да су постојала *два римска језика* – латински и грчки, од којих је први, иако вековима није био у свакодневној употреби на територији Царства, сматран истинским и исконским римским језиком, *језиком отаца и предака* (πάτριος γλῶσσα), те је као такав увек називан *римским* именом (ῥωμαϊκά), док је други био општи језик (κοινὴ διάλεκτος), језик којим су Римљани говорили и који су временом и назвали својим именом, те је и он негде од XIII века почео да се назива *римским језиком* (ῥωμαϊκά, ῥωμαίικα), да би тек у XIX веку поново понео своје првобитно грчко име. Најзад, православна

вероисповест Византијског царства је у науци често пренаглашавана као кључни аспект идентитета његових становника, али аутор показује да бити Римљанин и бити православни хришћанин у Византијском царству није било исто, како због тога што је у Царству у сваком периоду било оних Римљана који нису следили утврђену православну догму, већ неко од тада актуелних учења које је православна црква сматрала јеретичким, тако и због чињенице да су и бројни други народи, како ван Царства тако и унутар њега, такође били православни хришћани, али не и Римљани и ништа мање туђини. Пошто је објаснио кључне аспекте римског идентитета византијског становништва, аутор постепено напушта употребу појмова „Византинци", „Византија", „византијски" и на страницама које следе их замењује појмовима „Римљани", „Романија", „римски".

За разлику од првог дела књиге, који је посвећен византијским Римљанима и ономе што је чинило и творило њихов етнички идентитет, други део је посвећен оним народима који су живели у оквиру „Царства Римљана" који нису били Римљани и који би се у модерној терминологији могли сматрати „мањинским", осврћући се на њихов положај, улогу у Царству и историјску судбину. Прво поглавље тог дела књиге се зове *Ethnic Assimilation* (pp. 123–154), а у њему аутор, на примерима иранских Хурамита, који су се у IX веку доселили у Царство, других муслиманских заједница пореклом са Истока, те Словена у јужном делу Балканског полуострва, показује како су се припадници таквих „мањинских" и туђинских заједница током времена могли интегрисати у римско друштво, прихватити владајућу римску културу и обичаје, те се на тај начин асимиловати и постати део истог римског народа. Након тога њима више ништа није могло ускратити све благодати које је припадност већинском народу Царства носила са собом, па ни могућност успона до највиших политичких положаја, а од некадашњег етничког идентитета њихових предака до тада би остала само бледа успомена. Поглавље *The Armenian Fallacy* (pp. 155–195) посвећено је, како и сам наслов каже, ономе што аутор препознаје као *заблуду* модерних византолога да је јерменско становништво, чије је присуство VI–VII века било све јаче у источним деловима Царства, током векова суживота са Римљанима и у оквиру њихове политичке заједнице непрестано чувало свој јерменски етнички идентитет, без обзира на то колико генерација је прошло од њиховог доласка у римску средину и на све њене утицаје. То гледиште, које почива на „биолошком", „крвном" поимању етничког идентитета, истом оном које је византијским Римљанима одрицало њихов сопствени идентитет, довело је до тога да су улога Јермена и њихов допринос у историји Царства често

пренаглашавани, да истраживачи користе сваки, чак и најмањи траг не би ли истакли не само јерменско порекло, него и идентитет одређених појединаца, до те мере да се такве тврдње често износе чак и за оне личности, међу којима је и неколицина царева, за које у изворима за тако нешто нема ни најмање основе. У поглављу *Was Byzantium an Empire in the Tenth Century* (pp. 196–232) аутор најпре, у светлости модерних политиколошких теорија, појашњава појам „царства", истичући да постоје два аспекта тог појма – нека политичка целина или држава може „бити царство", уколико је она сама настајала кроз процес стварања свог царства, или пак може „имати царство", уколико је она постојала и пре него што је створила своје царство путем потчињавања других народа и земаља. У том контексту аутор се осврће управо на византијску историју у X веку, када су византијски цареви својом агресивном политиком успели да освоје значајне територије на источној граници према Арабљанима, делове Јерменије и читаво Бугарско царство на Балканском полуострву, те у светлости поменутих аспеката „царства" закључује да су у X–XI веку, када су били на врхунцу моћи, византијски Римљани „имали царство" над другим, освојеним и покореним народима и земљама. С тим у вези су посебно интересантни они одељци тог поглавља у којима аутор даје занимљиву слику етничке композиције царских провинција око 930. године, самог Цариграда и царске војске. Они служе и као користан увод у последње поглавље другог дела књиге, *The Apogee of the Empire in the Eleventh Century* (pp. 233–268), у коме аутор разматра политику Царства према покореним народима на новоосвојеним територијама на Балканском полуострву (Бугарима, Власима, Албанцима), односно на истоку Мале Азије (највећи део Јермена) и начинима на које су они били интегрисани у римско друштво и поредак, те у којој мери је то на крају довело до њихове асимилације и претварања у Римљане. У завршном делу књиге, *Conclusion* (pp. 269–275), аутор сумира своје резултате и још једном истиче своје поставке о римској етничкој димензији царства које називамо византијским, указујући на неопходност да се она узме у обзир у даљим разматрањима многих аспеката његове историје. Сам крај књиге попуњавају *Abbreviations* (pp. 279–280), *Notes* (pp. 281–324), *Bibliography* (pp. 325–361) и *Index* (pp. 363–373).

Књига А. Калделиса *Romanland: Ethnicity and Empire in Byzantium* јесте још једно фундаментално дело поменутог аутора на пољу проблематике византијског идентитета и као такво би требало да представља незаобилазно штиво како за оне који са истраживачког и научног становишта приступају византијској историји, тако и за све оне који се интересују за византијску историју и њене различите аспекте. У њој је на најбољи начин објашњено

ко су били „Византинци“ и шта је чинило њихов *римски* етнички идентитет, какав је био положај странаца и мањинских заједница у римској средини и на који начин су и они временом постајали део римског народа. Ти Римљани, којима аутор с времена на време додаје и епитет „источни“ (eastern) или „византијски“ (Byzantine) су се одликовали и од других народа разликовали, осим својим римским именом, пре свега својом римском културом, грчким језиком и православним хришћанством. Једини, свакако занемарљиви недостатак ове књиге био би изостанак осврта на однос између такве римске етничке заједнице и оних чији је етнички идентитет био такође несумњиво римски и који су политички вековима били део царства истих Римљана, али који нису говорили грчким језиком нити су након Великог раскола припадали православној грани хришћанства, као у случају романског становништва Сицилије, Сардиније, јужне Италије и далматинских градова и острва.

Предраг Коматина

А. Узелац,
Крсташи и Срби (XI–XII век),
Утопија, Београд 2018, 221 стр.

Монографијом *Крсташи и Срби (XI–XII век),* Александар Узелац, виши научни сарадник Историјског института у Београду, заокружио је своја истраживања о улози Срба током прва три крсташка рата. Сам наслов на први поглед не одговара у потпуности садржини књиге, али је ради потпунијег сагледавања проблематике било потребно представити контакте крсташа и Срба у ширем контексту поменуте епохе. Период српске историје раног средњег века се у научној литератури посматрао углавном из перспективе византијских извора, мада ни вести извора западне провенијенције нису потпуно занемарене, највише заслугом Јованке Калић, а у новије време и А. Узелца. Напомињемо да је он дужну пажњу посветио и неопходној византијској компоненти истраживања, али и живој улози појединих номадских народа на поменутом простору, на првом месту Печенега, што додатно обогаћује садржину књиге.

Што се тиче структуре, књига садржи предговор, увод, пет главних поглавља са епилогом, затим резиме на енглеском језику, библиографију, општи индекс и податке о аутору. У *Предговору* (стр. 7–10), аутор се укратко осврће на две стране крсташких ратова као феномена, позитивне (верске и цивилизацијске промене) и негативне (антагонизам према неким

групацијама попут Јевреја, јеретика и православних хришћана). У *Уводу* (стр. 11–22) су дати основни географски подаци о простору којим су се кретали крсташи. На првом месту то је *Via Militaris* или *Via Diagonalis,* али и простор на делу ове саобраћајнице између Београда и Ниша, *Бугарска шума,* према казивањима крсташких извора, дивље и неприступачно подручје. На крају уводног поглавља аутор је као најважније коришћене изворе издвојио Алберта Ахенског, Виљема Тирског, Рајмунда од Агилера, Одона из Деја, Арнолда из Либека, *Историју похода цара Фридриха,* чије се ауторство уз одређену сумњу приписује Ансберту, анонимну *Историју крсташа,* писмо пасавског епископа Дитполда и *Краљевске анале Келна.*

Поглавље *Први ходочасници* (стр. 23–44) говори о путовањима пре Првог крсташког рата. Почиње путовањем грофа Виљема II Ангулемског (1026/1027), а највише пажње се посвећује походима Литберта из Камбреа (1054/55) који се у *Бугарској шуми* сусрео са Печенезима, Ламперта из Хершфелда (1058) из чијег се извештаја види да је боравио у граду Морави и Великом немачком ходочашћу (1064). У поглављу *Божја војска* (стр. 45–84) Узелац предочава појединости везане за пролазак учесника Првог крсташког похода кроз Угарску и простор *Бугарске шуме* под вођством Петра из Амијена, Валтера Санс-Авоара и Готфрида Бујонског. Најважније место у овом поглављу заузима за српску историју од велике важности, пролазак крсташа под командом грофа Рајмунда IV Тулуског кроз *крајеве Склавоније* крајем 1096. и сусрет са српским краљем Бодином у Скадру почетком 1097. године о чему говоре Рајмунд од Агилера и Ордерик Витал.

У поглављу *На путу за Цариград* (стр. 85–118), аутор описује путовања након Првог, па до краја Другог крсташког рата, што подразумева поход Ломбарђана 1100/1101, затим поход Виљема IX Аквитанског, Велфа I Баварског и грофице Иде Аустријске током 1101. као и повратак норвешког краља Сигурда Магнусона из Свете земље 1110. године. Аутор подсећа и на важност српско-угарског савеза који је озваничен орођавањем две династије, могуће већ у периоду између 1127. и 1129. године. Главни део поглавља је посвећен Другом крсташком рату (1127–1129), односно проласку два дела крсташке војске под вођством немачког краља Конрада III и француског краља Луја VII. У поглављу *Белијалови синови* (стр. 119–140), аутор пажњу посвећује негативном извештају Виљема Тирског о Србима и вестима о поразу српског владара од стране цара Манојла I Комнина. Централни део поглавља заузима извештај Арнолда из Либека који говори о походу војводе Саксоније и Баварске, Хенриха Лава 1172. године. Он Србе који су живели у Поморављу сматра дивљим народом који служи свему што је нечисто, па

отуда и епитет *filii Belial*. У завршном делу поглавља говори се о везама између Срба и Печенега, као и о насељавању Срба у Поморављу што је било у вези са византијском административном и војном политиком из времена династије Комнина.

Наредно поглавље *Барбароса и Немања* (стр. 141–177), говори о проласку крсташа из врмена Трећег крсташког рата кроз простор Балкана и домету српске спољне политике крајем 12. века. Прате се догађаји од доласка српских посланика у Нирнберг, крајем 1188. године, преко дочека цара Фридриха у Нишу и сагледавања историјске позадине односа Стефана Немање и немачког владара. У *Епилогу* (стр. 180–183), аутор се укратко осврће на материјалне остатке који сведоче о боравку крсташа у градовима, попут аустријских новчића нађених у Браничеву, али и крстова-реликвијара дуж пута Београд–Ниш–Сердика. Узелац на крају указује да први контакти Срба са Палестином нису остварени у време Саве Немањића, већ пред крај владавине његовог оца Стефана Немање који је слао дарове светим местима у Палестини и то Цркви Св. гроба, Цркви Св. Јована Претече у Јерусалиму и Манастиру Св. Теодосија код Витлејема.

У књизи *Крсташи и Срби (XI–XII век),* Узелчев приступ подразумева анализу појединих становишта присутних у страној и домаћој литератури, али и опрезан рад на изворном материјалу. У складу са тим, запажа се оригинални научни допринос аутора, уз уравнотежену аргументацију изнетих тврдњи. Примера ради, Узелац одбацује становиште да се термин *Бугарска,* из перспективе крсташких извора односи на подручје истоимене византијске теме са центром у Скопљу или територију под јурисдикцијом архиепископије у Охриду. Он ову тврдњу поткрепљује снажним аргументом, којим истиче да су представе крсташких извора о византијској администрацији и црквеној организацији биле магловите, па се у овом случају, из угла крсташких извора алудира на територију Првог бугарског царства. Аутор је ово гледиште изнео на основу извештаја Виљема Тирског о бугарским освајањима на рачун Грка, а овоме се може придодати податак Алберта Ахенског који истиче да се Ниш налази у центру *Бугарског краљевства.* Такође, Узелац доказује да Срби које помиње Арнолд из Либека, а који су представљали велику претњу по Хенриха Лава и његове људе, нису могли бити поданици Стефана Немање, који је вероватно већ у ово време одржавао контакте са царем Фридрихом Барбаросом, већ византијског цара.

За питање српске спољне политике током 11. и 12. века издваја се неколико важних момената. Као прво, аутор податак о сусрету српског краља Бодина са тулуским грофом Рајмундом IV ставља у шири контекст

српске спољне политике током друге половине 11. века. Он износи могућност ранијих контаката краља Бодина са тулуским грофом и то посредством папе Урбана II, што је и разумљиво ако се у обзир узме да је још Бодинов отац, краљ Михаило одржавао живе везе са папом Григоријем VII. Оно што би требало оставити као отворено питање јесте ауторова констатација о добрим односима краља Бодина са антипапом Климентом III Вибертом, јер то подразумева укључивање осетљивог питања аутентичности повеље овог антипапе о наводном уздизању Барске епископије у ранг архиепископије 1089. године.

Други случај се односи на везе између великог жупана Стефана Немање са царем Фридрихом Барбаросом. Аутор с правом указује на контакте српских великих жупана, па и самог Немање, са немачким двором пре 1188. године. На ово алудирају византијски извори 12. века – Јован Кинам, Никита Хонијат и Константин Манасије, што није остало незапажено у старијој историографији. Са друге стране, аутор указује на могућност да је Барбароса, како би обавестио владаре земаља кроз које је требало да прође, слао посланике не само угарском краљу, византијском цару, Саладину и селџучком султану него највероватније и српском великом жупану. Стога, не чуди чињеница да су се у Нирнбергу на Божић 1188. појавили изасланици цара Исака II Анђела, султана Килиџ Арслана II и великог жупана Стефана Немање.

Умесно је споменути да се на корицама ове књиге налази минијатура из француског рукописа *Историје* Виљема Тирског (14. век) којом је представљен сукоб крсташа Петра из Амијена са грађанима Ниша 1096. Такође, садржај књиге обогаћују и одговарајуће илустрације попут мапа које показују правац кретања крсташа, разних минијатура и портрета. Посебну вредност књизи дају одговарајући цитати из крсташких извора, који су везани за пролазак крсташа кроз *Бугарску шуму.* Ради лакшег сналажења читалаца, аутор је у главном тексту давао преводе, а у напоменама латинске оригинале ових ексцерпата. Након петог поглавља приказане су генеалошке везе српске династије Вукановића са европским династијама из Угарске, Немачке, Моравске и Руских кнежевина. Као својеврсни пропуст може се навести изостанак хронолошког прегледа на крају књиге, који би додатно олакшао разумевање представљених догађаја.

Након свега изреченог остаје да се још једном нагласи значај монографије *Крсташи и Срби (XI–XII век),* која, иако скромног обима, представља важан допринос проучавању утицаја крсташких ратова на простор Балкана и улоге Срба у тим догађајима. На крају, надамо се да ће књига која је пред нама подстакнути будућа истраживања ове врсте,

нарочито за период 13–15. века, обележен епохама Немањиних наследника и владара из династија Лазаревић и Бранковић. Наглашавамо да је тада крсташка идеја доживела знатне промене, па се улога Срба и Српске земље мора посматрати у складу са тим.

Марко Гавриловић

Драгана Амедоски, Владета Петровић,
***Градска насеља Крушевачког санџака (XV–XVI век)*,**
Историјски институт, Београд 2018, 352 стр.

Књига коју приказујемо научној и широј читалачкој јавности представља резултат заједничког истраживачког подухвата Драгане Амедоски и Владете Петровића, сарадника Историјског института Београд. Ауторима није први пут да су се прихватили таквог посла, те монографију пред нама можемо посматрати као наставак раније успостављене, и можемо рећи, успешне сарадње, на пољу истраживања историје градова на Балкану, а на примеру тврђаве Козник која је свој средњовековни значај задржала и након османског освајања половином XV века. Унапређење истраживачког приступа комбинованом употребом извора различите провенијенције – у овом случају средњовековних (ћириличких и латинских) и османских, што је не тако честа појава у историографији, омогућава шири спектар сазнајних могућности. Драгана Амедоски је у досадашњем истраживачком опусу посветила више радова на тему Крушевачког санџака током XVI века, што је уосталом била и тема њене докторске дисертације. Познаваоцима библиографије Владете Петровића није непознато да спада у малобројну групу истраживача чија је истраживачка пажња примарно упућена ка историји, проблематици и феномену средњовековног града. Комбиновање истраживачких интересовања медиевисте и османисте заправо је добар начин да се премости основна тешкоћа у засебним истраживањима феномена градских средишта. Мали број сачуваних писаних извора из периода позног средњег века, на основу којих би се свеобухватније могла сагледати проблематика града, стоји наспрам обиља изворних докумената на османско-турском језику који се непосредно надовезују. Међутим, методологија рада на средњовековним изворима резултат је континуираног процеса многобројних научних радника који траје више од једног столећа. У складу с тим може се рећи и да су могућности и ограничења добро утемељени у радовима бројних, како домаћих тако и

страних истраживача, док се за рани период османске историје то не може истаћи, с обзиром на то да су доступне тек две студије општег карактера: Балкански град бугарског научника Николаја Тодорова и монографија о градовима у Анадолији Сураје Фароки (Suraiya Faroqhi). Наравно, постоје и бројне студије и монографије локалног или регионалног приступа писане на језицима народа у окружењу. Често су такве монографије интроспективне, посвећене локалним феноменима, процесима и појавама, те се на истим назорима може посматрати и монографија *Градска насеља Крушевачког санџака (XV–XVI век)*.

На самом почетку, у *Уводу* (стр. 9–32) аутори су посебно нагласили да постоје различити типови градских насеља с посебним друштвеним структурама, при чему је као један од истраживачких циљева постављен процес промене из средњовековног, хришћанског градског насеља у османски град раномодерног периода. Уз осврт на досадашња историографска истраживања ограничена хронолошким и, у нешто мањој мери, територијалним оквирима, наглашена је нужност интердисциплинарног приступа с упориштем у археологији, географији и посебно социологији града, одакле је преузет познати појам *мрежа насеља* – однос насеобине у односу на географски простор с хоризонталном (управна функција) и вертикалном (производни потенцијал и особености) структуром града. У наредном поглављу књиге *Географски оквир и положај насеља* (стр. 33–46) пажња је посвећена административној подели Крушевачког санџака током XV–XVI века као и географском положају градских насеља. У коликој је мери град био значајан ослонац у успостављању управне мреже османске државе довољно говори чињеница да је чак шест нахија овог санџака, од укупно једанаест, именовано према централним управним средиштима (Бован, Козник, Крушевац, Куршумлија, Петрус и Прокупље). С обзиром на то да је у средњовековним и османским изворима коришћен постојан број термина, често вишезначног карактера, као ознака за градове и насеља уопште, посебна пажња је посвећена методолошким проблемима изворне грађе у оквиру поглавља насловљеног *Терминологија извора и хијерархија насеља* (стр. 47–58). Целина насловљена *Развој насеља* (стр. 59–86) у првом делу доноси преглед развоја средњовековног града као и историографску синтезу добро познатих етапа турских освајања централних простора српске средњовековне државе. Излагање је замишљено тако да доведе читаоца до појма османског града, што је у основи потпуно нов оквир друштвеног устројства који је настајао на темељима дотадашњег развоја доминантно хришћанских градова. Урбана трансформација је имала за циљ успостављање нове идеологије и симбола материјалне културе

подређених исламској вери и цивилизацији. И поред визуелне промене града, оличене успостављањем новог урбаног језгра са џамијама и махалама као типичним примерима новог друштвеног уређења, аутори су ипак склони да у процесу трансформације градова на прелазу из XV у XVI век уоче више елемената континуитета него дисконтинуитета са средњовековним периодом. Градови на простору Крушевачког санџака су, како у средњовековном, тако и османском периоду развоја, доживљавали велике промене услед ратова и освајања током XV века, уједно пролазећи и кроз периоде економских стагнација, што је нарочито приметно у позном периоду османске управе током XVIII–XIX века. Резултат тога је, идентично прелазу из средњовековног у османско, раномодерно раздобље, чињеница да је, осим тврђавског простора као дуже временске константе, истраживачима на располагању мало сачуваних материјалних трагова који би омогућили поуздано лоцирање најважнијих објеката, пре свега у цивилном делу градског средишта, за чији се хришћански део у османском периоду усталио назив *варош*. Та проблематика је изложена у поглављу *Елементи урбане топографије* (стр. 87–117) у ком су хронолошки донети доступни подаци за најважније градове средњовековног и османског раздобља на посматраној територији. Посебно је указано на разлику између утврђеног простора и цивилног насеља где су се у периоду с краја XV и током XVI века развили особени облици османског града – *чаршије* као привредна и занатска средишта и *махале* као стамбени простор градског становништва. *Сакрални објекти* (стр. 118–157) су по правилу чинили централни простор градова, што је уједно наслов наредног поглавља у коме су прво изложени подаци за најзначајније црквене грађевине у позном средњем веку. У том домену је можда и најизраженија промена која је наступила с дуготрајном успоставом османске власти. Подређене апсолутном примату исламских верских објеката, цркве су, уколико нису биле преименоване у џамије, у потпуности биле маргинализоване заједно са хришћанским становништвом у градовима, што је већ крајем XV и током XVI века имало за појаву преобликовање градских средина у доминантно муслиманска средишта намењена новом војно-управном друштвеном слоју. Подаци изложени у овом поглављу, а сређени према најзначајнијим градским средиштима овог санџака, у већини случајева, су по први пут изнети на увид широј читалачкој публици с посебним акцентом на институцију вакуфа која је извршила кључну улогу у трансформацији и транзицији из средњовековног – хришћанског, у раноосмански – муслимански град. Демографске промене, верска структура, састав становништва, као и посебно значајно питање исламизације у градовима, теме су поглавља *Становништво* (стр. 158–179).

Аутори су се посебно осврнули на питање демографског пада у периоду 1516–1536. године који је, судећи према подацима пописних (*tapu tahrir*) дефтера, за читав санџак износио чак 44%. С правом је постављено питање да ли демографска слика из пописних дефтера одражава стварни демографски пад, с обзиром на то да је XVI век генерално обележен трендом пораста броја становника, како у Османском царству, тако и европским државама. Унутар целине *Привреда* (стр. 180–235), чиме се закључује истраживачки део монографије, обрађена су питања трговине у градовима као великим потрошачким средиштима, с нарочитим акцентом на удео дубровачке трговине у градској привреди Крушевачког санџака, а затим и феномену занатске радиности у градским чаршијама чија је османска терминологија за више векова заменила старе словенске називе, уводећи и низ нових занимања особених исламским градовима. Веома важно питање рударских градских средишта, која су услед привредне виталности током периода XV–XVI најдуже задржала везу са средњовековним раздобљем и производним моделима, обрађено је у оквиру овог поглавља на примеру Плане и Заплане у Копаоничком басену. Читаво поглавље је затворено питањем пољопривредне производње засноване на традиционалним моделима узгајања пољопривредних култура, али и увођењем нових, до тада непознатих култура, као што је узгој пиринча у моравском сливу и областима Крушевца, Петруса и Бовна, по чему је, иначе, био познат простор Крушевачког санџака у XVI столећу. Резултати истраживања су концизно изложени у *Закључку* (стр. 236–245), на који се надовезује превод исте садржине на енглеском језику – *Summary* (стр. 246–255).

Како је уобичајено приликом објављивања научних монографија, на самом крају књиге налази се *Речник мање познатих термина* (стр. 256–265) са библиографским апаратом који чине *Списак скраћеница* (стр. 266–267), *Извори* (стр. 268–275) и *Литература* (стр. 276–300). Књига је опремљена индексом који се састоји од *Регистра имена* и *Регистра географских појмова* (стр. 301–324). Унутар књиге се налази укупно шеснаест илустрованих прилога, посебно истакнутих у *Попису илустрација* (стр. 325), једна карта Крушевачког санџака с поделом на основне управне целине (нахије), као и укупно седам табела и једанаест графикона који прате текст и налазе се у одговарајућим поглављима.

Истраживачки напор аутора приказане монографије, с једне стране, оправдава нужна потреба писања регионалних монографија док је, с друге стране, не увек захвална тематика истраживања градских средина, о чему је било речи на првим странама овог текста, научни правац којим ће се, надамо се, уз неке од смерница датих на странама ове књиге, упутити

и неки будући проучаваоци овог феномена, посебно за територије централног простора данашње Србије и пре свега Смедеревског санџака. Приступ дијахроног проматрања времена преласка из средњовековног у османско раздобље с позиције компаративне употребе извора средњовековне и османске провенијенције носи у себи низ инспиративних истраживачких тема, а у колико мери су аутори овог значајног истраживачког подухвата успели да одговоре на постојећа питања и, уједно, поставе неке нове истраживачке теме, остаје на позорности уже стручне домаће и иностране јавности.

Александар Јаковљевић

***Belgrade 1521–1867*,**
The Institute of History Belgrade, Yunus Emre Enstitüsü – Turkish Cultural Centre Belgrade, Belgrade 2018, 516 pp.

У периоду од 1521. до 1867. године град Београд је, уз краће прекиде, био под османском влашћу. На простору Београда и Србије су се током 18. века одвијали хабзбуршко-османски ратови, а почетком 19. века дошло је до Српске револуције. Османско присуство окончано је предајом кључева београдског гарнизона кнезу Михаилу Обреновићу. Значајан допринос проучавању историје Београда у поменутом периоду представља тематски зборник радова *Belgrade 1521–1867.* Зборник садржи 23 научна рада, чији аутори припадају углавном српској и турској, али и западноевропским историографијама. Аутори су вршили истраживања на основу извора и литературе српске и османске провенијенције, али и резултата других историографија. У Зборнику су распоређени по хронолошком редоследу.

Првих једанаест радова односи се на историју Београда од османског освајања до почетка 19. века. У раду Марка Поповића *Siege of Belgrade in 1521 and restoration of fortifications after conquest*, анализирано је османско освајање Београда у рату против Угарске. После шестонедељне опсаде, султан Сулејман освојио је Београдску тврђаву, чиме је граница османског царства померена на север. Одмах потом, цркве у Београду претворене су у џамије, хришћанско становништво удаљено из унутрашњости тврђаве, а управу над градом преузела је османска администрација. Сам град припојен је Смедеревском санџаку и постао је његово средиште. Пре освајања град је био важно угарско погранично утврђење, које се налазило на граници Османског царства

и Угарске. По османском освајању његова стратешка позиција знатно се променила. Београдска тврђава је у наредном периоду служила пре свега за обезбеђивање ресурса османској војсци која је напредовала ка северу. Тврђава је након освајања обновљена у димензијама које је претходно имала. Додатни радови у циљу утврђивања у ратне сврхе нису вршени. Град је живео у мирнодопским условима све до османско–хабзбуршких ратова крајем 17. века.

У раду Макиела Кила под називом *The Caravanserai of Tuygun Pasha in Belgrade: Its Description by Hans Dernschwam (1555) and Some Notes About Its Founder in the Ottoman Archives in Istanbul* истакнут је значај путничких белешки за реконструисање изгледа Београда у 16. и 17. веку. Један од таквих путописа је дело Ханса Дершвама, немачког дипломате, написано на немачком језику, у коме је дат опис путовања у Цариград 1553–1555 године. Аутор користи део путописа који се односи на опис каравансараја будимског беглербега Туjгун-паше. Тај део у раду је представљен читаоцима на оригиналном дијалекту немачког језика, као и на енглеском језику. У раду Драгане Амедоски *Belgrade Women in Ottoman Society: Muslim Women from Belgrade at Sharia Court (17th Century)* анализирана је улога жена у османском друштву, са посебним освртом на жене муслиманке у Београду током 17. века. На основу извора и литературе османске провенијенције, као што су Књига жалби и судски протоколи (сиџили), ауторка је објаснила да су жене у Османском царству, иако претежно окренуте ка кућним пословима, представљале правни субјекат и имале право на приступ судским процедурама везаним за наследство, брак, куповину, продају и друге активности које су слободно обављале. У раду Александра Фотића *The Belgrade Kadi's Müraseles of 1863: The Mirror of a Kadi's Administrative Duties* објашњена је градитељска делатност у Београду крајем 17. века. На основу кадијских наредби (мурасела) београдског кадије из 1683. године види се да су житељи околних села били у обавези да пруже помоћ приликом изградње понтонског моста на Дунаву и царског сараја. Ови документи, између осталог, расветљују и улогу коју су имале кадије у Османском царству у поменутом периоду. Татјана Катић у свом раду *Walking through the Ravaged City: An Eyewitness Testimony to Demolition of the Belgrade Fortress in 1690*, описује повратак Београда са околином под османску власт 1690. године. Током опсаде и поновног освајања града од стране османске војске, експлодирао је барутни магацин у Горњем граду на тврђави, а сама тврђава претпела је знатна оштећења. Овај догађај описан је у делу *Догађаји из похода султана Сулејмана Другог (Сулејман-нама)* аутора Абдулах бин Ибрахим ел-Ускударија, који је

сведочио поменутим догађајима. Махир Ајдин у раду *The Belgrade Fortress before the Treaty of Passarowitz (1697–1717)* осветљава важну улогу Београда током османских ратова против Хабзбуршке монархије, али и у мирним периодима. Аутор истиче да је град имао посебно важну улогу током Великог бечког рата 1683–1699. и после њега, као логистичка тачка и извор снабдевања за османску војску. Осим тога, његов значај како за речни, тако и за друмски саобраћај био је изузетно велик због трговине, али и ратних намена као што је слање топова и осталог оружја у правцу Босне. Значај Београда као пограничног утврђења у периоду од 16. до 18. века за Османско царство истакао је и Хакан Карагоз у раду *The 1717 Siege of Belgrade and the Ottoman War Equipment Captured by the Habsburgs after the Siege.* Он се посебно осврнуо на хабзбуршко-османски рат 1716–1717. године, када је османска војска доживела пораз од хабзбуршке војске коју је водио Еуген Савојски и повукла се до Ниша. У том контексту аутор је анализирао и разлике у начинима ратовања између хабзбуршке и османске војске, које су утицале на на ратни исход. Исидора Точанац Радовић је у раду под називом *Belgrade – Seat of the Archbishopric and Metropolitanate (1718–1739)* обрадила историју Београда у периоду хабзбуршке власти од Пожаревачког мира 1718. до Београдског мира 1739. године. Београд је у то време био административни центар хабзбуршке Кнежевине Србије формиране на освојеној територији, али и политички и верски центар Срба који су живели на том простору. У граду се налазило седиште Београдске архиепископије и митрополије, а од 1731. Београдско-карловачке митрополије. У то време изграђена је и Саборна црква, и одржавани су српски црквено-народни сабори. Угур Куртаран у раду *Ottoman – Austria Border Determination Works and Newly Determinated Borders according to the Treaty of Belgrade of 1739* говори о процесу разграничења између Османског царства и Хабзбуршке монархије после Београдског мира. Аутор је описао рад комисија за разграничење као и процес формирања границе у три пограничне области (околина Београда, околина Темишвара, Босна). Хатиџе Оруч је у раду *Belgrade according to the 1741 dated Tahrir Defter on the Smederevo sanjak* објаснила демографску, административну и економску структуру Смедеревског санџака и Београда као његовог највећег насељеног места, у периоду после Београдског мира 1739. Истраживање је извршено на основу архивске грађе османске провенијенције, пре свега дефтера о попису који је извршен 1741. године. Током ратова, многи османски натписи и надгробни споменици пренети су у унутрашњост Хабзбуршке монархије из пограничних градова у којима су се налазили. Мехмет Тутунчу је у раду *Belgrade's Ottoman Inscriptions as War Booty* сачинио инвентар

натписа који су однети из Београда и Смедерева и који се данас углавном налазе у различитим средњоевропским градовима. Он је истакао да такве споменике треба посматрати као изгубљено културно наслеђе.

Наредних 10 радова односи се на период од почетка 19. века, и постепеног успостављања мешовите, османско-српске управе у Београду, до краја османског присуства у граду. Нурбану Дуран је раду *Life in the Belgrade Fortress in the First Quarter of the 19th century* описала стање Београдске тврђаве и подграђа почетком 19. века. Ауторка је нагласила да су након Свиштовског мира 1791. вршене поправке тврђаве. Током Првог српског устанка, када су Срби заузели тврђаву, отпочело се, уз руску помоћ, са радовима на њеној обнови. Ипак, обимније радове преузела је османска власт по слому устанка, од 1814. Ауторка је такође дала увид у демографску и економску структуру Београда са околином. Нагласила је да су унутар тврђаве, као и у њеној непосредној близини, живели Турци, а да је у подграђу и околним селима, осим Турака, живело и српско и јеврејско становништво. О значају Београдске митрополије за Србе у Смедеревском санџаку писао је Недељко В. Радосављевић у раду *Belgrade Metropolitanate 1825–1831*. Митрополија је била део Васељенске патријаршије. Надлежности митрополита у великој мери успео је да ограничи кнез Милош Обреновић. У раду *Belgradî Raşid and His Vak'a-i Hayret Nüma: a Local Muslim Perspective on Dual Administration in Belgrade During Serbian Autonomy,* Атила Ајтекин је користио дело поменуто у наслову за анализирање стања у Београду током периода мешовите српско-османске управе. Објаснио је и ставове аутора дела о танзиматским реформама у држави, затим о остваривању српске аутономије и утицају који је она имала на слабљење муслиманске елите у Београду. Мешовитој српско-османској управи у Београду посвећен је и рад Александре Вулетић и Нина Делића под насловом *Population of Belgrade as a Focus of Political and Administrative interest in the Mid–19th Century*. Аутори су нагласили да је Београд од 1815. до 1867. године фактички био подељен на српски и турски део, и да су за две целине биле задужене две паралелне администрације. Посебне евиденције о броју и особеностима српске популације вођене су од 1825. године, од стране српских власти, а први попис становништва у Србији и Београду извршен је 1834. године. Бојана Миљковић Катић је у раду *About Contradictory Policy of Purchases of Muslim Estates in Belgrade and the principality of Serbia* описала процес постепеног исељавања муслиманског становништва из Кнежевине Србије, и преласка њиховог власничког земљишта у руке српског становништва и државе. Овај процес започео је после потврде српске аутономије хатишерифима из 1830. и 1833, и често је подразумевао компликоване и

дуготрајне процедуре које је уводила администрација Кнежевине Србије. У раду под насловом *Ottoman Women, Agency and Power: Melek Hanim in Belgrade 1847–1848*, Ирена Ћировић је, на основу аутобиографије Мелек Хануме, супруге београдског мухафиза, изнела податке о улози и деловању жена у политичком животу у Османском царству, као и историји Београда средином 19. века. Она је годину дана живела у Београду (1847–1848) и у својој аутобиографији описала доживљај Београда и његовог турског и српског дела. Гордана Каровић је у раду *Establishing Steam Navigation in the Principality of Serbia* описала развој трговине у Србији средином 19. века, који је захтевао оснивање сопствене паробродске флоте. Томе се противила аустријска дипломатија којој није одговарало да Кнежевина Србија обавља сопствену пловидбу Дунавом. Први пароброд, под називом Делиград, Кнежевина Србија је купила 1862. године. У раду Љубодрага П. Ристића *The Bombing of Belgrade (1862) and the Cession of Fortresses to Serbia(1867) in British Politics* описани су битни догађаји током друге владавине кнеза Михаила. По османском бомбардовању Београда 1862, преостало муслиманско становништво напустило је Београд, а 1867. су званично предати кључеви утврђених градова кнезу Михаилу. То су били битни догађаји за учвршћивање српске аутономије. Током 1862. године главну посредничку улогу између Србије и Порте имала је британска дипломатија, а током 1867. француска. Битну улогу британске дипломатије у догађајима који су претходили предаји градова објаснила је Сузана Рајић у раду под насловом *Belgrade and the City* Question 1866/*1867 in Confidential Correspodence of Foreign Office.* Рад је написан на основу поверљивих преписки између британских дипломатских представника. Заједно са Француском, Велика Британија је посредовала да се питање градова реши и да Порта свечано преда кључеве градова као поклон српском кнезу.

У наредна два рада сагледана је историја Београда кроз анализе уметничких дела. Еврен Кутлај је у раду *Elements of Ottoman Influence in Serbian Music* описала процес развоја српске националне музике. Ауторка је нагласила да је утицај на тај процес имала и османска музичка традиција. Ти утицаји приказани су на основу упоређивања српског и османског музичког стваралаштва током 19. века, а посебно су се огледали у стваралаштву Стевана С. Мокрањца. У раду Владимира Томића под називом *The Viennese View on Belgrade. Belgrade in the Works of Viennese Engravers Between the 17th and the 19th Century from the Belgrade City Museum Collection* анализиране су гравиране представе Београда које се чувају у Музеју града Београда. На основу њих описан је изглед Београда у периоду између 17. и 19. века, као и начин на који су Београд, а касније и Кнежевина Србија, посматрани у Хабзбуршкој монархији.

Селим Асланташ је у раду *A Bibliography of Works on Ottoman Belgrade* навео важне радове српске и турске историографије, као и поједина дела на немачком и енглеском о историји Београда током периода османске власти. Аутор је дао и кратак критички осврт на поједина дела.

Сви радови заступљени у Зборнику су на енглеском језику. На крају Зборника налази се списак аутора радова. Радови су опремљени научним апаратом, апстрактом и резимеом, као и илустрацијама и табелама.

Јелена Радосављевић

Giordano Merlicco,
***Luglio 1914: l'Italia e la crisi austro-serba*,**
Nuova Cultura, Roma 2019, 336 pp.

На балканско јавно мнијење оставиле су много већи утисак расправе у вези са ревизијом узрока и одговорности Великог рата него тезе о историографском ревизионизму који је праћен жустрим ревизионизмом штампе. Вриједи цитирати *London Review of Books* (вол. 35, бр. 23/2013), који је ишао дотле да је чак успио приписати одговорност за истребљење Јевреја Гаврилу Принципу, а којим је управљала нацистичка Њемачка (... гдје је он много учинио да се Холокауст деси...).

Књига Ђордана Мерлика (Јул, 1914.: Италија и аустријско-српска криза, Нова култура, Рим, 2019, стр. 336) није посвећена анализи одговорности у вези са Великим ратом. Ради се о мање амбициозном опусу који реконструише аустријско-српску кризу на основу италијанске документације. И политички свијет и јавно мнијење у Италији посвећивали су знатну пажњу Балкану, регији која је балканским ратовима (1912-13) заузела централну улогу у европском политичком сценарију и који је, између осталог, био и главно подручје сукоба међу савезницама-ривалима Италије и Аустроугарске. Иредентизам, јадрански интереси, албанска нестабилност, судбина Црне Горе...су нека од питања која су доприносила томе да балканска регија буде под будним оком Рима, али и Хабзбуршког царства које је намјеравало казнити Београд.

Узимајући у обзир озбиљност италијанско-аустријског спора, српска влада је сматрала Рим за корисног саговорника. Штавише, Италија је била узор Србији од када је Пијемонт окупио око себе расуте дијелове италијанске нације потукавши знатно моћнијег противника какав је била Аустрија. То је било оно што је Србија намјеравала да уради, да се експлицитно постави као балкански Пијемонт. Ове сличности су створиле

извјестан афинитет међу ове двије земље. У XIX вијеку Ђузепе Мацини изнио је теорију о заједничким интересима Италијана и Југословена против аустријског непријатеља и већ 1914. године је ситуација у Италији и Србији на много начина била слична. Српски иредентизам у Босни и Херцеговини није се много разликовао од амбиција Рима у италијанским провинцијама Хабзбуршког царства. Мацинијем су били надахнути Принцип као и остали чланови Младе Босне. Српска организација Народна одбрана није се много разликовала од Трента и Трста или од Данте Алигијерија; њихов циљ је био одржати живом националну свијест сународника под аустроугарском влашћу, постављајући услове за њихово укључивање у одговарајуће националне државе.

Током Јулске кризе италијански министар спољних послова Сањулијано је претпоставио да ће пружити подршку Бечу, али је био свјестан да за Италијане Аустроугарска остаје „немилосрдан непријатељ, час отворен, час подмукао“ док је савез сматран „наивним, кукавичким, штетним“. Новинар Гаетано Салвернини је истакао „очигледну аналогију (...) између тренутне Србије и Пијемонта 1859.“, оно за шта је вјеровао да је требало да убиједи владу да напусти опортунизам Сањулијана, а да усвоји Мацинијеве идеје о италијанско-словенском савезу против Двојне монархије. Српско-италијанске сличности биле су јасне и Бечу. Аустроугарски амбасадор у Риму исказао је задовољство што су Италијани „лагано/мало задрхтали“ на вијест о „ултиматуму Србији“. Постојала је „извјесна аналогија“ између српског и италијанског иредентизма: случајеви који се приписују Београду могли би, у будућности, важити и против Рима. Штавише, ако су војне хијерархије и аустријска „ратна партија/странка“ идентификовали Србију као главну пријетњу по опстанак царства, онда нису поштедили сумње ни Италију. На крају крајева, тврдио је један аустријски документ, амбиције Рима на Тренто и Трст су биле „једноставан наставак покрета због ког је и настала Италија“.

Чак и у границама обрађене теме, овај опус је користан инструмент за анализирање Јулске кризе. Италијански извори су заправо сагласни да се Аустроугарској може приписати јасно ратно хушкање (подстицај), које је постојало и много прије атентата у Сарајеву. Оно што је утицало на тај подстицај је жеља да се поново учврсти Царство, спрјечавајући спољне противнике (Србију) и растући иредентизам Словена. Међу појединим члановима владајућег слоја у Аустро-Угарској постојао је већ годинама захтијев за марш на Београд, сматрајући га јединим лијеком против слабљење престижа Аустроугарске на Балкану. Што се тиче убиства Франца Фердинанда, оно је, ако ништа друго, било изговор. Двојна

монархија је била „у потрази за изговором да би га искористила против Србије“, указао је на то 4. јула министар Санђулијано, који је нешто касније, 17. јула, поновио: „Аустро-Угарска ће уз подршку Њемачке, (...) наметнути такве неприхватљиве услове Србији како би имала изговор да је нападне и уништи“.

Италијански конзул у Сарајеву разјаснио је хабзбуршке мотиве за рат: „Аустрија има само један начин да дође до могућности примирја, ако не и спасења, а то је одучујућа и силовита демонстрација моћи“. Ови закључци су се нашироко размијењивали; тршћански националиста Фауро, који заиста није гајио симпатије према словенском националном покрету, написао је: „растргана националним нескладом/ неслагањима; распаднута потпуним трулењем њених политичких институција (...), да би изашла из те ситуације, Аустрији је потребан рат“. Рат подстакнут од стране политичког Беча је јасно био агресорски рат, а његови најдубљи узроци проистицали су из непоправљиве супротности између националног принципа, који је представљала Србија, и назадних политичких и идеолошких структура Хабзбуршке монархије. Штавише, то је класичан политички маневар којим се тада кроз ратни подухват тражило рјешење за сопствене унутрашње проблеме.

Данило Ковач

Божица Младеновић,
Топлички устанак 1917,
Прометеј, Радио Телевизија Србије, Нови Сад 2017, 521 стр.

Након сто година од избијања Топличког устанка изашла је књига професорке Филозофског факултета у Нишу Божице Младеновић, у издању Прометеја из Новог Сада и Радио Телевизије Србије из Београда. Ауторка је књигу посветила својој чукунбаби Петкани Младеновић, која је у ратовима 1912–1918. изгубила три сина: Павла, Ђорђа и Светислава.

Топлички устанак је трајао око месец дана, током фебруара и марта 1917. године и захватио је Топлички округ – Косанички, Прокупачки, Јабланички и Добрички срез, источне и средње пределе Копаоника, Јастребац, Заплање, Црну Траву, Власотинце и територију око реке Тимока. Војници окупационих трупа су угушили буну и сурово се осветили цивилима. Касније је Анкетни одбор Народне скупштине Краљевине Србије утврдио да је страдало око 20. 000 цивила и уништено 50. 000 стамбених и економских објеката.

Пре професорке Божице Младеновић највише је Топлички устанак проучавао академик Андреј Митровић. Резултат његовог прегалачког рада је монографија *Устаничке борбе у Србији 1916–1918* (Београд 1987). Друго издање монографије објављено је тридесет година касније, поводом стогодишњице овог важног историјског догађаја. Божица Младеновић се три деценије бавила јединим устанком на окупираним територијама за време Великог рата. Један од резултата њеног рада је ова изванредна књига.

Књига је подељена на четири дела. Први део носи наслов: *Нема живота без слободе, Студије о Топличком устанку*. Овде су представљене студије, чланци и извори које је професорка Божица Младеновић објављивала о Топличком устанку. Ту можемо да прочитамо какав је био однос Арбанаса према устанку, како је радио Комитски преки суд, песме четничког војводе Косте Војиновића Косовца, али и да сазнамо како су вођене борбе у Косаничком срезу, какве су злочине починили Бугари над српским становништвом или пак да се упознамо са новим наративним изворима о Топличком устанку и да видимо какве су могућности даљег истраживања.

Други део носи наслов: *Жена у Топличком устанку 1917*. То је измењена и допуњена магистарска теза професорке Младеновић, која је први пут објављена 1995. године.У монографији је описана улога жене у устанку. Паралелно је истакнут однос жена према комитама, и жена које су биле сараднице окупатора. У прилозима је дат списак убистава, силовања, батињања жена у казненој експедицији која је уследила по угушењу устанка.. Ауторка је на основу расположивих старих и новијих историјских извора различите провенијенције представила разнолике врсте помоћи и подршке жена устаницима и комитама, објаснила њихове односе и приказала страдања жена у самом устанку и по његовом окончању. Читајући о улози жена у устанку сазнајемо да су оне биле курири, болничарке, да су снабдевле борце животним намирницама, оружјем и муницијом, биле им јатаци и давале моралну подршку. Жене из градова су преко својих организација куповале лекове и остале ствари, прикупљале информације, шиле српске заставе, агитовале у корист четничке организације... Истраживањем је ауторка закључила да су се жене бориле у три од пет постојећих одреда: Ибарско-копаоничком, Јабланичком и Централном одреду.

Трећи и четврти део су дневници вођа Топличког устанка: Косте Миловановић Пећанца и Косте Војиновића Косовца.

У трећем делу, који је и најобимнији, дат је дневник Косте Миловановића Пећанца за 1916. и 1917. годину. Ауторка је истакла значај

изворне грађе о Топличком устанку, писала о томе где се она сада налази. Дата је и биографија Косте Миловановића Пећанца и кратак историјат Топличког устанка. Дневник Косте Пећанца сачуван је у оригиналу и препису. Оригинал, од седамдесетак страна, чува се у Архиву Војно-историјског института у Београду, док се препис на 236 страна чува у Народном музеју Топлице у Прокупљу и обухвата догађаје од поласка војводе Пећанца са Солунског фронта 27. септембра 1916. до 12. октобра 1917. године. У дневнику Пећанац детаљно пише о стварању четничке организације, која је његовом заслугом постала чврша и стабилнија. Овај историјски извор садржи обиље података о битним догађајима Топличког устанка, ослобођењу Куршумлије и Прокупља. Забележен је и део преписке војводе Пећанца са војводама, четовођама и јатацима и записник са састанка у Обилићу. Ауторка је истакла да се подацима из дневника не може увек веровати. Анализом различитих докумената и оних немачког порекла, професорка Младеновић је дошла до закључка да Пећанчеве белешке у себи садрже елементе одбране од неке кривице и жељу да се кривица за неуспех устанка пребаци на другога. На неколико места су чак и остале вође приказане пристрасно и нетачно. Највише је кривио војводу Војиновића за напуштање фронта у Топлици и губитак Прокупља. Немачки извори то демантују. Из Пећанчевих бележака се може сазнати о великом страдању цивилног становништва на подручју обухваћеном устанком, о нереду и хаосу који су после сламања устанка постали део свакодневице – убиства, пљачке, доушништво. Значајни су подаци о односу Арбанаса према устанку, конкретно о њиховој улози након угушења устанка. Занимљиви су и подаци о свакодневном животу у окупираној Србији. Описана су славља Бадње вечери, Божића, Васкрса, Ђурђевдана и крсних слава.

Четврти део носи наслов *Жив се не предајем*. Он садржи фрагменте из дневника Косте Војиновића Косовца од 1916. до 1917. године. Чине га правила за упис четника у комитску чету; затим писма упућена бугарским командантима у Нишу, Прокупљу, Косовској Митровици у којима је писао о злочинима Бугара и Арнаута над цивилним становништвом, претио осветом, и истицао да се он и његови четници нису тако понашали и да су поштовали правила рата и људски се опходили према заробљеницима. У даљем тексту дневника налазимо податке о разлозима за подизање устанка, току устанка, о Србима доушницима и помагачима аустроугарске и бугарске окупационе војске, и посебно о томе како неће да се преда док му се не испуне захтеви.

Професорка Божица Младеновић је данас свакако један од наших највећих стручњака који се баве изучавањем историје Срба за време

Првог светског рата. Она је у својим радовима дала велики допринос изучавању живота обичних људи, људи које је рат највише погодио и у својим делима је успела да нам дочара њихов живот, њихове муке и проблеме, али и живот бораца и предводника српског покрета отпора, њихових жена, мајки, сестара...

Вредност ове књиге је и у томе што су сви чланци и расправе које је професорка Божица Младеновић објављивала сакупљени у једно дело, доступно како људима које интересује наша славна прошлост, тако и студентима историје и другим истраживачима.

Бојан Панић

Ненад Љубинковић,
Од Косовске битке до косовске легенде,
Матица српска, Нови Сад 2018, 182 стр.

Проф. др Ненад Љубинковић научни саветник Института за књижевност и уметност и редовни професор Београдског универзитета у својој богатој научној каријери објавио је преко двадесетак значајних студија о Косовском бoју. У времену настанка рукописа (1989) књиге о којој је овде реч, Љубинковић је приредио и један број часописа *Расковник* који је објављен под насловом „Косово у памћењу и стваралаштву“. Десет година касније уредио је тематски број *Задужбине*, листа Вукове задужбине, који је био посвећен Косову и Метохији. Љубинковић је аутор преко четиристо расправа, студија, чланака, као и неколико антологија усменог народног стваралаштва. Добитник је више награда и признања.

Књига *Од Косовске битке до косовске легенде* објављена је као прво издање Косовскометохијског одбора Матице српске. У овој књизи Љубинковић с пажњом испитује путописе, оригинална дела, најстарије историјске записе настале непосредно након завршетка битке, осврће се на српске, турске, руске и албанске записе о Косовској битки и тако даје прегледну слику писаних извора о овом пресудном догађају у историји српскога народа. Нема јасног места на које се може указати, а које означава почетак преплитања писаних, према некима веродостојнијих извора, и усменог предања о овом догађају. Путописци су бележили оно што људи говоре, а Срби су рано изградили своју косовску епопеју која путнику намернику, према Љубинковићевим доказима, никако није могла да промакне. Књига која је пред нама говори, пре свега, о стварању мита, као залога за опстанак једног народа, без обзира на историјске катастрофе

и трзавице, а на то нас упућује и сам наслов књиге: Почиње историјским догађајем, а завршава се легендом која се вековима неговала да би и до данас остала праисконска прича којој се враћамо – косовска легенда.

Прецизан и поступан развој косовске легенде представљен је у овој књизи. Главни мотиви су набројани, а затим је осветљено њихово порекло и даљи развој. Култ светог мученика Лазара (потоњег *цара* Лазара) доводи се у везу са стварањем култа династичке породице Лазаревића, попут култа Немањића. Љубинковић пише да је легенда која као основни мотив има Лазарево опредељење за царство небеско потекла управо на Миличином двору непосредно након смрти владара, а развијала се у Миличиној задужбини Љубостињи. То је само једна од варијанти косовске легенде. Лазарево опредељење за царство небеско ипак представља један од темељних мотива косовске легенде који се одржао и данас. Његова мученичка смрт и десетерци из песме *Пропаст царства српскога*:

> Мили боже, што ћу и како ћу?
> Коме ћу се приволети царству:
> да ли ћу царству небескоме
> да ли ћу царству земаљскоме?
> Ако ћу се приволети царству ,
> приволети царству земаљскоме
> земаљско је за мало царство,
> а небеско увек и довека.[1]

показују да косовска легенда инсистира на библијским паралелама (ту се убраја и вечера пред бој, као и проказивање издајника). Љубинковић, затим, промишља и о мотивима издајника, оклеветаног јунака, о мотивима клетве и заклетве, о мотиву посвађаних зетова, који ипак остаје по страни, као и о личности чувеног јунака који је погубио Мурата на Косову. Посебно место у књизи посвећено је Милошу Обилићу. Аутор настоји да докаже да Милош Обилић (Милош Кобиловић) јесте био историјска личност, указује где је било његово пребивалиште и његов град-тврђава. У тумачењу Обилићевог лика и дела вероватно се најбоље огледа и Љубинковићева идеја која је садржана у наслову књиге. Епски јунак који на самом бојишту убија непријатељског поглавара постаје све више део једне веће приче од оне коју нам могу пружити историјски извори – он постаје легенда или пак њен важан део. Љубинковић наводи и ране турске изворе, тачније, позива се на једренског историчара Уруџа,

[1] Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме*, књига друга, Нолит, Београд 1975, 187.

писца *Историје династије Османове*, чије се настајање смешта у XV век. Љубинковић напомиње: „И Уруџ, као и Константин Филозоф, наглашава да се Муратов убица унапред заверио да ће извршити тај чин.“ [2] Поред личности Милоша Обилића у књизи се налази и исцрпна грађа коју је аутор сакупио и о којој расправља, а тиче се личности Вука Бранковића. О мотиву издаје се говори у оквирима предања које се јасно одваја од историјске грађе, а издаја која се везује за Вука, по принципу близине и сродства, пребацује се на њега са његовог сина Ђурђа Бранковића који није учествовао у Другом косовском бој у.

Други део књиге посвећен је стварању самих легенди – српских, турских и месних, а у наредном поглављу реч је и о „Сремској теорији“ о постанку јуначких народних песама о Косову. У трећем делу књиге Љубинковић даје преглед одјека легенде о Косовској битки изван простора средњовековне српске државе, пре свега у Русији. Илустровани летописни свод, настао вероватно у другој половини XVI века, поред лика Саве, Немање и Лазара, приказује и токове саме битке. На илустрацијама, које такође красе странице књиге, могу се разазнати српска и турска војска, па чак и оклеветани јунак, потом и Милошево убиство Мурата. Илустрације стварају посебан визуелни доживљај и доприносе сакралном карактеру саме теме. Повезујући на овај начин изворе различитог порекла, те минуле године и векове, Љубинковић твори импресивну студију о слојевитости легенде, како о њеном настанку, променама, допунама, варијантама, тако и о њеној каснијој рецепцији. У поглављу „Амбиције српске средњовековне државе да постане *трећи Рим*“ аутор доводи у везу косовски мит са митом о избављењу небеског народа, о васкрсењу правоверне државе, где је библијска паралела детаљно проучена. Занимљив податак, који иде у прилог томе да се кнез Лазар канонизује, а касније слави и као *цар*, јесте чињеница да је кнез Лазар заправо последњи владар средњовековне Србије који никада није признао власт „неверника“.

„Идеја о Новом Израиљу, оличеном у средњовековној Србији, нашла је својеврсни исказ у сликарству манастира Сопоћана (живописан око 1265, како се обично узима). Прича о прекрасном Јосифу насликана је у припрати Сопоћанског манастира у 17 слика. Седамнаест слика из Јосифовог живота имају очите паралеле у животу Немање и Саве.“[3]

---

[2] Ненад Љубинковић, *Од Косовске битке до косовске легенде*, Матица српска, Нови Сад 2018, 41.

[3] *Исто*, 97.

Љубинковић потом указује на двојако сродство кнеза Лазара са Немањићима: преко цара Душана и преко жене Милице. Стога је јасно зашто се, поред ликова Немање и Саве, јавља и Лазарев у илустрованом руском летописном своду који је за циљ имао да велича Русију као Трећи Рим након пада Византије. Одатле следи да је косовска легенда наишла на огроман просторни и временски одјек, а култ кнеза и *цара* Лазара се учврстио на верском, легендарном и митском плану, с тим да је овај последњи од највећег значаја за један народ.

У поглављу „Допринос албанске народне традиције обликовању и доградњи српске косовске легенде на Косову“ аутор пружа преглед основних митова Албанца насељених на Косову, као и њихово прихватање локалних легенди. У средишту је Милош Кобилић/Обилић као ратник који је усмртио врховног поглавара турске војске. Поред познатих мотива који прате лик Милоша Обилића, ту је и један нов – мотив о Милошевом постхумном ношењу сопствене одсечене главе. Приказивање Милоша као хтонског бића може да се тумачи у кључу свете приче, мита, у којој нису ретке личности које и након очигледне физичке смрти настављају да живе (тако се верује и да је Марко Краљевић само заспао). Милош Обилић је и у супротстављеном табору представљен као нека врста божанства. Љубинковић одлично уочава сличност између Светог Јована Владимира, великог албанског светитеља и мученика, и Милоша Обилића. Обојица су, у албанској традицији, представљени како постхумно носе своју одсечену главу у рукама. Аутор даље закључује: „Попуњавајући упражњена места, која су оставили одсељени Срби, новодосељени Албанци су свој пренети култ Светог Јована Владимира сучелили и суочили са култом великог косовског јунака Милоша Кобилића/Обилића.“[4] Овакво запажање иде у прилог месним теоријама о настанку косовске легенде, према којима се она највише неговала управо у областима око жаришта битке. Сама битка постаје нешто више од сукоба двеју завађених страна, она постаје легенда коју, као усмену творевину, усмену причу, усвајају сви они које је точак историје навео онамо откуда су Срби потекли и одакле је потекао њихов први мит, мит о светородној лози Немањића, а онда и други најважнији, мит о Косовској битки.

Озбиљна и исцрпна студија проф. др Ненада Љубинковића је истовремено и незаобилазна литература за оне које се баве овим великим питањем, али и књига коју читалац може узети ако жели први пут да се упозна са развојним путем од битке до легенде. На крају, књига је и леп подсетник у ова смутна времена, да је овај народ упркос турбулентној и

[4] *Исто*, 115.

крвавој историји опстао и растао на националном миту. Као што се Лазар опредељује за царство небеско, као што Милош и после смрти живи, тако је и свака земаљска прича неважна наспрам велике небеске приче која никада неће престати да траје.

Јелена Зеленовић

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 459–479
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 459–479

НАУЧНИ ЖИВОТ

Међународни научни скуп
На рубу хришћанске Европе. Прекретнице заједничке српско-мађарске прошлости,
Историјски институт Мађарске академије наука Будимпешта, Институт за новију историју Србије Београд, Историјски институт Београд
Београд, 21. и 22. фебруар 2019.

У Мађарском културном институту Collegium Hungaricum у Београду 21. и 22. фебруара 2019. године одржан је научни скуп под називом *На рубу хришћанске Европе. Прекретнице заједничке српско-мађарске прошлости.* Скуп су заједнички организовали Историјски институт Центра за хуманистичке науке Мађарске академије наука у Будимпешти, Институт за новију историју Србије и Историјски институт у Београду, уз подршку Амбасаде Мађарске у Београду. Одржавање српско-мађарског научног скупа представљало је допринос обележавању Недеље мађарске културе у Београду.

Научни скуп био је организован са намером да се у светлу нових истраживања сагледају важни додађаји и процеси из међусобно испреплетане српско-мађарске прошлости. Било је пријављено учешће 26 научника, већином историчара, из еминентних научних, образовних и институција културе из Србије и Мађарске. На основу тема раније пријављених саопштења било је организовано пет хронолошко-тематских панела.

Научни скуп *На рубу хришћанске Европе. Прекретнице заједничке српско-мађарске прошлости* отворио је Његова екселенција др Атила Пинтер, амбасадор Мађарске. Било је предвиђено да главно излагање на скупу (*keynote speech*) одржи академик проф. др Љубодраг Димић, али је оно морало бити отказано због спречености предавача. Зато је одмах настављено са одржавањем првог панела посвећеног мађарско-српским војним односима. Панелом је председавао Антал Молнар, директор Историјског института Мађарске академије наука, а отворио га је саопштењем *Лазар Бранковић као краљ Угарске? Неколико питања око наслеђивања круне (1440)* Тамаш Палошфалви (Истријски институт

МАН, Будимпешта). Следило је излагање Невена Исаиловића (Историјски институт, Београд) *Међуречје Саве и Дрине у 15. веку: између Угарске, Босне и Србије.* Саболч Варга (Историјски институт МАН, Баудимпешта) представио се излагањем на тему *Пријатељ или непријатељ. Слојеви српско-мађарских односа у 16. веку.* Тема саопштења Роберта Хермана (Војноисторијски архив Војноисторијског института и музеја, Будимпешта) била је *Мађари и Срби 1848/49*. Александар Хорват (Музеј Војводине, Нови Сад) имао је излагање под насловом *Мађарска окупација Бачке и Барање у Другом светском рату.* Последње саопштење на овом панелу *Одмазда партизана против Мађара: резултати историографије и знаци питања* имала је Енико Шајти (Универзитет у Сегедину).

Панелом који је био посвећен политичким и дипломатским односима Срба и Мађара председавао је Срђан Рудић, директор Историјског института у Београду. Први учесник панела била је Јудит Гал (Мађарски национални архив, Будимпешта) саопштењем *Српско-мађарске династичке везе за време владавине Беле IV и Уроша I.* Александар Крстић (Историјски институт, Београд) изнео је, затим, резултате својих истраживања под насловом *Српски деспоти и властела у државној структури Угарске (1404–1526).* Следило је излагање *Матија Корвин и Срби* Милоша Ивановића (Историјски институт, Београд). Према програму овог панела било је предвиђено да саопштење под насловом *Севернобалканска подлога османских освајања у Угарској. Пример породице Јахјапашаоглу* изнесе Фодор Пал (Историјски институт МАН, Будимпешта), који због спречености није могао да присуствује скупу.

Последњи панел одржан током првог дана научног скупа био је посвећен темама из друштвене и црквене историје. Њиме је председавао Имре Реш из Историјског института МАН и учествовало је пет научника. Панел је отворио Иштван Шош (Историјски институт МАН, Будимпешта) излагањем под називом *Друштвени и правни положај Срба у Угарској 1690–1848. године.* Затим је Исидора Точанац Радовић (Историјски институт, Београд) изложила свој рад на тему *Утицај Угарског сабора на терезијанску реформу Српске цркве у другој половини 18. века.* Проблемима и односом државе и цркве бавио се Антал Молнар (Историјски институт МАН, Будимпешта) кроз излагање насловљено *Хабзбуршка монархија и Српска православна црква у 17. веку.* Ненад Нинковић (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду) представио се саопштењем *Илирска дворска депутација и положај Срба у Угарској.* Последњи учесник овог панела био је Нино Делић (Историјски институт, Београд) излагањем под називом *Демографски развој српског становништва у Угарској током друге половине 19. века.*

Током другог дана одржавања научног скупа *На рубу хришћанске Европе. Прекретнице заједничке српско-мађарске прошлости* била су организована два тематска панела. Енико Шајти, професор емерита на Универзитету у Сегедину, председавала је панелом под називом *У мањини.* Отворила га је Катарина Ковачевић (Филозофски факултет Универзитета у Београду) излагањем *Мађарске избеглице у Југославији 1956–1957.* Затим је саопштење под насловом *Мађаризација Немаца у Угарској* изнео Михаел Антоловић (Педагошки факултет Универзитета у Новом Саду). Ласло Биро (Историјски институт МАН, Будимпешта) изложио је свој рад на тему *Положај мађарских мањина у Краљевини Југославији.* Следило је излагање Гојка Маловића из Београда *Српски оптанти из Мађарске.* Резултате својих истраживања саопштила је на овом панелу Агнеш Озер (Музеј Војводине, Нови Сад) под насловом *Мађари у Војводини после Другог светског рата.* Реферат *Срби у Угарској у Првом светском рату* је изостао због спречености Горана Васина (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду) да присуствује научном скупу.

Последњим панелом *Култура, просвета, слика другога* председавао је Миле Бјелајац директор Института за новију историју Србије. Прво предавање одржао је Золтан Ђере (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду) под насловом *Демографски и урбанистички развој Новог Сада у другој половини 19. века.* Затим је излагање на тему *Мађарски писци и српски књижевници у Војводини у првој половини 20. века* одржао Ференц Немет (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду). *Школство Срба у Угарској* био је назив саопштења Биљане Шимуновић Бешлин (Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду). Следио је Арпад Хорњак (Историјски институт МАН, Будимпешта) са излагњем под називом *Слика Срба у мађарској спољнополитичкој мисли у међуратном периоду.* Последњи панел завршен је предавањем Имреа Реша (Историјски институт МАН, Будимпешта) на тему *Мађарски историографи и Срби у 19. веку. Бени(јамин) Калај и Лајош Талоци.*

Научни скуп завршен је округлим столом на коме су учествовали Антал Молнар, Енико Шајти, Арпад Хорњак, Миле Бјелајац и Срђан Рудић. Сви су се сложили да је одржавање овог скупа створило могућност даље сарадње научника из Мађарске и Србије кроз истраживање заједнчких тема, организовање специјализованих научних скупова, објављивање заједничких зборника радова, и друго. Потпунију слику о значају научног скупа *На рубу хришћанске Европе. Прекретнице заједничке српско-мађарске прошлости* даће зборник радова чије је објављивање најављено за наредну годину.

Исидора Точанац Радовић

Међународни научни скуп
Рат, мир и обликовање нација (1853–1918)
***War, peace and nation-building (1853–1918)*,**
Историјски институт Београд, CEMAS-Sapienza Università di Roma
Београд, 18-19. јун 2019.

У организацији Историјског института из Београда и Центра за евроазијске и медитеранске студије (ЦЕМАС) Универзитета Сапиенца из Рима, у Српској Академији наука и уметности је 18. и 19. јуна 2019. године одржан међународни научни скуп *Рат, мир и обликовање нација (1853–1918)*/ *War, peace and nation-building (1853–1918)*. Намера организатора била је да сусрет српских, италијанских и историчара из других европских земаља омогући дебату засновану на ширем и свеобухватнијем приступу замршеној и испреплетеној прошлости европских царстава и модерних европских националних држава. Циљ конференције био је разматрање успона национализма и процеса обликовања нација у широм европском контексту, током периода мира и рата у „дугом деветнаестом веку".

На скупу је учествовало двадесет седам научника из Италије, Румуније, Мађарске, Грчке, Бугарске, Русије и Србије, и то са Универзитета Сапиенца (Италија), Универзитета „Петру Маиор" из Таргу Муреша (Румунија), Универзитета у Печују и Института за историју Мађарске академије наука (Мађарска), Аристотеловог Универзитета из Солуна (Грчка), Института за балканске студије Бугарске академије наука (Бугарска), Института за словенске студије Руске академије наука (Русија), Историјског института и Филозофског факултета из Београда, Одељења за историјске науке САНУ, и са Филозофског факултета из Новог Сада (Србија). Језици конференције су били српски и енглески.

Уводна предавања на скупу су одржали Мира Радојевић, (Филозофски факултет Београд, дописни члан САНУ) са темом *Питање српске националне интеграције у време стварања југословенске државе 1918 године* и Андреа Картени (Универзитет Сапиенца) са темом *Италијанске елите између ратних и послератних национализама: од Римског споразума до Похода на Ријеку (1919–20).*

Радни део дводневног скупа се одвијао у пет седница. У оквиру првог панела своја саопштења су изнели Габор Деметер (Институт за историју Мађарске академије наука) са темом *Улога етничког мапирања у обликовању нација и утицај на доношење политичких одлука широм Балканског полуострва (од '40.тих година 19. века до почетка 20. века)*,

Румјана Прешленова (Институт за балканске студије Бугарске академије наука) са рефератом *Тихи рат након мира. Бугарска 1878–1879,* Ђордано Алтароци (Универзитет Таргу Муреш) са темом *Италијански утицај на обликовање румунске нације (друга половина 19.века)*, Алесандро Вањини (Универзитет Сапиенца) са излагањем под насловом *Различити начини виђења нације. Либерали и конзервативци у Румунији 1914–1918.* и Александар Животић (Филозофски факултет, Београд) са темом *Организација „Уједињење или смрт“ и српска национална идеја. Историографски митови и контроверзе*.

Учесници другог панела су се представили са четири реферата. Биљана Вучетић и Владимир Јовановић (Историјски институт) су имали заједничко саопштење под насловом *Крајпуташи и национални идентитет у Србији 19. века*, Александар Растовић (Историјски институт) представио је рад *Британска штампа о Србији 1890–1895*, Радомир Ј. Поповић (Историјски институт) одржао је реферат *Војска и национална политика Кнежевине Србије средином 19. века*, а сесија је завршена саопштењем Ненада Нинковића (Филозофски факултет, Нови Сад) под насловом *Српски војници из Срема током Великог рата – лојалност, издаја, национализам*.

У трећој седници, своје истраживачке резултате су изнели Лидија Пахомова (Институт за словенске студије Руске академије наука) на тему *Руски извори о Босни и Херцеговини у првим годинама аустро-угарске окупације 1878–1881*, Фабио Граси (Универзитет Сапиенца) у реферату *Османски демографски инжењеринг пре и током Првог светског рата*, Горан Васин (Филозофски факултет, Нови Сад) у предавању *Национални идентитет Срба у Хабзбуршкој монархији уочи Првог светског рата* и Милун Стијовић (Историјски институт) у саопштењу *Борба српског народа на Косову и Метохији за очување националног идентитета под турском влашћу*.

Другог дана научног скупа, у оквиру четвртог панела, учесници су се осврнули на проблеме обликовања нација на Балкану. Јелена Радосављевић из Историјског института излагала је на тему *Бугарско црквено питање и обликовање нација 1870–1878.*, Вемунд Аарбаке (Аристотелов Универзитет, Солун) имао је реферат *Западна Тракија као предмет надметања Бугарске, Грчке и Османског царства 1912–1920.*, тема излагања Биљане Стојић (Историјски институт) била је *Међународна димензија локалног проблема: српске претензије насупрот италијанским интересима у Албанији (1912–1914)*, а Арпад Хорњак (Универзитет Печуј) је изнео саопштење *Документ о обликовању нација и дезинтеграцији државе: Београдска војна конвенција од 13. новембра 1918.*

Последњи, пети панел конференције обележиле су теме из друштвене историје. Георгета Фодор и Марија Татар-Дан (Универзитет Таргу Муреш) имале су заједнички реферат под насловом *За здравље нације: прелажење родних граница у Румунији након Великог рата*, тема реферата Ане Столић (Историјски институт) била је *"Нова жена" и "Donna nuova": процеси политизације и национализације жена у Србији и Италији (1912-1921)*, Јована Шаљић (Историјски институт) је имала саопштење *Књижевност у служби нације: како је настало „Побратимство"*, Александра Вулетић (Историјски институт) је излагала на тему *Статистика као средство националне репрезентације у Србији (са посебним освртом на Италију),* Момир Самарџић (Филозофски факултет, Нови Сад) је одржао реферат *Земљорадња као парадигма развојних изазова Србије у другој половини 19. века,* а тема излагања Гордане Гарић Петровић (Историјски институт) биле су *Регионалне специфичности пољопривредне производње у Србији: стари и нови крајеви (1878–1912).*

Међународни научни скуп *Рат, мир и обликовање нација (1853–1918)/ War, peace and nation-building (1853–1918)*, био је идеално место за академски дискурс о контроверзним питањима европске историје XIX и XX века. Учесници скупа су отворили могућности за разматрање бројних различитих тема, од улоге обичних људи у обликовању пејзажа национализма и царстава, историје жена, породица, заједница и елита, преко модернизације и утицаја османског и хабзбуршког наслеђа на Балкану, ратова као чинилаца националне еманципације, све до коначног пада царстава и формирања модерних националних држава. Развитак модерних европских друштава – успостављање и развој државних институција, културни, образовни и научни напредак, као и демократски политички и парламентарни живот подразумевали су ослобођење од хабсбуршког, османског и руског империјалног утицаја. На путу изградње нација, европска друштва су се суочила са многим изазовима, препрекама и разликама између политичких институција и уставних принципа с једне, и нивоа економског и културног развоја с друге стране. Истраживачи из седам европских земаља су кроз научну презентацију и дискусију приказали друштвене, политичке, дипломатске и културне промене у европским друштвима од почетка Кримског рата, закључно са Версајском мировном конференцијом, у оквирним годинама које представљају врхунац процеса националне мобилизације с једне, и потпуни крах царстава с друге стране.

Да подсетимо, међународни научни скуп *Рат, мир и обликовање нација (1853–1918)/ War, peace and nation-building (1853–1918)*, је

други успешни научни дијалог у организацији Историјског института и Универзитета Сапиенца. Први научни скуп у заједничкој организацији ове две научне институције резултирао је Зборником радова *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times,* објављеном у заједничком издању 2015. године.

Биљана Вучетић

12th International Congress of South-East European Studies
Political, Social and Religious Dynamics in South-Eastern Europe
Dynamiques politiques, sociales et religieuses dans le Sud-Est européen,
Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen
Bucharest, 2–6 September 2019

У организацији Румунског националног комитета за студије Југоисточне Европе и Међународне асоцијације студија Југоисточне Европе (Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen) од 2. до 6. септембра у Букурешту одржан је 12. међународни конгрес студија Југоисточне Европе (12th International Congress of South-East European Studies). На скупу је учешће узело око 500 истраживача из свих балканских земаља, Аустрије, Немачке, Пољске, Француске, Италије, Велике Британије, Сједињених Америчких Држава, Русије, Грузије, Јерменије и Јапана. Радни језици конгреса били су енглески и француски.

Након отварања конгреса рад се одвијао у оквиру бројних сесија од којих су многе отпочињале уводним предавањима. Услед објективне немогућности да се на ограниченом простору представи читав скуп, осврнућемо се на сесије у којима су учешће узели истраживачи из Србије.

Другог дана конгреса одржана је сесија под називом *Османско освајање Балкана: Структуралне промене и континуитет*. Сесију је организовао Оливер Шмит (Аустријска академија наука, Беч) који је одржао уводно предавање под називом *Османско освајање Балкана – теоријски модели интерпретације*. У дужем излагању Шмит је скренуо пажњу на најважнија питања која се постављају пред проучаваоце османских освајања и на различите погледе досадашњих истраживача у том погледу. Након његовог предавања Марија Кипровска (Универзитет Свети Климент Охридски, Софија) је изложила свој реферат *Извршиоци освајања: Погранични господари су проширили поседе као учесници у османском освајању Балкану.* Она је истакла велику улогу коју су у поменутом процесу имале својеврсни локалне династије, које су имале

извесну аутономију у османској држави. Следеће је било саопштење Григора Бојкова (Универзитет Свети Климент Охридски, Софија) који је анализирао социјално-економску улогу исламских религиозних задужбина на тлу османске Бугарске. Излагање Емира Филиповића (Универзитет у Сарајеву) било је посвећено подацима који указују да је опасност од Турака третирана као „виша сила" у одредбама трговачких уговора на Балкану током XIV и XV века у време османских освајања. Опасност од Османлија третирана је попут природних катастрофа као што су земљотреси, пожари и поплаве. Походе Османлија против Пелопонеза у периоду од 1387. до 1460. и његовог коначног пада под турску власт проучио је у свом раду Антонис Атанасопулос (Универзитет у Јањини). Георгиос Терезакис (Универзитет у Јањини) је кроз свој реферат представио развој Тесалије од XII до XV века када је постала османски санџак са седиштем у Трикали. Кроз проучавање законских одредби последњих византијских царева Јасен Ванев (Југозападни „Неофит Рилски" Универзитет, Благоевград) је настојао да укаже да су њихове мере доцније утицале на формирање политичких и економских односа држава у источном Медитерану и Османлија. Трговачким уговорима Дубровника и Венеције са Османлијама пре пада Константинопоља 1453. позабавиле су се Снежана Ракова (Институт за балканске студије, Софија) и Елена Костова (Институт за историјске студије, Софија), ставивши посебно акценат на документе из 1430. године. *Хрватске племићке избеглице у Банату у позном XV и XVI веку – прелиминарни налази* назив је рада који је презентовао Невен Исаиловић (Историјски институт, Београд). На основу сачуваних докумената он је дошао до података о поседима које су хрватски племићи добијали у новој средини и браковима које су склапали са представницама локалних породица. Последњи реферат у сесији под насловом *Породица Белмужевић – судбина племићке породице у Југоисточној Европи у турбулентном периоду османског освајања (XV–XVI век)* поднели су Александар Крстић (Историјски институт, Београд) и Адриан Мађина (Музеј Планинског Баната, Решица). Заједничким истраживањем приказали су пут Милоша Белмужевића од српског властелина, преко османског спахије до угарског племића, указавши и на судбину његових потомака.

Паралелно са описаном одвијала се и сесија *Балкан у доба новог империјализма и после њега* на којој су учешће узели бројни истраживачи из Србије. Тема реферата Константина Драгаша (Балканолошки институт, Београд) биле су контрадикторне интерпретације ставова Ђузепеа Мацинија, са посебним нагласком на Балкан. Дискурсом балканизма у Великој Британији у периоду од 1870. до 1918. позабавио се у свом

излагању Слободан Марковић (Балканолошки институт, Београд). На примеру Косте Хермана Ања Николић (Балканолошки институт, Београд) илустровала је аустроугарски културни „империјализам“ у Босни и Херцеговини. Саопштење Душана Фундића (Балканолошки институт, Београд) односило се на аустроугарски империјлни пројекат у Албанији и оне који су му се супротстављали од 1912. до 1914. године. Драган Бакић (Балканолошки институт, Београд) размотрио је југословенско-италијанске односе у контексту политике Милана Стојадиновића према Албанији. Немачко настојање да у периоду од 1935. до 1941. успостави упориште у Југославији преиспитао је у свом раду Растко Ломпар (Балканолошки институт, Београд). Писање Слободана Јовановића о балканском „пропагандном рату” у периоду пре балканских и Првог светског рата анализирао је Борис Милосављевић (Балканолошки институт, Београд). Сесија је окончана излагањем Војислава Павловића (Балканолошки институт, Београд), који је скренуо пажњу да су одлуке Сједињених Америчких Држава имале пресудан утицај на исход Другог светског рата на Балкану.

Трећег дана конгреса, 4. септембра, одржана је сесија *Религијска реторика моћи у Византији и Југоисточној Европи*. Прво излагање у оквиру ње имала је Смиља Марјановић Душанић (Филозофски факултет, Београд) посвећено литургијским ритуалима и реторици моћи у средњовековној Србији. Акценат је ставила на крунисање српских владара и питање успостављања њиховог култа. Рад Ивана Биљарског (Институт за историјске студије, Софија) односио се на реторику моћи у радовима трновског патријарха Јефтимија. Брачно законодавство и дипломатски бракови били су тема реферата Сашке Георгиеве (Институт за историјске студије, Софија). Саопштење Ивелина Аргирова Иванова (Свети Ћирило и Методије Универзитет, Велико Трново) имало је за циљ да анализира бугарску средњовековну политику према Константинопољу и Солуну. Марин Коман (Николае Јорга, Историјски институт, Букурешт) је презентовао реферат о политичким референцама и библијској теорији у влашким повељама са краја XV и почетка XVI века. Примерима топоса „одбијања власти у православном свету позабавио се Раду Паун (Центар за студије Русије, Кавказа и Централне Европе, Париз). Свој рад о „два тела“ влашког војводе Матеа Бесарабе (1632–1654) изложила је Лидија Котовану (Николае Јорга, Историјски институт, Букурешт). Излагање Елен Фире (Централна универзитетска библиотека, Клуж) тицало се утицаја светих моштију на легитимизацију власти у Молдавији од XV до XVII века.

Током поподнева истог дана одвијала се сесија *Османско царство, Балкан и источни Медитеран у очима западних путника*. Прво излагање

под називом *Перцепција Османлија у очима Срба од позног XIV од краја XV века* одржао је Милош Ивановић (Историјски институт, Београд). Настојао је да укаже да се слика Турака у српским изворима постепено мењала, али да су увек посматрани као главни противници. Ивајла Попова (Универзитет Свети Климент Охридски, Софија) презентовала је рад о томе како су путници са Запада у XV веку видели језик, културу и обичаје на Балкану. Слика Константинопоља у историјским делима XV века била је тема реферата Мануеле Добре (Универзитет Букурешт, Историјски факултет). На основу података западних путника Виорел Панаите (Универзитет Букурешт/Институт за студије Југоисточне Европе) се осврнуо на трговачке послове западних трговаца на османском Медитерану током позног XVI и раног XVII века. Посете западних путника османском Јерусалиму у раном XVII веку проучио је Раду Дипрату (Институт за студије Југоисточне Европе). Октавиан-Адриан Негоица (Универзитет Букурешт) је у свом раду изложио податаке о посетама путника са Запада Синајској гори током ране модерне.

У четвртак 5. септембра одржана је сесија *Перспектива дигитализације докумената у архивима Југоисточне Европе*. Нашу пажњу је у оквиру ње привукло неколико поподневих излагања. Специфичну врсту извора представљају подаци у форми натписа сачувани у храмовима те је Ана Адашинскаја (Централноевропски универзитет, Будимпешта) настојала да покаже како би њих требало дигитализовати. Пројекат дигиталног архива српских средњовековних докумената представио је Небојша Порчић (Филозофски факултет, Београд). Рад на дигитализацији података који се односе на пописе словеначког становништва у периоду од 1830. до 1935. презентовала је Неја Блај Хрибар (Институт за савремену историју, Љубљана).

Последњег дана конгреса одржана је сесија *Византијско наслеђе у Југоисточној Европи у средњем веку*. Уводно предавање под називом *Византијски цар и византијско наслеђе у Југоисточној Европи у средњем веку* одржао је Срђан Пириватрић (Византолошки институт, Београд). Путем бројних података истакао је кључну улогу византијских царева у настанку многих институција на Балкану. *Опажања о извесним аспектима империјалне политике*. *Византијски утицај на документарну продукцију српских средњовековних владара* назив је реферата Небојше Порчића (Филозфоски факултет, Београд). У свом излагању је закључио да је византијски утицај био кључан за њихово обликовање, само што је некада био интензивнији, некад слабији. Покушај да реконструише православну историјску свест у XIII веку учинио је Петре Гуран (Институт за студије

Југоисточне Европе, Букурешт), посебан акценат ставивши на делатност Светог Саве. Александар Савић (Филозофски факултет, Београд) настојао је да осветли какав је био византијски утицај на формирање мишљења међу средњовековним Србима о исламу и муслиманима. Каква је била улога икона у декорацији византијских и поствизантијских цркава била је тема реферата Јоане Јакубовски (Институт за студије Југоисточне Европе, Букурешт). Везе Христифора Жефаровића са румунским кнежевинама испитала је Стефанија Думбрава (Национални универзитет уметности, Букурешт). Византијско наслеђе на тлу румунских земаља су преко примера једног дунавског острва и цркве Св. Николе у граду Куртеа де Арђеш анализирали Серђу Јосипеску и Ралука Веруси Јосипеску (Институт националног наслеђа, Букурешт). Маја Николић (Филозофски факултет, Београд) је у свом раду тумачила представе византијске историје на минијатурама Георгиоса Клонцаса у кодексу насталом између 1590. и 1592. године. *Култ Светог Зотика и његове представе у српском средњовековном сликарству* назив је саопштења које је изложила Марка Томић Ђурић (Балканолошки институт, Београд). Нагласила је да је његов култ поново заживео у доба Палеолога што се одразило на српско сликарств. Сесија је окончана саопштењем Михаила-Ђорђа Ханкуа (Институт за студије Југоисточне Европе, Букурешт) о улози светаца као савезника у биткама.

Током трајања конгреса одржане су бројне пригодне изложбе и организоване промоције књига. Истраживачи су, поред тога, могли да набаве најновија издања факултета и института са подручја југоисточне Европе. Такође, за учеснике су организована путовања током којих су могли да се упознају са културно-историјским знаменитостима Румуније. Може се закључити да је овај успешно организован конгрес био добра прилика за размену најновијих научних резултата и идеја везаних за историју Балкана. Наредни Међународни конгрес студија Југоисточне Европе биће одржан 2024. године у Скопљу и Охриду.

Милош Ивановић

4th International Conference *RURAL HISTORY 2019*
European Rural History Organisation – EURHO
Paris, 10–13 September 2019

У периоду од 10. до 13. септембра 2019. године одржана је четврта међународна конференција посвећена историји села у организацији Европске организације за историју села (European Rural History Organisation – EURHO). Конференција је одржана у Паризу, *École des hautes études en sciences sociales* (EHESS). EURHO је основана 2010. године на првом састанку европских историчара села, који је одржан у Брајтону, у организацији Британског друштва за историју пољопривреде (British Agricultural History Society). Након овог првог састанка, следиле су конференције у Берну (2013), Жирони (2015) и Лувену (2017).

Овогодишња конференција, као и претходне, имала је за циљ презентовање најновијих научних резултата и подстицање сарадње између научника који се баве историјом европског села и његове интеракције са другим деловима света у широком временском распону од антике до данашњих дана. Мултидисциплинарни приступ руралној историји резултирао је богатством и разноликошћу тема.

Главни организатор конференције био је *École des hautes études en sciences sociales* (*Школа за унапређене студије друштвених наука*) са седиштем у Паризу. Радни део конференције одржан је у двема зградама Школе (54 и 105 Bd. Raspail), као и на Сорбони (17 rue Sorbonne). Рад конференције је био организован у 11 сесија подељених на 102 сесије на којима је учествовало 549 научника из 44 државе. Учесници су имали прилику да учествују на округлом столу на тему „Agriculture and food-Supply. Perspectives for a Global History ", као и да чују пленарно излагање „From the Palatinate to Pennsylvania: Gender Relations and the New Agriculture in Europe and North America" др Катарине Јелисон, професора на Охајо универзитету и копредседавајуће удружења *Rural Women's Studies Association*.

На панелу 808 „A new comparative perspective on rural society: The Integrated Peasant Economy Concept goes East", којим је руководио др А. Пањек, узела је учешће др Гордана Гарић Петровић, научни сарадник Историјског института у Београду. Она је презентовала излагање „19th-century Serbian rural communities between autarchy and market-oriented practices". У њему је истакла присуство разноликост, извора прихода сеоских породица у Србији. Посебно су наглашене регионалне специфичности плодних равничарских и брдовитих области у односу

на планинска подручја. Наведени су примери различитих допунских занимања, која су у значајној мери омогућавала опстанак сеоског становништва током 19. века.

Гордана Гарић Петровић

УРБАНИЗАЦИЯ В ВОСТОЧНОЙ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ – II МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

Нижегородский государственный архитектурно-строительный университет (ННГАСУ), Нижний Новгород – Российская Федерация
26. сентябрь 2019.

Након изузетно успешног међународног научног скупа „Урбанизација у источној и југоисточној Европи“, одржаног у октобру 2018. године у Београду, његови организатори, Историјски институт у Београду и Државни универзитет за архитектуру и грађевину у Нижњем Новгороду (ННГАСУ) из Русије, договорили су наставак сарадње по питању представљања најновијих резултата истраживања српских и руских научника из области историје развоја урбаних структура на широком подручју источне и југоисточне Европе. Епилог вишемесечних напора и преданог рада по овом питању, уследио је 26. септембра ове године организацијом истоименог скупа у Нижњем Новгороду, који је замишљен као својеврсни наставак претходног. Универзитет ННГАСУ је за одржавање скупа ставио на располагање свечану салу Академског већа где је појединим седницама присуствовао и велики број научних радника, студената универзитета и других заинтересованих лица. Свечани чин отварања скупа увеличао је својим присуством и поздравним говором ректор Универзитета ННГАСУ професор др Андреј Александрович Лапшин, који је истакао важност сарадње са српским колегама која је започела четири године раније иницијацијом дискусног тематског оквира из области енвироменталистике и научног скупа „Велике реке“. Поменути оквир се, према речима др Лапшина, убрзо проширио и на ширу тему развоја урбанизацијских процеса што је резултовало и сарадњом са Историјским институтом у Београду. О историјском аспекту урбанизацијских токова су у својим уводним говорима опширније говорили професор др Алексеј Александрович Гордин, шеф катедре за историју, филозофију, педагогију и психологију Универзитета ННГАСУ, и др Ирена Цвијановић, научни сарадник Историјског института, који су својим личним ангажманом започели пројекат сарадње између две

институције. Сложеност и опширност теме урбанизације нису ни овај пут дозволили да се у многобројним рефератима учесника скупа дотакну сви аспекти, проблеми и нерешена питања што само доказује неисцрпност истраживачког потенцијала ове у историографији помало запостављене области. Укупно 35 истраживача из Русије и Србије је поднело 36 реферата који су у виду излагања, и углавном праћени аудиовизуелним презентацијама, представљени на скупу. Гости из Србије су имали ту част да својим предавањима отворе прву седницу радног дела скупа којом су председавали др Ирена Цвијановић и др Алексеј Гордин. Прво, уводно излагање насловљено са *Развој европских средњовековних градских центара према арапским изворима* имала је др Ирена Цвијановић. Учесницима је представљена перцепција европског града у очима арапских путописаца и научника за које је европски концепт урбанизације представљао релативну новину. Др Владета Петровић је излагао на тему *Просторна структура српских средњовековних градова (13–15. век)* чиме је покривена урбанизација у периоду српске средњовековне државе. О развоју српских градова у доба османске надвласти је излагала др Драгана Амедоски са предавањем *Просторна организација османског града у 16. веку на примеру Крушевачког санџака и Паша санџака*. Демографски развој урбане популације у нововековној Србији је била тема др Александре Вулетић у излагању *Раст градске популације у Србији 1834–1910: карактеристике и тенденције*. Др Бојана Миљковић Катић се у реферату *Утицај функције престоног града на урбани развој вароши у Србији (Крагујевац 1818–1841)* осврнула на специфичности које статус главнога града има на развој урбане структуре. О великим променама у правном статусу градова на тлу Хабзбуршке монархије говорио је ма Нино Делић у излагању *Градови и грађанство у Србима настањеним подручјима Хабзбуршке монархије у другој половини 19. века – Промене у правном положају и дефиниције града.* Као последњи од сарадника Историјског института излагао је др Радомир Поповић на тему *Утицај војне организације на урбанизацију вароши у Кнежевини Србији половином 19. века* чиме се осврнуо на посебан значај који су имали планирање и изградња војних објеката на општи развој градова у нововековној Србији. Блок реферата гостију из Србије закључила је др Злата Вуксановић-Мацура, научни сарадник Географског института САНУ „Јован Цвијић“ у Београду, излагањем *Вртни град у међуратној Србији: од Енглеске кроз Русију*, у којем се посветила проблематици неспроведених планова о увођењу нових и савремених концепата у изградњи Београда после Првог светског рата. Научници из Србије су излагали како на енглеском тако и на руском језику, уз консекутивно превођење које је током читавог скупа

обављао мр Дмитриј Колесников, сарадник Универзитета Лобачевског у Нижњем Новгороду, којему су због изузетног квалитета рада сви учесници изразили велику захвалност и похвале. У склопу прве седнице су излагале и руске колеге од којих ћемо поменути др Артјема Маслова, професора Универзитета Лобачовског у Нижњем Новгороду, који је веома детаљно говорио о перцепцији античког града у делима Гвида деле Колоне (*Слике античког града на прелому средњег века и раног новог времена: на примеру касних средњовековних трансфера „историје разарања Троје" од Гвида дела Колоне*), др Алима Абидулина, доцента истога универзитета, који је имао запажен реферат *Бисер Босфора град Истанбул: од царске до културне престонице Турске*, др Тимура Хајдарова, сарадника Историјског института Академије наука Татарске републике у Казању, који се осврнуо на појаву куге као фактора у развоју руских градова (*Фактор „црне смрти" у развоју градова руских кнежевина Велике Литванске Кнежевине, Златне Хорде и држава наследница*), као и др Тимофеја Гимона, сарадника Државног академског Универзитета хуманистичких наука у Москви, који је описао слику града Новгорода према средњовековним изворима (*Четврти Новгорода у Новгородским летописима 12–14. века*). Друга, послеподневна седница, под председавањем др Ирене Цвијановић и професора др Артјема Маслова, била је у знаку колега из Русије који су се, осим историјског аспекта, посветили и проблемима урбанистичких решења, социо-економских и политичких питања у градским срединама модерне и савремене Русије. Због изузетно великог броја реферата споменућемо њих само неколико. Професор Универзитета Лобачевског у Нижњем Новгороду, др Андреј Кузњецов, представио је публици перцепцију руских градова од стране западоевропских путописаца с почетка 19. века (*Перцепција градова у европском делу Русије од Швеђана (1812) и Француза (1839): општа и посебна*) констатујући да су гости са запада били веома изненађени развијеношћу и структуром руских градова. Др Људмила Колодникова, сарадник Института за руску историју Руске академије наука у Москви, презентовала је присутнима резултате свог дугогодишњег истраживања у до недавно тајним архивима совјетских тајних служби (*Совјетски град 1920-тих и 1930-тих у информативним извештајима ОГПУ [НКВД]*). Домаћин скупа др Алексеј Гордин посветио је своје излагање развоју града Горки (данас Нижњи Новгород) у последњим годинама совјетске власти (*Социо-економски развој совјетског града 1985–1991: према изворима града Горки*). Реферати осталих учесника су били посвећени и темама из области етнологије, психологије, урбанистике и архитектуре. Тако је, на пример, др Снежана Зинина, сарадник ННГАСУ у Нижњем

Новгороду, говорила о утицају историјског наслеђа на психологију људи и урбано окружење (*Психолошке карактеристике перцепције историјског урбаног окружења*). У завршном делу скупа, након исцрпних реферата учесника, уследила је занимљива дискусија о разним проблемима и аспектима који су били предмет излагања. Дужни смо да поменемо да се руски домаћини у својој гостољубивости нису ограничили само на време трајања скупа, већ су својим гостима из Србије посветили много пажње и након његовог успешног завршетка. Домаћини скупа, ректор ННГАСУ др Андреј Лапшин, шеф катедре за историју, филозофију, педагогију и психологију др Алексеј Гордин, и руководилац одељења за међународну сарадњу ННГАСУ господин Артјом Краснов, организовали су за своје иностране госте обилазак центра Нижњег Новгорода и упознавање са историјом и културом овог скоро 800 година старог града. На изузетном гостопримству, као и великој пажњи и времену које су нам руске колеге посветили током нашег боравка, ми им искрено и срдачно захваљујемо. Надамо се да ће се сарадња између наше две установе не само наставити, већ да ће се унапредити и попримити још конкретније обрисе у блиској будућности.

Нино Делић

Међународни научни скуп
***Српско-руски односи у епохи крупних политичких промена (крај 18 – крај 20. века)*,**
САНУ, Београд 3. октобар 2019.

У организацији Одељења историјских наука САНУ у Београду је 3. октобра 2019. године одржан међународни научни скуп **Српско-руски односи у епохи крупних политичких промена (крај 18 – крај 20. века)**. У раду скупа учествовало је четрнаест историчара из Русије и Србије који су своја излагања представили у две пленарне седнице.

У оквиру прве пленарне седнице академик Михаило Војводић, секретар Одељења историјских наука САНУ је у раду **Очекивања српске Народне скупштине у Анексионој кризи** анализирао став званичне политике царске Русије према анексији и понашању Србије истичући да су се у кризи преламали односи Русије и Србије. Анексија Босне и Херцеговине је била својеврсна прилика да и Народна скупштина Србије заузме свој став у том питању и изрази наде српске владе и политичких

представника српског народа, али и да сазна погледе Русије према чину анексије. Русија је током анексије како примећује академик Војводић заузела мирољубив став, тражећи и од Србије да такође искаже мирно држање и одустане од територијалних компензација.

Јурий Петров, директор Института за руску историју Руске академија наука говорио је на тему **Русија и Србија у XIX и почетком XX века: развој међудржавних односа**, при чему је истакао блиску сарадњу између две земље и народа, односно указао на посебну улогу Србије у руској балканској политици. У излагању **Политика Русије према југословенској кризи**, Константин Никифоров, директор Института за славистику Руске академија наука указао је на посебности руске спољне политике крајем 20. века и њеном испољавању на тзв. „балканском правцу". Одустајање од комунистичке идеологије утицало је да се спољна политика Русије на Балкану у све већој мери приклања антисрпским мерама Запада. На тај начин, по мишљењу Никифорова, у сложеним геополитичким околностима, национални и државни интереси Русије нису поштовани. Русија је, када је Запад у питању, спремно ишла на уступке и чак чинила и оне који од ње нису тражени. Та „очараност" Западом трајала је од 1993. године, али је ширење НАТО-а на Исток, слабљење међународне позиције Русије после распада СССР-а и заоштравање југословенске кризе, утицало да поред комунистичке опозиције, интелектуална јавност и владајућа политичка елита дигну глас против сервилне политике МИД-а и Андреја Козирјева који је такву политику персонализовао.

Реферат Елене Кудрјавцеве из Института за руску историју РАН, **Руско министарство иностраних дела – координатор руско-српских односа у епохи Николаја II** тицао се рада Азијског департмана Руског министарства спољних послова. Овај департман се бавио односима Русије са Османским царством. Руско-српске везе у оквиру Азијског департмана МИД-а имале су приоритет у односу на друге балканске народе. Кудрјавцева закључује да је преко посланства Русије у Цариграду у Србију долазила сва новчана помоћ намењена црквама и манастирима.

Максим Анисимов, такође из Института за руску историју РАН, говорио је на тему **Русија и Србија после Кримског рата: руски конзул М. Р. Милошевич 1856–1860. године**. По рођењу Србин, Милошевић је био први руски конзул у Кнежевини Србији после завршетка Кримског рата. Не могавши да утиче на политику кнеза Александра Карађорђевића, Милошевић је тежио да ојача културне, научне и пословне везе Руса и Срба. Марија Петрова из Института за општу историју РАН, изложила је рад **Т. Јанковић де Миријево и прилагођавање српског образовног експеримента у Руској империји у последњој четвртини XVIII века.**

Славенко Терзић, дописни члан САНУ, је у реферату **Иван С. Јастребов о Албанској лиги** представио погледе овог искусног руског дипломате на Балкану о покрету Албанаца и политичким приликама у европским деловима Османског царства које је изнео у опсежном извештају који је средином 1879. године поднео Николају Гирсу, заменику министра иностраних дела царске Русије. Јастребов је у овом важном документу изразио мишљење да су иза формирања Албанске лиге стајале Порта, али и аустроугарска и британска дипломатија. Циљ ове организације је био да се Европа уплаши постојањем албанског фактора. Лига је суштински била „вештачки покрет Албанаца" којим су манипулисали Османско царство, Велика Британија и Аустрија како уочи, тако и после завршетка Берлинског конгреса.

Тема излагања Александра Растовића је била **Русија и Руси у „Дневнику" Милана Ђ. Милићевића**. Своје импресије о руској спољној политици, њеним плановима и интересима на Балкану, словенофилству, односима између Кнежевине односно Краљевине Србије и царске Русије, али и бројним контактима, сусретима, интензивној преписци са познатим руским интелектуалцима Милићевић је бележио у Дневнику. Иако је често имао веома критички став према царској Русији, њеној државној политици, то га није спречавало да одржава интензивне и пријатељске односе са најумнијим представницима руске науке, и носиоцима филозофске и друштвене мисли Русије свога времена. Својим педагошким, књижевним, историјским радом, студијама, али и непосредним контактима и преписком са водећим личностима руског друштва, науке и културе Милићевић је оставио важан печат у историји српско руских односа друге половине 19. и почетка 20. века.

На другој пленарној седници Мирослав Перишић је изложио рад **Разговори Косте Цукића, српског дипломатског представника у Бечу са руским дипломатским и војним представницима (1874–1878)**, а Борис Котов из Института за општу историју РАН, је говорио на тему **Балкански ратови 1912–1913. године и руско јавно мњење**. Мира Радојевић, дописни члан САНУ је у свом реферату **Емигрантска влада Краљевине Југославије и Совјетски Савез (1941–1944)** истакла да је однос емигрантске владе Краљевине Југославије према Совјетском Савезу био условљен ставом ове велике силе према Комунистичкој партији Југославије и обзирима која је морала да има према Великој Британији као својој савезници.

Александар Животић је у раду **Совјетски Савез и југословенско питање на међусавезничким конференцијама (1943–1945)**, истакао да је оживљавање расправа о почецима Другог светског рата, његовим

узроцима и последицама које је произвео на послератно преобликовање Европе, поново вратило у жижу интересовања светске историографије читав корпус истраживачких питања везаних за разумевање природе међусавезничких односа, кохерентности њихових интереса, али и разилажења по појединим питањима. То је довело до отварања дела затворених совјетских архивских фондова. Захваљујући повећаној доступности совјетских архивских извора, као и истраживањима и публиковањима до сада непознатих или мање познатих извора могу се додатно расветлити међусавезничка размимоилажења по питању будућности југословенске државе, посебно у време конференција на Јалти и у Потсдаму 1945. године.

Академик Љубодраг Димић у излагању **Југославија, Совјетски Савез и Београдска конференција несврстаних земаља** приказао генезу идеолошког сукоба Југославије и Совјетског Савеза који је започео крајем 1956. године, а заустављен септембра 1961. током одржавања прве Конференција шефова држава и влада несврстаних земаља у Београду. Први самит нестврстаних земаља био је важна преломница у односима Југославије и Совјетског Савеза. У периоду од само неколико месеци после њеног одржања смањени су притисци и сучељавања високих представника двеју земаља на међународном плану. Утишана је обострана критика унутрашње политике. Побољшање односа, после више година, оживело је процес дестаљинизације. Непријатељска пропаганда Москве и Београда је „омекшала“, мада не и престала. У Совјетском Савезу више није негиран нити довођен у питање „социјалистички карактер Југославије“. Дипломатски односи две земље су видно унапређени (почињу да „исказују нормалност“). Међупартијски односи КПСС и СКЈ су „оживели“, али су обостране предрасуде и даље жилаво опстајале. Јован Чавошки је говорио на тему **Југословенска и совјетска политика отварања према несврстаним земљама Азије (1954–1955)**.

Излагања учесника пратиле су дискусије о различитим научним питањима. Научни скуп је био прилика да учесници остваре или прошире међусобну сарадњу како на личном тако и на институционалном нивоу.

Александар Растовић

Међународни научни скуп
На путу ка провинцији. Промене у односу између Државе и малог животног простора на подручју средњег Подунавља (1718–1918)
Aufstieg zur Provinz. Wandel der Beziehungen zwischen dem Staatsganzen und den kleinen Lebenswelten im mittleren Donauraum (1718–1918)
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
Нови Сад, 23–25. октобар 2019.

Током октобра месеца на Филозофском факултету у Новом Саду одржан је међународни научни скуп посвећен односу између „Центра" и „Периферије", теми актуелизованој на ширем простору средњег Подунавља, који се током 18–20. века налазио под заједничким кровом куће Хабзбург. У фокусу истраживачких саопштења били су различити аспекти политике централних институција у Бечу и Будимпешти према ободима државе, односно „Успон Периферије" под којим је подразумеван политички, друштвени и културни развој области неких угарских жупанија и градова, као и Војне крајине током последња два века постојања Хабзбуршке монархије.

Скуп је одржан 24. и 25. октобра, у просторијама Филозофског факултета у Новом Саду, који је био главни организатор овог научног догађаја. Поред Департмана за историју поменутог факултета, сарадник у организацији било је и Аустријско друштво за истраживање 18. века које делује при Институту за историју у Грацу. Својеврсни увод у дводневни рад скупа било је пленарно предавање професора емеритуса Хералда Хепнера (Harald Heppner), одржано 23. октобра и посвећено захтевној теми и деликатном феномену „заједништва" у Хабзбуршкој монархији (The struggle for commonness within the Habsburg Monarchy).

Излагања су груписана у три тематска панела, у зависности од тога да ли су третирала политичке, друштвене или културне догађаје и процесе у којима је очитована промена на „Периферији". Политички панел дотакао се тема дијалога, конфронтација, решења и контроверзи на релацији политички центар (Беч, Будимпешта, Београд, Загреб) и периферија државе. Успон провинције огледао се и у социјалним темама, попут еманципације појединих друштвених група и политичких странака. О успону провинције говорило се и са становишта културних промена које су карактерисале јавни и свакодневни живот поданика, попут оних које су се тицале питања цркве и вероисповести, књижевности или музике. Излагало се на енглеском и немачком језику.

Учесници скупа били су историчари из Граца (др Сабине Јеснер), Беча (проф. др Харалд Хаслмајр и др Данијела Хаарман), Загреба (проф. др Драго Роксандић), Београда (др Исидора Точанац Радовић, др Јелена Илић Мандић) и Новог Сада (проф. др Ненад Лемајић, проф. др Владан Гавриловић, проф. др Дејан Микавица, проф. др Бранко Бешлин, проф. др Горан Васин и доц. др Ненад Нинковић).

Јелена Илић Мандић

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LXVIII (2019) стр. 481–484
THE HISTORICAL REVIEW, vol. LXVIII (2019) pp. 481–484

IN MEMORIAM

Ђуро Тошић
(1946–2019)

Дана 6. фебруара 2019. године у Београду је преминуо истакнути босанскохерцеговачки и српски медиевиста Ђуро Тошић, један од највећих познавалаца политичке, друштвене и привредне историје средњовековне Босне.

Рођен је 1946. године у Жљебовима у општини Соколац у Босни и Херцеговини. Основну школу и гимназију завршио је у Соколцу, а студије историје на Филозофском факултету у Сарајеву 1970. године. Магистарску тезу под називом *Босанска држава за владавине краља Дабише* одбранио је 1976, а докторску дисертацију *Трг Дријева у средњем вијеку* 1982. године на Филозофском факултету у Београду, под менторством професора Симе Ћирковића.

Његову професионалну каријеру су у највећој мери обележила два града – Сарајево и Београд у чијим је научним установама радио по двадесет и једну годину. На Филозофском факултету у Сарајеву био је запослен од 1971. до 1992. године, као представник треће генерације сарајевске медиевистичке школе и наследник Анте Бабића и Десанке Ковачевић Којић на предметима из области националне историје средњег века и помоћних историјских наука. Најпре је радио као асистент на предмету „Историја народа Југославије у средњем вијеку“ (1971–1982), а затим као доцент (1982–1987) и ванредни професор (1987–1992) на предметима „Историја народа Југославије у средњем вијеку“ и „Помоћне историјске науке“. И након преласка у Београд (1992), наставио је свој

ангажман у високом школству Босне и Херцеговине на универзитетима у Републици Српској. Од школске 1993/94. године био је наставник по позиву (у звању редовног професора) на Филозофском факултету у Бањој Луци, а од 1998/99. и на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву (Пале), на Одсјеку за историју, на предметима „Српска и јужнословенска историја у средњем вијеку“ и „Помоћне историјске науке“. Био је професор на постдипломским студијама и шеф Колегијума за постдипломске студије.

У Историјском институту радио је од 1. септембра 1992. до одласка у пензију 12. новембра 2013. године, најпре као виши научни сарадник (1992–1998), а затим и као научни саветник (1998–2013). Био је руководилац три пројекта: „Друштвене и привредне структуре српских земаља средњег века“ (2002–2006), „Привредни, друштвени и културни развој српских земаља средњег века“ (2006–2010), те „Средњовековне српске земље (XIII–XV век): политички, привредни, друштвени и правни процеси“ (2011–2018).

Још у време студија започео је темељна истраживања у Дубровачком архиву, на основу чије је грађе настао највећи број његових студија, али није пропуштао да дубровачке податке допуни и прошири грађом из архива и библиотека Котора, Задра, Загреба, Венеције, Ватикана, Београда и других важнијих научних центара за историју Балкана. Као стипендиста италијанске владе био је на специјализацији на Филозофском факултету Државног универзитета у Риму, на Катедри за историју средњег века, код академика Раула Манселија (1979/80). Учествовао је на десетинама научних скупова, како на простору бивше Југославије, тако и у иностранству.

Током дугогодишње наставничке и истраживачке каријере учествовао је и у организацији научног рада. Био је ментор бројних дипломских и магистарских радова, члан комисија за одбрану више докторских дисертација, члан редакције Годишњака Друштва историчара Босне и Херцеговине, а једно време и председник Савеза друштава историчара Босне и Херцеговине. Такође је био члан Научног вијећа Института за историју у Сарајеву, Савјета Земаљског музеја у Сарајеву, Одбора САНУ за историју Босне и Херцеговине, те редакција Зборника за историју Босне и Херцеговине, посебних издања Историјског института Београд, Историјског часописа, Радова Филозофског факултета у Источном Сарајеву и Грађе о прошлости Босне. Био је члан, а од 2004. до 2005. и председник Научног већа Историјског института. Уједно је био и члан, а неко време и председник Управног одбора Историјског института, те члан Управног одбора Института за новију историју Србије. Био је члан Научног одбора

за историјске науке АНУРС, а у периоду 2006–2010. члан Матичног одбора за хуманистичке науке Министарства науке Републике Србије. Године 2008. постао је дописни члан Академије наука и умјетности Републике Српске у ван радном саставу, а 2012. редовни члан у ван радном саставу.

Обимни опус Ђуре Тошића обухвата четири монографије, скоро стотину научних чланака у часописима и зборницима радова, око шездесет енциклопедијских и лексикографских одредница, двадесетак приказа и критика, као и неколико стручних радова (регистара, библиографија, приређених текстова). Тошићева истраживања била су фокусирана на историју босанске државе у позном средњем веку, а посебно на подручје Хума и Херцеговине и трга Дријева којима је посвећен највећи број његових радова. Интензивно се бавио и историјом привреде, трговине, рударства и регалних права у средњовековној Босни, а у низу просопографских студија приказао је каријере истакнутих представника више и ниже босанске властеле, као и службеника краљевског двора. Током свог „београдског периода“ проширио је интересовања на издавање необјављених извора (повеља, тестамената, канцеларијских списа), историју влашких скупина у дубровачком залеђу, просопографске студије о босанским владаркама и племкињама, истраживање злочина и преступа, те на друштвену историју и историју свакодневице (побожност, народна веровања, забава, породични живот). Више радова посветио је историографији о босанском средњовековљу и личностима доајена босанскохерцеговачке и српске медиевистике.

Ђуро Тошић је имао аутентичну и необичну наклоност према својим истраживачким темама, показујући готово дечју радозналост према сваком новом податку о средњовековној Босни, било да се радило о извору или научном раду. Са великим ентузијазмом и радошћу приступао је архивској грађи и новообјављеним књигама и чланцима. Надахнуће је налазио не само у славним догађајима из прошлости свога завичаја (у ужем и ширем смислу), већ и у цртицама о животу обичних, малих људи у средњем веку који, чини се, нису имали мотиве и жеље одвише различите од оних које имају људи данашњице. Према млађим колегама је био благ и предусретљив, према представницима своје генерације срдачан, док се према старијима односио са дужним поштовањем и манирима. Његове јавне наступе, али и текстове, одликовала је приповедачка вештина која је оживљавала чак и сувопарне податке од којих се често граде историографски састави и чинила их динамичним, а понекад и духовитим. Последњих година историографија је остала без неколико уважених истраживача средњовековне Босне. Одлазак Ђуре Тошића утолико је већи

губитак јер се радило о истраживачу са искреном посвећеношћу своме позиву који је могао дати још пуно вредних доприноса науци и струци, не само као аутор књига и радова, већ и као ментор млађим генерацијама.

Невен Исаиловић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текст доставити на адресу Редакције издања Историјског института, Кнеза Михаила 36/II, Београд, e-mail: istorinst@iib.ac.rs

Рукописи у компјутерском слогу предају се у једном примерку у штампаном и електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, руски, француски, немачки).

Текст може да има највише 1,5 табак (1.800 словних места по страни)

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), **рад треба да садржи:**

- **Апстракт**. Налази се испод наслова рада и не може имати више од 600 словних знакова. Пише се на језику којим је писан основни текст.
- **Кључне речи**. Дају се на српском и на енглеском језику и може их бити највише 10.
- **Резиме**. Предаје се на енглеском језику и не може имати више од 1.200 словних знакова.
- **Прилоге.** Доставити их електронској форми ван Word документа у једном од следећих формата .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Црно беле фотографије предати у резолуцији од најмање 150, а колор од 300 dpi.
- **Листу референци.** Налази се на крају рада и састоји се из два дела (Извори и Литература), по абецедном и азбучном реду аутора, са пуним насловима, називима часописа и бројем страна. Све ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију.

Начин цитирања:

Посебних издања:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Први пут цитиран наслов књиге пише се у целини, курзивом. Место и година издања пишу се иза наслова, без запете између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Примери:
- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.
Пример за поновљено издање књиге:
- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978[2], 30.

Чланака у часописима:
Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада се пише курзивом. Назив часописа (пун или са скраћен), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Примери:
- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, Историјски часопис 50 (2003) 15.
- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, ИЧ 45–46 (1998-1999) 2000, 245.
(начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа)
- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.
(начин за часописе са истим називом, а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе)

Чланака у зборницима радова:
Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година и цитирана страна.

Пример:
- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Поглавља у колективним публикацијама:
Назив публикације (курзивом) и том, место и година издања, цитирана страна и име аутора поглавља у загради.

Пример:
- *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Извора:

Примери:
- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић,
Биоград 1865, 97.
- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.
- *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се иницијал имена и презиме аутора и скраћени наслов.

- Код узастопног навођења аутора и дела: Исто, Ibid.
- Код поновљеног навођења дела: нав. дело, op. cit.
- У ћирилици употребљава се скраћеница уп. а у латиници cf.
- Напомене се скраћују са нап.
- Не употребљавају се скраћенице стр. односно p. и pp.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 2. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацима, нпр. 2.000, 10.000.

Аутори контролишу и уносе **лекторске интервенције** у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити на штампаној верзији текста.

Радови се примају до 31. марта за текућу годину.

INSTRUCTIONS FOR CONTRIBUTORS

The articles should be submitted both in paper form to the Editorial Board of The Institute of History (Address: Kneza Mihaila Street 36/II, Belgrade, Republic of Serbia) and in digital form via e-mail (istorinst@iib.ac.rs).

The texts should be typed in MS Word application and submitted in one digital copy. We recommend the use of Times New Roman font. The font size of the main text should be 12pt (with 1.5 spacing) and of the footnotes 10pt (with single spacing). Footnotes should be in the footer of each page. Contributors may submit their articles in Serbian or in a foreign language (English, Russian, French, German).

The text should not exceed 24 pages (43.200 characters, including spaces).

Each text should include, along with the main text and footnotes, the following:

- **Abstract** – which comes after the title. It should be written in same language as the main text and not exceed 600 characters (with spaces).
- **Keywords** – up to ten words, given in Serbian and English.
- **Summary** – should be written in English and should not exceed 1.200 characters (with spaces).
- **Illustrations and charts** – If any, should be submited apart from the Word document in one of the following digital formats .tiff, .jpg, .eps, .cdr. Black and white illustrations should be at resolution of at least 150, and color ones at least 300 dpi.
- **List of references.** At the end of an article should be added a List of references, comprising two parts (Primary sources, Secondary works), in alphabetical order, containing full titles and pages. All the Cyrilic titles must be followed by a Latin transliteration (Serbian Latin alphabet).

How to cite:

Monographs:

Name of the author(s) should be written just as an inital, with space between name and full surname, in regular font. In the first citation of a monograph, its title should contain complete information, in italic font. Place and year of publication are written after the title, without a comma in between. Cited pages are written at the end, without abbreviations for the words „page“ and „pages“.

Examples:
- С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44–46.
Second edition of a book:
- К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978[2], 30.

Articles in journals:

Name of the author(s) should be written just as an inital, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the journal title (full or abbreviated name), its volume and/or number (in arabic numbers), year (in the brackets) and cited page – all in regular font.

Examples:
- Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, Историјски часопис 50 (2003) 15.
- П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, Историјски часопис 45–46 (1998-1999) 2000, 245.
(example for the journals in which the year that refers to the volume does not match with the year of the actual publication)
- Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.
(example for the journals of the same name but different publication places, less known or less available journals)

Articles in edited volumes / collections of works:

Name of the author(s) should be written just as an inital, with space between name and full surname, in regular font. The title of the article should be in italic font, followed by the title of the collection of works, place and year of publication and cited page – all in regular font.

Example:
- Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

Chapters in books (collective works):

The name of the publication should be written in italic, followed by the volume, place and year of publication, cited page and the name of the author(s) (in the brackets) – all in regular font.

Example:
- *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Primary Sources:

Examples:
- Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, ed. Ђ. Даничић,
Биоград 1865, 97.
- С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, ed. M. J. Милићевић, Београд 2003, 63.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I–1, Београд – Ср. Карловци 1929, 250.
- *Actes de Lavra*, III, par P. Lemerle, Paris 1979, 13.

After the first citation of the full bibliographic unit in footnotes, every other citation should be given in abbreviated form which includes the initial of the name and surname of the author(s) and shortened title.

- For successive references to the same author and work use: Isto, Ibid.
- For repeted reference to the work: nav. delo, op. cit.
- In Serbian language the abbreviation up. should be used, while in the foreign languages the form is cf.
- Footnotes are abbreviated with nap. (in English: note)
- The abbreviations str. i.e. p. and pp. are not to be used.

Dates are written in the following way, e.g. March 2nd 2007 (2. mart 2007.)

Numbers with more than three digits should be written with dots, without spaces, e.g. 2.000, 10.000.

The Contributors control and insert editorial interventions in the digital version of their texts. If they have any objections to the interventions received from the Editorial Board they should clearly note that on a printed version of the text.

The admition deadline for the current year is March 31st.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС Књ. LXVIII (2019)

Издавач
Историјски институт Београд

За издавача
Проф. др Александар Растовић, директор

Редакциони одбор:
академик Михаило Војводић (Српска академија наука и уметности),
др Ивана Коматина (Историјски институт Београд),
др Александар Крстић (Историјски институт Београд),
академик Јованка Калић (Српска академија наука и уметности),
др Бојана Миљковић Катић (Историјски институт Београд),
проф. др Ангелики Константакопопулу (Универзитет у Јањини, Грчка),
проф. др Тамаш Керменди (Универзитет Лоранда Етвеша, Институт за историју, Будимпешта, Мађарска),
др Ђузепе Мота (Сапиенца Универзитет Рим, Италија),
др Константин Никифоров (Институт за словенске студије, Руска академија наука, Москва, Русија),
проф. др Хатице Оруч (Факултет за језик, историју и географију, Универзитет у Анкари, Турска)
др Срђан Рудић (Историјски институт Београд),
проф. д.и.н. Илија Тодев (Историјски институт Бугарске академије наука),
проф. др Љубомира Хавликова (Институт за славистичке студије, Праг, Чешка)
др Јована Шаљић (Историјски институт Београд)

Лектура текстова на српском језику
Милица Симић

Лектура текстова на руском језику
Олена Фролова

Превод и лектура текстова на енглеском језику
Татјана Ћосовић

Секретар Редакционог одбора
Снежана Ристић

Припрема за штампу
ИСТОК дизајн, Београд

Штампа
„СВЕН“ доо, Ниш

Тираж
300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС = Historical Review / одговорни уредник Срђан Рудић. – 1948 – . – Београд : Историјски институт, 1948 – („СВЕН“ доо, Ниш). – 24 cm
Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170